

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ Π.Τ.Δ.Ε.

ΑΡ. ΕΙΣ. 26326 BIB 508309

ΤΑΞ. ΑΡΙΘΡΟΣ 3072 ΚΩΔ. ΚΑΤ.

ΗΜΕΡ. 4/11/90 ANT. 1

R.G. CONNELL

αρ. υπ. 5209

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ

Πρόλογος:
Δήμητρα Κογκίδου
Φώτης Πολίτης

ΕΚΠΑ - Βιβλιοθήκη Δημοτικής Εκπαίδευσης

1111010016894

επίκεντρο

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη, 2006

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιοδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Τίτλος Πρωτοτύπου:
R.W. Connell, *Gender*

© Polity Press, 2005

© για την ελληνική γλώσσα: εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2006

Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Δήμητρα Ασημακοπούλου
Μετάφραση: Ελένη Κοτσιφού
Επιμέλεια μετάφρασης: Φώτης Πολίτης

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.
Αθήνα: Κιάφας 5 - ΤΚ 10678
τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086
Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621
τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148

www.epikentro.gr e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 960-6647-56-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Προλογικό σημείωμα</i>	1
<i>Δήμητρα Κογκίδου - Φώτης Πολίτης</i>	
<i>Πρόλογος για την έκδοση</i>	31
<i>R.W. Connell</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η διερεύνηση του κοινωνικού φύλου	35
Η αναγνώριση του κοινωνικού φύλου	35
Η αναγνώριση του κοινωνικού φύλου	40
Ο ορισμός του κοινωνικού φύλου	48
Σημειώσεις	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Σχολεία Ορυχεία, Σεξουαλική επαφή και πόλεμος	57
Περίπτωση 1: Η έμφυλη επιτέλεση στη σχολική ζωή	57
Περίπτωση 2: Ανδρισμός και ορυχεία	65
Περίπτωση 3: Διευρύνοντας το κοινωνικό φύλο	71
Περίπτωση 4: Γυναίκες, πόλεμος και μνήμη	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Διαφορές και Σώμα	89
Η αναπαραγωγική διαφορά	89
Προσεγγίσεις της διαφοράς	93

-Το σώμα ως μηχανή	93
-Οι δύο κόσμοι	100
-Το σώμα ως καμβάς	106
Στοιχεία διαφοράς: η έρευνα για την «ομοιότητα των φύλων»	113
Κοινωνική σωματοποίηση	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 Οι Έμφυλες Σχέσεις	141
Τα έμφυλα μοντέλα	141
Τέσσερις διαστάσεις του κοινωνικού φύλου	146
-Σχέσεις εξουσίας	151
-Παραγωγικές σχέσεις	156
-Συναισθηματικές σχέσεις	160
-Συμβολικές σχέσεις	165
Το κοινωνικό φύλο ως ιστορία	171
Η διαδικασία της αλλαγής	176
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 Το φύλο στην Προσωπική ζωή	187
Έμφυλη ανατροφή	187
Η έμφυλη ταυτότητα	205
Το κοινωνικό φύλο και οι σεξουαλικότητες	217
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 Το φύλο στην Ευρεία Κλίμακα	229
Το κοινωνικό φύλο στις εταιρείες	229
Το κράτος και το κοινωνικό φύλο	240
Το κοινωνικό φύλο στην παγκόσμια κοινωνία	252
-Αλληλεπίδραση μεταξύ των έμφυλων τάξεων	255
-Νέα πεδία αντιπαράθεσης	256
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 Το φύλο και οι Διανοούμενοι/ες	265
Επιστήμη, δικαίωμα ψήφου των γυναικών και αυτοκρατορία (περίπου 1860-1920)	267
Ψυχανάλυση και αντίδραση (περίπου 1920-1965)	274

Η ώρα του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών (περίπου 1965-1980)	285
Η εποχή της ποικιλομορφίας (περίπου 1980-2000)	291
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 Έμφυλη Πολιτική	307
Η πολιτική σε προσωπικό επίπεδο Το πατριαρχικό μέρισμα και η ζημία που προκαλεί το φύλο	307
Η έμφυλη πολιτική σε παγκόσμια κλίμακα	318
Βιβλιογραφία	326
Ευρετήριο ονομάτων	339
Ευρετήριο θεμάτων	357
	363

Προλογικό σημείωμα

Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη: Από το δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος¹

Αυτό που αποτιμάται ως βιολογικό φύλο καθορίζεται και προσκτάται κοινωνικά.
(Gayle Rubin, 1975: 165)

Η ανάδυση του κοινωνικού φύλου δίνει έμφαση σε ένα ολόκληρο σύστημα σχέσεων, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει το βιολογικό φύλο, αλλά που δεν καθορίζεται άμεσα από αυτό ούτε καθορίζει άμεσα τη σεξουαλικότητα.
(Joan Scott, 1996: 156)

Το «φύλο» υπάρχει μόνο στην υπηρεσία του ετεροσεξισμού.
(Judith Butler, 1993: 123)

Η κοινωνιολογική θεωρία σχετικά με το φύλο έχει διαγράψει μια μακρά πορεία από τα τέλη της δεκαετίας του '60, όταν το φύλο αναδείχθηκε σε κεντρικό όρο ανάλυσης και έρευνας των κοινωνικών επιστημών με το ξέσπασμα του

1. Με τον όρο: «τρίτο φεμινιστικό κύμα», εννοούμε την επίδραση του μετα-στρουκτουραλισμού, του μετα-μοντερνισμού και της αποδόμησης στη φεμινιστική σκέψη, η οποία οδήγησε στην αποδόμηση της αυτονόητης κατηγορίας «γυναίκα», πάνω στην οποία είχε επενδύσει πολιτικά το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα αγωνιζόμενο για γυναικεία χειραφέτηση. Φυσικά,

δεύτερου φεμινιστικού κύματος² και την αντίστοιχη ανάπτυξη των Γυναικείων Σπουδών (Women's Studies) σε ακαδημαϊκό επίπεδο³. Ο όρος: «φύλο» κατέληξε τη δεκαετία αυτή – αλλά και αργότερα – να σχετιστεί με τις ποικίλες μορφές φεμινισμού και να ταυτοποιηθεί ως φεμινιστικός όρος. Μάλιστα, επειδή θεωρήθηκε το φύλο ως υπεύθυνο για την καταπίεση όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών, αλλά και ότι η έρευνα σε ζητήματα συγκρότησης του φύλου θα έπρεπε να συμπεριλάβει και τους άνδρες για πληρέστερη κατανόηση, οι Γυναικείες Σπουδές μετατράπηκαν – για θεωρητικούς αλλά και για πολιτικούς λόγους – σε ακαδημαϊκό επίπεδο σε Σπουδές Φύλου (Gender

η ανυπαρξία έμφυλου ουσιολογικού υποκειμένου για το φεμινισμό δεν είναι αναγκαίο να οδηγήσει σε ένα πολιτικό σχετικισμό, καθώς ο πολιτικός του στόχος δεν είναι απαραίτητο να δεσμεύεται από ένα ουσιολογικό και έμφυλο διπολικό υποκείμενο. Μάλιστα, όπως γράφει και η Judith Butler (1990: 148), «η αποδόμηση της (έμφυλης) ταυτότητας δεν ισοδυναμεί με αποδόμηση της πολιτικής. Αντίθετα, εγκαθιδρύει ως πολιτικούς τους ίδιους τους όρους μέσω των οποίων η ταυτότητα αρθρώνεται». Για τον όρο: «τρίτο φεμινιστικό κύμα», βλ. και Heywood & Drake (1997).

2. Ως «πρώτο φεμινιστικό κύμα» ονομάζεται ο φεμινισμός του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα – κυρίως της μεσαίας αστικής τάξης – που ως κυρίαρχο στόχο του είχε το δικαίωμα ψήφου, εκπαίδευσης και πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Το «δεύτερο φεμινιστικό κύμα» ξέσπασε τη δεκαετία του '60 μαζί με ένα πλήθος κοινωνικών κινήσεων, όπως των Μαύρων στις Η.Π.Α. για πολιτικά δικαιώματα, του ειρηνιστικού κινήματος κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, κ.λπ. Σημειώνεται ότι ο ακαδημαϊκός φεμινισμός ταυτίζεται σε πολλά σημεία με το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, καθώς έχουν αλληλοεπικαλυπτόμενα θεωρητικά ζητήματα και προτάσεις για κοινωνική αλλαγή και συχνά το ίδιο ανθρώπινο δυναμικό.

3. Για τις Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα, βλ. Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (1996). Ειδικότερα για τις Γυναικείες Σπουδές στο πανεπιστήμιο, βλ. Κογκίδου & Τρέσσου-Μυλωνά (1996) και Κογκίδου (2004β).

Studies). Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση μερικών τάσεων του φεμινισμού, καθώς ο όρος θεωρήθηκε πολιτικά ουδέτερος, λιγότερο σαφής και εμφατικός για το γυναικείο ζήτημα (βλ. και Richardson & Robinson, 1993).

Το φύλο ως κυρίαρχη κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία ιεράρχησης και ταξινόμησης των υποκειμένων διαπερνά όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής δράσης και πρακτικής, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο και συνεπώς, η κατανόησή του είναι πολύ σημαντική για τα έμφυλα υποκείμενα, καθώς μπορεί να αποδειχθεί ως καταπιεστικό και ανασχετικό για την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Και αυτό επιχειρεί ο Αυστραλός καθηγητής του Πανεπιστημίου του Σύδνεϋ, Bob (Robert) Connell με το παρόν σύγγραμμά του που εκδόθηκε το 2002. Διερευνά ενδελεχώς ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα και αντιφατικά ζητήματα του δεύτερου φεμινιστικού κύματος, *Το Κοινωνικό Φύλο*, προσφέροντας μια σύγχρονη οπτική πάνω στο θέμα. Μας εισάγει στην εννοιολόγηση του φύλου και μας βοηθά να το προσεγγίσουμε πληρέστερα, με την παραδειγματική χρήση πρόσφατων ερευνών, έτσι ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τις έμφυλες εμπειρίες μας, σκέψεις και δράσεις μας, τον έμφυλο εαυτό μας, το έμφυλο σώμα μας, αλλά και τα άλλα έμφυλα υποκείμενα γύρω μας με τα οποία επικοινωνούμε και δημιουργούμε σχέσεις, χωρίς στερεοτυπικές προκαταλήψεις, μύθους, ιδεολογίες και προιδεασίες. Στο εγχείρημά του αυτό, ο Connell, εξετάζει την κατηγορία του φύλου ως πολύμορφο προϊόν κοινωνικών δυνάμεων και σχέσεων εξουσίας μέσα από ένα εύρος δομών και θεσμών που εκτείνονται από την προσωπικότητα, το σώμα και τη σεξουαλικότητα και φθάνουν μέχρι την εργα-

σία, την εκπαίδευση, τον ιμπεριαλισμό, τη νεο-αποικιοκρατία και την παγκόσμια οικονομία και ειρήνη.

Στο προλογικό αυτό σημείωμα επιχειρούμε μια πρόταση ανάγνωσης του φύλου – από τις πρώτες διατυπώσεις του ως μια δίπολη ιεραρχική κατηγορία έως τις πρόσφατες προσεγγίσεις του μέσα από την οπτική του μετα-στρουκτουραλιστικού και μετα-μοντέρνου φεμινισμού – θεωρώντας την αναγκαία, έτσι ώστε να μπορέσει να ενταχθεί το έργο μέσα στον ευρύτερο προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί σχετικά με το ζήτημα.

Ο ακαδημαϊκός διάλογος και προβληματισμός για το φύλο δημιουργήθηκε από τη φεμινιστική σκέψη της δεκαετίας του '60, όταν φεμινίστριες από τον αγγλοσαξονικό χώρο επινόησαν τον όρο κοινωνικό φύλο (gender) ως μια κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία, διαχωρίζοντάς τον από το βιολογικό φύλο (sex) ως βιολογική κατηγορία, με στόχο την αμφισβήτηση του βιολογισμού του φύλου και των έμφυλων σχέσεων και την ανάδειξη του κοινωνικο-πολιτισμικού του στοιχείου και ουσιαστικά την πολιτική κατασκευή της έμφυλης υποτέλειας⁴. Σύντομα, ο όρος κοινωνικό φύλο έγινε κυρίαρχος στις φεμινιστικές αναλύσεις, καθώς αμφισβητούσε και υπονόμει τον ηγεμονικό Λόγο περί του αναπό-

4. Η ψυχαναλύτρια Juliet Mitchell (2004) υποστηρίζει ότι η εμφάνιση του όρου: «κοινωνικό φύλο», με την ανάδυσή του δεύτερου φεμινιστικού κύματος αποτελεί μια ασυνείδητη αντανάκλαση προς μη-τεκνοποιητικές/αναπαραγωγικές σεξουαλικές σχέσεις, ιδιαίτερα για τα ανώτατα οικονομικά στρώματα, καθώς ο όρος: «κοινωνικό φύλο» αντικατέστησε τον όρο: «γυναίκες» και το συσχετισμό τους με την τεκνοποίηση. Έτσι, ενώ ο όρος: «γυναίκες» παραπέμπει σε γυναίκες και παιδιά, ο όρος: «κοινωνικό φύλο» παραπέμπει τόσο σε άνδρες και γυναίκες, όσο και σε άνδρες και άνδρες, και γυναίκες και γυναίκες.

φευκτου βιολογικού πεπρωμένου⁵ και παρέπεμπε στο ότι η βιολογία⁶ αποτελεί πεδίο για την εμπέδωση της ανδρικής κυριαρχίας στις γυναίκες και της γυναικείας υποτέλειας και συνεπώς είναι εφικτή η αλλαγή αφού δε θεμελιώνεται σε μια φυσική τάξη αλλά σε κοινωνικές διαστάσεις. Επίσης, όπως θα δούμε και πιο κάτω, η εισαγωγή του όρου gender στο πεδίο της πολιτικής σημειολογεί ότι η σεξουαλικότητα δεν είναι πλέον υποχρεωτικά αναπαραγωγική, ούτε οι έμφυλες σχέσεις αναγκαστικά ετεροσεξουαλικές, αναστατώνοντας –κατά την Judith Butler (1990)– την έμφυλη τάξη με τρόπο επαναστατικό.

Αυτή η θεωρητική επινόηση του κοινωνικού φύλου ενάντια στις βιολογικές παραδοχές συνδέεται με την κοινωνιολόγο Ann Oakley (1985: 16), η οποία στο κλασικό σύγγραμμά της *Sex, Gender and Society*, που δημοσιεύθηκε το 1972, δίνει τους παρακάτω ορισμούς του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου⁷:

5. Σύμφωνα με την Judith Butler (1990: 8) «τον προσρισμό τον δημιουργεί η κουλτούρα και όχι η βιολογία», καθώς οι έμφυλες διαφορές των σωμάτων είναι κοινωνικά α-νόητες μέχρις ότου οι κοινωνικές πρακτικές τις μετατρέψουν σε κοινωνική πραγματικότητα.

6. Οι προϋποθέσεις μας για τις έμφυλες βιολογικές διαφορές μας ωθούν στο να κατασκευάζουμε τα συγκεκριμένα τα οποία με τη σειρά τους θα ενισχύσουν αυτές τις προϋποθέσεις, μετατρέποντας –όπως μας θυμίζει και η Judith Lorber (1993)– τη βιολογία σε ιδεολογία.

7. Η πιο εκτενής προσπάθεια αναλυτικής διάκρισης μεταξύ των όρων sex και gender, επιχειρείται από τον ανθρωπολόγο και ψυχαναλύτη Stoller, J. Robert, στο σύγγραμμά του, *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*, New York: Science House, 1968. Στη συνέχεια, η Millett, Kate (1977) [1970] *Sexual Politics*, London: Virago, διαμορφώνοντας τη θεωρία της για την πατριαρχία, στηρίχθηκε στην εργασία του Stoller για να υπογραμμίσει το επιχειρήματός της ότι

Ο όρος «βιολογικό φύλο» (sex) αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό, στην ορατή διαφορά των γεννητικών οργάνων τους και τη συνακόλουθη διαφορά των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών. Το «κοινωνικό φύλο» (gender) αφορά τον πολιτισμό, αναφέρεται στην κοινωνική κατηγοριοποίηση σε «ανδρικό» και «γυναικείο».

Έτσι, με βάση αυτές τις προκείμενες, έχουμε ως βιολογικά υποκείμενα –αρσενικά και θηλυκά– και ως κοινωνικά –άνδρες και γυναίκες– με την πρώτη κατηγορία –και σε συνάρτηση με την αναπαραγωγικότητα/τεκνοποίηση– να εκλαμβάνεται ως φυσική και συνεπώς σταθερή και τη δεύτερη ως κοινωνικά προσδιορισμένη και συνεπώς ευμετάβλητη. Ωστόσο, υπήρχε πρόδηλα μια γραμμική αιτιότητα στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου, καθώς θεωρείτο ότι το βιολογικό φύλο αποτελεί το έδαφος πάνω στο οποίο δρουν οι κοινωνικο-πολιτισμικές επιδράσεις και διαμορφώνουν το κοινωνικό φύλο. Με τον τρόπο αυτό διαχωρίστηκε η απόκτηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων από τα βιολογικά.

Ο νέος όρος, λοιπόν, του κοινωνικού φύλου αν και εισήγαγε την κοινωνικο-πολιτισμική συγκρότηση του φύλου, παρ' όλα αυτά παρέπεμπε στο ιεραρχικό δίπολό του που δεν ήταν άλλο από το βιολογικό φύλο, επανεισάγοντας από έναν παράδρομο την ύπαρξη της «φυσικότητας» του φύλου ως προ-κοινωνικό, δεδομένο και πάγιο. Επίσης, αυτές οι έμφυ-

άνδρες και γυναίκες αποτελούν πράγματι δύο κουλτούρες. Έτσι, αναδιατυπώνοντας τον ορισμό του Stoller, γράφει: «το sex είναι βιολογικό, το gender ψυχολογικό και συνεπώς πολιτισμικό» (Millett, 1977: 29-31).

λες διαφορές συγκροτούσαν δύο διαφορετικά ανθρώπινα «είδη» –δύο διαχωρισμένους κόσμους, όπως αναφέρει ο Connell στο βιβλίο αυτό– με διαφορετικά χαρακτηριστικά: των ανδρών και των γυναικών⁸. Κάθε χειρονομία, κίνηση, συνήθεια, δραστηριότητα εμφιλοχωρήθηκε και ταξινομήθηκε ως ανδρική και ως γυναικεία. Οι οικιακές ασχολίες, η ανατροφή των παιδιών, η συναισθηματική αφοσίωση, το συναίσθημα ταξινομήθηκαν στη σφαίρα των γυναικών και της θηλυκότητας, ενώ η δύναμη, ο ηρωϊσμός, ο ανταγωνισμός, η φιλοσοφία, ο ορθολογισμός, η επιστήμη στη σφαίρα των ανδρών και του ανδρισμού. Κάθε, λοιπόν, παρέκκλιση από αυτές τις δίπολες στερεοτυπικές «κανονικότητες» δημιουργούσε καχυποψία και περιθωριοποίηση των υποκειμένων, αλλά όπως επισημαίνει και ο Connell στο βιβλίο αυτό, η διχοτομική σκέψη είναι τόσο έντονη στη δυτική κουλτούρα που συνεχίζει την παράλογη έρευνα για την ανεύρεση/«εφεύρεση» διαφορών μεταξύ των φύλων παρά ομοιοτήτων, παρ' όλα τα δεδομένα της μεθόδου της μετα-ανάλυσης που υποστηρίζουν πως είναι ορθότερο να μιλάμε για ομοιότητες μεταξύ των φύλων παρά για διαφορές.

Μια εξέχουσα προσέγγιση της σχέσης βιολογικού και κοινωνικού φύλου –σε συσχετισμό με τη δομιστική διάκριση φύση-πολιτισμός του Levi-Strauss– έκανε και η φεμινίστρια ανθρωπολόγος Gayle Rubin (1975), η οποία υποστήριξε ότι σε κάθε γνωστή κοινωνία υπάρχει το καταπιεστικό για τις γυν-

8. Στις περιπτώσεις του ερμαφροδιτισμού, της διασεξουαλικότητας ή/και του τρανσβεστισισμού τα όρια των έμφυλων διαφορών συγχαιούνται. Άλλωστε, είναι γνωστή η κοινωνική αμηχανία στις περιπτώσεις αυτές, αλλά και ο τρόπος μεταχείρισης των διαφυλικών νηπίων από τη σύγχρονη χειρουργική (βλ. Money & Ehrhardt, 1996).

ναίκες σύστημα βιολογικού-κοινωνικού φύλου (sex-gender system), όπου το βιολογικό φύλο φιλτράρεται μέσα από τους κυρίαρχους πολιτισμικούς κώδικες που ρυθμίζουν τις αποδεκτές συμπεριφορές των ανδρών και των γυναικών και αστυνομεύουν όχι μόνο τη σεξουαλικότητα αλλά καθορίζουν και τον κοινωνικό διαχωρισμό μεταξύ των φύλων σε αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες. Για τη Rubin, βιολογικό φύλο σημαίνει έμφυλες βιολογικές διαφορές και κοινωνικό φύλο καταπιεστικές κοινωνικές νόρμες αυτών των έμφυλων διαφορών, έτσι ώστε οι άνδρες και οι γυναίκες στην καθημερινότητα να αποτελούν προϊόντα αυτού του συστήματος βιολογικού-κοινωνικού φύλου. Επίσης, υποστήριξε ότι το κατηγορηματικό φύλο είναι πάντα καταπιεστικό, θεωρώντας ότι στην ανθρώπινη κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει φύλο δίχως καταπίεση.

Στη δεκαετία του '80 και '90, ο γαλλικός υλιστικός φεμινισμός αμφισβήτησε τη χρησιμότητα της αναλυτικής κατηγορίας κοινωνικό φύλο, υποστηρίζοντας ότι η πολιτικότητα αυτή διαιωνίζει την ιδέα της ύπαρξης ενός βιολογικού φύλου, το οποίο προϋπάρχει και αναπαράγει την έμφυλη ιεραρχική σχέση. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε ότι ένα κοινωνικό φύλο δεν ανήκε σε ένα κατάλληλο βιολογικό ως περιουσιακό στοιχείο και συνεπώς κοινωνικό και βιολογικό φύλο δε συνδέονται κατ' ανάγκη μεταξύ τους. Έτσι, προτάθηκε ότι το κοινωνικό φύλο προηγείτο και κατασκεύαζε το βιολογικό, το οποίο παραγόταν μέσα στα συγκείμενα της έμφυλης ιεραρχίας. Με τον τρόπο αυτό αμφισβητήθηκε η αναγωγή του όρου κοινωνικό φύλο ως πολιτισμική κατηγορία και του όρου βιολογικό φύλο ως βιολογική και συνεπώς το φύλο εκλαμβάνονταν από τη συγκεκριμένη σχολή σκέψης ως μια κοινωνικο-πολιτισμική και πολιτική κατηγορία. Μάλιστα, η κοινωνιολόγος

Christine Delphy (1993) επισήμανε ότι αυτή η διάκριση βιολογικού-κοινωνικού αναπαράγει την έμφυλη ιεραρχία και αυτή κατασκευάζει την έμφυλη διαφορά⁹, ενώ η Monique Wittig (1992) τόνισε ότι η «φυσικότητα» του φύλου αποτελεί ιδεολογικο-πολιτική κατασκευή και εντάσσεται στα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας, υποτέλειας, ανισότητας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Έτσι, λοιπόν, για το γαλλικό υλιστικό φεμινισμό, η κοινωνία κατασκευάζει τις «φυσικές» κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» με βάση την ανατομία –καθώς κάθε τι το «φυσικό» αποτελεί προϊόν κοινωνικών σχέσεων (Leonard & Adkins, 1996; Wittig, 1982).

Φυσικά, σε όλες τις παραπάνω θεωρήσεις του φύλου συναντάμε το σπόρο της φεμινιστικής διανόησης της Simone de Beauvoir και του διάσημου κονστρουκτιβιστικού αφορισμού της που διατυπώθηκε στο κλασικό πλέον δοκίμιο για τη φεμινιστική θεωρία *The Second Sex*, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1949, ότι δηλαδή «δε γεννιέσαι γυναίκα, γίνεσαι» (Beauvoir, 1979: 293) και συνεπώς, το σημαντικότερο εμπόδιο για την απελευθέρωση της γυναίκας δεν είναι το βιολογικό της φύλο αλλά μάλλον ολόκληρη η διαδικασία με την οποία κατασκευάζεται η θηλυκότητα στην κοινωνία. Μάλιστα, όπως γράφει και η Sonia Kruks (1992: 91), ο προτεινόμενος διαχωρισμός βιολογίας και κοινωνικού φύλου τόνισε την αναγκαιότητα αποσύνδεσης βιολογικού και κοινωνικού φύλου και διεύρυνε τον τρόπο σκέψης και γίνεσθαι πέραν του δίπολου έμ-

9. Η Moira Gatens (1983) προέβαλε πρώτη μια ψυχαναλυτική κριτική στη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου και στη συνέχεια η Eve Sedgwick (1990).

φύλου συστήματος, στη δυνατότητα μιας ρευστής πολλαπλότητας των κοινωνικών φύλων, ανοίγοντας στη συνέχεια το δρόμο για τη μετα-μοντέρνα φεμινιστική σκέψη (βλ. και Μοί, 2005).

Τη δεκαετία του '90 ο μετα-στρουκτουραλιστικός και μετα-μοντέρνος φεμινισμός επανέρχεται στην ιδέα του βιολογικού φύλου ως κοινωνικο-πολιτισμική και πολιτική κατασκευή¹⁰ (Weedon, 1997). Με βάση την αντι-ουσιοκρατική αποδομιστική (deconstructive) θεωρία του γάλλου διανοούμενου Jacques Derrida (1978) για τη διαμεσολάβηση της «πραγματικότητας» από τη γλώσσα και το βίωμα και την υπονόμηση της κυριαρχίας των αντιθετικών ιεραρχικών δίπολων του καρτεσιανισμού, ο μετα-στρουκτουραλιστικός και μετα-μοντέρνος φεμινισμός αποδόμησε τις ιεραρχικές αντιθέσεις άνδρας-γυναίκα, ανδρισμός-θηλυκότητα, κ.λπ., βοηθώντας τη φεμινιστική σκέψη να οδηγηθεί σε πιο ρηξικέλευθες αναλύσεις του φύλου, αποστασιοποιούμενη από την ορθοδοξία των φιλολογικών-κεντρικών τρόπων σκέψης. Κάθε έμφυλη, λοιπόν, διχοτόμηση –αν και έχει υλική υπόσταση– αποτελεί κοινωνική κατασκευή και συνεπώς η σχέση βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι αυθαίρετη και αποκτά νόημα μόνο στη μεταξύ τους σχέση. Έτσι, το ζήτημα του κοινωνικού φύλου έγινε κυρίως ρηματικό (discursive), με το νόημά του να μετατοπίζεται συνεχώς και να αλλάζει, καθώς τα υποκείμενα ποικίλων τόπων και εποχών το αντιλαμβάνονται διαφορετικά. Η αποδέσμευση από το δυ-

10. Αν και η εξαφάνιση της γυναικείας «φύσης» θεωρήθηκε από μερικές φεμινιστικές τάσεις ως απειλή για τον αγώνα των γυναικών για χειραφέτηση.

στικό αυτό τρόπο σκέψης μετέτρεψε σε προβληματική και την έννοια της έμφυλης «ταυτότητας», καθιστώντας επιτρεπτή την παραγωγή πολλαπλών, ενδεχομενικών και εφήμερων υποκειμενικών τοποθετήσεων μέσα στους Λόγους (discourses) και αφήνοντας έτσι χώρο σε διαρκώς μεταβαλλόμενες, υβριδικές και νομαδικές υποκειμενικότητες. Είναι οι Λόγοι της θεωρίας του γάλλου φιλοσόφου Michel Foucault (1987), οι οποίοι οργανώνουν την αντίληψή μας για τον κόσμο μέσα σε ένα ασταθές σύστημα γνώσης και εξουσίας¹¹. Έτσι, το κοινωνικό φύλο πλέον κατασκευάζεται από Λόγους μέσα σε πολυσύνθετα και μεταβαλλόμενα συγκείμενα δικτύων σχέσεων εξουσίας και ασφαλώς προηγείται του βιολογικού. το φύλο δεν υπάρχει πριν από τις σχέσεις εξουσίας και συνεπώς το έμφυλο υποκείμενο συγκροτείται από αυτές.

Το φύλο, λοιπόν, καταλήγει να αποτελεί μια κατηγορία νοήματος παρά ένα «φυσικό» δεδομένο και η παλαιότερη δίπολη διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο καθίσταται αναχρονιστική, άκυρη και αδιέξοδη. Μέσα σε αυτά τα συγκείμενα, η αμερικανίδα μετα-μοντέρνα φιλόσοφος Judith Butler (1987; 1990; 1993) με την αποδόμηση της δίπολης αιτιοκρατικής διάκρισης βιολογικό-κοινωνικό φύλο, υποστηρίζει ότι το βιολογικό φύλο αποτελεί ρηματική απόρροια του κοινωνικού και όχι φυσική προϋπόθεσή του. ότι το κοινωνικό φύλο δεν πρέπει να δεσμεύεται από το βιολογικό και τις κοινωνικο-πολιτισμικές και πολιτικές ερ-

11. Αν και ο Michel Foucault δεν ασχολήθηκε ρητά με το φύλο, η θεωρία του για τη σεξουαλικότητα αποδείχθηκε γόνιμη για τη φεμινιστική σκέψη. Για επιρροές της θεωρίας του σε φεμινιστικές προσεγγίσεις, βλ. Butler (1990; 1993) και Lauretis (1987).

μηνείες των βιολογικών σωμάτων. ότι οι πολιτικές κατηγορίες «γυναίκα» και «άνδρας» δεν είναι άλλες από τις εκ των υστέρων πολιτικές ερμηνείες εγγραφής πάνω σε αδρανή βιολογικά σώματα, σχήμα που παραπέμπει στην αιτιοκρατική διάζευξη βιολογικό-κοινωνικό φύλο. Επίσης, με το κλασικό έργο της *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* – έργο με πολύ μεγάλη απήχηση – εισάγει την έννοια της παραστασιακής επιτελεσιμότητας (performativity) στην κατασκευή του φύλου, υποστηρίζοντας ότι το φύλο είναι ρευστό και δεν εκφράζει κάποια εσώτερη οντότητα. ότι το φύλο δεν είναι ουσία αλλά ενέργημα και συνεπώς δεν είναι ουσιαστικό αλλά ρήμα. ότι το φύλο δεν είναι τίποτα άλλο από κινήσεις, ενεργήματα, χειρονομίες που μέσα από μια διαδικασία επανάληψης παράγουν μια έμφυλη «ταυτότητα» μέσα στους Λόγους, η οποία περιορίζεται από κοινωνικο-πολιτισμικές κανονικότητες, αλλά ταυτόχρονα είναι επιδεκτική νέων σημασιολογήσεων. Επίσης, η Butler υποστηρίζει ότι το φύλο δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα, αλλά επιτελείται παραστασιακά καθημερινά μέσα από αγωνίες και απολαύσεις. Η πολιτισμική πρακτική του drag¹² και η αλληγορία που προσφέρει με τη μίμηση της έμφυλης «ταυτότητας» καταδεικνύει ότι κάποιες έμφυλες εκδοχές μπορούν να αμφι-

12. Ο όρος «drag» δηλώνει την ένδυση ενός άνδρα με ρούχα που δεν «αρμόζουν» με τα στερεότυπα του φύλου του και χρησιμοποιείται κυρίως από τους ομοφιλόφιλους για να δηλώσει ότι και ο όρος τρανσβεστισμός/παρενδυσία που χρησιμοποιείται από τους σεξολόγους και ψυχιάτρους. Η Marjorie Garber (1993: 151) ορίζει το drag ως «τη θεωρητική και αποδομιστική κοινωνική πρακτική» που αμφισβητεί τη 'φυσικότητα' των έμφυλων ρόλων μέσω των Λόγων των ρούχων και των μερών του σώματος».

σβητηθούν και άλλες να υλοποιηθούν. Η έννοια του κοινωνικού φύλου δεν αποτελεί απλά μια όψη του τι κάποιος/α είναι, αλλά είναι αυτό που το υποκείμενο κάνει και μάλιστα περιοδικά και σε αλληλεπίδραση με άλλους/ες (West & Zimmerman, 1987). Έτσι, αυτή η υπέρβαση των έμφυλων κριτηρίων μας βοηθάει να εκθέσουμε την τεχνητή φύση της έμφυλης δυαδικότητας όσο και της υποτιθέμενης βιολογικής της βάσης, ανοίγοντας το δρόμο για πιο ρευστές «ταυτότητες» φύλου. Καθώς λοιπόν το βιολογικό φύλο είναι ρηματικό –όπως και το κοινωνικό– τότε «η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου δεν υφίσταται» (Butler, 1990: 7). Όταν το κοινωνικό φύλο θεωρηθεί ανεξάρτητο του βιολογικού, τότε το κοινωνικό φύλο γίνεται ένα ελεύθερα μετακινούμενο τέχνημα, με συνέπεια ο άνδρας και ο ανδρισμός να μπορούν να δηλώσουν τόσο ένα «αρσενικό» σώμα όσο και ένα «θηλυκό», και το αντίθετο (Butler, 1990: 6).

Η εννοιολόγηση του φύλου, του αρσενικού και του θηλυκού, διαμεσολαβείται από κοινωνικο-πολιτισμικά νοήματα και πρακτικές και ιδεολογικο-πολιτικά προτάγματα που μετατρέπουν τη θεώρησή του ως μιας φυσικής και πάγιας βιολογικής τάξης ως άτοπη. Όπως γράφει και ο Thomas Laqueur (1990), η ομοιότητα ή η διαφορά μεταξύ των φύλων δεν είναι μια πραγματικότητα χαραγμένη στα σώματα, καθώς κάθε ιστορική στιγμή το σώμα εκλαμβάνεται ποικιλοτρόπως, ώστε ενδεχομένως να οδηγούν σε θεωρίες ομοιότητας ή/και διαφοράς των φύλων. Η ομοιότητα, λοιπόν, ή/και η διαφορά είναι κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία που συγκροτείται ιστορικά και όχι βιολογικά, καθώς η έννοια της βιολογικής διάστασης αποτελεί προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτισμικών πλαισίων με ιστορική

θεμελίωση και όχι έννοια αυθύπαρκτη. Μάλιστα, όπως παρατηρεί και η Bronwyn Davies (1989: 12), «τα γεννητικά όργανα δεν πρέπει να συνδέονται με τις θηλυκές ή τις ανδρικές υποκειμενικότητες εκτός και αν τις συγκροτήσουμε εμείς κατ' αυτό τον τρόπο». Επίσης, η Butler υποστηρίζει ότι το φύλο υπάρχει στην υπηρεσία της ετεροσεξουαλικότητας¹³, κάτι ανάλογο αυτού που είχε υποστηρίξει και προγενέστερα η Adrienne Rich (1980) για την εξαναγκαστική ετεροσεξουαλικότητα, δηλαδή ότι αποτελεί έναν πολιτικό θεσμό. Έτσι, αποδομείται για μια ακόμα φορά η ρητορική της φυσιοποίησης της (ετερο)σεξουαλικότητας ως οργανωτικής δομής, με την αναίρεση της εξίσωσης ότι η ανδρική και η γυναικεία βιολογία ισοδυναμούν με τα κοινωνικά φύλα του αρσενικού και του θηλυκού (βλ. και Κογκίδου, 2004α). Επίσης, και ο Connell στο βιβλίο αυτό σημειώνει ότι ο κύριος άξονας πάνω στον οποίο είναι οργανωμένη η σεξουαλικότητα στο σύγχρονο δυτικό κόσμο είναι το φύλο και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα του αυτονόητου της ετεροσεξουαλικότητας, υπογραμίζοντας ότι μερικοί βιολόγοι ερευνούν για την ανίχνευση του γονιδίου της ομοφυλοφιλίας αλλά κανένας δεν ερευνά για το γονίδιο της ετεροφυλίας.

Αλλά και ο Bob Connell, στο *Κοινωνικό Φύλο*, θεωρεί το κοινωνικό φύλο ως μια κοινωνικο-πολιτισμική κατασκευή, ως ένα συνεχές γίνεσθαι, όσο και αν το φύλο μας βιώνεται στην καθημερινότητα ως κάτι το σταθερό και άκαμπτο. Υποστηρίζει ότι γινόμαστε άνδρες ή γυναίκες όχι

13. Αυτή η ετεροσεξουαλικοποίηση της ερωτικής επιθυμίας μπορεί να εκφραστεί με το μονοσήμαντο σχήμα: επιθυμείς ερωτικά άνδρες γιατί είσαι γυναίκα και είσαι γυναίκα γιατί γεννήθηκες θήλυ.

από τη φύση, αλλά ούτε και από τις κοινωνικές νόρμες. οι έμφυλες «ταυτότητες» ή οι έμφυλες υποκειμενικότητές μας εγκαθιδρύονται κοινωνικά, αλλά δεν καθορίζονται μηχανιστικά από το κοινωνικό, αναδύονται εκ νέου ως συνεχής δυνατότητα ανάσχεσης των σχέσεων εξουσίας. Με άλλα λόγια, συγκροτούνται μέσα στην καθημερινότητά μας με την ενεργό θέση που διεκδικούμε στην έμφυλη τάξη και όχι με τρόπο παθητικό, όπως υποστήριζε η θεωρία των έμφυλων ρόλων.

Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει η Bartie Thorne (1993) από την εθνογραφική μελέτη της σε ένα δημοτικό σχολείο, όπου οι μαθητές και οι μαθήτριες επιτελούν ενεργά τις έμφυλες ταυτότητές τους ως δρώντα υποκείμενα και δεν παραμένουν οι παθητικοί αποδέκτες μιας μηχανιστικής έμφυλης κοινωνικοποίησης. Επίσης, η ρευστότητα της εννοιολόγησης του ανδρισμού από πολιτισμό σε πολιτισμό και κάτω από συγκεκριμένες πολιτικο-οικονομικές και ιστορικές συνθήκες και η ενεργός κατάσκευσή του από τα υποκείμενα καταδεικνύεται και από την παραδειγματική αναφορά που κάνει στην αφρικανική φυλή Mpondo, όπου ανδρισμός θεωρείται ότι για τη δύση μπορεί να αποτελεί εκδήλωση θηλυκής συμπεριφοράς, όπως συμπόνια, ενσυναίσθηση, αλληλοβοήθεια, κ.λπ. και είναι διάφορος με την επιθετικότητα, σκληρότητα, σωματική κυριαρχία, μαχητικότητα, κ.λπ.

Επίσης, ο Bob Connell, θεωρεί ότι η μετα-στρουκτουραλιστική προσέγγιση συμβάλλει στο να δοθεί έμφαση στο ότι οι «ταυτότητες» δημιουργούνται ιστορικά και συνεπώς είναι ανοιχτές σε αλλαγή και ότι οι κοινωνικές δομές αναπτύσσουν τάσεις κρίσης, δηλαδή εσωτερικές αντιθέσεις

που επιβάλλουν την ίδια τους την αλλαγή. Θεωρεί ότι το φύλο συγκροτείται σχεσιακά (relational), ότι δηλαδή αποτελείται από μια σειρά σχέσεων που συνδέουν ή/και διαιροούν τα έμφυλα υποκείμενα και οι οποίες συγκροτούνται πάντα μέσα στην καθημερινή ζωή: το φύλο δεν υπάρχει αν δεν το συγκροτήσουμε ως τέτοιο, είναι κάτι που γίνεται δεν προϋπάρχει. Επεκτείνοντας τη θέση που είχε διατυπώσει στο πολύκροτο σύγγραμμά του, *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, διακρίνει τέσσερις διαστάσεις του φύλου και τέσσερις κύριες δομές στο σύστημα των έμφυλων σχέσεων, δομές που αποτελούν αντικείμενο αλλαγών, ατέρμονης εμπλοκής μεταξύ τους και συνεχούς αλληλεπίδρασης: την εξουσία, την παραγωγή, το συναίσθημα και τα σύμβολα. Για παράδειγμα, ένας βίαιος σύζυγος που κακοποιεί τη γυναίκα του που εργάζεται στο νοικοκυριό, εμπλέκει όλες τις παραπάνω σχέσεις: σχέσεις εξουσίας με τη μορφή βίας προς τη σύζυγο αλλά και πιθανής αντίστασης από αυτήν, παραγωγικές σχέσεις με την άνεργη σύζυγο και τον οικονομικά ισχυρό τον αμειβόμενο εργασιακά άνδρα, συναισθηματικές σχέσεις σε ό,τι αφορά τις σεξουαλικές τους σχέσεις επιθυμίας ή/και μίσους και συμβολικές σχέσεις σε ό,τι αφορά τον άνδρα ως τον κυρίαρχο paterfamilias της οικογένειας.

Το σώμα στη δυτική –τουλάχιστον– σκέψη αναδεικνύεται σε βασικό συστατικό της έμφυλης «αυτότητας», καθώς αποτελεί φορέα έμφυλης διάκρισης («σημαδεμένο»/σημειοποιημένο σώμα), μέσα από ένα εκπληκτικό σύστημα πολιτισμικής συσσώρευσης συμβόλων, υπαινιγμών, αντιλήψεων, αναφορών, προϊδεάσεων. Αλλά στα πλαίσια του μετα-μοντέρνου φεμινισμού το φύλο δεν εκλαμβάνεται

ως ένα σωματικό δεδομένο πάνω στο οποίο επιβάλλεται το κοινωνικό φύλο, αλλά ως κοινωνικο-πολιτισμικό πρότυπο που διέπει την υλικοποίηση των σωμάτων (Butler, 1993). Βιολογική και κοινωνική ανάλυση δεν μπορούν να αποτελέσουν δίπολο. Έτσι, το αμετάβλητο, φυσικό/βιολογικό, έμφυλο σώμα μετατρέπεται σε ένα σχεδιάσμα (project) ανοικτής και συνεχούς αναδιαμόρφωσης, μέσω της ένδυσης, της πλαστικής χειρουργικής, των εγχειρίσεων αλλαγής φύλου, κ.λπ. (Featherstone, 2000), σε έναν τόπο ετερογλωσσίας και πολλαπλότητας, σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις ενεργητικές παρεμβάσεις του ιδιοκτήτη του. Για παράδειγμα, μέσω της χειρουργικής αλλαγής φύλου, το βιολογικό/φυσικό έμφυλο σώμα μεταβάλλεται σε κοινωνικό, μέσω μιας επώδυνης και αιματηρής διαδικασίας εγγραφής του κοινωνικού στο βιολογικό, αναδεικνύοντας το φύλο σε μια ιδεατή και ρευστή κατασκευή και το (τεχνο-)σώμα σε κείμενο υλικοποίησης και επίδειξης έμφυλων ταυτοτήτων –αλλά και σε τόπο πολιτικής/φεμινιστικής διαμάχης.

Για *Το Κοινωνικό Φύλο*, του Connell, τα σώματα αποτελούν φορείς κοινωνικής δράσης και αντικείμενα κοινωνικής πρακτικής και κατασκευάζονται κοινωνικά, ανασυγκροτώντας παράλληλα μέσα από τις πρακτικές τον κοινωνικό κόσμο. Οι πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται διαμορφώνουν κοινωνικές δομές και προσωπικές τροχιές, δημιουργώντας έναν ιστορικό κύκλο νέων πρακτικών, μια διαδικασία που ονομάζει κοινωνική σωματοποίηση (embodiment). Συνεπώς, δεν αποδέχεται τη μετα-μοντέρνα άποψη ότι τα σώματα αποτελούν θέση στο Λόγο, αλλά ότι συμμετέχουν στην κοινωνική διαδικασία ιστορικά, χωρίς να παύουν να είναι υλικά σώματα και να μετατρέπονται σε (ρημα-

τικά) σύμβολα. Το φύλο αναφέρεται στις σωματικές δομές και διαδικασίες αναπαραγωγής, ενώ ο σωματικός χώρος δημιουργεί τις κοινωνικο-πολιτισμικές κατηγορίες άνδρας και γυναίκα. Έτσι, το φύλο αποτελεί μια κοινωνική δομή που αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των ανθρώπινων σωματών. το φύλο αφορά τη δομή των κοινωνικών σχέσεων που έχει συγκεκριμένη σχέση με τα σώματα και το πεδίο της αναπαραγωγής, δημιουργώντας διαχωρισμούς μεταξύ των αναπαραγωγικών διαφορών των σωματών μέσα από μια σειρά πρακτικών. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγει τις έννοιες της έμφυλης διχοτομίας και διαφοράς, το διαχωρισμό δηλαδή των ανθρώπων σε δύο κόσμους, και τις «παραδοξότητες» που αυτός ο διαχωρισμός προκαλεί, όπως για παράδειγμα η αδυναμία αναγνώρισης διαφορών μεταξύ του ίδιου φύλου.

Ο Connell στο βιβλίο αυτό παρουσιάζει τους άνδρες¹⁴ να πρωταγωνιστούν (σκανδαλωδώς) στη διεθνή πολιτική σκηνή, να κατέχουν τις υψηλόβαθμες θέσεις σε οργανισμούς, να αμείβονται καλύτερα από τις γυναίκες και να έχουν πολλαπλάσια συμμετοχή στην οικονομική ζωή σε σύγκριση με αυτές, να ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της τεχνο-επιστήμης, να έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά αλφαβη-

14. Φυσικά δε θα πρέπει να θεωρηθούν όλοι οι άνδρες ως μια ομογενοποιημένη κατηγορία που επωφελείται ισότιμα από αυτή την ασυμμετρία. Υπάρχει ιεράρχηση και μέσα στην κατηγορία των ανδρών και όπως φαίνεται δεν επωφελούνται εξίσου αυτοί που δεν ανταποκρίνονται πλήρως στον κυρίαρχο ορισμό του ανδρισμού. Ο Bob Connell στο βιβλίο αυτό –αλλά και αλλού– μιλάει για πατριαρχικό μέρισμα (patriarchal dividend), καθώς οι άνδρες είναι αυτοί που κατέχουν –τουλάχιστον στις δυτικές κοινωνίες– μεγαλύτερη πρόσβαση στο συμβολικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό κεφάλαιο.

τισμού παγκοσμίως, αλλά και να έχουν και τα πρωτεία στην άσκηση βίας. Σε έναν κόσμο, λοιπόν, με τόσο έμφυλη ασυμμετρία και σεξισμό θεωρεί άτοπο τον ισχυρισμό ότι βρισκόμαστε σε μια μετα-φεμινιστική εποχή, καθώς ο πολιτικός στόχος του φεμινιστικού κινήματος για απελευθέρωση των γυναικών και ισότητα των φύλων στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο δε φαίνεται να έχει ακόμα επιτευχθεί. Η επίδραση, λοιπόν, της φεμινιστικής σκέψης είναι πρόδηλη συνολικά στο έργο του. Άλλωστε ένα βιβλίο που ασχολείται με το ζήτημα του φύλου δε θα μπορούσε να αγνοήσει τη φεμινιστική οπτική.

Το συγκεκριμένο βιβλίο δεν αφορά μόνο τις γυναίκες ή μόνο τους άνδρες, αλλά και τις γυναίκες και τους άνδρες μαζί, καθώς οι έμφυλες στερεοτυπικές προκαταλήψεις και προϋδεασμοί λειτουργούν ως δεσμά της ελεύθερης¹⁵ ανάπτυξης της προσωπικότητας όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών –τους περιορισμούς που έχει επιβάλλει ο ανδρισμός στους άνδρες της Δύσης έχει περιγράψει με μεγάλη οξυδέρκεια ο Connell στα κλασικά πλέον βιβλία του *Ανδρισμοί και Άνδρες και Αγόρια* (βλ. αντίστοιχα, Connell, 1995; 2000). Βιβλία, όπως αυτά, καταδεικνύουν ότι ένα μεγάλο μέρος των ερευνών για το κοινωνικό φύλο μετατοπίστηκε από τις γυναίκες στους άνδρες –οι οποίοι μέχρι πρόσφατα αποτελούσαν το αδιαφιλονίκητο κριτήριο– και φυσικά τέτοιες μελέτες έχουν εμπνευστεί από τη φεμινιστική

15. Αν και αυτή η ελευθερία υπόκειται σε περιορισμούς, καθώς οι πρακτικές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ορίζονται από δομές σχέσεων οι οποίες ορίζουν και τις συνέπειες των συμπεριφορών. Για το ζήτημα αυτό της ελευθερίας του υποκειμένου, όπως το παρουσίασε η Simone de Beauvoir (1979), βλέπε και την ανάλυση της Butler (1987).

σκείψη (ενδεικτικά βλ. Segal, 1990; Mac An Ghaill, 1994; Πολίτης, 2006).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι μάλλον θα πρέπει πλέον να μιλάμε για κοινωνικό φύλο στον πληθυντικό (genders), καθώς ποικιλουν και οι διάφορες εννοιολογήσεις του ανδρισμού και της θηλυκότητας, οι οποίες στο βαθμό που παράγονται κοινωνικο-πολιτισμικά τέμνονται από μεταβλητές, όπως η φυλή, η κοινωνικο-οικονομική τάξη, η ηλικία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η σωματική (αν)ικανότητα, η εθνότητα, η θρησκεία, οι προσωπικές μοναδικές εμπειρίες, κ.λπ., κάνοντάς μας να μιλάμε για ανδρισμούς και θηλυκότητες στον πληθυντικό αριθμό¹⁶ (βλ. και Connell, 1987; 1995). Ως «άνδρες» ή «γυναίκες» μπορεί να μοιραζόμαστε κάποιες κοινές ιστορίες και «ταυτότητες», αλλά ο βαθμός ομοιότητάς μας διαφέρει δραματικά ώστε να ισχυριστούμε ότι μπορούμε να ομαδοποιηθούμε και να ομογενοποιηθούμε κάτω από όρους όπως «άνδρας» ή «γυναίκα». Η εργασία της Judith Halberstam (1998) είναι μια από τις πολλές εργασίες οι οποίες καταδεικνύουν την πολλαπλότητα που μπορεί να αποκτήσει το φύλο. Για το πόσο μεγάλη είναι αυτή η ποικιλία των φύλων εξαρτάται από τον τόπο και το χρόνο.

Το ερώτημα, πλέον, που προβάλλει δεν είναι αν το φύλο υπόκεινται σε αλλαγές, αλλά προς ποια κατεύθυνση κινούνται αυτές οι αλλαγές. Και όπως το θέτει ο Connell στο βιβλίο αυτό, το κρίσιμο ερώτημα που έχει στρατηγική σημα-

16. Η Diana Fuss (1989: 4) υποστηρίζει ότι βιαστικά εγχειρήματα για αναφορά όρων στον πληθυντικό δε διασφαλίζουν προστασία από την ομοιοκρατία, καθώς αν και οι όροι αυτοί στον πληθυντικό σημειολογούν μια ετερογένεια, σημασιολογικά παραπέμπουν σε μια συλλογικότητα.

σία δεν είναι αν μπορεί να αλλάξει το φύλο, αλλά προς ποια κατεύθυνση. Αν το φύλο μπορέσει να απεγκλωβιστεί από τον ηγεμονικό Λόγο της υλικής οριοθέτησης που εγγράφεται στο σώμα, ριζώντας αυστηρώς περιχαρακωμένα οντολογικά υποκείμενα –«άνδρες»–«γυναίκες»– και να απαλλαγεί από την ετεροκανονικότητά του, τότε δε θα αναφέρεται πλέον σε διακριτές έμφυλες κατηγορίες αλλά σε ένα γίνεσθαι, σε μια ποιητική (poetics) έκκεντρης πολλαπλότητας του οποίου τίποτα δεν προηγείται και τίποτα δεν προϋπάρχει να το κυβερνά και να το (καθ)ορίζει.

Σήμερα, οι αναπαραστάσεις του φύλου παράγονται και από αυτό που η φεμινίστρια θεωρητικός του κινηματογράφου και της αναπαράστασης Teresa de Lauretis (1987: x) ονομάζει «τεχνολογίες του φύλου», όπως ο κινηματογράφος και οι διαφημίσεις κι εμείς ως έμφυλα υποκείμενα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι συγκροτούμαστε μέσα από πολλαπλούς Λόγους, τοποθετήσεις και νοήματα, συχνά αντιφατικά μεταξύ τους. Μέσα από ανάλογες διαδικασίες ενδεχομένως να σχεδιαστούν νέες «ταυτότητες» για τα φύλα. Αλλά όσο και αν το φύλο είναι Πρωτεύικό –όπως έχουμε υποστηρίξει και αλλού (Πολίτης, 2006)– και ρευστό, σε κάθε χρονική περίοδο και πολιτισμό υπάρχουν γι' αυτό διάφοροι τεχνολογικοί και κοινωνικο-πολιτισμικοί περιορισμοί που σηματοδοτούν τα ρηματικά «όρια» του κόσμου μας. Παρ' όλα αυτά, οι Λόγοι αυτοί αποτελούν και το σημείο εκκίνησης από το οποίο μπορούμε να αρχίσουμε ξανά τις αντι-ουσιακρατικές εικασίες μας για έναν ά-φυλο κόσμο που ξεπερνά τον έμφυλο διαχωρισμό υπέρ της έννοιας άνθρωπος, για έναν κόσμο που θα μπορούμε να θεωρούμαστε άνθρωποι ακόμα και όταν στερούμαστε έμφυλη «ταυτότητα». για έναν

κόσμο όπου τα υποκείμενα θα συμμετέχουν πλήρως στη συνεχή εξέλιξη της υποκειμενικότητάς τους.

Σε ένα πληθυντικό θεωρητικά σύμπαν είναι αναμενόμενο να υπάρχουν και πληθυντικά φύλα, τα οποία υπόκεινται σε συνεχείς αλλαγές, αντιφάσεις και ασυνέχειες, διαδικασίες που επιτρέπουν και τη δημιουργία νέων πολιτικών δυνατοτήτων. Η εμπειρία «απόδρασης» από τις (παραδοσιακές) έμφυλες ταυτότητες, πιθανόν να είναι μία από αυτές τις (αναστοχαστικές) πολιτικές στον 21ο αιώνα – και εδώ ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι σημαντικός (βλ. και Κογκίδου, 1997; Πολίτης, 2006). Η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει έτσι ώστε να αποτραπεί ο αποικισμός του μέλλοντος από αναχρονιστικές έμφυλες –και άλλες– στερεότυπες προκαταλήψεις και προιδεάσεις που ταλαιπώρησαν τον πολιτισμό του 20ου αιώνα και συνεχίζουν να τον ταλαιπωρούν ακόμα. Αλλά ίσως, όπως γράφει και ο Connell, *Το Κοινωνικό Φύλο* μπορεί να εξαλειφθεί, καθώς κάτι που έχει δημιουργηθεί ιστορικο-κοινωνικά μπορεί και να πάψει να υπάρχει.

Κατά τη μεταφορά του αγγλόφωνου αυτού βιβλίου στην ελληνική –όπως και κάθε άλλου ανάλογου– η απόδοση των όρων *sex* και *gender* απετέλεσε κυρίαρχο και ακανθώδες πρόβλημα, καθώς δεν υπάρχουν ακριβή αντίστοιχα στην ελληνική. Συνήθως η διάκριση αυτή ανάμεσα στη βιολογική/υλική/σωματική διάσταση του φύλου και την κοινωνική και πολιτισμική δηλώνεται με τους όρους βιολογικό φύλο και κοινωνικό φύλο. Παρ' όλα αυτά, σε κάποιες περιπτώσεις που η ροή του λόγου επιβάλλει την απαλοιφή του επιθετικού προσδιορισμού κοινωνικό, τότε μιλάμε για φύλο, αλλά από τα συμφραζόμενα εννοείται το κοινωνικό. Επίσης, κάποιες φορές μεταφράζεται ο όρος κοινωνικό φύλο απλά ως φύλο

–χωρίς τον επιθετικό προσδιορισμό– καθώς από τη θεωρία προκύπτει ότι το βιολογικό φύλο είναι πάντοτε κοινωνικό, αφού η βιολογία δε συγκροτείται αποκομμένη από το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο αλλά σε άμεση σχέση με αυτό. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, συχνά η γλωσσική διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο συνδέεται με την αντίληψη ότι το βιολογικό φύλο θεωρείται ως κάτι που προϋπάρχει του κοινωνικού, δηλαδή της γλώσσας και της κατασκευής. Επίσης, η απόδοση άλλων εννοιών βασίστηκε στις δόκιμες και αποδεκτές ερμηνείες τους στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία¹⁷. Τέλος, στις περιπτώσεις που αυτό δε στάθηκε εφικτό δίπλα στην ερμηνεία τίθεται σε παρένθεση και ο αγγλικός όρος, ώστε να υπάρχει κοινή αναγνώριση από τους/τις αναγνώστες/τριες.

Το Κοινωνικό Φύλο, του Bob Connell –όπως άλλωστε και τα άλλα πολύ γνωστά βιβλία του¹⁸– ασκεί μια ιδιαίτερη γοητεία στον/στην αναγνώστη/τρια, με τη διεισδυτικότητα, ευρηματικότητα, την έντονη κριτική και ανατρεπτική του προσέγγιση, καταδεικνύοντας και αποδεικνύοντας για μια ακόμη φορά με τρόπο εύληπτο, οικείο και συνοπτικό τη βαθιά του γνώση σε ζητήματα φύλου, αλλά και τη μέγιστη προσφορά του στη φεμινιστική θεωρία και (πολιτική) πράξη. Η έκδοση του βιβλίου αυτού στην ελληνική γλώσσα –η οποία ευ-

17. Για παράδειγμα ο όρος *embodiment* που αποδόθηκε ως σωματοποίηση και όχι ως ενσωμάτωση, καθώς ο πρώτος αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο του βιωμένου σώματος στη συγκρότηση της κοινωνίας, ενώ ο δεύτερος ενέχει μια παθητική στάση του υποκειμένου.

18. Connell, R. (1983). *Which Way is Up? Essays on Class, Sex and Culture*. London: Allen & Unwin; Connell, R. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press; Connell, R. (1995). *Masculinities*. Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell.

τύχησε τη μετάφραση της Ελένης Κοτσιφού- θεωρούμε ότι θα συμβάλει στη συστηματοποίηση της σκέψης σε ζητήματα φύλου και θα αποτελέσει πολύτιμο βοήθημα σε όσους/ες ασχολούνται ή/και θα ασχοληθούν με ζητήματα φύλου.

Δήμητρα Κογκίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης (Π.Τ.Δ.Ε.)
του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)

Φώτης Πολίτης

Δρ. Παιδαγωγικής (Π.Τ.Δ.Ε. / ΑΠΘ) - Δάσκαλος

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Beauvoir, S. (1979). *Το Δεύτερο Φύλο*, (μετ. Κ. Σιμόπουλος). Αθήνα: Γλάρος. (Πρώτη έκδοση 1949).
- Butler, J. (1987). Variations on sex and gender: Beauvoir, Wittig and Foucault. In S. Benhabid & D. Cornell (Eds). *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York/London: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*. New York: Routledge.
- Connell, R. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. (1990). The state, gender, and sexual politics. *Theory and Society*, 19, 507-44.
- Connell, R. (1995). *Masculinities*. Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell.
- Connell, R. (2000). *The Men and the Boys*. Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell.
- Davies, B. (1989). *Frogs and Snails and Feminist Tales: Preschool Children and Gender*. St. Leonards: Allen & Unwin.
- Delphy, C. (1993). Rethinking sex and gender. *Women's Studies International Forum*, 16, 1, 1-9. Also in D. Leonard & L. Adkins (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*, pp.30-41. London: Taylor & Francis.
- Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*. London: Routledge.
- Featherstone, M. (Ed.) (2000). *Body Modification*. London: Sage.

- Foucault, M. (1987). *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, (μετ. Ζ. Σαρκίας). Αθήνα: Ύψιλον.
- Fuss, D. (1989). *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. New York: Routledge.
- Garber, M. (1993). *Vested Interests: Cross Dressing and Cultural Anxiety*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Gatens, M. (1983). A critique of the sex/gender distinction. In J. Allen & P. Patton (Eds). *Beyond Marxism? Interventions after Marx*, pp.143-60. New South Wales: Intervention.
- Kessler, S. & McKenna, W. (1985). *Gender: An Ethnomethodological Approach*. Chicago: The University of Chicago Press. (Πρώτη έκδοση 1978).
- Halberstam, J. (1998). *Female Masculinity*. Durham/London: Duke University Press.
- Heywood, L. & Drake, J. (1997). *Third Wave Agenda: Being Feminist, Doing Feminism*. University of Minnesota Press.
- Κογκίδου, Δ. (1997). Φεμινιστική παιδαγωγική: Ένα πλαίσιο για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ.) *Φύλο και Σχολική Πράξη: Συλλογή Εισηγήσεων*, σσ.227-57. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κογκίδου, Δ. (2004α). Φύλο και σεξουαλικότητα. Στο: Θ. Παπαζήση, Ν. Κατζητρούφων & Θ. Κτενίδης (Επιμ.). *Το Φύλο και η Συμπεριφορά του: Ομοφυλοφιλία -Ομοφυλοφοβία*, σσ. 73 -93. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κογκίδου, Δ. (2004β). Φύλο και Αναλυτικά Προγράμματα: Η «Υπόσχεση» των Γυναικείων Σπουδών στα Ελληνικά Πανεπιστήμια στον 21ο αιώνα. Στο: Γ. Μπαγάκης (Επιμ.). *Ο Εκπαιδευτικός και το Αναλυτικό Πρόγραμμα*, σσ.256-263. Αθήνα: Μεταίχμο.
- Κογκίδου, Δ. & Τρέσσου-Μυλωνά, Ε. (1996). Η Θεσμοθέτηση Γυναικείων Σπουδών στα Ελληνικά Πανεπιστήμια: Η Περι-

- πτωση του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ. Στο: *Οι Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, σσ. 196-206. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Kruks, S. (1992). Gender and subjectivity: Simone de Beauvoir and contemporary feminism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 18, 1.
- Lauretis, T. (1987). *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film, and Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Leonard, D. & Adkins, L. (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*. London: Taylor & Francis.
- Lorber, J. (1993). Believing is seeing: Biology as ideology. *Gender and Society*, 7, 4, 568-81. Also in R. Weitz (Ed.) (2003). *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance, and Behavior*, (2nd ed.), pp.12-24. New York: Oxford University Press. (Πρώτη έκδοση 1998).
- Mac An Ghaill, M. (1994). *The Making of Men: Masculinities, Sexualities and Schooling*. Buckingham: Open University Press.
- Mathieu, N. (1989). Sexual, sexed and sex-class identities: Three ways of conceptualising the relationship between sex and gender. In D. Leonard & L. Adkins (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*, pp.42-71. London: Taylor & Francis.
- Mitchell, J. (2004). Procreative mothers (sexual difference) and child-free sisters (gender): Feminism and fertility. *European Journal of Women's Studies*, 11, 4, 415-426.
- Moi, T. (2005). *Sex, Gender, and the Body: The Student Edition of What is a Woman?* New York: Oxford University Press.
- Money, J. & Ehrhardt, A. (1996). *Man and Woman, Boy and Girl: Gender Identity from Conception to Maturity*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson. (Πρώτη έκδοση 1973).

- Oakley, A. (1985). *Sex, Gender and Society*. Aldershot, Hants: Gower. (Πρώτη έκδοση 1972).
- Πολίτης, Φ. (2006). Οι «Ανδρικές Ταυτότητες» στο Σχολείο: Ετεροσεξουαλικότητα, Ομοφυλοφοβία και Μισογυνισμός. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (1996). *Οι Γυναίκες Σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία*. Διοργάνωση: Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Rich, A. (1980). Compulsory heterosexuality and lesbian existence. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 5, 4, 631-60.
- Richardson, D. & Robinson, V. (Eds) (1993). *Introducing Women's Studies*, London: Macmillan.
- Rubin, G. (1975). The traffic in women: Notes on the «political economy» of sex. In R. Reiter (Ed.) *Toward an Anthropology of Women*, pp.157-210. New York: Monthly Review Press.
- Scott, J. (1996). *Feminism and History*. Oxford: Oxford University Press.
- Sedgwick, E. (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley, CA.: University of California Press.
- Segal, L. (1997). *Slow Motion: Changing Masculinities, Changing Men*. London: Virago. (Πρώτη έκδοση 1990).
- Smith, D. (1990). *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge*. Toronto: University of Toronto Press.
- Thorne, B. (1993). *Gender Play: Girls and Boys in School*. Buckingham: Open University Press.
- Weedon, C. (1997). *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*, (2nd ed.) Oxford: Blackwell.
- West, C. & Zimmerman, D. (1987). Doing gender. *Gender and Society*, 1, 2, 125-51.

- Wittig, M. (1982). The category of sex. In D. Leonard & L. Adkins (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*, pp. 24-29. London: Taylor & Francis. Also in M. Wittig (1992). *The Straight Mind and Other Essays*, pp.1-8. Boston/Hemel Hempstead: Beacon Press/ Harvester Wheatsheaf.
- Wittig, M. (1992). *The Straight Mind and Other Essays*. Boston/Hemel Hempstead: Beacon Press/Harvester Wheatsheaf.
- Wittig, M. (1981). One is not born a woman. *Feminist Issues*, 1, 2, 23-58. Also in M. Wittig (1992). *The Straight Mind and Other Essays*, pp.9-20. Boston/Hemel Hempstead: Beacon Press/ Harvester Wheatsheaf.

Πρόλογος

Αυτό το βιβλίο προσφέρει μία σύγχρονη οπτική στις σπουδές κοινωνικού φύλου. Ξεκινά με την άποψη ότι το κοινωνικό φύλο αποτελεί κύρια διάσταση της ανθρώπινης ζωής, των κοινωνικών σχέσεων και του πολιτισμού. Σ' αυτή τη διάσταση της ζωής μας αντιμετωπίζουμε δύσκολα πρακτικά ζητήματα που αφορούν την ταυτότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη ακόμα και την επιβίωση.

Όμως, το κοινωνικό φύλο είναι, επίσης, ένα ζήτημα για το οποίο υπάρχει εκπληκτικού μεγέθους προκατάληψη, ιδεολογία, μύθος, παραπληροφόρηση και απόλυτο ψεύδος. Η έρευνα και οι θεωρίες των ανθρωπιστικών επιστημών προσφέρουν τα καλύτερα εργαλεία για να απαλλαγούμε από τις ανοησίες και να κατανοήσουμε τα πραγματικά ζητήματα.

Το βιβλίο απευθύνεται τόσο σε σπουδαστές/τριες όσο και σε ακαδημαϊκούς. Για όσους/ες είναι καινούριοι/ες σε αυτόν το τομέα, χρησιμοποιώ χαρακτηριστικά παραδείγματα από την έρευνα για το κοινωνικό φύλο, περιγράφω τα βασικά αποτελέσματα της έρευνας σε διαφορετικά θέματα και παρουσιάζω ένα μεγάλο μέρος των αντιπαραθέσεων

των απόψεων και των ιδεών. Συγκεκριμένα, προσπάθησα να χρησιμοποιήσω πρόσφατες έρευνες, έτσι ώστε να φέρω τους/τις αναγνώστες/τριες σε επαφή με τις τρέχουσες εξελίξεις και αντιπαράθεσεις.

Γι' αυτούς/ές που είναι γνώστες/τριες του αντικειμένου, παραθέτω μία ολοκληρωμένη προσέγγιση σε ένα μεγάλο εύρος θεμάτων, από τις διαφορές στο σώμα και την προσωπικότητα μέχρι την παγκόσμια οικονομία και ειρήνη. Πιστεύω ότι υπάρχουν συνδέσεις μεταξύ αυτών των θεμάτων οι οποίες οπωσδήποτε απαιτούν από μας να κινηθούμε πέρα από τα συμβατικά όρια του κλάδου. Κατά τον ίδιο τρόπο, το βιβλίο χρησιμοποιεί ένα φάσμα ανθρωπιστικών επιστημών, από την ψυχολογία και την ιστορία μέχρι τις διεθνείς σχέσεις, τις πολιτισμικές σπουδές, την παιδεία και την κοινωνιολογία.

Το κοινωνικό φύλο αποτελεί ένα ευρύ θέμα. Για να το κατανοήσουμε καλά θα πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι/ες να ταξιδέψουμε –και διανοητικά και πολιτισμικά. Υποστηρίζω ότι πρέπει να έχουμε μια παγκόσμια οπτική για το κοινωνικό φύλο και έχω προσπαθήσει να παρουσιάσω έρευνες και ιδέες από διάφορες περιοχές του κόσμου. Γνωρίζω πολύ καλά ποια είναι τα όρια σε αυτά που μπορώ να παρουσιάσω εφόσον γνωρίζω μόνο κάποιες ευρωπαϊκές γλώσσες, εκ των οποίων έχω ευχέρεια μόνο στα αγγλικά. Ελπίζω αυτό το βιβλίο να αποτελέσει το έναυσμα για διεθνείς συζητήσεις, ωστόσο, δεν ισχυρίζομαι ότι μπορεί να αποτελέσει κάτι περισσότερο από αυτό.

Οι αναγνώστες/τριες που ενδιαφέρονται για την αφηγηρία αυτού του βιβλίου θα μπορέσουν να τη βρουν στα δύο βιβλία όπου για πρώτη φορά προσπάθησα να συμπιλιώσω

διαφορετικές προσεγγίσεις του κοινωνικού φύλου: *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics* (1987) και *Which Way is Up? Essays on Sex, Class and Culture* (1983). Αυτό το βιβλίο αναθεωρεί προγενέστερες γνώσεις υπό το φως πιο πρόσφατων ερευνών, και πιο συγκεκριμένα:

- τις μεταδομιστικές και μεταμοντέρνες προσεγγίσεις σχετικά με το κοινωνικό φύλο, το σώμα και τη σεξουαλικότητα·
- την ανάπτυξη της μετα-ανάλυσης στη διαφορική ψυχολογία·
- την ταχεία ανάπτυξη της έρευνας για τους άνδρες και τον ανδρισμό·
- τη νέα εξελιγμένη έρευνα για το κοινωνικό φύλο στους οργανισμούς·
- πάνω απ' όλα, την αυξανόμενη αντιπαράθεση σχετικά με το κοινωνικό φύλο, σε σχέση με τον μπερριαλισμό, τη νεο-αποικιοκρατία και τη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση.

Ένα συνοπτικό βιβλίο δεν πρέπει να υπερφορτωθεί με μακροσκελείς καταλόγους ευχαριστιών. Θα γίνει φανερό, μέσα από το κείμενο και τις παραπομπές, σε ποιους οφείλω τις ευχαριστίες μου. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Τζον Φίσερ για τη βοήθειά του στην έρευνα, την Κρίσταμπελ Ντράφιν για τη γραμματειακή της υποστήριξη, την Πατρίσια Σέλκερκ για τις εξειδικευμένες συμβουλές της, την Κάρολ Χάγκεμμαν-Ουάιτ για τα κρίσιμα ερωτήματα που έθεσε, τον Ρόμπερτ Μόρρελ και την Ούλλα Μίλλερ γιατί μου άνοιξαν πόρτες σε τόσους πολιτισμούς, τον Τόνυ Σόφιλντ για την απαίτησή του να είμαι πάντα εντός θέμα-

τος και την Λιν Ουώκερ για την απαίτησή της για συνοχή και σε όλους αυτούς τους ανθρώπους, και άλλους/ες φίλους/ες, για τη ζωτική τους ενθάρρυνση και υποστήριξη. Στην Κάιλι Μπέντον-Κόννελ που μου παρείχε υποστήριξη και έμπνευση με περισσότερους τρόπους από όσους μπορώ να εκφράσω. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στη μνήμη της μητέρας της, και συνεργάτιδός μου, Παμ Μπέντον. Το μοτό είναι από ποίημα του αγαπημένου ποιητή της, Ντον: «Η δεύτερη Επέτειος».

P. O. Κόννελ
Πανεπιστήμιο του Σίδνεϋ

1

Η διερεύνηση του κοινωνικού φύλου

Η αναγνώριση του κοινωνικού φύλου

Το 2000 ο αμερικανικός λαός εξέλεξε Πρόεδρο με τη βοήθεια δικηγόρων. Ο τυχερός υποψήφιος ήταν άνδρας, ο Τζορτζ Γ. Μπους. Ο άτυχος αντίπαλός του, Αλ Γκορ, ήταν επίσης άνδρας. Το ίδιο και ο υποψήφιος για την αντιπροεδρία από την πλευρά του κυρίου Μπους, ο οποίος, όπως προβλέπεται, έγινε αντιπρόεδρος. Άνδρας ήταν και ο υποψήφιος για την αντιπροεδρία από την πλευρά του κυρίου Γκορ, ο οποίος δεν έγινε. Άνδρες ήταν και οι επτά από τους εννέα δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου, οι οποίοι και πήραν την τελική απόφαση για το ποιός θα ήταν ο νικητής. Συγχαρητήρια τηλεγραφήματα συνέρρευσαν από τους αρχηγούς άλλων μεγάλων δυνάμεων: από τον πρωθυπουργό της Μεγάλης Βρετανίας, άνδρα· τον πρωθυπουργό της Ιαπωνίας, άνδρα· τον καγκελάριο της Γερμανίας, άνδρα·

τον πρωθυπουργό της Γαλλίας, άνδρα· τον πρόεδρο της Ρωσικής Ομοσπονδίας, άνδρα· τον πρόεδρο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, άνδρα. Κανείς τους δεν αποτελεί εξαίρεση. Σύμφωνα με μια πρόσφατη καταμέτρηση, το 93% των μελών των υπουργικών συμβουλίων όλων των κυβερνήσεων του κόσμου είναι άνδρες.

Ένα χρόνο πριν, ο αμερικανικός λαός ταράχθηκε από ασυνήθιστη βία στα σχολεία της χώρας. Η σφαγή στο λύκειο Κολουμπάν υπήρξε η κορύφωση μιας σειράς δολοφονιών στις οποίες ένας ή δύο μαθητές πήραν όπλα στο σχολείο και άνοιξαν πυρ εναντίον συμμαθητών/τριών και δασκάλων. Κάποια από τα θύματα ήταν κορίτσια, όμως κανένας απ' τους δολοφόνους. Φαίνεται πως ένα καθιερωμένο πια μοτίβο βίας μεταξύ των ανδρών τώρα εμφανίζεται και μεταξύ των εφήβων αγοριών.

Οι πολλαπλές δολοφονίες δεν είναι αποκλειστικά φαινόμενο των Η.Π.Α. Τον Ιανουάριο του 1996 υπήρξε ένα περιστατικό πολλαπλής δολοφονίας στην πολιτεία του Κουίνσλαντ, στην Αυστραλία. Τρία παιδιά βρέθηκαν δολοφονημένα μέσα σε ένα αυτοκίνητο έξω από ένα σπίτι όπου τέσσερις ενήλικες βρισκόνταν επίσης δολοφονημένοι. Η σύζυγος, φοβούμενη το βίαιο σύζυγό της, τον εγκατέλειψε και ζούσε κρυμμένη με τους γονείς της. Προφανώς ο σύζυγος κατάφερε να μάθει τη διεύθυνση από τα παιδιά, όταν αυτά πήγαν να τον επισκεφτούν στη φυλακή, και στη συνέχεια τα δολοφόνησε, δολοφόνησε τη σύζυγο, δολοφόνησε τους γονείς της και τελικά αυτοκτόνησε. Αυτή ήταν μια από τις 28 πολλαπλές δολοφονίες με τη χρήση όπλου στην Αυστραλία από το 1987 μέχρι το 1996. Και οι δεκαοκτώ δολοφόνοι ήταν άνδρες. Είναι πολύ πιο πιθα-

νόν να έχουν οι άνδρες όπλα στην κατοχή τους παρά οι γυναίκες —η αναλογία είναι τέσσερα προς ένα, σύμφωνα με μία έρευνα για την οπλοκατοχή στις ΗΠΑ.

Στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες, οι γυναίκες ασχολούνται κατά κύριο λόγο με το νοικοκυριό και έχουν αναλάβει το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας των παιδιών. Οι πιθανότητες οι γυναίκες να δραστηριοποιηθούν στη δημόσια σφαίρα είναι πολύ λιγότερες από αυτές των ανδρών, και σε περίπτωση που αυτό γίνεται, συνήθως κατέχουν λιγότερους πόρους. Για παράδειγμα, σε όλα σχεδόν τα μέρη του κόσμου οι άνδρες έχουν περισσότερες πιθανότητες από τις γυναίκες για αμειβόμενη εργασία. Παγκοσμίως, το «ποσοστό οικονομικής δραστηριότητας» για τις γυναίκες είναι μόλις πάνω από τα δύο τρίτα του ποσοστού των ανδρών, σύμφωνα με μετρήσεις του 1997. Οι κυριότερες εξαιρέσεις είναι οι χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και μέρος της δυτικής Αφρικής, όπου τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην οικονομική δραστηριότητα είναι ασυνήθιστα υψηλά. Όμως στις αραβικές χώρες, τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών είναι στο ένα πέμπτο του ποσοστού των ανδρών, και στη νότια Ασία και τη λατινική Αμερική περίπου στο μισό του ποσοστού των ανδρών.

Για τις εργαζόμενες γυναίκες, η μέση αμοιβή είναι χαμηλότερη από αυτή των ανδρών. Και εν μέρει αυτός είναι ο λόγος που το μέσο εισόδημα των γυναικών είναι πολύ χαμηλότερο από των ανδρών, παρόλο που οι γυναίκες δουλεύουν τουλάχιστον τις ίδιες ώρες με τους άνδρες, αν όχι περισσότερες. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός —υπό το πρίσμα των ισχυρισμών ότι ζούμε σε μια ένα «μετα-φεμινιστικό» κόσμο, όπου η ισότητα έχει επιτευχθεί— ότι το μέ-

σο εισόδημα των γυναικών, παγκοσμίως, αντιστοιχεί στο 56% του μέσου εισοδήματος των ανδρών. Αντίστοιχα, οι περισσότερες γυναίκες στον κόσμο, ιδιαίτερα γυναίκες με παιδιά, εξαρτώνται οικονομικά από άνδρες. Και σε πολλά μέρη του κόσμου κάποιοι άνδρες πιστεύουν ότι οι γυναίκες που εξαρτώνται οικονομικά από αυτούς πρέπει να είναι και ιδιοκτησία τους – και μπορούν να απαλλαχθούν από αυτές αν το θέλουν, και να τις σκοτώσουν αν χρειαστεί.

Τέσσερις δεκαετίες μετά την κριτική που άσκησε το Κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών στα σεξιστικά στερεότυπα, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στο δυτικό κόσμο ακόμα βρίθουν εικόνων της γυναικείας παθητικότητας. Πηγαίνοντας στη δουλειά, περνάω από ένα πρακτορείο εφημερίδων όπου είναι κρεμασμένες οι αφίσες των περιοδικών με τη μεγαλύτερη εβδομαδιαία κυκλοφορία. Σχεδόν όλα δείχνουν μια νέα γυναίκα: συνήθως ξανθιά, πάντα επικίνδυνα αδύνατη, έντονα μακιγιαρισμένη, όμορφη και άπραγη. Τα κορίτσια, διδάσκονται από τη μαζική κουλτούρα ότι πρέπει να είναι όλα τα παραπάνω για να είναι επιθυμητές, λες και βασική τους δουλειά είναι να ξαπλώνουν σε μεταξωτά μαξιλάρια περιμένοντας τον πρόγυπα του παραμυθιού να έρθει, κοιτάζοντας το ωροσκόπιο κάθε εβδομάδα για να μάθουν αν τα ζώδια τους θα είναι ευνοϊκά όταν αυτός φτάσει.

Τα αγόρια γενικά δε διδάσκονται πώς να γίνονται γοητευτικά. Αντίθετα διδάσκονται τη σημασία του να φαίνονται σκληρά και κυριαρχικά – είτε το θέλουν είτε όχι. Το σχολείο και τα μέσα κατευθύνουν τα αγόρια προς τα ανταγωνιστικά αθλήματα και είναι μεγάλη η πίεση από τους συνομήλικούς τους να δείχνουν πόσο σκληροί άνδρες

είναι. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι είναι κυρίως οι νέοι άνδρες αυτοί που προτιμούνται σε δουλειές που απαιτούν τη χρήση βίας: αστυνομία, στρατός, ιδιωτική φύλαξη, εξιχνίαση εγκλημάτων κατά της ζωής. Και είναι κυρίως νεαρές γυναίκες που επιλέγονται σε δουλειές που ασχολούνται με την αποκατάσταση των συνεπειών της βίας: νοσηλευτική, ψυχολογία και κοινωνική εργασία.

Έχουμε, επομένως, γεγονότα που αφορούν σε διάφορους τομείς – την πολιτική, τη βία, την οικονομία, τη μαζική κουλτούρα, την παιδική ηλικία και τη νεότητα. Η αναγνώριση ότι όλα αυτά συνδέονται, αποτελεί τη βάση της μοντέρνας σκέψης σχετικά με το ζήτημα του κοινωνικού φύλου. Αυτά τα γεγονότα διαμορφώνουν ένα μοτίβο, το οποίο θα μπορούσαμε να ονομάσουμε έμφυλες συμβάσεις ή «έμφυλη τάξη» της σύγχρονης κοινωνίας.

Το να αναγνωρίσουμε την έμφυλη τάξη είναι εύκολο· το να την κατανοήσουμε, όμως, δεν είναι. Δημιουργικά πνεύματα όπως η Σιμόν ντε Μπωβουάρ και η Τζουλιέτ Μίτσελ, και κοινωνικά κινήματα, όπως το Κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών, έχουν υποδείξει αυτά τα έμφυλα μοτίβα και προσπάθησαν να τα αλλάξουν, αλλά οι ιδέες τους πάντα αμφισβητούνται. Σήμερα υπάρχει μια σειρά από αντικρουόμενες θεωρίες σχετικά με το κοινωνικό φύλο, και κάποια θέματα σχετικά με αυτό είναι ακόμα πολύ δύσκολο να λυθούν. Ταυτόχρονα, υπάρχει ένας μεγάλος όγκος έρευνας πάνω σε ζητήματα που αφορούν στο κοινωνικό φύλο, ένα μέρος της οποίας είναι αξιόλογο· και τέλος υπάρχει ένα συνεχώς αναπτυσσόμενο κεφάλαιο πρακτικής εμπειρίας πάνω στην έμφυλη ανασυγκρότηση.

Η κατανόηση του κοινωνικού φύλου

Στην καθημερινή ζωή κανονικά θεωρούμε το φύλο ως δεδομένο. Αμέσως αναγνωρίζουμε αν ένα άτομο είναι άνδρας ή γυναίκα, κορίτσι ή αγόρι. Κανονίζουμε πολλές καθημερινές μας δουλειές βασισμένοι σε αυτή τη διάκριση. Οι συμβατικοί γάμοι απαιτούν έναν από κάθε φύλο. Το μικτό διπλό παιχνίδι τένις απαιτεί δύο από κάθε φύλο, αλλά τα περισσότερα αθλήματα απαιτούν έναν από κάθε φύλο. Η πιο δημοφιλής τηλεοπτική εκπομπή στον κόσμο λέγεται ότι είναι το αμερικανικό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου (Super Bowl) στο οποίο 100 εκατομμύρια άνθρωποι παρακολουθούν ένα γεγονός που σχετίζεται ξεκάθαρα με το φύλο: άνδρες που φορούν «πανοπλίες» πέφτουν με δύναμη ο ένας πάνω στον άλλο στην προσπάθειά τους να πάρουν μια δερμάτινη μπάλα, και πολύ αδύνατες γυναίκες με κοντές φούστες χορεύουν και χαμογελούν στα διαλείμματα. Οι περισσότεροι από μας δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα από τα δύο καλά, αλλά κάνουμε ό,τι καλύτερο μπορούμε με άλλους τρόπους. Ως άνδρες ή γυναίκες φοράμε παπούτσια διαφορετικού σχήματος, κουμπώνουμε τα πουκάμισα μας από την αντίθετη πλευρά, κόβουμε τα μαλλιά μας σε διαφορετικά κομμωτήρια, αγοράζουμε τα παντελόνια μας από διαφορετικά μαγαζιά, και τα βγάζουμε σε ξεχωριστές τουαλέτες.

Αυτές οι συμβάσεις είναι τόσο κοινές, τόσο οικείες, που μπορεί να φαίνεται ότι αποτελούν μέρος της τάξης στη φύση. Η πεποίθηση ότι η διάκριση των φύλων είναι κάτι «φυσικό» προκαλεί σκάνδαλο όταν κάποιοι άνθρωποι δεν ακολουθούν το πρότυπο –για παράδειγμα, όταν άνθρωποι του ίδιου φύλου ερωτεύονται ο ένας τον άλλον. Επομένως

η ομοφυλοφιλία ανακηρύσσεται «αφύσικη» και συνεπώς κακή. Στο ίδιο φύλλο που η αυστραλιανή εφημερίδα δημοσίευσε την πολλαπλή δολοφονία το 1996, δημοσίευσε και μια νέα απόφαση της κυβέρνησης της πολιτείας της Τασμανίας. Ως μέρος του πακέτου «νόμος και τάξη» κατά την προεκλογική περίοδο στην πολιτεία, η ποινή για τους άνδρες που είχαν σεξουαλική επαφή στο ίδιο τους το σπίτι με άλλους άνδρες αυξήθηκε από είκοσι ένα σε είκοσι πέντε χρόνια φυλάκιση.

Αλλά αν το έχει σεξουαλική επαφή ένας άνδρας με έναν άλλον άνδρα είναι αφύσικο, γιατί χρειάζεται νόμος που να το απαγορεύει; Δε θα τιμωρούσαμε κάποιον γιατί παραβίασε το τρίτο θερμοδυναμικό αξίωμα. Ο νόμος που προτάθηκε στην Τασμανία –όπως και οι διατάξεις κατά της ομοφυλοφιλίας σε πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών και η ποινικοποίηση της μοιχείας όταν αυτή διαπράττεται από γυναίκες στον ισλαμικό νομικό κώδικα Σαρία– έχει νόημα επειδή το ζήτημα δεν είναι καθορισμένο από τη φύση. Αυτοί οι νόμοι είναι μέρος μιας τεράστιας κοινωνικής προσπάθειας καθοδήγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Κυκλοφορούν ιδέες σχετικά με την κατάλληλη έμφυλη συμπεριφορά όχι μόνο από νομοθέτες και από ιερείς, γονείς, δασκάλους/ες, διαφημιστές/τριες, ιδιοκτήτες/τριες καταστημάτων, παρουσιαστές/τριες ток σόου και ντισκ τζόκευ. Εκπομπές όπως το αμερικανικό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου δεν είναι απλά η συνέπεια των ιδεών μας σχετικά με την έμφυλη διαφορά. Βοηθούν επίσης στη δημιουργία και διάδοση της έμφυλης διαφοράς, προβάλλοντας συμπεριφορές που αποτελούν παραδείγματα ανδρισμού και θηλυκότητας.

Επομένως, το να είσαι άνδρας ή γυναίκα δεν είναι κά-

τι το πάγιο. Αποτελεί ένα γίγνεσθαι, μια κατάσταση η οποία βρίσκεται συνεχώς σε εξέλιξη. Η πρωτοπόρος γαλλίδα φεμινίστρια Σιμόν ντε Μπωβουάρ το διατύπωσε αυτό σε μια κλασική φράση: «Γυναίκα δεν γεννιέσαι, αλλά γίνεσαι». Παρόλο που οι θέσεις των γυναικών και των ανδρών δεν είναι ίδιες, αυτή η αρχή ισχύει και για τους άνδρες: κάποιος δε γεννιέται άνδρας, αλλά αποκτά και συγκροτεί τον ανδρισμό, και έτσι γίνεται άνδρας. Ακολουθώντας τη σκέψη της ντε Μπωβουάρ –που ακολούθησε αυτή του πρωτοπόρου ψυχαναλυτή Σίγκμουντ Φρόιντ– αυτό το «γίγνεσθαι» ακολουθεί πολλά διαφορετικά μονοπάτια, ενέχει πολλές εντάσεις και ασάφειες, και μπορεί να καταλήξει σε ασταθή αποτελέσματα. Αποτελεί μέρος του μυστηρίου του φύλου το πώς ένα πρότυπο που επιφανειακά φαίνεται τόσο άκαμπτο και σταθερό, αν το εξετάσουμε πιο προσεκτικά αποδεικνύεται ότι είναι ρευστό, περίπλοκο και αβέβαιο.

Επομένως δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τις ιδιότητες του να είσαι γυναίκα ή άνδρας ως καθορισμένες από τη φύση. Αλλά ούτε θα έπρεπε να τις θεωρήσουμε ως επιβεβλημένες από εξωτερικούς παράγοντες, από κοινωνικές νόρμες ή πιέσεις από κέντρα εξουσίας. Οι ίδιοι οι άνθρωποι συγκροτούν τον εαυτό τους ως άνδρα ή γυναίκα. Διεκδικούμε μια θέση στην έμφυλη τάξη –ή ανταποκρινόμαστε στη θέση που μας έχει δοθεί– με τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε στην καθημερινή μας ζωή.

Οι περισσότεροι άνθρωποι το κάνουν αυτό οικειοθελώς, και συχνά απολαμβάνουν την έμφυλη πόλωση. Φορώντας δερμάτινο και μπότες, το σώμα μου δηλώνει: χαίρομαι που είμαι άνδρας· καλλιεργώ τη σκληρότητα, τη νευρικότητα, τη δογματικότητα. Φορώντας δαντελένιο γιακά και πλι-

σέ φούστα, το σώμα μου δηλώνει: χαίρομαι που διαθέτω θηλυκότητα· καλλιεργώ την ηρεμία, τη γαλήνη και την πραότητα, τη δεκτικότητα. Στη δυτική κουλτούρα, η ερωτική ευχαρίστηση είναι συχνά συνδεδεμένη με την έμφυλη πολιτικότητα. Οι περισσότεροι από μας επιθυμούμε να είμαστε είτε άνδρες είτε γυναίκες, αλλά όχι και τα δύο. Η αμφισημία του φύλου συχνά αντιμετωπίζεται καθορισμό του φύλου συχνά αντιμετωπίζεται με αηδία ή περιφρόνηση: «Δεν μπορείς να τους ξεχωρίσεις στις μέρες μας. . .»

Ωστόσο οι ασάφειες στον καθορισμό του φύλου δεν είναι σπάνιες. Υπάρχουν ανδροπρεπείς γυναίκες και θηλυπρεπείς άνδρες. Υπάρχουν γυναίκες που ερωτεύονται άλλες γυναίκες, και άνδρες που ερωτεύονται άλλους άνδρες. Υπάρχουν άνθρωποι που τους αρέσουν και τα δερμάτινα σακάκια και οι πλισέ φούστες. Υπάρχουν γυναίκες που είναι οι αρχηγοί της οικογένειας και άνδρες που ανατρέφουν τα παιδιά. Υπάρχουν γυναίκες στρατιώτες και άνδρες νοσοκόμοι.

Μία ψυχολογική έρευνα υποστηρίζει ότι η πλειονότητα των ανθρώπων συνδυάζει αρσενικά και θηλυκά χαρακτηριστικά, σε ποικίλους συνδυασμούς, δηλαδή, ότι δεν είμαστε μόνο το ένα ή μόνο το άλλο. Η ασάφεια του φύλου μπορεί να είναι αντικείμενο τόσο γοητείας και επιθυμίας όσο και αηδίας. Το να υποδυόμαστε το άλλο φύλο είναι κάτι γνωστό και στη λαϊκή και στην υψηλή κουλτούρα, από την εποχή του Σαίξπηρ, όπου οι άνδρες υποδύονταν τους γυναικείους ρόλους στη σκηνή, μέχρι τη σύγχρονη εποχή με ταινίες όπως Τούτσι και Πρισίλα.

Υπάρχουν βέβαια αρκετές περιπτώσεις μίξης των φύλων ώστε να προκαλούν οργισμένες υπενθυμίσεις από φο-

νταμενταλιστές ιεροκήρυκες, συντηρητικούς πολιτικούς και προπονητές ποδοσφαίρου –κατηγορίες που όλο και πιο συχνά συμπίπτουν– ότι οφείλουμε να είμαστε αυτό που καθορίζει η φύση: εντελώς διχοτομημένοι/ες. Υπάρχουν ολόκληρα κοινωνικά κινήματα αφιερωμένα στην επανεγκαθίδρυση «της παραδοσιακής οικογένειας», «της πραγματικής θηλυκότητας» ή «του αληθινού ανδρισμού». Αυτά τα κινήματα είναι η καθαρή απόδειξη ότι τα όρια που θέλουν να υπερσπαστούν κάθε άλλο παρά σταθερά είναι.

Αλλά η προσπάθεια να διατηρήσουν τις έμφυλες κατηγορίες επίσης συντηρεί τις σχέσεις μεταξύ τους –και επομένως συντηρεί τις ανισότητες που αυτές δημιουργούν, και το κακό που προκαλούν. Οι ανισότητες στο εισόδημα και την πολιτική εξουσία που έχουν ήδη αναφερθεί, είναι μέρος ενός ευρύτερου μοτίβου ανισοτήτων μεταξύ γυναικών και ανδρών. Το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου βρίσκεται στα χέρια ανδρών, τα περισσότερα ιδρύματα και οργανισμοί διοικούνται από άνδρες, το μεγαλύτερο μέρος της επιστήμης και της τεχνολογίας ελέγχεται από άνδρες. Σε πολλές χώρες που έχουν μεγάλο πληθυσμό, όπως το Μπαγκλαντές, η Ινδία, η Νιγηρία και η Αίγυπτος, οι γυναίκες έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες σε σχέση με τους άνδρες να μάθουν να διαβάζουν. Σε παγκόσμια κλίμακα, τα δύο τρίτα των αναλφάβητων είναι γυναίκες. Σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Αυστραλία και η Γερμανία οι γυναίκες της μεσαίας κοινωνικο-οικονομικής τάξης έχουν κερδίσει απόλυτη πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση και έχουν καταφέρει να εισχωρήσουν σε διοικητικές θέσεις μέχρι το μέσο της ιεραρχίας και σε επαγγέλματα. Αλλά όπως έδειξε πρόσφατα η επιτροπή του αμερικανικού Κογκρέσου Glass Ceiling (γυάλι-

νη οροφή), ακόμα και σ' αυτές τις χώρες λειτουργούν πολλά ανεπίσημα εμπόδια ώστε να κρατηθούν οι υψηλές ιεραρχικά θέσεις εξουσίας και πλούτου στα χέρια των ανδρών. Το 95 με 97 τοις εκατό των ανώτατων στελεχών των μεγαλύτερων αμερικανικών εταιρειών είναι άνδρες.

Υπάρχει επίσης ανισότητα και στον τομέα του σεβασμού. Σε πολλές περιπτώσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι μαζορέτες στους ποδοσφαιρικούς αγώνες, οι γυναίκες βρίσκονται στο περιθώριο του βασικού γεγονότος, ή είναι απλώς αντικείμενα της επιθυμίας των ανδρών. Μια ολόκληρη σειρά από αστεία και ανέκδοτα –για τη χαζή ξανθιά, τη γυναίκα οδηγό, τη σύζυγο, την πεθερά, την γεροντοκόρη, την πόρνη και τη σύζυγο που περιμένει το σύζυγο με τον πλάστη στο χέρι– είναι βασισμένη στην περιφρόνηση για την ασημαντότητα και την ηλιθιότητα των γυναικών. Μια ολόκληρη βιομηχανία, από τη σκληρή πορνογραφία και την πορνεία μέχρι τη διαφήμιση που απλά εκθέτει το γυναικείο σώμα «πουλάει» τη γυναίκα ως αντικείμενο κατανάλωσης από άνδρες. Μεταρρυθμίσεις για ίσες ευκαιρίες στο χώρο εργασίας συχνά συναντούν την άρνηση των ανδρών να βρεθούν κάτω από την εξουσία μιας γυναίκας. Το ίδιο συμβαίνει και σε πολλές θρησκείες, μεταξύ των οποίων στον Καθολικισμό, στον κύριο κορμό του Ισλάμ, και σε πολλές σχέτες του Βουδισμού. Όλες αυτές εμποδίζουν τις γυναίκες να κατέχουν υψηλά θρησκευτικά αξιώματα, και συχνά θεωρούν τις γυναίκες συμβολικά ως πηγή μόλυνσης των ανδρών.

Παρόλο που οι άνδρες σε γενικές γραμμές ωφελούνται από τις ανισότητες της έμφυλης τάξης, δεν ωφελούνται όλοι στον ίδιο βαθμό. Στην πραγματικότητα, πολλοί πληρώνουν

ένα σημαντικό τίμημα. Αγόρια και άνδρες που δεν ανταποκρίνονται στον κυρίαρχο ορισμό του ανδρισμού επειδή είναι ομοφυλόφιλοι, θηλυπρεπείς, ή απλά αδύναμοι χαρακτήρες, συχνά υπόκεινται σε λεκτικές προσβολές και διακρίσεις, και αποτελούν στόχο βίας. Οι άνδρες που συμμορφώνονται στον κυρίαρχο ορισμό του ανδρισμού μπορεί επίσης να πληρώνουν κάποιο τίμημα. Όπως έδειξε έρευνα σχετικά με την υγεία των ανδρών, είναι υψηλότερα τα επίπεδα εργατικών ατυχημάτων στους άνδρες από ότι στις γυναίκες, των θανάτων ως αποτέλεσμα βίας, της κατάχρησης αλκοόλ, και (όπως είναι αναμενόμενο) των τραυματισμών στον αθλητισμό. Άνδρες περιθωριοποιημένων εθνικών μειονοτήτων μπορεί να γίνουν στόχος ρατσιστικών επιθέσεων και είναι δυνατό να δουλεύουν κάτω από τις χειρότερες συνθήκες, να έχουν περισσότερα προβλήματα υγείας και χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής.

Επομένως, οι έμφυλες συμβάσεις είναι, ταυτόχρονα, πηγές ευχαρίστησης, αναγνώρισης και προσδιορισμού της ταυτότητας, αλλά και πηγές αδικίας και προβλημάτων. Αυτό σημαίνει ότι το κοινωνικό φύλο είναι εγγενώς πολιτικό – αλλά επίσης σημαίνει ότι η πολιτική είναι περίπλοκη και δύσκολη.

Η ανισότητα και η καταπίεση στην έμφυλη τάξη έχει οδηγήσει επανειλημμένα στην απαίτηση μεταρρυθμίσεων. Στα κινήματα που ζητούν αλλαγές περιλαμβάνονται οι εκστρατείες του δέκατου ένατου αιώνα για τα δικαιώματα των έγγαμων γυναικών στην περιουσία και το δικαίωμα ψήφου των γυναικών, και οι εκστρατείες του 20ου αιώνα για μεταρρυθμίσεις στο νόμο για την ομοφυλοφιλία, τη δημιουργία γυναικείων εργατικών συνδικάτων, τις ίσες ευ-

καιρίες στην εργασία, τα δικαιώματα των γυναικών σε ζητήματα αναπαραγωγής, και την πρόληψη του βιασμού και της ενδοοικογενειακής βίας.

Έχουν όμως προκύψει και πολιτικές εκστρατείες που αντιστέκονται σε κάποιες από αυτές τις αλλαγές, ή αναζητούν αλλαγές προς την αντίθετη κατεύθυνση. Αυτή τη στιγμή, η πολιτική σκηνή σε θέματα που αφορούν το κοινωνικό φύλο περιλαμβάνει εκστρατείες κατά της ομοφυλοφιλίας, κατά των εκτρώσεων («υπέρ της ζωής»), ένα φάσμα ανδρικών κινήματων και μια περίπλοκη διεθνή αντιπαράθεση αναφορικά με τη σχέση του δυτικού φεμινισμού και της κυριαρχίας του δυτικού πολιτισμού στον κόσμο.

Σ' αυτή την ιστορία, είναι θεμελιώδη τα κινήματα για την Απελευθέρωση των Γυναικών και την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων των δεκαετιών 1960-1970. Μπορεί να μην κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν όλους τους πολιτικούς τους στόχους, αλλά είχαν έναν έντονο αντίκτυπο στην κουλτούρα. Τράβηξαν την προσοχή του κόσμου σε ένα μεγάλο φάσμα της ανθρώπινης πραγματικότητας που ήταν ελάχιστα κατανοητό, και δημιούργησαν την απαίτηση για κατανόηση και δράση. Αυτό το γεγονός αποτελεί το ιστορικό εφάπτηρο της σύγχρονης έρευνας για το κοινωνικό φύλο. Η πολιτική πρακτική επέφερε βαθιές αλλαγές – οι οποίες όλο και περισσότερο μοιάζουν με επανάσταση – στην κατανόηση της ανθρώπινης συνθήκης.

Σ' αυτό το βιβλίο γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί αναλυτικά αυτή η επανάσταση. Έτσι παρουσιάζει ό,τι αποκαλύπτεται από την πολιτική και την έρευνα για το κοινωνικό φύλο, εισάγει στις αντιπαραθέσεις σχετικά με το πώς μπορούμε να το κατανοήσουμε και να το αλλάξουμε,

και προσφέρει λύσεις σε κάποια προβλήματα που προέκυψαν από αυτές τις αντιπαραθέσεις. Στο κεφάλαιο 2 παρουσιάζω τέσσερα αξιοσημείωτα παραδείγματα της σύγχρονης έρευνας για το κοινωνικό φύλο, για να δείξω πώς τα γενικά θέματα που μόλις συζητήθηκαν παίρνουν σάρκα και οστά σε συγκεκριμένες έρευνες. Το κεφάλαιο 3 στρέφεται στο θέμα της «διαφοράς», της έκτασης των διαφορών μεταξύ των φύλων, και του τρόπου που αλληλεπιδρούν ομάδες και κοινωνία. Αυτό απαιτεί την παρουσίαση του κοινωνικού φύλου ως μιας κοινωνικής δομής, κάτι που παρουσιάζω στο κεφάλαιο 4, ερευνώντας τις διαφορετικές διαστάσεις του κοινωνικού φύλου και τη διαδικασία αλλαγής του στην ιστορία. Τα κεφάλαια 5 και 6 παρουσιάζουν το κοινωνικό φύλο σε μικρή κλίμακα, στην προσωπική ζωή, και τα αρκετά διαφορετικά θέματα που προκύπτουν από την παρουσία του κοινωνικού φύλου στην ευρεία κλίμακα των θεσμών και της παγκόσμιας κοινωνίας. Τα κεφάλαια 7 και 8 αναφέρονται στη θεωρία και την πολιτική για το κοινωνικό φύλο, παρουσιάζοντας την πρόοδο στην κατανόησή του, τις συγκρούσεις των ιδεών και ότι διακυβεύεται στα κινήματα που επιδιώκουν αλλαγές. Σε αυτό το σημείο προκύπτουν ερωτήματα και για τη μικρο-πολιτική στα στενά πλαίσια της προσωπικής ζωής, αλλά και για την ευρείας κλίμακας πολιτική των θεσμών και κινήματων, καταλήγοντας σε μια συζήτηση για την έμφυλη πολιτική στην παγκόσμια κοινωνία.

Ο ορισμός του κοινωνικού φύλου

Όσο αυξάνεται η ευαισθητοποίηση σε κάποια ζητήματα τόσο πιο αναγκαία γίνεται η δημιουργία νέας ορολογίας.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια, συνηθίζεται η χρήση του όρου «κοινωνικό φύλο» (gender) στην αγγλική γλώσσα προκειμένου να περιγραφεί συνολικά το ζήτημα του φύλου (αν και δεν έχει γίνει αποδεκτός παγκοσμίως). Ο όρος είναι δανεισμένος από τη γραμματική. Ωστόσο, προέρχεται από μια αρχαία ινδοευρωπαϊκή ρίζα που σημαίνει «παράγω» (generate), από την οποία δημιουργήθηκαν λέξεις σε πολλές γλώσσες με τη σημασία «είδος» ή «κατηγορία» (π.χ. «genus»· γένος). Στη γραμματική, η λέξη «gender» έχει φτάσει να αναφέρεται στη συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ των κατηγοριών των ουσιαστικών, «ανταποκρινόμενη λίγο πολύ» –σύμφωνα με την ακριβή σημείωση του λεξικού Oxford English Dictionary– «στη διάκριση του φύλου (και την απουσία του) στα αντικείμενα που ορίζονται». Η γραμματική δείχνει το εύρος της διάχυσης τέτοιων διακρίσεων στις ανθρώπινες κουλτούρες. Σε πολλές γλώσσες, έχουν γένος όχι μόνο οι λέξεις για τους ανθρώπους, αλλά και οι λέξεις για τα αντικείμενα, τις έννοιες και την ψυχική κατάσταση.

Η γλώσσα αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι του κοινωνικού φύλου, αλλά δεν μπορεί να παρέχει ένα πλαίσιο που με συνέπεια θα βοηθήσει στην κατανόησή του. Στις διάφορες γλώσσες, το γένος αποδίδεται σε κάποιες έννοιες με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα η λέξη «τρόμος» είναι θηλυκή στα γαλλικά («la terreur»), αρσενική στα γερμανικά («der Schrecken»), και ουδέτερη στα αγγλικά («terror»). Σε διαφορετικές γλώσσες γίνονται διαφορετικές διακρίσεις. Τα αγγλικά είναι σχετικά μη-έμφυλη γλώσσα (μεταξύ των ελάχιστων διακρίσεων στο γένος είναι οι αντωνυ-

ντωνυμίες «αυτός», «αυτή» και «αυτό»). Ωστόσο, στα αγγλικά υπάρχουν δύο λέξεις για το φύλο, «sex» και «gender», ενώ στα γερμανικά υπάρχει μόνο μια λέξη, «Geschlecht». Στα ιαπωνικά δεν υπάρχει καμία λέξη ανάλογη –έτσι σε ένα ιαπωνικό κείμενο όταν γίνεται αναφορά στο φύλο μεταγράφεται η αγγλική λέξη.

Πολλές γλώσσες τριχοτομούν τις κατηγορίες: αρσενικό, θηλυκό και ουδέτερο. Οι περισσότερες σύγχρονες συζητήσεις για το φύλο στην κοινωνία, παρόλα αυτά, παραλείπουν την τρίτη κατηγορία και δίνουν έμφαση στη διχοτομία. Ξεκινώντας από έναν υποτιθέμενο βιολογικό διαχωρισμό μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, ορίζουν το κοινωνικό φύλο ως την κοινωνική ή ψυχολογική διαφορά που ανταποκρίνεται σε αυτό το διαχωρισμό, τον αναπτύσσει, ή προκαλείται από αυτόν.

Στην πιο κοινή του χρήση, τότε, ο όρος «κοινωνικό φύλο» σημαίνει την πολιτισμική διαφορά των γυναικών από τους άνδρες, βασισμένη στο βιολογικό διαχωρισμό μεταξύ αρσενικού και θηλυκού. Η διχοτομία και η διαφορά είναι η ουσία αυτής της ιδέας. Οι άντρες είναι από τον Άρη, οι γυναίκες από την Αφροδίτη.

Υπάρχουν ουσιαστικές αντιρρήσεις σε έναν τέτοιο ορισμό:

- Η ανθρώπινη ζωή δεν είναι απλά χωρισμένη σε δυο κόσμους, ούτε ο ανθρώπινος χαρακτήρας χωρίζεται σε δύο τύπους. Οι εικόνες που έχουμε για το κοινωνικό φύλο είναι συχνά διχοτομικές, η πραγματικότητα όμως δεν είναι. Σ' αυτό το βιβλίο θα παρουσιαστούν πληθώρα αποδείξεων αυτού του ισχυρισμού.

- Ένας ορισμός που αναφέρεται σε ύπαρξη διαφοράς σημαίνει ότι όπου δεν μπορούμε να δούμε τη διαφορά δεν μπορούμε να δούμε και το φύλο. Με έναν τέτοιο ορισμό δεν θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τον έμφυλο χαρακτήρα της λεσβιακής ή ομοφυλοφιλικής ερωτικής επιθυμίας (που βασίζεται στην ομοιότητα του φύλου), ούτε στην πανίσχυρη έμφυλη δυναμική ενός στρατού που αποτελείται αποκλειστικά από άνδρες. Έρευνες οι οποίες έχουν βρει μόνο μικρές ψυχολογικές διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών θα μας προκαλούσαν πλήρη σύγχυση, αφού αυτό θα μπορούσε να υπονοεί ότι δεν υπάρχει φύλο. (Βλέπε κεφάλαιο 3).

- Ένας ορισμός βασισμένος στη διχοτομία αποκλείει τα μοντέλα της διαφοράς μεταξύ των γυναικών, και μεταξύ των ανδρών, από την έννοια του φύλου. Όμως, υπάρχουν τέτοιες διαφορές που έχουν μεγάλη σχέση με τα μοντέλα σχέσεων μεταξύ των γυναικών και των ανδρών. Για παράδειγμα, η διαφορά μεταξύ βίαιων και μη βίαιων ανδρισμών έχει μεγάλη σημασία, και το ίδιο και η διαφορά μεταξύ των μορφών θηλυκοτήτων που προσανατολίζονται σε ετεροφυλοφιλικές σχέσεις και σε αυτές που δεν προσανατολίζονται σε αυτές. (ετεροφυλοφιλικές σχέσεις. (Βλέπε κεφάλαιο 5).

- Ένας ορισμός σε σχέση με τα προσωπικά χαρακτηριστικά αγνοεί τις διαδικασίες που βρίσκονται πέρα από το άτομο. Οι κοινωνικές διαδικασίες μεγάλης κλίμακας βασίζονται περισσότερο στις κοινές ικανότητες

γυναικών και ανδρών παρά στις διαφορές τους. Η δημιουργία των αγαθών και των υπηρεσιών στη σύγχρονη οικονομία αποτελεί σημαντικό παράδειγμα: αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία στην παραγωγικότητα της βιομηχανίας είναι οι κοινές ικανότητες γυναικών και ανδρών ως εργάτες/τριες. Ωστόσο, τα προϊόντα της διαδικασίας —ο πλούτος που παράγεται, για παράδειγμα— μπορεί να διανέμεται με εξόχως έμφυλους τρόπους.

Η ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης παρέχει τον τρόπο να ξεπεραστούν αυτές οι δυσκολίες. Το κλειδί είναι να κινηθούμε από την εστίαση στη διαφορά στην εστίαση στις σχέσεις. Το κοινωνικό φύλο είναι, πάνω απ' όλα, ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες δρουν τα άτομα και οι ομάδες.

Δεν είναι μόνο η διαφορά και η διχοτομία που περιλαμβάνονται στις έμφυλες σχέσεις, αλλά και πολλά άλλα μοντέλα. Για παράδειγμα, το κοινωνικό φύλο στο σύγχρονο κόσμο ενέχει πολλές ιεραρχίες εξουσίας μεταξύ των ανδρών —όπως στις πολυεθνικές εταιρίες, ή στο στρατό— οι οποίες δε θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αναχθούν σε «διαφορές αρσενικού/θηλυκού», όπως και αν προκαλούνται.

Μοντέλα που έχουν διάρκεια στο χρόνο ή εκτείνονται σε πολλούς τομείς των κοινωνικών σχέσεων ονομάζονται στην κοινωνική θεωρία «δομές». Κατά αυτή την έννοια, το κοινωνικό φύλο πρέπει να θεωρηθεί ως μια κοινωνική δομή. Δεν αποτελεί έκφραση της βιολογίας, ούτε πάγια διχοτομία της ανθρώπινης ζωής ή του χαρακτήρα. Αποτελεί ένα μοντέλο στις κοινωνικές συμβάσεις, και στις δραστηριό-

τητες της καθημερινής ζωής ή τις πρακτικές που κυβερνούν αυτές οι συμβάσεις.

Το κοινωνικό φύλο είναι μια κοινωνική δομή, αλλά ενός συγκεκριμένου είδους. Ενέχει μια συγκεκριμένη σχέση με τα σώματα. Αυτό αναγνωρίζεται στον αυτονόητο ορισμό του, ως έκφραση της φυσικής διαφοράς, της σωματικής διαφοράς του αρσενικού από το θηλυκό. Αυτό που είναι λάθος σε αυτή τη διατύπωση δεν είναι η στροφή της προσοχής στα σώματα, ούτε η αναφορά στη σεξουαλική αναπαραγωγή, αλλά η άποψη ότι τα πολιτιστικά μοντέλα απλά «εκφράζουν» τη σωματική διαφορά.

Μερικές φορές, τα πολιτιστικά μοντέλα εκφράζουν τη σωματική διαφορά. Όμως, συχνά κάνουν κάτι περισσότερο από αυτό, ή λιγότερο από αυτό, ή κάτι εντελώς διαφορετικό. Σχετικά με το διαχωρισμό του ανδρικού από το γυναικείο σώμα, οι κοινωνικές πρακτικές μερικές φορές υπερβάλλουν (π.χ. ρούχα εγκυμοσύνης), μερικές φορές αρνούνται (πολλές εργασιακές πρακτικές), μερικές φορές δημιουργούν μύθους (παιχνίδια στους υπολογιστές), μερικές φορές περιπλέκουν τα πράγματα («τρίτο φύλο»). Έτσι δεν μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικές συμβάσεις «εκφράζουν» τη βιολογική διαφορά.

Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι, με ποικίλους τρόπους, η κοινωνία απευθύνεται στα σώματα και χρησιμοποιεί την αναπαραγωγική διαφορά. Δεν υπάρχει πάγια «βιολογική βάση» για την κοινωνική διαδικασία του φύλου. Αντίθετα, υπάρχει ένα πεδίο στο οποίο τα σώματα μπαίνουν σε κοινωνικές διαδικασίες, στις οποίες η κοινωνική συμπεριφορά έχει να κάνει με την αναπαραγωγική διαφορά. Αυτό το πεδίο θα το ονομάσω «αναπαραγωγική αρένα».

Αυτό επιτρέπει έναν ορισμό του κοινωνικού φύλου που ξέφευγε από τα παράδοξα της «διαφοράς». Το κοινωνικό φύλο είναι η δομή των κοινωνικών σχέσεων που επικεντρώνεται στην αναπαραγωγική αρένα, και μια σειρά από πρακτικές (που κυβερνώνται από αυτή τη δομή) που δημιουργούν αναπαραγωγικούς διαχωρισμούς μεταξύ των σωμάτων μέσα στις κοινωνικές διαδικασίες. Για να το θέσουμε αυτό πιο απλά, το φύλο αφορά στον τρόπο που η ανθρώπινη κοινωνία αντιμετωπίζει το ανθρώπινο σώμα, και τις πολλές συνέπειες αυτής της «αντιμετώπισης» στην προσωπική μας ζωή και στην κοινή μας μοίρα. Οι όροι που χρησιμοποιούνται σε αυτό τον ορισμό επεξηγούνται εκτενέστερα στα κεφάλαια 3 και 4 παρακάτω.

Ο ορισμός αυτός έχει σημαντικές συνέπειες. Μεταξύ αυτών είναι: Τα έμφυλα μοντέλα μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από τη μια κουλτούρα στην άλλη, αλλά πάλι αποτελούν το «φύλο». Οι έμφυλες συμβάσεις αναπαράγονται κοινωνικά (όχι βιολογικά) από τη δύναμη των δομών να περιορίσουν την ατομική δράση, έτσι ώστε συχνά να παρουσιάζονται αμετάβλητες. Ωστόσο, οι έμφυλες συμβάσεις βρίσκονται, στην πραγματικότητα, πάντα σε διαδικασία αλλαγής, καθώς η ανθρώπινη πρακτική δημιουργεί νέες καταστάσεις και καθώς οι δομές αναπτύσσουν τάσεις κρίσης. Τελικά το κοινωνικό φύλο ίσως έχει κάποιο τέλος. Καθένα από αυτά τα σημεία θα ερευνηθεί αργότερα στο βιβλίο.

Σημειώσεις

Οι περισσότερες στατιστικές που αναφέρονται σ' αυτό το κεφάλαιο, όπως για το εισόδημα, τα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας και τη γνώση γραφής και ανάγνωσης, μπορούν να βρεθούν στο Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (1999· βλέπε βιβλιογραφία στο τέλος του βιβλίου). Οι αριθμοί που αφορούν την κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση και οι αριθμοί των υπουργών προέρχονται από την Δια-Κοινοβουλευτική Ένωση (1999), και για τα διοικητικά στελέχη, από την Επιτροπή Glass Ceiling (1995b). Οι πηγές πληροφοριών για την υγεία των ανδρών μπορούν να βρεθούν στο Schofield κ.α (2000). Μια αναφορά στην περίπτωση φόνου-αυτοκτονίας βρίσκεται στην εφημερίδα *Sydney Morning Herald*, 26 Ιανουαρίου 1996, σελ.1, και στο θέμα της πρωτοβουλίας κατά των ομοφυλοφίλων από την κυβέρνηση της Τασμανίας, σελ. 3. Για τις ένοπλες δολοφονίες στην Αυστραλία βλέπε Crook and Harding (1997) και για την σπλοκατοχή στις ΗΠΑ βλέπε Smith and Smith (1994). Το παράθεμα για τη «γυναίκα» είναι από το βιβλίο της De Beauvoir *The Second Sex* (1949: 295). Οι ορισμοί και η ετυμολογία της λέξης «gender» είναι από το λεξικό *The Oxford English Dictionary*, τόμος 4, Oxford, Clarendon, 1933, σελ. 100.

Σχολεία, Ορυχεία, Σεξουαλική Επαφή και Πόλεμος

Συχνά, η έρευνα προσεγγίζεται καλύτερα μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Σ' αυτό το κεφάλαιο, θα ασχοληθώ με τέσσερα από τα πιο αξιοσημείωτα παραδείγματα σχετικά με την ανάλυση του κοινωνικού φύλου, που έχουν δημοσιευθεί κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Τρία από αυτά εστιάζουν στην καθημερινή ζωή σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα –στο σχολείο, στο χώρο εργασίας, στην προσωπική ζωή– και ένα ασχολείται με την έμφυλη αλλαγή σε μια σπουδαία ιστορική μετάβαση. Αυτές οι μελέτες προέρχονται από τέσσερις ηπείρους και ασχολούνται με πολύ διαφορετικά ζητήματα. Ωστόσο, είναι δυνατόν να δούμε σ' αυτές κάποια κοινά θέματα της έρευνας για το κοινωνικό φύλο.

Περίπτωση 1: Η έμφυλη επιτέλεση στη σχολική ζωή

Όλοι γνωρίζουμε τι είναι το σχολείο. Μία από τις μεγαλύτερες δυσκολίες στην κοινωνική έρευνα είναι να παίρνεις

μια κατάσταση που όλοι νομίζουν ότι κατανοούν, και να τη φωτίζεις από νέες πλευρές. Αυτό ακριβώς πέτυχε, μέσα από ιδιαίτερα λεπτομερή παρατήρηση, η Αμερικανίδα εθνογράφος *Battie Thorne* στο βιβλίο της *Gender Play* (1993) που διαβάζεται πολύ ευχάριστα.

Όταν η *Thorne* ξεκίνησε την εργασία της, τα παιδιά δεν αποτελούσαν θέμα συζήτησης στην έρευνα για το κοινωνικό φύλο. Όποτε αναφέρονταν, υπήρχε γενικά η θεώρηση ότι «κοινωνικοποιούνταν» σε έμφυλους ρόλους κατ'αντιστοιχία με τον κόσμο των ενηλίκων. Γενικά, υπήρχε η αντίληψη ότι υπάρχουν δύο ρόλοι του φύλου, ο ανδρικός και ο γυναικείος, με τα αγόρια και τα κορίτσια να εισάγονται ξεχωριστά στις νόρμες και τις προσδοκίες του ανάλογου φύλου. Αυτή η εντύπωση βασιζόταν σε έρευνες που είχαν γίνει με τη χρήση ερωτηματολογίων, αλλά όχι στην πραγματική παρατήρηση του κοινωνικού φύλου στη ζωή των παιδιών.

Αυτή ακριβώς την παρατήρηση έκανε η *Thorne*. Το βιβλίο της βασίζεται σε επιτόπια έρευνα πεδίου σε δύο δημοτικά σχολεία της βόρειας Αμερικής. Πέρασε οκτώ μήνες στο ένα και τρεις μήνες στο άλλο, μέσα στις αίθουσες διδασκαλίας, στους διαδρόμους και στις αυλές, μιλώντας σε όλους/ες και παρακολουθώντας τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά επικοινωνούσαν το ένα με το άλλο και με τους/τις δασκάλους/ες τους κατά τη διάρκεια του μαθήματος και του παιχνιδιού.

Η εθνογραφική μελέτη, ως μέθοδος, ακούγεται εύκολη, αλλά στην πράξη είναι πολύ δύσκολο να εφαρμοστεί σωστά. Ένα μέρος του προβλήματος είναι ο μεγάλος όγκος πληροφοριών που μπορεί να συγκεντρώσει ένας/μία παρα-

τηρητής/τρια από μία και μόνο μέρα επιτόπιας έρευνας στο πεδίο. Είναι απαραίτητο να γνωρίζεις τι ακριβώς ψάχνεις. Όμως, χρειάζεται επίσης να είσαι ανοιχτός σε νέες εμπειρίες και νέες πληροφορίες, να μπορείς να δεις πράγματα που δεν περιμένες να δεις.

Κατά την παρατήρησή της, η *Thorne* σίγουρα ενδιαφερόταν να δει τους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά μαθαίνουν τις λεπτομέρειες του πώς να επιτελούν το φύλο, από τους μεγαλύτερους σε ηλικία ανθρώπους. Το πιο αστείο (και ίσως το πιο λυπηρό) κεφάλαιο ονομάζεται «λιπ γκλος και ραντεβού», και έχει να κάνει με το πώς τα παιδιά σε προεφηβική ηλικία μαθαίνουν τις τεχνικές του εφηβικού φλερτ και του ραντεβού. Έδειξε, επίσης, ενδιαφέρον για τις διαφορές των άτυπων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των κοριτσιών και των αγοριών –τα διαφορετικά παιχνίδια που έπαιζαν, τους χώρους και τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν, και ούτω καθεξής.

Όμως η *Thorne* κατάφερε να δει πέρα από τα πρότυπα που περιγράφονται με συμβατικά έμφυλα μοντέλα. Κατάλαβε πόσο αυτά τα μοντέλα προδιαθέτουν ένα/μία παρατηρητή/τρια να ψάξει για τη διαφορά. Άρχισε να προσέχει, όχι μόνο τις στιγμές της σχολικής ζωής που τα αγόρια και τα κορίτσια ήταν χωριστά, αλλά και τις στιγμές που ήταν όλα μαζί. Άρχισε να πιστεύει ότι οι έμφυλες διαφορές ήταν σχετικές με την περίσταση: σε κάποιες περιστάσεις δημιουργούνταν και σε άλλες αγνοούνταν ή παραμερίζονταν. Ακόμα και στα παιχνίδια στο διάλειμμα που τα αγόρια και τα κορίτσια ήταν συνήθως χωρισμένα σε ομάδες σε διαφορετικά σημεία της αυλής, κάποιες φορές έπαιρναν μέρος σε κοινές δραστηριότητες, χωρίς καμία έμφαση στην έμφυ-

λη διαφορά. Υπήρχαν πολλές περιπτώσεις «χαλαρών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των φύλων» στη σχολική καθημερινότητα. Ήταν ξεκάθαρο, ότι αγόρια και κορίτσια δε βρίσκονταν μονίμως σε διαφορετικές σφαίρες ούτε θέσπιζαν μονίμως αντίθετους έμφυλους ρόλους.

Μια τέτοια διαπίστωση άνοιξε πολλά άλλα θέματα. Ποιες ήταν οι περιστάσεις κατά τις οποίες δινόταν ή όχι έμφαση στο φύλο; Η Thorne παρατήρησε ότι παρόλο που οι εκπαιδευτικοί κάποιες φορές έδιναν έμφαση στο φύλο—για παράδειγμα ξεκινώντας ένα παιχνίδι μάθησης μέσα στην αίθουσα με τα κορίτσια να ανταγωνίζονται τα αγόρια—οι περισσότερες δραστηριότητες στις οποίες τον έλεγχο είχε ο/η εκπαιδευτικός δεν έδιναν έμφαση στο φύλο. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, στην πιο κοινή μέθοδο διδασκαλίας στα σχολεία, τη μέθοδο της παράδοσης κατά την οποία ο/η εκπαιδευτικός βρίσκεται μπροστά στον πίνακα και ζητάει την προσοχή όλων των μαθητών/τριών καθώς παραδίδει κάποιο μάθημα το οποίο όλοι/ες πρέπει να μάθουν. Σ' αυτή την περίπτωση ο βασικός διαχωρισμός είναι μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητή/τριας, όχι μεταξύ ομάδων των μαθητών/τριών, επομένως, κορίτσια και αγόρια βρίσκονται στην ίδια θέση.

Έπειτα, με ποιό τρόπο τα παιδιά συγκροτούν τις έμφυλες διαφορές όταν δίνουν έμφαση σ' αυτή; Η Thorne άρχισε να αναγνωρίζει ένα είδος δραστηριότητας που ονομάζει «μεθοριακή λειτουργία» (borderwork): «Όταν τα έμφυλα όρια του φύλου ενεργοποιούνται, τα χαλαρά σύνολα «αγόρια και κορίτσια» γίνονται «τα αγόρια» και «τα κορίτσια», ως ξεχωριστές και συγκεκριμενοποιημένες ομάδες. Στην πορεία, οι κατηγορίες της ταυτότητας, που σε διαφορετικές

περιστάσεις έχουν ελάχιστη σχέση με την αλληλεπίδραση, γίνονται η βάση για ξεχωριστές συλλογικότητες» (1993: 65).

Υπάρχουν διάφορα είδη μεθοριακής λειτουργίας σε ένα δημοτικό σχολείο. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες είναι το κυνηγητό, ένα είδος παιχνιδιού που μερικές φορές έχει πολύ χαλαρούς κανόνες και μερικές φορές όχι. Θυμάμαι το κυνηγητό στο δικό μου δημοτικό σχολείο, ένα αρκετά τρομακτικό παιχνίδι που ονομαζόταν «cocky-lauga», το οποίο είχε σαφείς κανόνες. Ένας από τους υπονοούμενους κανόνες ήταν ότι μόνο τα αγόρια μπορούσαν να παίξουν, αφού, στο σχολείο, δεν επιτρεπόταν στα κορίτσια να βρίσκονται στο μέρος της αυλής όπου υπήρχε ένας μεγάλος ευκάλυπτος ο οποίος αποτελούσε μια από τις βάσεις του παιχνιδιού. Στα σχολεία που μελέτησε η Thorne, τα αγόρια και τα κορίτσια μπορούσαν να παίξουν μαζί, και συχνά κυνηγούσαν το ένα το άλλο, κυνηγώντας άλλοτε τα κορίτσια τα αγόρια και άλλοτε τα αγόρια τα κορίτσια. Στην πραγματικότητα, συχνά το ένα παιχνίδι μπερδευόταν με το άλλο καθώς ο/η κυνηγούμενος μετατρέποταν σε κυνηγό. Η Thorne σημειώνει ότι συχνά τα αγόρια κυνηγούσαν αγόρια ή τα κορίτσια κυνηγούσαν κορίτσια, αλλά παραλλαγές αυτού του είδους δεν τραβούσαν ιδιαίτερα την προσοχή ούτε προκαλούσαν συζητήσεις. Αντίθετα, όταν τα κορίτσια κυνηγούσαν τα αγόρια ή τα αγόρια τα κορίτσια, συχνά το αποτέλεσμα ήταν ζωνηρή συζήτηση και ενθουσιασμός. Ήταν μια κατάσταση κατά την οποία:

Η ταυτότητα του κάθε ατόμου αγνοείται κατάφωρα από την έμφυλη αμοιβαία σχέση στο φύλο, ιδιαίτερα όταν γίνονται αναφορές στην άλλη ομάδα («Βοή-

θεια, ένα κορίτσι με κυνηγάει»· «Έλα Σάρα, ας πιάσουμε αυτό το αγόρι»· «Τόνυ, σώσε με από τα κορίτσια»). Το καθένα από τα παιδιά μπορεί να ζητούσε ή να προσέφερε βοήθεια σε άλλους/ες του ίδιου φύλου. Και σε πράξεις προδοσίας, μπορεί να άρπαζαν κάποιον/α από την ομάδα τους και να τον/την παρέδιδαν στην άλλη πλευρά. Για παράδειγμα, σε μια σκηνή κυνηγητού μεταξύ μιας ομάδας μαθητών της τρίτης τάξης στο Άστον, ο Ράιαν άρπαξε τον Μπιλ από πίσω και τον έριξε στο έδαφος. «Έϊ κορίτσια, πιάστε τον», φώναξε ο Ράιαν. (1993: 69).

Η παρατήρηση που διεξήγαγε η Thorne σε παιδιά μπορεί να μας οδηγήσει σε παραλληλισμούς για τις διαδικασίες μεταξύ των ενηλίκων. Η μεθοδική λειτουργία επιτελείται συνεχώς για να γίνονται διακριτά τα έμφυλα όρια, αν όχι με το κυνηγητό με τα ανέκδοτα, την ένδυση, τους τρόπους ομιλίας, κλπ. Η έμφυλη διαφορά δεν είναι κάτι που απλά υπάρχει· είναι κάτι που συμβαίνει, και πρέπει να την κάνουν να συμβαίνει· επίσης κάτι που μπορεί να ακυρωθεί, να αλλάξει, να γίνει λιγότερο σημαντική.

Τα παιχνίδια στα οποία τα παιδιά κάνουν την έμφυλη διαφορά να συμβαίνει, κάνουν και κάτι παραπάνω. Όταν τα κορίτσια κυνηγάνε τα αγόρια και τα αγόρια τα κορίτσια, φαίνεται να δρουν ισότιμα και από μια άποψη είναι, και αυτό κάνουν –αλλά όχι πάντα. Κι αυτό γιατί η βίαιη εκδοχή του κυνηγητού συνηθίζεται περισσότερο μεταξύ των αγοριών. Τα αγόρια συνήθως ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της αυλής, σε σχέση με τα κορίτσια, πιο συχνά εισβάλλουν στις ομάδες των κοριτσιών και διακόπτουν τις

δραστηριότητές τους, από ότι τα κορίτσια. Αυτό σημαίνει ότι τα αγόρια πιο συχνά κάνουν μια επιθετική κίνηση και διεκδικούν την εξουσία, στα περιορισμένα πλαίσια βέβαια μέσα στα οποία τα παιδιά μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο.

Και στο συμβολικό επίπεδο, επίσης, τα αγόρια διεκδικούν την εξουσία. Μεταχειρίζονται τα κορίτσια ως πηγή μόλυνσης, για παράδειγμα αποκαλώντας τα λιγότερο δημοφιλή αγόρια «κορίτσια» ή σπρώχνοντάς τα προς τη μεριά των κοριτσιών. Τα κορίτσια δεν συμπεριφέρονται στα αγόρια με αυτό τον τρόπο. Τα κορίτσια συχνά θεωρείται ότι μεταδίδουν τη φανταστική αρρώστια που ονομάζουν «ψώρα» και αποκαλούν τα λιγότερο δημοφιλή κορίτσια «ψωριάρες». Όλα αυτά μπορεί να φαίνονται ασήμαντα. Αλλά όπως παρατήρησε η Thorne, «η αποφυγή σωματικής προσέγγισης με ένα άλλο άτομο και τα πράγματά του επειδή θεωρούνται εστία μόλυνσης, αποτελεί μια ισχυρή δήλωση κοινωνικής απόστασης και διεκδικούμενης ανωτερότητας» (1993: 75).

Επομένως υπάρχει μια ασυμμετρία στις καταστάσεις που αφορούν τα αγόρια και τα κορίτσια, η οποία αντανακλάται και στις διαφορές μεταξύ των αγοριών και μεταξύ των κοριτσιών. Κάποια αγόρια συχνά διακόπτουν τα παιχνίδια των κοριτσιών, άλλα δεν το κάνουν. Μερικά αγόρια είναι πιο δημοφιλή από κάποια άλλα. Μερικά κορίτσια προχωρούν νωρίτερα από άλλα σε «ειδύλλια». Μέχρι την τετάρτη τάξη, ομοφυλοφοβικές προσβολές –όπως το να αποκαλέσεις ένα άλλο αγόρι «ομοφυλόφιλο» (fag)– είναι κάτι κοινό μεταξύ των αγοριών, τα περισσότερα από τα οποία μαθαίνουν ότι αυτή η λέξη είναι ένας τρόπος να εκ-

φράσεις εχθρότητα πριν καλά-καλά μάθουν ποια είναι η σεξουαλική της σημασία¹. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η σωματική επαφή μεταξύ των αγοριών γίνεται πιο σπάνια—μαθαίνουν να φοβούνται και να είναι καχύποπτοι σε εκδηλώσεις στοργής. Με λίγα λόγια, τα παιδιά αρχίζουν να εκδηλώνουν κάποια δείγματα της διαφοροποίησης των έμφυλων μοντέλων και της έμφυλης και σεξουαλικής ιεραρχίας που είναι συνηθισμένες μεταξύ των ενηλίκων.

Υπάρχουν πολλά περισσότερα στο συναρπαστικό βιβλίο της Thorne, μεταξύ άλλων και μια χιουμοριστική και οξυδερκής ανάλυση του πώς είναι να κάνεις έρευνα ανάμεσα σε παιδιά. Για μένα, το πιο σπουδαίο μάθημα που διδάσκει το βιβλίο της είναι ότι τα παιδιά αυτά αποτελούν δρώντα υποκείμενα στην εκμάθηση του φύλου. Δεν «κοινωνικοποιούνται» παθητικά σε ένα έμφυλο ρόλο. Μαθαίνουν, βέβαια, και πράγματα από τον κόσμο των ενηλίκων γύρω τους: μαθήματα για τις διαθέσιμες ταυτότητες, μαθήματα επιτέλεσης, και—δυστυχώς—μαθήματα μίσους. Όμως αυτό το κάνουν ενεργά, με τους δικούς τους όρους. Βρίσκουν το φύλο ενδιαφέρον και μερικές φορές συναρπαστικό. Κινούνται μέσα και έξω από έμφυλες ομάδες. Μερικές φορές στηρίζουν και μερικές φορές περνούν τα έμφυλα όρια. Παίζουν ακόμα και με την ίδια την έμφυλη διχοτομία αλλά και εναντίον της. Το φύλο είναι σημαντικό στον κόσμο τους, όμως σαν ένα ανθρώπινο ζήτημα που ασχολού-

¹ ΣτΜ. Η λέξη tag χρησιμοποιείται από τους μαθητές ορισμένων δημοσίων σχολείων στη Βρετανία για τον νεότερο σε ηλικία μαθητή που είναι υποχρεωμένος να κάνει αυτά που του λέει ένας μεγαλύτερος μαθητής, ενώ στην αμερικανική αργκό χρησιμοποιείται υποτιμητικά με τη σημασία του ομοφυλόφιλου.

νται ενεργά μαζί του, όχι σαν ένα προκαθορισμένο πλαίσιο που τα μετατρέπει σε μαριονέτες.

Περίπτωση 2: Ανδρισμός και ορυχεία

Στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, ξεκίνησε η εκμετάλλευση του τεράστιου πλούτου του μεγαλύτερου κοιτάσματος χρυσού στον κόσμο από τις κοινότητες Ολλανδών και Βρετανών αποίκων στη Νότια Αφρική. Τα κοιτάσματα χρυσού του Ουιτουότερσαντ (Ουάιτγουοτερ Ριντς) ήταν τεράστια. Αλλά το μετάλλευμα ήταν χαμηλής περιεκτικότητας και έτσι ο όγκος του μεταλλεύματος που χρειαζόταν επεξεργασία ήταν τεράστιος. Επίσης, τα βασικά κοιτάσματα βρίσκονταν πολύ βαθύτερα από το υψίπεδο του Τρανσβάαλ, και έτσι τα ορυχεία έπρεπε να είναι βαθιά. Ο αρχικός πυρετός του χρυσού σύντομα μετατράπηκε σε μια οργανωμένη βιομηχανία που κυριαρχούνταν από μεγάλες εταιρείες, με εργατικό δυναμικό που ανέρχονταν σε εκατοντάδες χιλιάδες.

Επειδή η τιμή του χρυσού στην παγκόσμια αγορά ήταν καθορισμένη, το κέρδος των εταιριών εξαρτιόταν από το χαμηλό κόστος των εργατικών χεριών. Έτσι η βιομηχανία χρειαζόταν ένα μεγάλο σε όγκο αλλά χαμηλόμισθο εργατικό δυναμικό για συνθήκες εργασίας απαιτητικές και επικίνδυνες, στο υπέδαφος. Για τους άποικους επιχειρηματίες, η απάντηση ήταν προφανής: άνδρες ιθαγενείς. Έτσι, μαύροι αφρικανοί που στρατολογούνταν από πολλά μέρη της Νότιας Αφρικής, και ακόμη πιο μακριά, ήταν το βασικό εργατικό δυναμικό της βιομηχανίας χρυσού—κάτι που ισχύει μέχρι σήμερα.

Για πάνω από είκοσι χρόνια ο T. Dunbar Moodie εργάστηκε με μια ομάδα συνεργατών του για να παρουσιάσει με λεπτομερή στοιχεία την εμπειρία των ανδρών που αποτέλεσαν αυτό το εργατικό δυναμικό, μια σημαντική ομάδα στην ιστορία της Νότιας Αφρικής. Η ιστορία τους καταγράφεται στο βιβλίο του *Going for Gold* (1994). Ο Moodie μελέτησε τα αρχεία της εταιρίας και κυβερνητικούς φακέλους, διηύθυνε τις μελέτες συμμετοχικής παρατήρησης, πήρε συνεντεύξεις από μεταλλωρύχους, διευθυντές ορυχείων και γυναίκες που ζούσαν στις πόλεις όπου έμεναν οι μαύροι εργάτες. Ήταν σημαντική η στιγμή, όταν μια από τους συνεργάτες του, η Βίβιεν Ντατς, πήρε συνέντευξη από σαράντα απόμαχους ανθρακωρύχους στη γενέτειρά τους, το Πόντολαντ (κοντά στη νοτιοανατολική ακτή). Οι συνεντεύξεις της αποκάλυψαν πλευρές της εμπειρίας των μεταλλωρύχων που θα άλλαζαν σημαντικά την εικόνα της μεταναστευτικής εργασίας.

Επειδή τα ορυχεία ήταν μεγάλες βιομηχανικές εταιρείες που ανήκαν στο ευρωπαϊκό κεφάλαιο, ήταν εύκολο να δει κανείς τους μεταλλωρύχους ως «προλετάρους», σύμφωνα με το μοντέλο των ευρωπαϊκών εργατών στις αστικές βιομηχανίες. Αλλά η πραγματικότητα ήταν διαφορετική. Η φυλετική δομή του εργατικού δυναμικού της Νότιας Αφρικής –λευκοί διευθυντές, μαύροι εργάτες– μπορεί να διατήρησε το κόστος εργασίας σε χαμηλά επίπεδα, όμως, δημιούργησε ένα φράγμα πίσω από το οποίο οι μεταλλωρύχοι των ορυχείων μπορούσαν να διατηρήσουν τη δική τους κουλτούρα, και να ασκήσουν κάποιο είδος ανεπίσημου ελέγχου στην εργασία τους. Οι περισσότεροι ζούσαν σε χώρους αποκλειστικά για άνδρες κοντά στα ορυχεία, όπου έ-

έπρεπε να δημιουργήσουν τη δική τους κοινωνική ζωή.

Όταν οι άντρες δηλώνονταν στα γραφεία εργασίας –σε γενικές γραμμές με συμβόλαια που διαρκούσαν από τέσσερις μήνες έως δύο χρόνια– και ξεκινούσαν το ταξίδι των εκατοντάδων χιλιομέτρων προς τα ορυχεία, δεν έπαιρναν τις οικογένειές τους μαζί τους και δεν είχαν σκοπό να γίνουν κάτοικοι της περιοχής. Αυτό δε συνέβαινε μόνο επειδή τα ημερομίσθια ήταν πολύ χαμηλά για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους στις πόλεις, όπου η οικονομία βασιζόταν σε μετρητά. Το πιο σημαντικό ήταν, ότι οι μεταλλωρύχοι των ορυχείων προέρχονταν κυρίως από περιοχές με αγροτική οικονομία, και ήταν οι ίδιοι ιδιοκτήτες μικρών εκτάσεων, όπως το Πόντολαντ. Διατηρούσαν τους δεσμούς τους με εκείνη την οικονομία και είχαν σκοπό να επιστρέψουν εκεί.

Οι περισσότεροι από αυτούς πήγαιναν να κερδίσουν χρήματα στο ορυχείο με σκοπό να συνεισφέρουν στα αγροτικά νοικοκυριά τους, που τώρα διηύθυναν οι οικογένειές τους, ή να συγκεντρώσουν πόρους που θα τους επέτρεπαν να φτιάξουν νέα αγροτικά νοικοκυριά όταν θα επέστρεφαν –αγοράζοντας βοοειδή, πληρώνοντας για γάμους, κλπ. Το να είσαι ο σοφός και σεβαστός αρχηγός ενός αντάρκους νοικοκυριού ήταν το ιδανικό του «ανδρισμού» στο οποίο πίστευαν οι μετανάστες εργάτες Μροντο (μεταξύ άλλων). Η δουλειά στο ορυχείο ήταν ένα μέσο προς το σκοπό αυτό.

Αυτή η κατάσταση οδήγησε σε έμφυλες πρακτικές πολύ διαφορετικές από αυτές ενός συμβατικού ζευγαριού στην Ευρώπη όπου ο άνδρας είναι αυτός που συντηρεί την οικογένεια οικονομικά και η γυναίκα είναι η νοικοκυρά. Πρώτα απ' όλα, οι άντρες που δούλευαν στα ορυχεία και

ζούσαν στα κτίρια της εταιρίας έπρεπε να κάνουν μόνοι τους το νοικοκυριό τους, και αν ήταν σεξουαλικά ενεργοί να βρουν νέο σεξουαλικό σύντροφο. Κάποιοι πήγαιναν στις γυναίκες που δούλευαν στις κοντινές πόλεις. Άλλοι δημιουργούσαν σεξουαλικές και οικιακές σχέσεις, γνωστές ως «γάμοι του ορυχείου» (γάμοι του ορυχείου), μεταξύ μεγαλύτερων και ηλικιακά νεότερων ανδρών εκεί όπου ζούσαν. Σε έναν τέτοιο διακανονισμό ο νέος άνδρας έκανε το νοικοκυριό και παρείχε σεξουαλικές υπηρεσίες ως αντάλλαγμα για δώρα, καθοδήγηση, προστασία και χρήματα από τον μεγαλύτερο άνδρα. Αυτό αποτελούσε ένα καλά εδραιωμένο, διακριτικό έθιμο, το οποίο διήρκεσε δεκαετίες. Για τον καθένα από τους άνδρες ήταν κάτι προσωρινό. Κάποια στιγμή ο νεότερος άντρας θα συνέχιζε τη ζωή του· μπορεί με τη σειρά του να αποκτούσε και αυτός μια «σύζυγο στο ορυχείο» αν γινόταν ένας από τους μεγαλύτερους άνδρες εκεί. Αυτές οι σχέσεις δε συνεχίζονταν όταν επέστρεφαν στην γενέτειρά τους.

Πίσω στη γενέτειρά τους, τα αγροτικά νοικοκυριά έπρεπε να συνεχίσουν να λειτουργούν κατά τη διάρκεια της απουσίας των ανδρών στα ορυχεία. Αυτό επίσης οδήγησε σε μια σημαντική προσαρμογή. Το άτομο που έμενε να διοικήσει το νοικοκυριό μπορεί να ήταν μια γυναίκα, όπως, για παράδειγμα, η σύζυγος του εργάτη του ορυχείου. Τώρα οι πρεσβύτεροι Mpondo άνδρες δε θα όριζαν τον ανδρισμό, ubudoda, με βάση τις αρετές ενός πολεμιστή, αλλά με ένα πολύ διαφορετικό τρόπο. Όπως το θέτει ένας πρώην μεταλλωρύχος, ο Msana:

«Ubudoda είναι να βοηθάς τους ανθρώπους. Αν τα

παιδιά κάποιου δεν έχουν βιβλία ή δίδακτρα για το σχολείο κ.λπ., τότε θα βοηθήσεις αυτά τα παιδιά μέχρι ο πατέρας τους να μπορεί να τα καταφέρει. Ή, εάν κάποιος πέθανε, πηγαίνεις εκεί και μιλάς στους ανθρώπους. Ή, εάν κάποιος είναι φτωχός –δεν έχει βόδια– τότε παίρνεις τα δικά σου βόδια και οργώνεις τα χωράφια του. Αυτό είναι ubudoda, κάποιος που βοηθάει άλλους ανθρώπους.» [ο Moodie γράφει:] Εγώ... ρώτησα αν υπήρχε και ένα είδος ανδρισμού που να φαίνεται από τη δύναμη στη μάχη. Ο Msana απάντησε αμέσως: «Όχι, αυτό δεν είναι ανδρισμός. Ένας τέτοιος άνθρωπος ονομάζεται φονιάς.» (1994: 38)

Ανδρισμός, σ' αυτό το πολιτισμικό περιβάλλον, σημαίνει κυρίως ικανή και φιλόνηρωτη διαχείριση ενός αγροτικού νοικοκυριού και συμμετοχή στην κοινότητα. Εφόσον οι γυναίκες μπορούσαν να ανταποκριθούν σε αυτά τα καθήκοντα, ήταν λογικό όλοι σχεδόν οι πρεσβύτεροι Mpondo να πιστεύουν ότι μια γυναίκα μπορούσε να έχει ubudoda. Δεν αρνούταν ότι σε μια πατριαρχική κοινωνία οι άντρες έχουν τελικά τον έλεγχο. Αλλά έδιναν έμφαση στην έννοια της συνεργασίας μεταξύ γυναικών και ανδρών για τη δημιουργία των νοικοκυριών, στα οποία οι γυναίκες μπορούσαν να επιτελέσουν –και συχνά επιτελούσαν ανδρικές λειτουργίες και έτσι συμμετείχαν στον ανδρισμό.

Αλλά αυτές οι έμφυλες συμβάσεις, που δημιουργήθηκαν κάτω από ειδικές ιστορικές συνθήκες, ήταν ανοιχτές στην αλλαγή. Με το τέλος του εικοστού αιώνα, η οικονομία των αγροτικών νοικοκυριών παρήκμασε. Οι πολιτικές επανεγκατάστασης που ακολούθησε η κυβέρνηση του απαρ-

χάντ οδηγήσαν τις κοινότητες σε διάλυση και δημιούργησαν τεράστιους χώρους εκτοπισμένης εργασίας. Αλλά και η βιομηχανία εξόρυξης χρυσού άλλαξε. Όλο και περισσότεροι εργάτες συνδικαλιζόνταν, οι διευθύνσεις των ορυχείων εγκατέλειψαν τις παλιές μορφές πατερναλισμού και έψαξαν για νέους τρόπους διαπραγμάτευσης με τους εργάτες (αν και συνέχισαν να υποδαυλίζουν τις αντιζηλίες μεταξύ των «φυλών»). Τη δεκαετία του 1970 τα παλιά ημερομίσθια εγκαταλείφθηκαν και τα εισοδήματα των μεταλλωρύχων άρχισαν να αυξάνονται. Έτσι κατέστη δυνατό να συντηρηθεί ένα αστικό νοικοκυριό ή ένα μη αγροτικό νοικοκυριό στην ύπαιθρο, και διακόπηκε η οικονομική συμβίωση νοικοκυριού και ορυχείου.

Σ' αυτές τις συνθήκες που άλλαζαν η κουλτούρα των παλιών μεταναστών διαβρώθηκε, συμπεριλαμβανομένων και των ξεχωριστών έμφυλων μοντέλων. Οι νεότεροι άνδρες Μπονδο δεν όριζαν πλέον τον «ανδρισμό» σύμφωνα με το ποιός ήταν αρχηγός σε ένα αγροτικό νοικοκυριό. Απλά τον ταύτιζαν με το βιολογικό γεγονός του αρσενικού — μια ιδιότητα που οι γυναίκες δεν μπορούσαν να έχουν. «Έτσι» σημειώνει ο Moodie, «για τη νέα γενιά των Μπονδο, αρσενικό και θηλυκό διχοτομούνται πάλι.» Οι γυναίκες με στοιχεία ανδρισμού δεν υπάρχουν πια.

Η προλεταριοποίηση, τελικά, συντελείται και μαζί της έρχεται μια έμφυλη ιδεολογία πιο κοντά στο ευρωπαϊκό πρότυπο. Μεταξύ των νεότερων μεταλλωρύχων — που είναι περισσότερο συνδικαλιστές, πιο μαχητικοί και πολύ καλύτερα πληρωμένοι από τους πατεράδες τους — ο ανδρισμός όλο και περισσότερο συσχετίζεται με τη σκληρότητα, τη σωματική κυριαρχία και την επιθετικότητα. Αυτό το μοντέ-

λο ανδρισμού δεν απαιτεί κανενός είδους αμοιβαιότητα με τις γυναίκες, οι οποίες, όλο και περισσότερο, παραμένουν στη θέση της νοικοκυράς και εξαρτημένες από έναν άνδρα που κερδίζει χρήματα δουλεύοντας.

Υπάρχουν πολλά περισσότερα στην περίπλοκη και συναρπαστική δουλειά του moodie από όσα μπορούμε να συνοψίσουμε εδώ: η διαδικασία της εργασίας στα ορυχεία, η ζωή στις κοινότητες των μεταλλωρύχων, επεισόδια βίας και αντίστασης. Όπως και με το βιβλίο της Thorne *Gender Play*, μου κάνουν εντύπωση τα στοιχεία που αφορούν στην ενεργή δημιουργία του έμφυλου μοντέλου από τους ανθρώπους. Όμως η ιστορία των ορυχείων παρουσιάζει εντονότερα τους περιορισμούς κάτω από τους οποίους συνέβη αυτό, την επιρροή των οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων. Υπάρχει σαφέστερη θεώρηση των συνεπειών των διαφόρων έμφυλων στρατηγικών — ευημερία και φτώχεια, κυριαρχία και εξάρτηση. Πάνω απ' όλα, ο moodie μας δίνει μια αίσθηση των περίπλοκων αλλά ισχυρών διαδικασιών ιστορικής αλλαγής που μεταμορφώνουν τις έμφυλες μέσα στο χρόνο.

Περίπτωση 3: Διευρύνοντας το κοινωνικό φύλο

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μια νέα και ολέθρια ασθένεια αναγνωρίστηκε και τελικά ονομάστηκε «AIDS» (σύνδρομο επίκτητης ανοσοποιητικής ανεπάρκειας). Σύνομα φάνηκε ότι σχετίζεται με έναν ιό (ιός της ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας, HIV) που σκότωνε έμμεσα τους ανθρώπους, καταστρέφοντας την ικανότητα του ανοσοποιητικού τους συστήματος να αντισταθεί σε άλλες ασθένειες.

Η παγκόσμια επιδημία HIV/AIDS προκάλεσε μαζική

ανταπόκριση για έρευνα, από τις βιολογικές μελέτες που όρισαν τον HIV –χωρίς όμως ακόμα να έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν ένα εμβόλιο– μέχρι μελέτες για τις σεξουαλικές πρακτικές μέσω των οποίων μεταδίδεται κυρίως η μόλυνση. Η πιο κοινή μορφή «συμπεριφορικής» έρευνας, όπως συνήθως ονομάζεται στις επιστήμες υγείας, χρησιμοποιεί ερωτηματολόγια. Όμως τέτοιου είδους έρευνα, πρόλο που παράγει χρήσιμα στοιχεία, προσφέρει περιορισμένη κατανόηση της σημασίας που έχουν οι σεξουαλικές επαφές για τους/τις συντρόφους, τη θέση τους στις ζωές των ανθρώπων που εμπλέκονται.

Είναι ακριβώς αυτό το είδος κατανόησης που είναι κρίσιμο στις στρατηγικές πρόληψης του AIDS –οι οποίες, για να είναι επιτυχείς, πρέπει να εμπλέκουν τους ανθρώπους στην αυτο-προστασία τους. Γι' αυτό το λόγο, κάποιος/ες ερευνητές/τριες έχουν στραφεί σε πιο ευαίσθητες και ανοιχτές μεθόδους έρευνας. Ένα από τα πιο αξιόλογα προϊόντα αυτής της προσέγγισης είναι το βιβλίο *Practising Desire* του Gary Dowsett (1996). Αυτή η αυστραλιανή μελέτη χρησιμοποιεί μια παραδοσιακή κοινωνιολογική μέθοδο, την προφορική ιστορία ζωής των ανθρώπων (λήψη ιστορικού), για να δημιουργήσει τελικά ένα ζωντανό και συγκινητικό πορτρέτο της ομοφυλοφιλικής ερωτικής επαφής την εποχή του AIDS.

Η μελέτη του Dowsett βασίζεται στις συνεντεύξεις 20 αντρών. Ο αριθμός μπορεί να φαίνεται μικρός, αλλά, μια έρευνα ιστοριών ζωής είναι ιδιαίτερα περίπλοκη, καθώς παράγει έναν τεράστιο όγκο στοιχείων που οδηγούν σε πολλές θεωρητικές κατευθύνσεις, και δεν μπορεί να επιτευχθεί. Η μελέτη του Dowsett διήρκεσε εννέα χρόνια α-

πό τη στιγμή της πρώτης συνέντευξης μέχρι την τελική της δημοσίευση. Καθένας από τους 20 ερωτηθέντες αφηγήθηκε τη ζωή του, μίλησε με απόκρυφες λεπτομέρειες για τις σχέσεις και τις σεξουαλικές πρακτικές του, μίλησε για τις κοινότητες στις οποίες έζησε, τις δουλειές του, τους χώρους εργασίας, τις σχέσεις του με τον ευρύτερο κόσμο, και τη σχέση του με την επιδημία του HIV/AIDS. Τα στοιχεία είναι ιδιαίτερα πλούσια, και εγείρουν σημαντικά ερωτήματα σχετικά με το φύλο (μεταξύ άλλων θεμάτων). Στην πραγματικότητα, είναι τόσο πλούσια που εδώ θα μιλήσω μόνο για έναν από τους συμμετέχοντες.

Ο Χιού Μπράουν, πιο γνωστός ως Χάριετ, ήταν κοντά στα 40 την εποχή των συνεντεύξεων. Είναι πολύ γνωστός στα ομοφυλοφιλικά δίκτυα μιας αστικής εργατικής κοινότητας, το «Νουλανγκαρντί», που υπήρξε μια περιοχή προλεταρίων (με την έννοια του Moodie) για πολλές γενιές. Ο πατέρας του ήταν οδηγός φορτηγού, η μητέρα του νοικοκυρά. Εγκατέλειψε το σχολείο στα 14, και πήγε να δουλέψει ως ταμίας σε ένα τοπικό σουπερμάρκετ. Έκανε μια σειρά ανειδίκευτων επαγγελματιών, κυρίως σε καφετέριες ή ξενοδοχεία· αυτή τη στιγμή εργάζεται ως παρασκευαστής σάντουιτς. Δεν έχει πολλά χρήματα ή μόρφωση και δεν διαθέτει καμία επαγγελματική εξειδίκευση. Αλλά ο Χάριετ είναι ένας καταπληκτικός επιμορφωτής για το AIDS. Διοργανώνει εκδηλώσεις για τη συγκέντρωση χρημάτων σχετικά με το AIDS, αλλά είναι και άτυπα δάσκαλος της ασφαλούς σεξουαλικής επαφής και μέντορας της κοινότητας με μεγάλη επιρροή σε αυτήν.

Ο Χάριετ ξεκίνησε την ομοφυλοφιλική σεξουαλική επαφή στην εφηβεία, όχι ως αποτέλεσμα κάποιας κρίσης

ταυτότητας ή συμπαράταξης με την «ομοφυλοφιλική κοινότητα» (που ούτε καν υπήρχε τότε σε εκείνη την περιοχή). Έπαιρνε απλά μέρος σε άτυπες και απολαυστικές ερωτικές επαφές με άλλα αγόρια και με άνδρες. Ο Dowsett σημειώνει ότι η ομοφυλοφιλία δεν ορίζεται απαραίτητα ως το αντίθετο της ετεροφυλοφιλίας. Μεταξύ των αγοριών και των ανδρών του Νουλανγκαρντί υπάρχουν πολλές σεξουαλικές επαφές και σεξουαλικά δίκτυα που ποτέ δεν κατονομάζονται, ωστόσο, αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της σεξουαλικότητας όπως αυτή είναι στην πραγματικότητα.

Ο Χάριετ είναι λάτρης της σεξουαλικής επαφής, έχει μεγάλο αριθμό συντρόφων, είναι επιδέξιος σε πολλές σεξουαλικές τεχνικές, υιοθετεί διαφορετικές στάσεις σε διαφορετικές σεξουαλικές επαφές, και λαμβάνει ποικίλη (και διεστραμμένη) ανταπόκριση από διαφορετικούς συντρόφους. Όπως σημειώνει ο Dowsett, αυτού του είδους τα στοιχεία –που σε καμιά περίπτωση δεν περιορίζονται στην περίπτωση του Χάριετ– υπονομεύουν οποιοδήποτε δόγμα ότι υπάρχει ένα μοναδικό, τυποποιημένο μοντέλο ανδρικής σεξουαλικότητας.

Ο Χάριετ, όπως και πολλοί άλλοι άνθρωποι, ήθελε σταθερές σχέσεις και είχε τρεις. Η πρώτη ήταν με ένα ζηλιάρη άνδρα που τον χτυπούσε βάνουσα· η τρίτη ήταν με έναν προεγγχειρισμένο τρανσέξουαλ, κάτι που ήταν επιζήμιο από άλλες πλευρές. Η δεύτερη, με τον Τζιμ, που ήταν ο έρωτας της ζωής του Χάριετ, διήρκεσε 9 χρόνια. «Ήμασταν σαν «σύζυγοι». Τον φρόντιζα και με φρόντιζε». Ο Τζιμ είχε τον ενεργητικό ρόλο κατά τη σεξουαλική επαφή, «ήταν τόσο straight που δεν του άρεσε ένα πέος να πλησιάζει στα οπίσθιά του». Ο Τζιμ δούλευε σε οικοδομές, ζούσαν μαζί,

πρόσεχαν τις ανιψιές και τους ανιψιούς του Τζιμ, και κάποιοι από την οικογένεια του Τζιμ αποδέχτηκαν τη σχέση τους πολύ καλά.

Ωστόσο, ο Χάριετ δεν ήταν μια συμβατική σύζυγος. Όπως σημειώνει και ο Dowsett τι να πούμε και για τον Τζιμ;

Ακούγεται σα μια συνηθισμένη ζωή στα προάστια, αν εξαιρέσουμε ότι η σύντροφός του είναι μια drag queen με προσθετική στο στήθος και με προτίμηση στην πρωκτική σεξουαλική επαφή με περιστασιακούς συντρόφους σε ασυνήθιστες ευκαιρίες! ...Ό,τι και αν ήταν ή είναι ο Τζιμ, σίγουρα δεν ήταν «gay», και όταν ο Χάριετ λέει: «[ο Τζιμ] ήταν τόσο straight!» εννοεί ένα σεξουαλικά συμβατικό άνδρα, όχι απαραίτητα έναν ετεροφυλόφιλο. (1996: 94)

Παρ' όλα αυτά, μετά από εννέα χρόνια ο Τζιμ άφησε τον Χάριετ –για ένα δεκαεξάχρονο κορίτσι. Υπάρχουν εδώ έμφυλες πρακτικές, όχι όμως έμφυλα στεγανά –η πραγματικότητα εξακολουθεί να ξεφεύγει από την ορθόδοξη κατηγοριοποίηση.

Η, κατά κάποιο τρόπο, θεαματικότερη απόδραση από τα στεγανά, έγινε μια drag queen. Στο τέλος της εφηβείας του ο Χιου ξεκίνησε να βγαίνει στη σκηνή ντυμένος με γυναικεία ρούχα, δουλεύοντας σαν «show girl», και έγινε ο Χάριετ. Υπάρχει μια τοπική παράδοση τέτοιου είδους διασκέδασης που περιλαμβάνει μίμηση, τραγούδι πλέι μπακ, stand-up comedy και στριπτιζ. Ο Χάριετ έμαθε τις τεχνικές του να είσαι «δράκος», ήταν αρκετά καλός ώστε να περνάει ως γυναίκα σε κάποιες περιπτώσεις, έκανε ακόμα και ε-

πεμβάσεις προσθετικής στήθους. Απέκτησε το θηλυπρεπές ύφος του χιούμορ και της αυτοπαρουσίασης, όπως απαιτούσε η τοπική παράδοση. Σήμερα ο Χάριετ εκμεταλλεύεται αυτές τις τεχνικές, και την τοπική διασημότητα που του προσέφεραν, για τη συγκέντρωση χρημάτων για το AIDS. Αλλά παρατήρησε μια αλλαγή στη νέα γενιά. Οι νεότεροι άνδρες, περισσότερο «γκέι» παρά «αδερφές», προτιμούν τώρα γεροδεμένους άνδρες σιρίτερ παρά τα ξεπερασμένα drag shows.

Η δουλειά στο ξενοδοχείο και τα drag shows δεν πληρώνουν καλά, και σε μια αποβιομηχανοποιημένη οικονομία οι οικονομικές προοπτικές για τους ανειδίκευτους εργάτες δεν είναι καλές. Λίγο πριν τα 30 ο Χάριετ δοκίμασε ένα άλλο είδος δουλειάς, την πορνεία. Δούλευε ντυμένος γυναικεία και, προφανώς, πολλοί από τους πελάτες του θα πίστευαν ότι ήταν γυναίκα. Κάποιοι γνώριζαν την αλήθεια, ή την υποπτεύονταν, και για αυτούς το πέος του αποτέλεσε κομμάτι της γοητείας του. Ο Χάριετ δούλεψε λίγο και σε οίκους ανοχής, αλλά, κυρίως, δούλευε ανεξάρτητα στο πεζοδρόμιο.

Όπως δείχνει η Wendy Chapkis (1997), σε μια πρόσφατη αμερικανολλανδική μελέτη, υπάρχουν τρομερές παραλλαγές στις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν όσοι/ες ασκούν πορνεία και στο βαθμό που ελέγχουν οι ίδιοι τις συνθήκες δουλειάς τους. Ο Χάριετ βρισκόταν στη μία άκρη αυτού του φάσματος, καθώς διατήρησε σταθερά τον απόλυτο έλεγχο. Δεν πήρε ναρκωτικά, προσέφερε μόνο ορισμένες υπηρεσίες, και επέμενε σε πρακτικές ασφαλούς ερωτικής επαφής. Γνώριζε τις τεχνικές της ερωτικής επαφής και απέκτησε πιστούς πελάτες, κάποιοι από τους οποίους έμειναν

μαζί του ακόμα και όταν αποσύρθηκε από το πεζοδρόμιο και έβγαλε τα φουστάνια. Ακόμα και έτσι, όμως, ήταν επικίνδυνο να δουλεύει στο πεζοδρόμιο, και υπήρχε ένα τίμημα για να πληρώσει. Ο Χάριετ έπρεπε να είναι, διαρκώς, προσεκτικός με τους πελάτες του. Μετά από αρκετά χρόνια και δύο συλλήψεις, τα παράτησε. Παρ' όλα αυτά, η σεξουαλική του φήμη παρέμεινε, και γι' αυτό το λόγο του αρνήθηκαν μια δουλειά στο τμήμα κοινωνικής βοήθειας ατόμων, σε μια τοπική οργάνωση εξυπηρέτησης για το AIDS.

Η ιστορία του Χάριετ (της οποίας οι γενικές γραμμές παρουσιάζονται εδώ) μονίμως θέτει υπό αμφισβήτηση τις συμβατικές έμφυλες κατηγορίες. Δεν είναι ότι ο Χάριετ περνάει τα έμφυλα όρια. Αυτό το κάνει, σίγουρα, με ευφυΐα και επιμονή, ως καλλιτέχνης, ασθενής χειρουργείου, σύζυγος, πόρνη και ακτιβιστής. Ωστόσο ο Χάριετ είναι άνδρας, όχι ένας τρανσέξουαλ άνδρας που γίνεται γυναίκα, και έχει ζήσει κυρίως ως άνδρας. (Ως αναγνώριση αυτού ο Dowsett γράφει, και εγώ αιολουθώ το παράδειγμά του, «ο Χάριετ ... αυτός»). Η έμφυλη αβεβαιότητα αφορά επίσης τους συντρόφους του Χάριετ, τους πελάτες του και το κοινωνικό περιβάλλον. Κάθε στοιχείο στην ιστορία φαίνεται να υπερβαίνει τις κοινές κατηγορίες.

Ο Dowsett υποστηρίζει ότι οι κατηγορίες της έμφυλης ανάλυσης είναι ιδιαίτερα ανεπαρκείς για να κατανοήσουμε τί ακριβώς συμβαίνει εδώ. Αναφέρει κάποιες κριτικές της έμφυλης θεωρίας την οποία κατηγορούν ως «ετεροσεξιστική», ότι ασχολείται με ετεροσεξουαλικές σχέσεις και δεν μπορεί να κατανοήσει ανθρώπους που δεν είναι ετεροφυλόφιλοι. Υποστηρίζει ότι οι έμφυλες κατηγορίες συχνά χρησιμοποιούνται μηχανικά και μη ρεαλιστικά· στην έρευ-

νά του, η έμφυλη ταυτότητα δεν καθορίζεται από τη σεξουαλική πρακτική. Ακόμη και όταν χρησιμοποιούνται έμφυλοι όροι, αυτοί μεταμορφώνονται μέσα στο πλαίσιο της ομοφυλοφιλικής σεξουαλικής επαφής: ένα παράδειγμα αποτελεί το σχόλιο του Χάριετ για «συζύγους».

Η σεξουαλική επιθυμία και πρακτική φαίνεται έτσι να δρουν ως ισχυρό οξύ και να διαλύουν τις γνωστές κατηγορίες:

Ο Χάριετ, όμως, μας διδάσκει, επίσης, ότι αυτές οι έμφυλες κατηγορίες αποδομούνται ακόμα και στην ίδια την ερωτική επαφή: σε άλλους αρέσει να έχουν τον παθητικό ρόλο σε μία ερωτική επαφή με έναν τρανσεξουαλικό ντυμένο με γυναικεία ρούχα: κάποιοι πελάτες τελικά αποδεικνύεται ότι δεν έχουν καθόλου την ανάγκη μίας drag απόλαυση και αισθησιασμός, φαντασία και εμμονή, είναι το νόμισμα της σεξουαλικής οικονομίας, όπου τα βιολογικά και κοινωνικά σώματα αντί να δεσμευτούν σεξουαλικά επιθυμούν να υφίστανται ακόμη μεγαλύτερη αποσύνθεση. (Dowsett 1996: 117)

Ο Dowsett προκαλεί έτσι το ερώτημα των ορίων της έμφυλης ανάλυσης, και αμφισβητεί την ιδέα της έμφυλης ταυτότητας. Είναι φανερό ότι το φύλο είναι παρών στα περισσότερα από τα περιστατικά της ζωής του Χάριετ. Αλλά είναι επίσης ξεκάθαρο ότι το φύλο δεν καθορίζει τις σεξουαλικές πρακτικές του Χάριετ (ή των συντρόφων του). Μερικές φορές, το φύλο φαίνεται να είναι η πρώτη ύλη που υφίσταται επεξεργασία, παρά το τελικό προϊόν. Η δουλειά

του Χάριετ ως drag καλλιτέχνης, για παράδειγμα, βασίζεται στις έμφυλες κατηγορίες και σε συμβάσεις γνωστές στο κοινό της: αυτές οι συμβάσεις παρωδούνται και αναπαράγονται με τρόπο χλευαστικό στην παράσταση. Ωστόσο, η δουλειά του Χάριετ ως πόρνη, με όλες τις έμφυλες αμφισβησίες του επαγγέλματος, βασιζόταν στη έμφυλη οικονομία του Νουλανγκαρντί που έβαζε τα χρήματα στις τσέπες των πελατών της—όλοι τους ήταν άνδρες. Κατά τον ίδιο τρόπο, η συμπεριφορά τους ως πελάτες βασιζόταν στην ανδρική κουλτούρα που θεωρεί ότι οι άνδρες δικαιούνται σεξουαλική ικανοποίηση.

Ένα από τα μαθήματα αυτής της έρευνας είναι ότι δεν μπορούμε να μεταχειριζόμαστε τις έμφυλες σχέσεις σαν ένα μηχανικό σύστημα. Εφόσον η ανθρώπινη δράση είναι δημιουργική—όπως μας έδειξαν και οι τρεις μελέτες—θα μεταφερόμαστε πάντα σε ιστορικούς χώρους όπου κανείς ποτέ δεν έχει ξαναπάει. Ταυτόχρονα δεν δημιουργούμε στο κενό. Δρούμε σε συγκεκριμένες καταστάσεις που δημιουργήθηκαν από τις δικές μας, και από άλλων ανθρώπων, πράξεις του παρελθόντος. Όπως φάνηκε από τους περίπλοκους σεξουαλικούς αυτοσχεδιασμούς του Χάριετ πάνω στο υλικό που του προμήθευσε η έμφυλη τάξη, δουλεύουμε με βάση το παρελθόν καθώς κινούμαστε προς το μέλλον.

Περίπτωση 4: Γυναίκες, πόλεμος και μνήμη

Η Σοβιετική Ένωση διεξήγαγε ένα από τα μεγαλύτερα πειράματα για την έμφυλη ισότητα. Η κομμουνιστική κυβέρνηση που προέκυψε μετά τη Ρωσική Επανάσταση του 1917, και τον πικρό εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, δεσμεύτη-

κε επίσημα για την παροχή ίσων δικαιωμάτων στις γυναίκες. Μια εξέχουσα φεμινίστρια, η Αλεξάντρα Κολοντάι, ήταν υπουργός κοινωνικής πρόνοιας στην πρώτη σοβιετική κυβέρνηση. Έγινε μια μεγάλη επένδυση στην εκπαίδευση των κοριτσιών και των γυναικών, στις υπηρεσίες υγείας για τις γυναίκες και στις εγκαταστάσεις για τη φροντίδα του παιδιού. Η συμμετοχή των γυναικών στη βιομηχανία και σε άλλες μορφές τεχνικής εργασίας αυξήθηκε σε επίπεδα που ποτέ δεν έφτασε η καπιταλιστική «Δύση». Το καθεστώς ισχυρίστηκε ότι έχει επιτύχει την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, και την ανοικτή πρόσβαση των γυναικών σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και δημόσιας ζωής.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1980 το σύστημα που είχε αυτά τα ιδανικά κατέρρευσε με εκπληκτική ταχύτητα. Στις χώρες που προέκυψαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση, εμφανίστηκαν και διαφορετικές ιδέες σχετικά με το κοινωνικό φύλο. Η Irina Novikova (2000: 119) εξηγεί πώς η προσπάθεια να δημιουργηθεί μια νέα εθνική ταυτότητα για το μετα-σοβιετικό καθεστώς στη Λετονία περιέλαβε μια επίκληση σε πολύ αρχαϊκά έμφυλα μοντέλα:

Αυτό ξεκίνησε με «την επιστροφή στο παρελθόν», στις πατριαρχικές παραδόσεις που ήταν ενσωματωμένες στο πατερναλιστικό και αυταρχικό μοντέλο του κράτους που υπήρχε πριν την προσάρτηση στη Σοβιετική Ένωση το 1939 ... Σ' αυτή τη διαδικασία, οι άντρες ήταν αυτοί που θα αναδιοργάνωναν το κράτος, ενώ οι γυναίκες/μητέρες έπρεπε να διαφυλάξουν με ευλάβεια τον «ομφάλιο» ρόλο ενός πολιτισμικού θεματοφύλακα μέσα στην οικογένεια/το σπίτι/το έθνος/το κράτος.

Αυτό που συνέβη στη Λετονία φαίνεται να έχει συμβεί στα περισσότερα μετα-σοβιετικά καθεστώτα, συμπεριλαμβανομένης και της ίδιας της Ρωσίας, και της πρώην Γιουγκοσλαβίας (Slapšak 2000). Κυριαρχούνται ανοιχτά από άνδρες, περιθωριοποιούν τις γυναίκες, και συνυφαίνουν τον εθνικό ιστό με έναν επιθετικό ανδρισμό που κάποιες φορές ξεχειλίζει σε μια ιδεολογία πολεμιστή. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για μια εκπληκτική ιστορική μεταστροφή – από ένα σύστημα έμφυλης ισότητας σε μια μαχόμενη, μισογύνικη πατριαρχία. Γιατί συνέβη αυτό;

Η Novikova, κριτικός λογοτεχνίας και ιστορικός στο επάγγελμα, μας δίνει μια εκπληκτική απάντηση στο πρόσφατο δοκίμιο της «Soviet and post-Soviet masculinities: after men's wars in women's memories». Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό παράδειγμα έμφυλης πολιτισμικής ανάλυσης, μια προσέγγιση που θέτει ερωτήματα όχι για τις ζωές των ατόμων, ή για συγκεκριμένα θεσμικά περιβάλλοντα, αλλά για τις ευρύτερες πολιτισμικές έννοιες του φύλου και τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι έννοιες πλαισιώνουν την ατομική εμπειρία.

Η Novikova υποστηρίζει ότι η επανάκαμψη των τοπικών πατριαρχικών πυροδοτήθηκε από την επιθυμία να απορριφθεί το σοβιετικό πείραμα στο σύνολό του.

Είναι κοινή αντίληψη ότι οι άντρες ευνοηχίστηκαν, έγιναν θηλυπρεπείς, από το επίσημο σοβιετικό μοντέλο της έμφυλης ισότητας. Είναι δημοφιλής η αντίληψη ότι η ιστορική ταυτότητα των ανδρών χάθηκε, και τώρα πρέπει να ανακτηθεί. Έτσι η κριτική απάντηση στην αποτυχία του συνόλου του ουτοπικού σοβιετι-

κού εγχειρήματος αντανακλάται σε μια έμφυλη δυναμική. Σύμφωνα με τα επιχειρήματα για την εθνικιστική και συντηρητική αναδόμηση του μετα-Σοβιετικού κράτους, το βασικό λάθος του ουτοπικού εγχειρήματος αποδεικνύεται από το γεγονός ότι απέδωσε γυναικεία χαρακτηριστικά σε άνδρες και ανδρικά χαρακτηριστικά σε γυναίκες, και έτσι αντέστρεψε τους «φυσικούς» έμφυλους ρόλους. (2000: 119)

Αυτή η αντίδραση ενισχύεται από την επισφαλή θέση των νέων καθεστώτων. Πρόκειται για φτωχές και εξαρτημένες οικονομίες σε έναν παγκόσμιο καπιταλισμό κυριαρχούμενο από τη Δύση. Η εξύμνηση ενός δυνατού, ανταγωνιστικού ανδρισμού μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μέσο προσαρμογής σ' αυτό το νέο, εχθρικό και εν δυνάμει ανιψόφορο περιβάλλον. Έτσι προκύπτουν νέα (αν και επίσης αρκετά αρχαϊκά) δόγματα στρατιωτικού ανδρισμού, και η ταχεία ανάδυση του μύθου της υπερ-ανδρικής Ρωσικής Μαφίας.

Μέχρι εδώ η ιστορία μοιάζει απλή· αλλά είναι πολύ πιο περίπλοκη. Όπως η Novikova σημειώνει, η επαναδικαίωση των ανδρικών προνομίων δε θα μπορούσε να είχε πάει τόσο καλά εάν το σοβιετικό σύστημα αποτελούσε πραγματικό υπέρμαχο της ισονομίας, εάν οι γυναίκες βρίσκονταν πραγματικά σε μια θέση ίσης ισχύος με τους άντρες.

Το Σταλινικό καθεστώς δεν ήταν απλώς μια βάνανυση δικτατορία, ήταν μια δικτατορία εξειδικευμένη στα ψέματα για την ισοπμία. Κάτω από το προοδευτικό προσώπειο του «κομμουνισμού», συντηρείτο ένα σύστημα ανισότητας, ίσως όχι τόσο θεαματικό όσο οι ανισότητες του καπιταλι-

σμού αλλά σίγουρα το ίδιο βαθιά εδραιωμένο. Τμήμα αυτού του συστήματος ήταν και μια δομή έμφυλων ανισοτήτων. Πολλά από αυτά που οι γυναίκες κέρδισαν κατά την Επανάσταση χάθηκαν τις επόμενες δεκαετίες όπως για παράδειγμα, το δικαίωμα στην άμβλωση. Οι γυναίκες κέρδισαν μεγαλύτερη αναλογία εδρών στα σοβιετικά κοινοβούλια από σχεδόν οποιοδήποτε άλλη χώρα του κόσμου αλλά τα σοβιετικά κοινοβούλια, δεν είχαν δύναμη. Στα όργανα που είχαν πραγματική εξουσία (για παράδειγμα, η κεντρική επιτροπή του κομμουνιστικού κόμματος), οι γυναίκες ήταν μια μικρή μειοψηφία. Οι γυναίκες συμμετείχαν, βέβαια, στη μισθωτή οικονομία, όμως έκαναν και το μεγαλύτερο μέρος του άμισθου νοικοκυριού και της φροντίδας των παιδιών.

Ωστόσο, η Novikova σημειώνει, οι γυναίκες κατείχαν σημαντική συμβολική θέση στη σοβιετική ρωσική κουλτούρα, η οποία είχε τις ρίζες της στις πρώτες περιόδους της ρωσικής ιστορίας. Αυτή ήταν η θέση της μητέρας, κυρίως της μητέρας που είχε γιους. Το καθεστώς προσπάθησε πάρα πολύ να συμβιβάσει τις ανάγκες των γυναικών ως εργατρίες με το ρόλο τους ως μητέρες. Όμως, επίσης, χρησιμοποίησε ισχυρά πολιτισμικά θέματα που αφορούσαν τη μητρότητα. Στην πραγματικότητα, κάποια στιγμή, η γυναίκα ως μητέρα ήταν συμβολικά ταυτισμένη με την ίδια τη Ρωσία, που στέλνει τους γιους της στρατιώτες να ελευθερώσουν τον κόσμο. Δημιουργήθηκε ένας έμφυλος μύθος πολέμου, ο οποίος άνθισε κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και υπήρχε ακόμα όταν το καθεστώς προσπάθησε να δικαιολογήσει τη στρατιωτική επέμβαση στο Αφγανιστάν τη δεκαετία του 1980.

Ωστόσο, οι πραγματικές εμπειρίες των γυναικών μπορεί να ήταν πολύ διαφορετικές από το ρόλο τον οποίο τους επιφύλαξε το καθεστώς. Προκειμένου να ερευνησει αυτό το ζήτημα, η Novikona στρέφεται προς ένα ελάχιστο σχολιασμένο λογοτεχνικό είδος, τα πολεμικά απομνημονεύματα γυναικών. Παρουσιάζει το έργο δύο συγγραφέων. Λόγω έλλειψης χώρου δε θα μιλήσω για την Elena Rzhenskaya (συγγραφέα του βιβλίου *Distant Rumble*, και προσωπικά εμπλεκόμενη σε μια από τις πιο δραματικές στιγμές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, την αναζήτηση του Χίτλερ το 1945), και θα επικεντρωθώ σε μια πιο σύγχρονη συγγραφέα, την Svetlana Alexievich.

Η Alexievich είναι συγγραφέας του βιβλίου *Zinc Boys*, ενός αμφιλεγόμενου βιβλίου για τον «άγνωστο πόλεμο» που διεξήγαγε και έχασε το Σοβιετικό καθεστώς στο Αφγανιστάν -και για τη μητρότητα στη Σοβιετική Ένωση. Ο τίτλος είναι ένας ειρωνικός υπαινιγμός, από τη μια μεριά για τα τσίγκινα φέρετρα που χρησιμοποιούσε ο Σοβιετικός στρατός στον πόλεμο αυτό, και από την άλλη για τη Σοβιετική εικόνα των στρατιωτών και εργατών από «ατσάλι», των ηρωικών αφηγήσεων για προγενέστερους πολέμους. Το καθεστώς παρουσίασε τον πόλεμο στο Αφγανιστάν σαν μια ακόμα σταυροφορία για την ειρήνη και την κοινωνική δικαιοσύνη. Αλλά απέτυχε, παρά την υψηλή τεχνολογία και τις πολλές απώλειες. Τελικά, οι Σοβιετικές δυνάμεις εκδιώχθηκαν από το Αφγανιστάν, και η σοσιαλιστική κυβέρνηση που υποστήριζαν κατέρρευσε. Οι τελικοί νικητές ήταν οι μισογύνηδες μαχητές του κινήματος των Ταλιμπάν, που ελέγχουν τώρα τη χώρα.

Η Alexievich πήρε συνέντευξη από βετεράνους του πο-

λέμου τη δεκαετία του 1980, συμπεριλαμβανομένων και γυναικών που βρίσκονταν εκεί ως στρατιωτικές νοσοκόμες. Είναι ξεκάθαρο ότι οι πληγές που άφησε αυτός ο πόλεμος είναι συγκρίσιμες με αυτές του αποτυχημένου πολέμου των αμερικανών στο Βιετνάμ, με παρόμοια επίπεδα βαναυσότητας, τρόμου και αμφιβολίας. Αν και το Σοβιετικό καθεστώς πέτυχε τότε να ελέγξει την αντίδραση του κόσμου, απλά έκανε το τραύμα υπόγειο. Το βιβλίο *Zinc Boys* ξανάνοιξε τις πληγές, προκαλώντας το θυμό των βετεράνων, αλλά και αυτών που δεν πήραν μέρος στον πόλεμο, που ήθελαν αυτή η τεράστια και δυσάρεστη εμπλοκή να ξεχαστεί.

Το βιβλίο είναι μια προσπάθεια πολλαπλής αυτοβιογραφίας, στο οποίο η Alexievich ως εκδότρια/συγγραφέας χρησιμοποιεί αλλά και αμφισβητεί τη γνώριμη πολιτισμική αναπαράσταση της σχέσης μητέρας-γιου στον πόλεμο. Η θέση της συγγραφέως μοιάζει με αυτή της μητέρας, όμως ταυτόχρονα είναι τόσο διαφορετική, ειδικά στην αντιμετώπιση της συναισθηματικής καταστροφής των Ρώσων που συμμετείχαν σ' αυτό τον πόλεμο. Αντί για ένα εθνικό/μητρικό σώμα που θα τους υποδεχτεί και θα τους στηρίξει, η Alexievich και οι αναγνώστες/τριες της αντιμετωπίζουν μνήμες σωμάτων διαφορετικού είδους: ανδρικά σώματα, νεκρά, διαμελισμένα, βασανισμένα, στοιβαγμένα να περιμένουν τα τσίγκινα φέρετρα -που ήταν σε έλλειψη.

Οι μνήμες της ήττας και της πνευματικής ερήμωσης και η έντονη εικόνα του πολεμικού νεκροταφείου με τους ανώνυμους τάφους, συνέτριψαν την παραδοσιακή εικόνα του ηρωικού στρατιώτη στον πόλεμο. Αλλά και η συμβολική θέση των γυναικών σε σχέση με τον πόλεμο ήταν επίσης αβάσιμη. Η εικόνα της ισχυρής γυναίκας, της αμαζόνας, της α-

γωνίστριας για ένα υψηλότερο ιδανικό, καταστράφηκε από τις πραγματικές μνήμες των γυναικών, μνήμες παρενόχλησης, ταπεινώσης, και σεξουαλικής εκμετάλλευσης στην πολεμική ζώνη—από τους άνδρες της δικής τους πλευράς. Η ενεργή συμμετοχή των γυναικών—η συμμετοχή τους στη σταυροφορία—τις έκανε απλά πιο ευάλωτες στην εκμετάλλευση, κομματιάζοντας τα ρομαντικά όνειρα του γάμου και του έρωτα.

Επιστρέφοντας από τον πόλεμο, οι γυναίκες δεν μπόρεσαν να συμφιλιώσουν αυτή τους την εμπειρία με τις πολιτισμικές προσδοκίες για τη γυναίκα, με το μοντέλο της ενάρετης εργάτριας—συζύγου. Ο μόνος τρόπος να χειριστούν αυτή την αντίθεση ήταν να σβήσουν τις μνήμες. Γι' αυτό και προέκυψε τόση οργή για το κείμενο της Alexievich, το οποίο αμφισβήτησε αυτή τη διαγραφή.

Οι άντρες γυρνώντας από τον πόλεμο στράφηκαν σε άλλη κατεύθυνση. Για αυτούς, ο πόλεμος που χάθηκε ήταν μια εμπειρία συλλογικής ανικανότητας. Μετά την αμερικανική ήττα στο Βιετνάμ, όπως έδειξε μια συγκλονιστική μελέτη της Susan Jeffords (1989), αμερικανικές ταινίες και μυθιστορήματα προσπάθησαν να επανακτήσουν την δύναμη των ανδρών και την εξουσία τους απέναντι στον πιο εύκολο στόχο: τις γυναίκες στη χώρα τους, και το μύθο της έμφυλης ισότητας. Η Novikova παρουσιάζει κάτι αντίστοιχο στη Σοβιετική Ένωση: «Υπενθυμίζεται στις γυναίκες ότι η μασκαράτα τελείωσε, εκείνη η ισότητα ήταν μόνο ένα δώρο, και οι γυναίκες που πήραν μέρος στον πόλεμο δε θα πρέπει να υπερβαίνουν τους φυσιολογικούς, βιολογικούς περιορισμούς του φύλου τους» (2000: 128).

Τα απομνημονεύματα των γυναικών, υποστηρίζει η

Novikona, φανερώνουν τις κρυμμένες έμφυλες δυναμικές πίσω από την επίφαση της σοβιετικής ισότητας, και ταυτόχρονα μας βοηθούν να καταλάβουμε τη μετα-σοβιετική απομάκρυνση από τη δέσμευση για την έμφυλη ισότητα. Αυτό ειδικά μας βοηθάει να κατανοήσουμε γιατί είναι συχνά οι ίδιες οι γυναίκες που υποστηρίζουν αυτή την αλλαγή. Έχοντας περάσει αυτές τις τραυματικές καταστάσεις, θέλουν «μόνο το δικαίωμα να ξεχάσουν την ενεργή συμμετοχή τους», και πολλές γίνονται πιστές υπέρμαχοι της νέας πατριαρχίας και της εικόνας του ισχυρού άνδρα. Έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε τα—μερικές φορές παράδοξα—έμφυλα μοντέλα στη μετασοβιετική ζωή, μέσα από μια προσεκτική ματιά στην πολιτισμική ιστορία, στους τρόπους με τους οποίους η παραδοσιακή έμφυλη τάξη διατηρήθηκε και μεταμορφώθηκε κατά τη σοβιετική εποχή της «έμφυλης ισότητας».

Πολλές άλλες πρόσφατες και σημαντικές μελέτες θα μπορούσαν να είχαν περιληφθεί σε αυτό το κεφάλαιο· ακόμα περισσότερες θα αναφερθούν στα παρακάτω κεφάλαια. Αυτές οι τέσσερις περιπτώσεις είναι, ωστόσο, αρκετές για να δείξουν την ποικιλία της έμφυλης δυναμικής, την περιπλοκότητά της, και τη δύναμή της. Μιλώντας για το «φύλο» δεν μιλάμε για απλές διαφορές ή πάγιες κατηγορίες. Μιλάμε για σχέσεις, όρια, πρακτικές, ταυτότητες και εικόνες που δημιουργούνται ενεργά μέσα σε κοινωνικές διαδικασίες, εμφανίζονται σε ειδικές ιστορικές περιστάσεις, διαμορφώνουν τις ανθρώπινες ζωές με έντονους και συχνά αντικρουόμενους τρόπους, και αποτελούν αντικείμενο ιστορικού αγώνα και αλλαγής. Το πώς θα συμφιλιωθεί αυτή η πολυπλοκότητα με τη συνήθη διχοτόμηση αρσενικών και θηλυκών σωμάτων θα είναι το θέμα του επόμενου κεφαλαίου.

Διαφορές και Σώμα

Στο επίκεντρο της κοινής λογικής για το ζήτημα του φύλου βρίσκεται η ιδέα της διαφοράς μεταξύ γυναικών και ανδρών. Όταν η εκλαϊκευμένη ψυχολογία μας λέει ότι οι γυναίκες είναι από τη φύση τους πιο συναισθηματικές από τους άνδρες, ή ότι η ζωή μας κυβερνάται από τον «έμφυλο εγκέφαλο», ή ότι τα αγόρια καυγαδίζουν και κλέβουν αυτοκίνητα εξαιτίας της τεστοστερόνης, απευθύνονται σε κοινές πεποιθήσεις για τις έμφυλες διαφορές, και συγκεκριμένα τις σωματικές διαφορές. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα εξετάσω τις ιδέες και τα στοιχεία που αφορούν σε αυτό το ζήτημα και, στο τέλος, θα προτείνω έναν πιο διαφοπιστικό τρόπο σκέψης για το σώμα και το φύλο από αυτό που συνήθως συναντάμε στις περιγραφές της διαφοράς.

Η αναπαραγωγική διαφορά

Γιατί υπάρχει οποιαδήποτε διαφορά μεταξύ του γυναικείου και του ανδρικού σώματος; Οι άνθρωποι διαθέτουν, όπως και πολλά άλλα είδη, φυτά και ζώα, σύστημα σεξουαλικής

αναπαραγωγής — μια μέθοδο αναπαραγωγής που επιτρέπει τις γενετικές πληροφορίες δύο ατόμων να συνδυάζονται, αντί να αντιγράφονται μόνο αυτές του ενός. Η σεξουαλική αναπαραγωγή αποτελεί προϊόν εξέλιξης, ίσως, 400 εκατομμυρίων χρόνων. Μορφές ζωής υπήρχαν και πιο πριν, που αναπαράγονταν με άλλους τρόπους — όπως ακόμα συμβαίνει με πολλά είδη. Μερικά, συμπεριλαμβανομένων και των ορχιδέων και του γρασιδιού, αναπαράγονται και σεξουαλικά και μονογονικά. Οι βιολόγοι διαφωνούν σχετικά με το γιατί η σεξουαλική επαφή εξελίχθηκε, δεδομένου ότι αυτός ο παράξενος τρόπος αναπαραγωγής παρουσιάζει εξελικτικά μειονεκτήματα. Πιθανόν, εξελίχθηκε επειδή η σεξουαλική αναπαραγωγή επιτρέπει τη γρηγορότερη αλλαγή, ή προλαμβάνει τη συσσώρευση επιζήμιων μεταλλάξεων.

Η σεξουαλική αναπαραγωγή δεν απαιτεί σώματα συγκεκριμένου βιολογικού φύλου. Οι γαιοσκάλληρες, για παράδειγμα, είναι ερμαφρόδιτοι, και παράγουν και σπέρμα και ωάρια (αβγά), και έτσι κάθε σκουλήρι μπορεί να εκπληρώσει και αρσενικές και θηλυκές λειτουργίες. Σε άλλες ομάδες, άλλα μέλη παράγουν σπέρμα και άλλα ωάρια. Τα σώματά τους είναι ως ένα βαθμό «διμορφικά», δηλαδή, σε ένα είδος υπάρχουν δύο μορφές. Οι άνθρωποι ανήκουν σε αυτά τα είδη.

Οι γενετικές πληροφορίες είναι κωδικοποιημένες στο DNA και βρίσκονται στα χρωμοσώματα, μικροσκοπικές δομές μέσα στον πυρήνα του κάθε κυττάρου ενός φυτού ή ζώου. Οι γενετικές πληροφορίες που συνδυάζονται κατά τη γονιμοποίηση (στη σεξουαλική αναπαραγωγή) προέρχονται μισές από ένα θηλυκό, στον πυρήνα του ωαρίου, και μισές από ένα αρσενικό, στον πυρήνα του σπερματοζωαρί-

ου. Τα ανθρώπινα κύτταρα έχουν σαράντα έξι ζεύγη χρωμοσωμάτων. Ένα ζεύγος, τα φυλετικά χρωμοσώματα, επηρεάζει την ανάπτυξη αρσενικών ή θηλυκών φυλετικών χαρακτηριστικών του σώματος. Οι γυναίκες έχουν δύο X χρωμοσώματα, σε αυτό το ζεύγος, ενώ οι άνδρες έχουν ένα X και ένα Y χρωμόσωμα. Υπό την επίδραση των συγκεκριμένων γενετικών πληροφοριών, τα αρσενικά και θηλυκά σώματα αναπτύσσουν συγκεκριμένα όργανα — μήτρα, όρχεις, στήθος — και ορισμένες διαφορές στη φυσιολογία, όπως την ισορροπία των ορμονών που κυκλοφορούν στο αίμα, ή τον έμμηνο κύκλο στις γυναίκες.

Στην κατηγορία των θηλαστικών, τα θηλυκά δεν παράγουν μόνο ωάρια αλλά κυοφορούν τα έμβρυα σε μια προστατευτική μήτρα (με εξαίρεση τα πρωτόγονα θηλαστικά, όπως ο πλατύπους, που γεννούν αβγά), και μετά τρέφουν τα μικρά τους με γάλα από συγκεκριμένα όργανα (στους ανθρώπους, ο μαστός). Σε κάποια είδη θηλαστικών, αλλά όχι σε όλα, τα αρσενικά έχουν μεγαλύτερο όγκο, ή επιπλέον εξοπλισμό: τα κέρατα των αρσενικών ελαφιών, για παράδειγμα. Οι άνθρωποι είναι θηλαστικά με καλά διαφοροποιημένα συστήματα αναπαραγωγής, αλλά με μικρές σωματικές διαφορές μεταξύ των φύλων, σε άλλους τομείς. Δεν έχουμε κέρατα.

Από πολλές απόψεις το ανθρώπινο σώμα δεν είναι απολύτως διμορφικό. Πρώτα απ' όλα, υπάρχει μία πολύπλοκη ομάδα ενδιάμεσων κατηγοριών, όπως θηλυκά που τους λείπει το δεύτερο X χρωμόσωμα, αρσενικά με ένα επιπλέον X χρωμόσωμα, και άλλες. Αυτές οι κατηγορίες έλκουν, για καιρό, τους σεξολόγους και δεν ανταποκρίνονται σε καμιά περίπτωση στη συμπεριφορά. Η βιολόγος Anne Fa-

usto-Sterling (2000: 51) υπολογίζει ότι οι ενδιάμεσες ομάδες, όλες μαζί, μπορεί να φτάνουν στο 1,7 τοις εκατό όλων των γεννήσεων: ένας μικρός αλλά όχι αμελητέος αριθμός.

Δεύτερον, οι σωματικές διαφορές μεταξύ αρσενικού και θηλυκού αλλάζουν κατά τη διάρκεια της ζωής. Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης αρσενικά και θηλυκά σώματα είναι σχετικά αδιαφοροποίητα: υπάρχουν μόνο μικρές διαφορές μεταξύ ενός δίχρονου κοριτσιού και ενός δίχρονου αγοριού. Ακόμα και τα σαφώς διαφορετικά εξωτερικά αναπαραγωγικά όργανα –πέος, κλειτορίδα, όσχεο και χείλη του αιδοίου– αναπτύσσονται εμβρυολογικά από την ίδια αφετηρία. Από πολλές απόψεις, τα αρσενικά και θηλυκά σώματα, επίσης, καταλήγουν να μοιάζουν μεταξύ τους σε μεγάλη ηλικία.

Τρίτον, ακόμα και στα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσης, τα σωματικά χαρακτηριστικά των αρσενικών ως ομάδα, και των θηλυκών ως ομάδα, συμπίπτουν αρκετά. Το ύψος είναι ένα απλό παράδειγμα. Οι ενήλικοι άνδρες είναι κατά μέσο όρο λίγο ψηλότεροι από τις ενήλικες γυναίκες, αλλά η ποικιλία στα ύψη, σε κάθε ομάδα, είναι μεγάλη, σε σχέση με το μέσο όρο της διαφοράς. Έτσι, πολλές γυναίκες είναι ψηλότερες από πολλούς άνδρες. Ένα πιο περίπλοκο παράδειγμα είναι ο εγκέφαλος –ένας χώρος για τον οποίο γίνεται πολύς λόγος αναφορικά με τις έμφυλες διαφορές τα τελευταία χρόνια. Υπάρχουν κάποιες διαφορές στην ανατομία και τη λειτουργία του εγκεφάλου μεταξύ γυναικών και ανδρών, για παράδειγμα στην τάση να χρησιμοποιούν συγκεκριμένα μέρη του εγκεφάλου στην επεξεργασία της γλώσσας. Όμως οι διαφορές είναι λιγότερες, και ακόμα λιγότερο αξιόπιστα αποδεικνυόμενες, από ό,τι προτείνουν

οι επιθετικές δημοφιλείς περιγραφές του «έμφυλου εγκεφάλου». Σε πολλούς τομείς της ανατομίας και λειτουργίας του εγκεφάλου δεν υπάρχουν σημαντικές έμφυλες διαφορές και όπου υπάρχουν διαφορές, υπάρχουν και κοινά σημεία. Σύμφωνα με τη νευρολόγο Lesley Rogers (2000: 34): «ο εγκέφαλος δεν επιλέγει απλά να είναι είτε θηλυκός είτε αρσενικός. Σε οποιοδήποτε κομμάτι της λειτουργίας του εγκεφάλου που μπορούμε να εξετάσουμε υπάρχει σημαντική σύμπτωση μεταξύ θηλυκών και αρσενικών.» Όπως θα δούμε, αυτό αποτελεί σημαντικό ζήτημα για την ανθρωπινή συμπεριφορά.

Προσεγγίσεις της διαφοράς

Το γεγονός της αναπαραγωγικής διαφοράς μεταξύ αρσενικού και θηλυκού στους ανθρώπους δεν αποτελεί θέμα αντιπαράθεσης, όμως δε συμβαίνει το ίδιο και με τη σημασία του. Πάνω σε αυτό το ζήτημα, οι έμφυλες προσεγγίσεις αποκλίνουν έντονα. Θα σκιαγραφήσω τις τρεις σημαντικότερες: την άποψη της φυσικής διαφοράς, η οποία αντιμετωπίζει το σώμα ως μια μηχανή· την άποψη των δύο ξεχωριστών κόσμων, του βιολογικού και κοινωνικού φύλου· και την άποψη του φύλου ως ρηματικό ή συμβολικό σύστημα, το οποίο αντιμετωπίζει τα σώματα ως έναν καμβά πάνω στον οποίο ζωγραφίζει η κοινωνία.

Το σώμα ως μηχανή

Σε πολλές μελέτες του φύλου, η αναπαραγωγική διαφορά θεωρείται ότι αντανakλάται άμεσα σε μια ολόκληρη σειρά

άλλων διαφορών: στη σωματική δύναμη και ταχύτητα (οι άνδρες είναι πιο δυνατοί και πιο γρήγοροι), στις σωματικές δεξιότητες (οι άνδρες είναι καλύτεροι σε μηχανικές δεξιότητες, οι γυναίκες είναι καλές σε δουλειές που χρειάζεται προσοχή στη λεπτομέρεια), στη σεξουαλική επιθυμία (οι άνδρες έχουν πιο έντονες ορμές), στα ψυχαγωγικά ενδιαφέροντα (οι άνδρες αγαπούν τα αθλήματα, οι γυναίκες το κουτσομπολιό), στον χαρακτήρα (οι άνδρες είναι επιθετικοί, οι γυναίκες στοργικές), στη νοητική ικανότητα (οι άνδρες είναι λογικοί, οι γυναίκες έχουν διαίσθηση), και λοιπά. Αποτελεί κοινή πεποίθηση ότι αυτές οι διαφορές είναι μεγάλες, και ότι είναι «φυσικές».

Η ιδέα ότι η φυσική διαφορά αποτελεί τη βάση για το κοινωνικό μοντέλο του φύλου παίρνει πολλές μορφές. Ο φιλόσοφος του 19ου αιώνα John Stuart Mill, στο διάσημο δοκίμιό του με τίτλο *The Subjection of Women*, θεωρούσε ότι η κυριαρχία των ανδρών στην κοινωνία ήταν μία έκφραση της μεγαλύτερης σωματικής τους δύναμης. Μία πιο σύγχρονη άποψη υποστηρίζει ότι οι άνδρες κυριαρχούν επειδή, με τα υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης που έχουν, διαθέτουν ένα ορμονικό «επιθετικό πλεονέκτημα» στον ανταγωνισμό για ανώτερες θέσεις εργασίας. Γι' αυτό το λόγο, η κοινωνία χρειάζεται την πατριαρχία –όπως ισχυρίζεται ο Steven Goldberg στο *Why Men Rule* (1993)– για να προστατεύει τις γυναίκες από την αποτυχία, και να εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία των θεσμών.

Ο αμερικανός βιολόγος Edward Wilson, ο οποίος δημιούργησε τον όρο «κοινωνιοβιολογία», έχει προτείνει πιο περίπλοκες εκδοχές αυτού του ισχυρισμού. Το ίδιο έχει κάνει και μια ομάδα ψυχολόγων που χρησιμοποίησαν τις ιδέ-

ες του Wilson και ονόμασαν τη δική τους δουλειά «εξελικτική ψυχολογία». Σε γενικές γραμμές, αυτοί οι ισχυρισμοί ανάγουν το κοινωνικό φύλο σε αναπαραγωγικές στρατηγικές. Θεωρώντας ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά, εν μέρει, κληρονομείται, η διαδικασία της φυσικής επιλογής του Δαρβίνου θα εννοήσει εκείνες τις συμπεριφορές που αυξάνουν τα ποσοστά επιβίωσης στα γονίδια του οποιουδήποτε ατόμου στην επόμενη γενιά. Με αφετηρία αυτή την άποψη, οι θεωρητικοί κάνουν αναγωγή στην ανθρώπινη συγγενική εμπιστοσύνη, στην αφοσίωση της μητέρας στα παιδιά της, στη σεξουαλική απιστία των ανδρών συζύγων, στη σεμνότητα των γυναικών, στο ενδιαφέρον των ανδρών για την πορνογραφία, στη συντροφικότητα μεταξύ των ανδρών, και στη μια αξιοθαύμαστη σειρά άλλων έμφυλων μοντέλων (Degler 1990).

Ο David Geary στο *Male, Female* (1998) παρουσιάζει με αξιοθαύμαστο και λεπτομερή τρόπο τον ισχυρισμό της «εξελικτικής ψυχολογίας» για το φύλο. Σκοπός του είναι να συνδέσει την ψυχολογική έρευνα πάνω στις έμφυλες διαφορές με την ιδέα της «σεξουαλικής επιλογής» (την επιλογή συντρόφων στη σεξουαλική αναπαραγωγή) ως έναν μηχανισμό εξέλιξης. Αφού παρουσιάζει τη βιολογική έρευνα πάνω στη σεξουαλική επιλογή σε άλλα είδη, ο Geary προχωράει στην, τεράστια πλέον, βιβλιογραφία για την έρευνα στις έμφυλες διαφορές στον άνθρωπο (βλέπε παρακάτω). Για κάθε θέμα όπου εντοπίζεται έμφυλη διαφορά, ο Geary δίνει μια περιγραφή για το πώς μπορεί να συνδέεται με τη σεξουαλική επιλογή, δηλαδή, πώς οι άνθρωποι επιλέγουν, αποκτούν και ελέγχουν τους/τις συντρόφους τους.

Τα μοντέλα που παρουσιάζουν το σώμα ως μηχανή που

παράγει έμφυλες διαφορές προωθούνται, κυρίως, από άνδρες, και έχουν συχνά χρησιμοποιηθεί για να υπερασπιστούν την υπάρχουσα έμφυλη τάξη του κοινωνικού φύλου, να γελοιοποιήσουν το φεμινισμό ή (στην περίπτωση του Geary) τις φεμινιστικές ιδέες για τους «έμφυλους ρόλους». Οι κοινωνιοβιολογικές αντιλήψεις για εγγενή διαφορά, συχνά, παρουσιάζονται ως επιστημονική «αλήθεια» σχετικά με το κοινωνικό φύλο, την οποία οι φεμινίστριες αρνούνται και οι κοινωνίες παραβιάζουν με δική τους ευθύνη. Ωστόσο, υπάρχουν φεμινιστικοί ισχυρισμοί που παρουσιάζουν τα σώματα ως άμεσες πηγές της έμφυλης διαφοράς. Οι φεμινίστριες της Δύσης τη δεκαετία του 1980, συχνά, θεωρούσαν την ανδρική επιθετικότητα και τη γυναικεία ηρεμία ως φυσικές. Οι όροι «ανδρική βία» και «ανδρική σεξουαλικότητα», που ήταν συνηθισμένοι εκείνη την εποχή, συνέδεαν αναμφίβολα τη συμπεριφορά με το σώμα, και πολλές ακτιβίστριες ταύτισαν άμεσα το πέος με την ανδρική εξουσία (μία άποψη που μελετήθηκε στο Segal 1994).

Η ιδέα της φυσικής διαφοράς συναντάει δυσκολίες σε πολλά μέτωπα. Οι κοινωνιοβιολογικές εξηγήσεις της ανθρώπινης συγγένειας, για παράδειγμα, κατέρρευσαν, όταν οι προβλέψεις της γενετικής απέτυχαν να εναρμονίσουν τα συστήματα συγγένειας που καταγράφηκαν από τους ανθρωπολόγους (Sahlins 1977). Φαίνεται πως η κοινωνική λογική λειτουργεί ανεξάρτητα από τη γενετική λογική. Η εξήγηση της έμφυλης ιεραρχίας με το ορμονικό «πλεονέκτημα της επιθετικότητας» καταρρέει με την ανακάλυψη ότι τα υψηλά επίπεδα τεστοστερόνης προηγούνται αλλά και έπονται της κοινωνικής κυριαρχίας, και μάλιστα στον ίδιο βαθμό (Kemper 1990).

Το επιχείρημα του Geary, όντας πρόσφατο και πολύπλοκο, αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Η περιγραφή του για τη σεξουαλική επιλογή βασίζεται στο ότι τα άτομα κάνουν επιλογές που μεγιστοποιούν το γενετικό τους κέρδος, όπως και οι εταιρίες σε μία ελεύθερη αγορά μεγιστοποιούν τη χρησιμότητά τους, σύμφωνα με τα νεοκλασικά οικονομικά μοντέλα. Ο Geary δεν μπορεί, ουσιαστικά, να «δει» την κοινωνία ως μια πραγματικότητα, κι έτσι, οι ισχυρισμοί του δεν έχουν θέση στις θεσμοθετημένες έμφυλες συμβάσεις. Για παράδειγμα, μελετώντας τα υψηλότερα επίπεδα βίας μεταξύ των ανδρών από ότι μεταξύ των γυναικών, το μόνο που μπορούσε να δει είναι έναν ανταγωνισμό μεταξύ ανδρών για αναπαραγωγικές πηγές· δεν μπορεί να δει στρατιωτικούς θεσμούς, συλλογικούς αγώνες, έμφυλα συμφέροντα ή πολιτιστικούς ορισμούς του άνδρα και της γυναίκας. Είναι χαρακτηριστικό αυτού του είδους γραφής, το ότι ο Geary μιλάει συνεχώς για «αρσενικά» και «θηλυκά», όχι για «άνδρες» και «γυναίκες».

Χωρίς να κάνει καμία περιγραφή της κοινωνικής διαδικασίας, ο Geary συνεχώς επιστρέφει στην εξελικτική υπόθεση για να εξηγήσει τα γεγονότα της κοινωνικής ζωής. Μετά από την ανάγνωση αυτής της μονογραφίας των 400 σελίδων, που επικαλείται το όνομα της επιστήμης και εκδόθηκε από ένα τόσο αξιοσέβαστο ίδρυμα, όπως είναι η Αμερικανική Ένωση Ψυχολόγων, προκαλεί κάποιιο σοκ η συνειδητοποίηση, ότι ολόκληρος ο ισχυρισμός είναι μια εικασία. Ούτε μία έμφυλη διαφορά στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά δεν αποδείχθηκε ότι προέρχεται από εξελικτικούς μηχανισμούς.

Ο Theodore Kemper (1990) ισχυρίζεται ότι χρειάζεται

να αντικαταστήσουμε την ιδέα της φυσικής διαφοράς με μια πιο περίπλοκη αλυσίδα κοινωνικής-βιολογικής-κοινωνικής αιτιότητας. Τα έμφυλα μοντέλα που παρουσιάζουν το σώμα ως μια μηχανή θεωρούν ότι η μηχανή κινείται μόνη της: ότι η βιολογική αιτιότητα είναι ανεξάρτητη από την κοινωνία. Όμως, δεν έχουν υπάρξει ανθρώπινα (ή ακόμα και ανθρωποειδή) σώματα έξω από την κοινωνία εδώ και πολύ καιρό. Οι κοινωνικές διαδικασίες μπορούν να ανιχνευτούν 2,5 εκατομμύρια χρόνια πριν, με απόκλιση πάνω κάτω μερικών εβδομάδων. (Αυτή είναι, περίπου, η ηλικία του πρώτου πολιτισμού ο οποίος χρησιμοποιούσε εργαλεία που ανακαλύφθηκε, μέχρι στιγμής, από τους αρχαιολόγους (Semaw 2000)). Η ανακάλυψη αυτών των δραστηριοτήτων αποδεικνύει την κοινωνική μετάδοση συγκεκριμένων τεχνικών για την κατασκευή λίθινων εργαλείων, εκείνη την περίοδο).

Είναι ξεκάθαρο ότι τα σώματα επηρεάζονται από τις κοινωνικές διαδικασίες. Η υγεία, η ανάπτυξη του παιδιού και ο αθλητισμός παρέχουν πολλές αποδείξεις. Ο τρόπος με τον οποίο τα σώματά μας μεγαλώνουν και λειτουργούν επηρεάζεται από τη διανομή της τροφής, τις σεξουαλικές συνήθειες, τον πόλεμο, την εργασία, την αστικοποίηση, την εκπαίδευση και την ιατρική, για να κατονομάσουμε μόνο τις πιο προφανείς επιρροές. Και όλες αυτές οι επιρροές συγκροτούνται έμφυλα. Έτσι, δεν μπορούμε να θεωρούμε ότι οι κοινωνικές έμφυλες συμβάσεις απλά ακολουθούν τις ιδιότητες των σωμάτων. Προηγούνται, επίσης, από τα σώματα και διαμορφώνουν τις συνθήκες στις οποίες τα σώματα αναπτύσσονται και ζουν. Υπάρχει, σύμφωνα με την Celia Roberts (2000) μια συν-κατασκευή του βιολογικού με το κοινωνικό.

Ένα επιπλέον πρόβλημα στους ισχυρισμούς για το σώμα-μηχανή αφορά τον τρόπο που δημιουργούμε την επιστημονική γνώση για τη διαφορά. Δύο δεκαετίες πριν, μια εξαιρετική ανάλυση από τις εθνομεθοδολόγους Suzanne Kessler και Wendy McKenna (1978) έδειξε πόσο πολλά πράγματα θεωρούνται δεδομένα. Η βιβλιογραφία της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές βασίζεται στις ιδιότητες που αποδίδονται στο κοινωνικό φύλο. Στην έρευνα για την έμφυλη διαφορά, το βιολογικό φύλο σχεδόν ποτέ δεν εξετάζεται βιολογικά. Αντίθετα, όταν οι ερευνητές/τριες ξεκινούν τα πειράματά τους, ταξινομούν τα αντικείμενα της μελέτης σε «αρσενικά» και «θηλυκά» με κοινωνικά κριτήρια βασισμένα στην κοινή λογική.

Η ιστορική έρευνα του Thomas Laqueur (1990) έχει δείξει ότι οι επιστημονικές αντιλήψεις για τις σωματικές διαφορές αλλάζουν ιστορικά. Η υπόθεση ότι τα ανθρώπινα σώματα χωρίζονται σε δύο αντίθετους, ποιοτικά διαφορετικούς, τύπους γενικεύτηκε τον 19ο αιώνα. Προγενέστερα, υπέθεταν ότι τα ανδρικά και γυναικεία σώματα αποτελούσαν λίγο-πολύ αναπτυγμένες εκδοχές ενός τύπου. Καμία άποψη από τις δύο δεν αποδεικνύεται από σαφή στοιχεία. Το θέμα είναι τί υποθέτουμε και, επομένως, τί «βλέπουμε» όταν κοιτάμε την περίπλοκη πραγματικότητα.

Η διαδεδομένη άποψη ότι η τεστοστερόνη είναι «ανδρική ορμόνη», είναι το πιο δημοφιλές παράδειγμα της υποτιθέμενης διχοτομίας. Στην πραγματικότητα, υπάρχει τεστοστερόνη σε όλα τα ανθρώπινα σώματα. Το ίδιο συμβαίνει και με τη «γυναικεία ορμόνη», τα οιστρογόνα. Όπως τονίζει η Lesley Rogers (2000), πολλές γυναίκες έχουν υψηλότερα επίπεδα τεστοστερόνης στο αίμα τους από πολλούς

άνδρες και, μετά τα πενήντα, οι άνδρες, κατά μέσο όρο, έχουν υψηλότερα επίπεδα οιστρογόνων στο αίμα τους, από ότι οι γυναίκες. Η Judith Butler ισχυρίζεται πειστικά στο *Gender Trouble* (1990) ότι η δυτική πεποίθηση για τα «αντίθετα φύλα» αποτελεί μια προβολή του σύγχρονου δυτικού πολιτισμικού μοντέλου των ετεροφυλοφιλικών ζευγαριών στον κόσμο της φύσης. Προβάλλουμε αυτό το μοντέλο σε άλλα είδη, καθώς και στο ανθρώπινο είδος.

Οι δύο κόσμοι

Τη δεκαετία του 1970 κάποιοι/ες θεωρητικοί πρότειναν έναν ευδιάκριτο διαχωρισμό μεταξύ των όρων «sex» και «gender». Ο όρος «sex» απέδιδε το βιολογικό γεγονός, τη διαφορά, δηλαδή, μεταξύ του αρσενικού και του θηλυκού ανθρώπινου ζώου. Ο όρος «gender» απέδιδε το κοινωνικό γεγονός, τη διαφορά, δηλαδή, μεταξύ ανδρικών και γυναικείων ρόλων, ή προσωπικοτήτων.

Για πολλούς/ές, εκείνη την εποχή, αυτός ο διαχωρισμός ήταν μια εννοιολογική ανακάλυψη. Έκοψε το δεσμό της φυσικής διαφοράς, και έδειξε γιατί η βιολογία δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει την υποτέλεια των γυναικών. Τα αποτελέσματα της βιολογικής διαφοράς θα μπορούσαν να περιοριστούν στον τομέα της βιολογίας. Παρέμενε ένας ευρύς κοινωνικός τομέας («κουλτούρα», «ρόλοι» κλπ), όπου δημιουργήθηκε το κοινωνικό φύλο, όπως το βιώνουμε. Αυτός ήταν ένας κόσμος ελευθερίας, όπου τα άτομα ή οι κοινωνίες θα μπορούσαν να επιλέξουν τα μοντέλα του φύλου που ήθελαν. Έτσι η Eleanor Maccoby και η Carol Jacklin, οι συγγραφείς μιας τεράστι-

ας, πολύ σημαντικής, στατιστικής έρευνας, *The Psychology of Sex Differences* (1975), κατέληξαν:

Προτείνουμε οι κοινωνίες να έχουν την επιλογή να ελαχιστοποιήσουν, παρά να μεγιστοποιήσουν, τις έμφυλες διαφορές μέσα από τις πρακτικές κοινωνικοποίησης που εφαρμόζουν. Μια κοινωνία θα μπορούσε, για παράδειγμα, να αφιερώσει περισσότερες δυνάμεις για να μετριάσει την ανδρική επιθετικότητα, παρά για να προετοιμάσει τις γυναίκες να υποταχθούν σε αυτήν, ή για να ενθαρρύνει παρά για να αποθαρρύνει ανδρικές εκδηλώσεις στοργής.

Η έννοια της «ανδρογυνίας», που παρουσιάστηκε από την Sandra Bem (1974) και άλλους/ες ψυχολόγους εκείνης της εποχής, αποτέλεσε μια ευρέως δημοφιλή προσπάθεια να οριστεί ένα εναλλακτικό έμφυλο μοντέλο, ένας συνδυασμός ανδρικών και γυναικείων χαρακτηριστικών, τον οποίο μπορούσε να τον επιλέξει ένα άτομο ή μια κοινωνία.

Το σχήμα «βιολογικό έναντι κοινωνικό φύλου» προφανώς προήλθε από το γνωστό διαχωρισμό «σώμα έναντι πνεύματος» στη δυτική φιλοσοφία, ο οποίος βοήθησε στην αποδοχή του. Την εποχή που ο αμερικανικός φιλελεύθερος φεμινισμός βρισκόταν στο απόγειό του, τη δεκαετία του 1970, το μοντέλο των δύο κόσμων υποστήριζε μια αισιόδοξη, ακόμα και ευχάριστη, άποψη αλλαγής. Οι καταπιεστικές έμφυλες συμβάσεις, που υπήρξαν τα προϊόντα επιλογών του παρελθόντος, θα μπορούσαν να καταργηθούν και να αντικατασταθούν από νέες επιλογές. Στη γλώσσα εκείνης της εποχής, οι προσδοκίες των έμφυλων ρόλων θα μπορούσαν να αλλάξουν, όπως και η κοινωνικοποίηση στους έμφυλους ρόλους.

Γύρω από αυτή την αρχή, μια σειρά μεταρρυθμίσεων μπήκαν στην ημερήσια διάταξη. Μεταξύ αυτών ήταν οι μεταρρυθμίσεις στα ΜΜΕ (να αλλάξουν τα πρότυπα των έμφυλων ρόλων), στην παιδεία (να αλλάξουν οι προσδοκίες που μεταδίδονται σε κορίτσια και αγόρια), και στις νέες μορφές ψυχοθεραπείας (να βοηθηθούν τα άτομα, ώστε να πετύχουν την αλλαγή στους νέους ρόλους). Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι η πρωτοποριακή αναφορά της Επιτροπής Αυστραλιανών Σχολείων Girls, School and Society (1975). Περιγράφει πώς τα κορίτσια έμεναν πίσω, λόγω των περιοριστικών κοινωνικών στερεότυπων, και πρότεινε τρόπους ώστε να σταματήσει ο εκπαιδευτικός διαχωρισμός και να διευρυνθούν οι επιλογές των κοριτσιών πέρα από τη στενή ζώνη των συμβατικών «γυναικείων επαγγελμάτων», όπως ήταν η δουλειά της γραμματέως. Από αυτή την αναφορά προέκυψε μια σειρά προγραμμάτων που ενθάρρυναν τα κορίτσια να δουλέψουν σε τομείς όπως τα μαθηματικά, οι φυσικές επιστήμες και η τεχνολογία.

Το μοντέλο των δύο κόσμων, όμως, σύντομα συνάντησε προβλήματα, όπως δείχνει στην προσεκτική κριτική της Rosemary Pringle (1992). Η ιδέα του κοινωνικού φύλου ως πολιτιστικά επιλεγμένης διαφοράς («έμφυλοι ρόλοι») δεν μπορούσε να εξηγήσει γιατί η μια πλευρά αυτής της διαφοράς, η ανδρική, αξιολογούνταν επίμονα υψηλότερα σε σχέση με την άλλη. Ο διαχωρισμός του φύλου από το σώμα ήρθε σε αντίθεση με τις εξελίξεις στο φεμινισμό που έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στο σώμα. Αυτές οι εξελίξεις συμπεριελάμβαναν την αυξανόμενη ανησυχία για την ανδρική βία και την ετεροσεξουαλικότητα, της οποίας ο στόχος δεν ήταν ο γυναικείος ρόλος αλλά τα γυναικεία σώματα, και την

αυξανόμενη επιρροή των Γάλλων θεωρητικών, που προέβαλαν τα σώματα ως τα αντικείμενα της κοινωνικής εξουσίας και τις πηγές συναισθήματος και συμβολισμού. Κάποιες φεμινίστριες φιλόσοφοι που επηρεάστηκαν από αυτή τη σχολή (π.χ. η Elizabeth Grosz 1994) επιμένουν ότι δεν υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ σώματος και πνεύματος, και ότι η ίδια η σωματοποίηση μας είναι επαρκής να εξηγήσει την υποκειμενικότητά μας.

Αν δεν μπορεί να υπάρξει αυστηρός διαχωρισμός των δύο κόσμων τότε μήπως μπορεί να υπάρξει συνδυασμός; Ένας συμβιβασμός βασισμένος στην κοινή λογική θα πρότεινε ότι οι έμφυλες διαφορές προκύπτουν και από την βιολογία και από τις κοινωνικές νόρμες.

Αυτή η συνδυαστική ιδέα αποτελεί το θεμέλιο των περισσότερων μελετών για το φύλο στην κοινωνική ψυχολογία, όπου ο όρος «έμφυλος ρόλος» ακόμα χρησιμοποιείται ευρέως. Μέσα σ' αυτή την ίδια τη φράση συνδυάζονται ένας βιολογικός (sex) και ένας δραματουργικός όρος (role). Ομοίως, οι μετριοπαθείς κοινωνιοβιολόγοι (π.χ. Degler 1990) θεωρούν πως υπάρχει κάποια κοινωνική επεξεργασία των βιολογικών διαφορών: για παράδειγμα, ότι η έμφυτη επιθετικότητα των αγοριών διοχετεύεται κοινωνικά στο ποδόσφαιρο, στον πόλεμο, ή στον επαγγελματικό ανταγωνισμό.

Στη συνδυαστική ιδέα υπάρχουν, επίσης, δυσκολίες. Πρώτα απ' όλα, τα δύο επίπεδα ανάλυσης δεν είναι στην πραγματικότητα συγκρίσιμα. Σχεδόν πάντα η βιολογία θεωρείται θεμελιώδης. Η πραγματικότητα της βιολογίας είναι πιο γνήσια από της κοινωνιολογίας, οι εξηγήσεις της είναι πιο ισχυρές, και οι κατηγορίες της είναι πάγιες. Ένα παρό-

δειγμα (ιδιαίτερα εύστοχο) δίνεται στη συνέχεια του κειμένου των Maccoby και Jacklin που διαβάσαμε παραπάνω:

Κατά την άποψή μας, οι κοινωνικοί θεσμοί και οι κοινωνικές πρακτικές δεν είναι απλά αντανάκλασεις του βιολογικά αναπόφευκτου. Διάφοροι κοινωνικοί θεσμοί είναι βιώσιμοι μέσα στο πλαίσιο που θέτει η βιολογία. Είναι στο χέρι των ανθρώπων να επιλέξουν αυτούς που προάγουν τους τρόπους ζωής που θεωρούν εκείνοι περισσότερο πολύτιμους.

Οι Maccoby και Jacklin είναι υπέρ της κοινωνικής επιλογής και επιθυμούν την αλλαγή, αλλά η προτεραιότητα στην αιτιώδη σχέση είναι ξεκάθαρη στην ανάλυσή τους. Η βιολογία καθορίζει μόνο μέσα στο «πλαίσιο» της μπορούν οι άνθρωποι να επιλέξουν τις δικές τους κοινωνικές συμβάσεις. Η θεωρία των έμφυλων ρόλων και η έρευνα της έμφυλης διαφοράς καταλήγουν διαρκώς στη βιολογική διχοτομία. Αξίζει να προσέξουμε ότι το ίδιο συμβαίνει και με τον «σωματικό φεμινισμό» της Grosz. Τα σώματα, κατά την Grosz, είναι είτε αρσενικά είτε θηλυκά, άρα η σωματική υποκειμενικότητα που σκιαγραφεί είναι απαραίτητα συγκεκριμένου φύλου –είτε θηλυκού είτε αρσενικού.

Ένα άλλο βασικό πρόβλημα στο συνδυασμό των κοινωνικών και βιολογικών διαφορών είναι ότι τα μοντέλα των διαφορών στα δύο αυτά επίπεδα δεν συμπίπτουν. Οι ισχυρισμοί για «έμφυλο διμορφισμό στην συμπεριφορά» αντανάκλουν περισσότερο τη λαϊκή ιδεολογία παρά την πραγματικότητα. Όπως έχουμε ήδη δει, τα ανθρώπινα σώματα είναι διμορφικά μόνο σε περιορισμένες περιπτώσεις. Από την άλλη, η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι καθό-

λου διμορφική, ακόμα και σε τομείς που συνδέονται στενά με την σεξουαλική αναπαραγωγή. Για παράδειγμα, ενώ λίγοι άνδρες ασχολούνται με τη φροντίδα των νηπίων, είναι, επίσης, αλήθεια ότι, σε οποιαδήποτε εποχή, και οι περισσότερες γυναίκες δεν ασχολούνται με αυτή τη δουλειά. Υπάρχουν ισχυρά έμφυλα μοντέλα στη φροντίδα των παιδιών, αλλά δεν παίρνουν τη μορφή διχοτομίας μεταξύ όλων των γυναικών και όλων των ανδρών. Όπως θα δείξω παρακάτω, σε χαρακτηριστικά όπως η επιθετικότητα και οι διανοητικές δεξιότητες υπάρχουν πάρα πολλά σημεία σύμπτωσης μεταξύ των δύο ομάδων.

Ούτε καν οι κατηγορίες δεν είναι απαραίτητο να ταιριάζουν. Σε διαφορετικά συγκείμενα, η κοινωνική διαδικασία μπορεί να ριζώνει ένα φύλο (μόδα «unisex»), δύο φύλα (ταινίες του Χόλυγουντ), τρία φύλα (πολλοί πολιτισμοί ιθαγενών της Βόρειας Αμερικής), ή τέσσερα φύλα (η ευρωπαϊκή αστική κοινωνία του 19ου αιώνα, από τη στιγμή που διαχωρίστηκαν οι κατηγορίες «ομοφυλόφιλοι» και «λεσβίες»). Στην τρέχουσα κοινωνική ζωή υπάρχει ένα ολόκληρο φάσμα έμφυλων παραλλαγών. Αυτές παρουσιάζονται με επιμέλεια στον κατάλογο της Judith Lorber, *Paradoxes of Gender* (1994). Υπολογίζει ότι στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες διακρίνονται πέντε βιολογικά φύλα (συμπεριλαμβανομένων και των ερμαφρόδιτων), τρεις σεξουαλικοί προσανατολισμοί, πέντε εκφάνσεις του φύλου, έξι τύποι σχέσεων και δέκα αυτο-προσδιορισμοί, που μας κάνει, αν μετρώ σωστά, 900 διαφορετικές έμφυλες καταστάσεις στις οποίες μπορεί κάποιος να βρισκεται. Αυτά για το «διμορφισμό».

Υπάρχουν φορές που, όπως προτείνουν οι συνδυαστι-

κές θεωρίες, οι κοινωνικές διαδικασίες επεξηγούν, πράγματι, τη σωματική διαφορά. Μου έρχεται στο μυαλό το Wonderbra. Ωστόσο υπάρχουν φορές που οι κοινωνικές διαδικασίες διαστρεβλώνουν, διαφεύδουν, περιπλέκουν, ελαχιστοποιούν ή τροποποιούν τη σωματική διαφορά. Όπως έδειξε στη μελέτη της η Thorne (κεφάλαιο 2), η κοινωνική διαδικασία σε ένα δημοτικό σχολείο μπορεί να κάνει πολλά από τα παραπάνω, στη διάρκεια μιας συνηθισμένης ημέρας.

Επομένως, είναι αδύνατο, για πολλούς λόγους, να υφίσταται οποιαδήποτε εκδοχή του έμφυλου μοντέλου των δύο κόσμων. Ίσως να πρέπει να εξετάσουμε αποκλειστικά τον κοινωνικό τομέα για να εξηγήσουμε την έμφυλη διαφορά. Στην πολιτισμική ανάλυση υπάρχουν προσεγγίσεις οι οποίες βλέπουν τα σώματα ως επιφάνειες όπου μπορούμε να γράψουμε («να χαράξουμε»), ή καμβάδες όπου μπορούμε να ζωγραφίσουμε.

Το σώμα ως καμβάς

Το δεύτερο κύμα φεμινισμού, από την αρχή, ασχολήθηκε με τον τρόπο που τα γυναικεία σώματα αναπαριστώνται και, ως εικόνες, καταναλώνονται. Μία από τις πρώτες δηλώσεις του κινήματος για την απελευθέρωση της Γυναίκας ήταν κατά του διαγωνισμού ομορφιάς «Μις Αμερική» στο Ατλάντικ Σίτι το 1968. Η έρευνα για την εικόνα των φύλων αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα επιτεύγματα των Γυναικείων Σπουδών ως ακαδημαϊκό πεδίο. Ιστορική έρευνα, όπως αυτή της Lois Banner, *American Beauty* (1983), εντοπίζει τα μεταβαλλόμενα, αλλά πανίσχυρα, συ-

στήματα συμβόλων μέσα από τα οποία τα γυναικεία σώματα ορίζονται ως κομψά, όμορφα και επιθυμητά, ή εκτός μόδας και άσχημα. Το *The Politics of Women's Bodies* (Weitz 1998), μια πρόσφατη συλλογή, δείχνει πώς η ανάλυση έχει επεκταθεί από τις διαφορές της φυλής, της τάξης και της σεξουαλικότητας, και σε θέματα όπως η χειρουργική και ο αθλητισμός.

Η εικόνα του γυναικείου σώματος στον κινηματογράφο, την τηλεόραση, τη φωτογραφία και άλλες εικαστικές τέχνες έχει φτάσει σε υψηλά επίπεδα επιτήδευσης, και αποτελεί αντικείμενο της επικρατούσας τάσης στην κριτική της τέχνης. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα είναι το *Modern Boy Modern Girl* (Menzies 1998), μιας επίδειξης τέχνης που ανίχνευσε την αλληλεπίδραση μεταξύ του κινήματος του μοντερνισμού στην Ιαπωνία των αρχών του 20ου αιώνα, και των έμφυλων αλλαγών στη νέα αστική κουλτούρα. Αυτή τη χρονική περίοδο, εμφανίστηκε ο νέος ατομικισμός και οι εικόνες του «ποδο» και της «πογα» (μοντέρνο αγόρι και μοντέρνο κορίτσι) στο Τόκιο. Όπως δείχνει η ιστορία του «μοντέρνου αγοριού», η προσέγγιση μπορεί να εφαρμοστεί στα σώματα και των ανδρών και των γυναικών. Ο Anthony Easthope έδειξε στο *What a Man's Gotta Do* (1986) πώς συμβολίζεται ο ανδρισμός των ανδρικών σωμάτων, στις εικόνες της δυτικής διαφήμισης, των ταινιών και των ρεπορτάζ των ειδήσεων.

Οι πρόσφατες πολιτισμικές σπουδές για το σώμα, συχνά, εστιάζουν και στη γλώσσα ή τον Λόγο (discourse), υπό την επιρροή του Michel Foucault. Σε πολλές ιστορικές μελέτες, πιο ολοκληρωμένα στο *Discipline and Punish* (1977), ο Foucault έδειξε πώς τα σύγχρονα συστήματα γνώσης χω-

ρίζουν τους ανθρώπους σε κατηγορίες, και πώς αυτές οι κατηγορίες συνυφάνονται με τεχνικές κοινωνικής πειθαρχίας οι οποίες αστυνομεύουν τα σώματά τους. Ένα σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν επαγγέλματα όπως η ιατρική, η ψυχολογία και η εγκληματολογία που εφαρμόζουν αυτές τις τεχνικές. Τα σώματα παρακολουθούνται και ελέγχονται σε κάθε λεπτομέρεια, καθώς η «γνώση-εξουσία» εξελίσσεται, τα επαγγέλματα που την εφαρμόζουν γίνονται μεγαλύτερα και πολυπληθέστερα, και οι θεσμοί στους οποίους λειτουργεί, όπως εργοστάσια, φυλακές και σχολεία, επέκτειναν την επιβολή τους στις δυτικές κοινωνίες. Η σκέψη του Foucault γενικεύτηκε στην κοινωνιολογία του σώματος, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Bryan Turner (1984) και άλλους. Ο Turner προτείνει την έννοια των «σωματικών πρακτικών», παρατηρώντας ότι «τα σώματα είναι αντικείμενα πάνω στα οποία μοχλούμε -τρώμε, κοιμόμαστε, πλενόμαστε, κάνουμε δίαιτα, ασκούμεστε».

Ο Foucault απέτυχε, όπως είναι γνωστό, να διατυπώσει μια έμφυλη θεωρία (αν και το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς του αφορά στην πραγματικότητα τους άνδρες μέσα στους ανδροκρατούμενους θεσμούς). Ωστόσο, πολλές φεμινίστριες (π.χ. Fraser 1989) χρησιμοποίησαν την προσέγγισή του και τη μετέτρεψαν γρήγορα σε θεωρία του φύλου, παρουσιάζοντας τα έμφυλα σώματα ως τα προϊόντα πειθαρχικών πρακτικών. Τα αποτελέσματα είναι υλικά: ο καμβάς έχει πραγματικά σημάδια επάνω του. Στη σύγχρονη κοινωνία, η βιολογία λυγίζει στον κυκλώνα της κοινωνικής πειθαρχίας. Τα σώματα είναι «πειθήνια»: η πειθαρχική πρακτική παράγει τη διαφορά.

Η έρευνα πεδίου δείχνει πώς εφαρμόζεται αυτή η

«πειθαρχία». Η μελέτη του εθνογράφου Alan Klein (1993) στα γυμναστήρια σωματοδόμησης (body-building) του Λος Άντζελες δείχνει ότι υπάρχει μια ολόκληρη υπο-κουλτούρα ανδρών που υπόκεινται σε αυστηρό πρόγραμμα άσκησης, διατροφής και λήψης φαρμάκων. Μετά από χρόνια υποβολής σε αυτό το πρόγραμμα τα σώματά τους σμιλεύονται στις ιδεώδεις ανδρικές μορφές που είναι απαραίτητες ώστε να λάβουν μέρος σε διαγωνισμούς σωματοδόμησης. Μπορεί αυτοί να αποτελούν μια ακραία περίπτωση, όμως, η μετριοπαθής σωματική πειθαρχία είναι πολύ διαδεδομένη. Υιοθετείται από μεγάλους θεσμούς, όπως ο αθλητισμός, η εκπαίδευση και η ιατρική. Η εισαγωγή του μαθήματος της «φυσικής αγωγής» στο εκπαιδευτικό σύστημα των δημοσίων σχολείων, που ερεύνησε στην Αυστραλία ο David Kirk (1993) και στις Κάτω Χώρες ο Mineke van Essen (2000), δημιούργησε προγράμματα διαφορετικής σωματικής εκπαίδευσης για τα σώματα των αγοριών και των κοριτσιών. Η σύγχρονη σωματική αγωγή συνυφάνεται με τον ανταγωνισμό, και υπάρχουν, πλέον εντυπωσιακά στοιχεία για τον έμφυλο χαρακτήρα των αθλητικών ιδρυμάτων. Η Nancy Théberge (1991) δείχνει καθαρά πώς τα διαφορετικά προγράμματα άσκησης για άνδρες και γυναίκες, οι πειθαρχικές πρακτικές που και διδάσκουν και συγκροτούν τα αθλήματα, σχεδιάζονται για να παράγουν έμφυλα σώματα.

Αλλά αν η κοινωνική πειθαρχία δεν μπορεί να παράγει αυτά τα έμφυλα σώματα, το νυστέρι μπορεί. Η πλαστική χειρουργική είναι αυτή τη στιγμή μια μεγάλη επιχείρηση: τα σώματα στην κυριολεξία σμιλεύονται στο σχήμα που επιτάσσει ο έμφυλος συμβολισμός. Το σκάνδαλο που ξέσπασε σχετικά με τις εμφυτεύσεις σιλικόνης στο στήθος, δημοσιο-

ποίησε την έκταση στην οποία γίνονται τέτοιες επεμβάσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου τα μεγάλα σπήθη θεωρούνται σεξουαλικά. Ολόκληρη αυτή η βιομηχανία, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς, αφήφά την ιδεολογία της φυσικής διαφοράς. Η έρευνα της Diana Dull και της Candace West (1991) για τους/τις πλαστικούς χειρουργούς και τους/τις πελάτες τους κατέδειξε μια εκπληκτική λύση σε αυτή την παραβίαση. Προφανώς, η πλαστική χειρουργική θεωρείται μια «φυσική» για μια γυναίκα, αλλά όχι για έναν άνδρα. Εξαίρεση αποτελεί η χειρουργική πέους, μιας και η μεγέθυνση του πέους αποτελεί πλέον μια σημαντική επιχείρηση.

Οι προσεγγίσεις του σώματος ως καμβά, αν και είναι εξαιρετικά παραγωγικές, παρουσιάζουν επίσης δυσκολίες. Η προσέγγιση αυτή δίνει έμφαση στο «σημαίνον» μέχρι το σημείο που ουσιαστικά το «σημαινόμενο» εξαφανίζεται. Στην περίπτωση του φύλου, η δυσκολία αυτή γίνεται κρίσιμη. Αυτό που καθιστά μια συμβολική δομή έμφυλη δομή και όχι δομή κάποιου άλλου είδους, είναι το γεγονός ότι τα σύμβολά της αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, στην αναπαραγωγική σχέση μεταξύ γυναικών και ανδρών.

Αυτό δε σημαίνει ότι οι έμφυλες σχέσεις είναι αναπαραγωγικές με την έννοια ότι παράγουν παιδιά. Κάθε άλλο—ακόμα και όταν εμπλέκουν άμεσα τη σεξουαλική επαφή. Το μεγαλύτερο μέρος της ετεροσεξουαλικότητας δεν καταλήγει σε εγκυμοσύνη, και οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις είναι, επίσης, έμφυλες. Όπως σχολίασε η Rosemary Pringle (1992: 91), «είτε πήγαινες στο κρεβάτι με άνδρα είτε με γυναίκα, ενοχλούσε το ίδιο!» Το φύλο είναι πολλά περισσότερα από μια σχέση ένα προς ένα μεταξύ των σωμάτων· αφορά μια τεράστια και περίπλοκη θεσμική και πολιτισμική

τάξη. Είναι αυτή η τάξη που σχετίζεται με τα σώματα και τους δίνει τα έμφυλα νοήματα.

Η μεταδομιστική θεωρία αναγνωρίζει αυτή την τάξη, αλλά συχνά υπερβάλλει στην πειθαρχία των σωμάτων. Τα σώματα μπορεί να συμμετέχουν στα πειθαρχικά προγράμματα, όχι επειδή είναι πειθήνια, αλλά επειδή είναι ενεργά. Αναζητούν την ευχαρίστηση, αναζητούν την εμπειρία, αναζητούν το μετασηματισμό. Μερικά εντυπωσιακά παραδείγματα αυτού του γεγονότος βρίσκουμε στις σύγχρονες σαδομαζοχιστικές σεξουαλικές κουλτούρες. Οι άνθρωποι δέχονται αδιαμαρτύρητα κορσέδες, αλυσίδες, τρύπημα, κάψιμο, δέσιμο με σχοινιά, και ένα τεράστιο φάσμα επίπονα περιοριστικών ρούχων από λάστιχο ή δέρμα—όλοι/ες με ευχαρίστηση, όπως μας δείχνει η Valerie Steele στο *Fetish* (1996). Αυτό που παρουσιάζεται σε ακραία μορφή εδώ, σίγουρα ισχύει, σε ηπιότερες μορφές, στο χώρο της μόδας συνολικά.

Τα σώματα είναι, επίσης, απείθαρχα και δύσκολα. Στο *The Men and the Boys* (Connell 2000) παρουσίασα κάποιες τέτοιες περιπτώσεις. Η μία αφορά έναν άνδρα του οποίου η έντονη επιτέλεση του ανδρισμού—πάρτι, ποτό, σεξ, κοκτέιλ ναρκωτικών, κλπ.—έφτασε στο τέλος της, επειδή δεν άντεχε άλλο το σώμα του. Μια άλλη αφορά έναν άνδρα του οποίου το μη-αθλητικό του σώμα πυροδότησε αίσθηση διαφοράς η οποία κατέληξε σε σεξουαλική διαφορά. Αυτό το θέμα ερευνάται με ιδιαίτερη φαντασία στο εκπληκτικό μυθιστόρημα του Patrick White, *The Twyborn Affair* (1979). Αυτή η ιστορία επικεντρώνεται στην εμπειρία του Έντι/Ευδοξία, του οποίου το σώμα δε μπορεί να εγκατασταθεί σε καμία από τις θέσεις που προορίζονται γι' αυτόν—του συ-

ζύγου, της συζύγου, του στρατιώτη ή του ποιμενάρχη. Τα σώματα είναι απείθαρχα σε οργανωμένους τρόπους και όχι εξαιτίας μιας υποτυπώδους «αντίστασης». Τα σώματα μεγαλώνουν, γερνούν, αρρωσταίνουν, επιθυμούν, μαθαίνουν και ξεχνούν δεξιότητες, δημιουργούν και φέρνουν στον κόσμο παιδιά. Υπάρχουν σε κάποια μοντέλα χωρίς απαραίτητα να «πειθαρχούν».

Τα σώματα επίσης μοχθούν. Αυτή είναι μια υλική πρακτική μέσα στην οποία τα σώματα αναπτύσσονται και καταναλώνονται, και τα έμφυλα προκύπτουν από αυτή την υλικότητα. Αυτό υποστηρίζει έντονα ο Mike Donaldson (1991), σε μια περιγραφή της ζωής της εργατικής τάξης σε μια αυστραλιανή κομμόπολη με χαλυβουργική βιομηχανία. Ο ανδρισμός της βιομηχανικής εργασίας, όπως αυτή ορίζεται σε αυτό το περιβάλλον, συνίσταται στο πόσο βαριά, επικίνδυνη και δύσκολη είναι. Αυτοί είναι τρόποι με τους οποίους τα σώματα καταναλώνονται: καταπονούνται, τραυματίζονται, και μερικές φορές καταστρέφονται. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Donaldson, «αυτή καθινή η καταστροφή του φυσικού χώρου του ανδρισμού, του σώματος, μπορεί να αποτελέσει μια μέθοδο κατάκτησης, απόδειξης και διαίωσης της κοινωνικής ανδροπρέπειας». Η άποψη του Donaldson εφαρμόζεται ακόμα καλύτερα στον πόλεμο, τον χώρο επίδειξης ανδρισμού.

Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τα σώματα απλά ως αντικείμενα της κοινωνικής διαδικασίας, είτε συμβολικής είτε πειθαρχικής. Συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική διαδικασία. Συμμετέχουν μέσα από τις ικανότητές τους, την ανάπτυξη και τις ανάγκες τους, μέσα από την τριβή της απειθαρχίας τους, και μέσα από τις κατευθύνσεις που τους κα-

θορίζουν οι απολαύσεις και οι δεξιότητές τους. Πρέπει να δούμε τα σώματα ως συμμετοχα στην κοινωνική δράση, στη δημιουργία και τη διαμόρφωση των διαδρομών της κοινωνικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, παραμένουν όλες οι δυσκολίες του βιολογικού ντετερμινισμού, που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω. Φαίνεται ότι χρειαζόμαστε ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης για τα σώματα και το φύλο, και θα επιστρέψω σε αυτό το θέμα αφού λάβουμε υπόψη τα στοιχεία για τις «έμφυλες διαφορές».

Στοιχεία διαφοράς: η έρευνα για την «ομοιότητα των φύλων»

Οι σωματικές διαφορές και οι κοινωνικές επιδράσεις συχνά συνδέονται μέσα από την ιδέα της διχοτομίας των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Οι γυναίκες υποτίθεται ότι διαθέτουν μια σειρά χαρακτηριστικών, και οι άνδρες μια άλλη. Οι γυναίκες υποτίθεται ότι είναι στοργικές, ευκολόπιστες, ομιλητικές, συναισθηματικές, διαισθητικές και σεξουαλικά πιστές· οι άνδρες υποτίθεται ότι είναι επιθετικοί, ορθολογιστές, λιγομίλητοι, λογικοί, αναλυτικοί και σεξουαλικά ασύδοτοι. Αυτές οι ιδέες είναι βαθιά ριζωμένες στη δυτική κουλτούρα από τον 19ο αιώνα, όταν η πεποίθηση ότι οι γυναίκες είχαν χαμηλότερη νοημοσύνη και λιγότερη ικανότητα κρίσης από τους άνδρες χρησιμοποιείτο για να δικαιολογήσει τον αποκλεισμό τους από τα πανεπιστήμια και το δικαίωμα ψήφου.

Αν και οι γυναίκες, σήμερα, έχουν εισχωρήσει στα πανεπιστήμια και εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους, η πεποίθηση στη διχοτομία των χαρακτηριστικών της προσω-

πικότητας παραμένει ισχυρή. Αυτό, μερικές φορές, είναι υπέρ των γυναικών: για παράδειγμα, το επιχείρημα ότι θα έπρεπε να υπάρχουν περισσότερες γυναίκες σε διευθυντικές και κυβερνητικές θέσεις, επειδή θα φέρουν μαζί τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά τους σε αυτές τις θέσεις (π.χ. ενσυναίσθηση και ικανότητες στην ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων). Από τις περισσότερες φορές είναι υπέρ των ανδρών: για παράδειγμα, η πεποίθηση ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να γίνουν γενικές διευθύντριες, επειδή στερούνται την απαραίτητη επιθετικότητα και τις αναλυτικές ικανότητες, ή η πεποίθηση ότι όταν οι άνδρες συμπεριφέρονται στο σεξουαλικό τομέα εγωιστικά ή ως αρπακτικά, είναι μόνο επειδή είναι στη φύση τους και δεν μπορούμε να περιμένουμε να αλλάξουν.

Η πεποίθηση στη διχοτομία των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας είναι τόσο σημαντική, ώστε αποτελεί ένα από τα πρώτα, έμφυλα ζητήματα προς αντιμετώπιση στη διαρκή εμπειρική έρευνα. Ξεκινώντας από το 1890, γενιές ψυχολόγων έχουν μετρήσει τα διάφορα χαρακτηριστικά με τεστ και κλίμακες, και συνέκριναν τα αποτελέσματα των μετρήσεων για τις γυναίκες με αυτά για τους άνδρες. Το σύνολο αυτής της έρευνας, περισσότερο γνωστό ως «έρευνα για τη βιολογική έμφυλη διαφορά» (μερικές φορές για «την κοινωνική έμφυλη διαφορά»), είναι τεράστιο. Όταν οι Maccoby και Jackson (1975) δημοσίευσαν την έρευνά τους *The Psychology of Sex Differences*, περιέλαβαν περισσότερες από 1.400 ξεχωριστές μελέτες και αυτό μετά από μια άλλη ογκώδη συλλογή, την *The Development of Sex Differences*, που δημοσιεύτηκε μερικά χρόνια νωρίτερα (Maccoby 1966). Τουλάχιστον ο ίδιος αριθμός νέων μελετών έχει δη-

μοσιευτεί από τότε μέχρι το τέλος του 20ου αιώνα. Η «έμφυλη διαφορά» είναι ένα από τα θέματα που έχει ερευνηθεί περισσότερο από κάθε άλλο στην ψυχολογία. Υπάρχει επίσης μια μεγάλη αντίστοιχη βιβλιογραφία στην κοινωνιολογία και τις πολιτικές επιστήμες, που ασχολείται, με τον ίδιο τρόπο, με τις έμφυλες διαφορές στις στάσεις και τις απόψεις, την ψήφο, τη βία και λοιπά.

Το ξεκίνημα αυτής της έρευνας περιγράφεται με συναρπαστικό τρόπο στην ιστορική μελέτη της Rosalind Rosenberg, *Beyond Separate Spheres* (1982). Η πρώτη γενιά ψυχολόγων ερευνητών/τριών βρήκε, αντίθετα με την επικρατούσα βικτοριανή αντίληψη, ότι οι πνευματικές ικανότητες των ανδρών και των γυναικών ήταν λίγο πολύ ίδιες. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτό το εύρημα της «μη διαφοράς» έγινε γρήγορα αποδεκτό από άνδρες και γυναίκες στον τομέα της μέτρησης της νοημοσύνης. Στην πραγματικότητα, όσο ανέπτυσσαν σταθμισμένα τυποποιημένα τεστ για τη γενική ικανότητα ή τη νοημοσύνη (τα λεγόμενα IQ τεστ), κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, οι ψυχολόγοι ενσωμάτωναν το εύρημα της «μη διαφοράς» ως δεδομένο, επιλέγοντας και βαθμολογώντας τα ερωτήματα των τεστ με τέτοιο τρόπο ώστε άνδρες και γυναίκες να έχουν ίδιο μέσο όρο βαθμολογίας. Μετέπειτα, προσπάθειες να βρεθούν έμφυλες διαφορές σε αυτό το πεδίο δεν κατέληξαν πουθενά (Halpern και LaMay 2000). Τώρα είναι ευρέως αποδεκτό ότι στη γενική νοημοσύνη δεν υπάρχουν σημαντικές έμφυλες διαφορές.

Αυτό που είναι ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι ότι το παραπάνω είναι το συνηθισμένο εύρημα στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές συνολικά. Στο βιβλίο των Maccoby

και Jacklin, η πιο συνηθισμένη καταχώρηση στη στήλη για τη διαφορά, από πίνακα σε πίνακα, είναι «ουδεμία». Στη μία μελέτη μετά την άλλη, στο ένα χαρακτηριστικό μετά το άλλο, συγκρίνοντας τα αποτελέσματα των γυναικών με των ανδρών, ή των κοριτσιών με των αγοριών, δε βρέθηκε κάποια σημαντική διαφορά. Συνοψίζοντας τα ευρήματά τους, το πρώτο πράγμα που έκαναν οι Maccoby και Jacklin ήταν ένας κατάλογος των «Αβάσιμων Πεποιθήσεων για τις Έμφυλες Διαφορές». Στα στοιχεία που συγκέντρωσαν, δεν αληθεύει ότι τα κορίτσια είναι πιο κοινωνικά από τα αγόρια, ότι τα κορίτσια είναι πιο εύπιστα από τα αγόρια, ότι τα κορίτσια διαθέτουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση, ότι τα κορίτσια είναι καλύτερα στην αποστήθιση και τα αγόρια σε υψηλότερου επιπέδου γνωστική επεξεργασία, ότι τα αγόρια είναι πιο αναλυτικά, ότι τα κορίτσια επηρεάζονται περισσότερο από την κληρονομικότητα και τα αγόρια από το περιβάλλον, ότι τα κορίτσια στερούνται κινήτρων επίτευξης στόχων, ή ότι τα κορίτσια είναι ακουστικοί τύποι και τα αγόρια οπτικοί. Όλες αυτές οι πεποιθήσεις αποδείχθηκαν μύθοι.

Δεν ήταν μόνο οι Maccoby και Jacklin που κατέληξαν σ' αυτό το συμπέρασμα. Ο Hugh Fairweather (1976), μετά από μια εκτεταμένη εξέταση των ερευνών πάνω στις έμφυλες διαφορές σε γνωστικές ικανότητες, κατέληξε ότι οι έμφυλες διαφορές ήταν τόσο λίγες και αβέβαιες, ώστε δεν άξιζε να ασχοληθεί κάποιος με αυτές. Ο Mark Hogrebe και οι συνεργάτες του (1985), σε μια μεγάλη μελέτη της αναγνωστικής ικανότητας των μαθητών και μαθητριών των αμερικανικών λυκείων, κατέληξαν ότι οι έμφυλες διαφορές υπολογίζονταν μόνο στο 1% της διακύμανσης της βαθμολογίας -σε σύγκριση με το 20% που υπολογίστηκε από τις

«δημογραφικές» (ανάλογα με την κοινωνική τάξη) μεταβλητές. Σε μια πρόσφατη έρευνα για τις έμφυλες διαφορές πάνω στον ηθικό προσανατολισμό, οι Sara Jaffee και Janet Hyde (2000) βρήκαν ότι στο 73% των συγκρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, που ερωτήθηκαν για ζητήματα φροντίδας, δε βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά, το ίδιο και στο 72% των συγκρίσεων στα ερωτήματα για ζητήματα δικαιοσύνης. Αυτά είναι λίγα, από τα πολλά, παραδείγματα που μπορούν να δοθούν.

Έτσι, μετά από εκατό χρόνια έρευνας πάνω στις «έμφυλες διαφορές», το αδιαφιλονίκητο συμπέρασμα είναι ότι οι άνδρες και οι γυναίκες δεν είναι καθόλου διαφορετικοί σε μια μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών που εξετάστηκαν στην ψυχολογία και τις σχετικές κοινωνικές επιστήμες. Για να το θέσω πιο καταφατικά, το βασικό εύρημα είναι ότι *οι γυναίκες και οι άνδρες είναι ψυχολογικά πολύ όμοιοι*, ως ομάδες. Θα έπρεπε, από καιρό, να ονομάσουμε αυτό τον τομέα «έρευνα της ομοιότητας των δύο φύλων». Θα έπρεπε να έχουμε τεράστιους τόμους για την «Εξέλιξη των Ομοιοτήτων μεταξύ των Φύλων», συνέδρια για το εξελικτικό και βιολογικό υπόβαθρο της ομοιότητας των φύλων και έντονες αντιπαραθέσεις σχετικά με το αν είναι η φύση ή η ανατροφή που εξηγεί καλύτερα τις συγκεκριμένες ομοιότητες που έχουν βρεθεί.

Υπό το φως του όγκου των στοιχείων που την υποστηρίζουν, η ψυχολογική ομοιότητα των ανδρών και των γυναικών θα μπορούσε να θεωρηθεί μία από τις πιο καλά στοιχειοθετημένες γενικεύσεις σε όλες τις ανθρωπιστικές επιστήμες.

Επομένως, είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός, ότι αυτό το συμπέρασμα αμφισβητείται ευρέως. Η αποδοχή της ομοιότητας στον τομέα των τεστ νοημοσύνης αποδεικνύεται ότι αποτελεί εξαίρεση. Σήμερα, οι ψυχολόγοι, σε εκλαϊκευμένα βιβλία που πωλούν εκατομμύρια αντίτυπα, επιμένουν ότι οι γυναίκες και οι άνδρες έχουν διαφορετικές επιθυμίες, μιλάνε διαφορετικές γλώσσες, έχουν διαφορετικές ικανότητες και εκφράζουν διαφορετικές στάσεις. Γενιές ερευνητών/τριών, στον ακαδημαϊκό κόσμο, αντίθετα με τα στοιχεία που οι δικοί τους κλάδοι παρήγαγαν, ερευνούν αδιάκοπα, και γράφουν για τις έμφυλες διαφορές. Στην πραγματικότητα, βέβαια, οι τόμοι, τα συνέδρια και οι αντιπαραθέσεις αφορούν το πώς θα εξηγηθούν οι έμφυλες διαφορές, όχι οι ομοιότητες. Το χάσμα μεταξύ της βασικής εικόνας που έχει βρεθεί, και της διαδεδομένης πεποίθησης για αυτό που θα έπρεπε να βρεθεί, είναι τόσο μεγάλο που η Cynthia Epstein (1988) έδωσε στο θανιάσιο βιβλίο της για τη διχοτομική σκέψη και την έμφυλη πραγματικότητα τον τίτλο *Deceptive Distinctions*, (Απατηλές Διακρίσεις).

Γιατί αυτή η απροθυμία να δεχτούμε την ομοιότητα; Ένα μεγάλο μέρος της εξήγησης, είμαι βέβαιος, βρίσκεται στο πολιτισμικό υπόβαθρο. Ο διχοτομικός έμφυλος συμβολισμός είναι έντονος στη δυτική κουλτούρα (βλέπε κεφάλαιο 4), επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το ότι όταν οι ερευνητές/τριες (και άλλοι/ες) εξετάζουν το βιολογικό και κοινωνικό φύλο, αυτό που «βλέπουν» είναι η διαφορά. Στο συνηθισμένο τρόπο σκέψης μας και στο συνηθισμένο τρόπο έρευνας, η ομοιότητα των φύλων δεν αποτελεί θετική κατάσταση: είναι απλά η απουσία αποδεδειγμένης διαφοράς (στην κυριολεξία, «η μηδενική υπόθεση»). Η φύση α-

πεχθάνεται το κενό, και το ίδιο και οι ερευνητές/τριες: η αληθινή διαφορά μπορεί πάντα να αποκαλυφθεί με βελτιωμένες μεθόδους: έτσι, κάποιος/α συνεχίζει να ερευνά για πάντα ... Έτσι, η παραφροσύνη συνεχίζεται.

Όμως υπάρχουν και πιο ουσιαστικά επιχειρήματα. Τα συμβατικά ψυχολογικά τεστ, λέγεται, μερικές φορές, ότι είναι πολύ επιφανειακά για να ανιχνεύσουν τις υποκείμενες έμφυλες μορφές. Οι πραγματικές διαφορές στο χαρακτήρα γυναικών και ανδρών μπορεί να βρίσκονται σε βαθύτερο επίπεδο στην προσωπικότητα—ας πούμε, στο ασυνείδητο (όπως στην τρέχουσα δημοφιλή διχοτομία του Γιουνγκ για το «βαθιά αρσενικό» και το «βαθιά θηλυκό»). Αυτό θα μπορούσε να αληθεύει. Σίγουρα τα περισσότερα ποσοτικά τεστ στην ψυχολογία μετρούν μόνο τα άμεσα εμφανή στοιχεία της συμπεριφοράς, συνήθως μέσω αυτο-αναφορών. Όμως, εάν οι «βαθιές» διαφορές δεν εμφανίζονται στο επίπεδο της καθημερινότητας, και εξακολουθούν να μην εμφανίζονται σε μια μεγάλη ποικιλία συμπεριφορών—κάτι που δείχνει η ποσοτική έρευνα—τότε κάποιος/α θα αναρωτιόταν πόσο σημαντικές είναι στην πραγματικότητα τέτοιες βαθιές διαφορές. (Η άποψή μου είναι ότι αποτελούν, επίσης, μύθο. Οι δυναμικές του ασυνείδητου είναι σημαντικές για την κατανόηση των ανθρωπίνων συναισθημάτων, αλλά δεν εμπίπτουν σε ένα διχοτομικό μοντέλο).

Ένα δεύτερο ζήτημα είναι ότι το εύρημα της «μη διαφοράς» δεν είναι ενιαίο. Οι Maccoby και Jacklin επισημαίνουν, επίσης, ότι, σύμφωνα με τον όγκο των στοιχείων, σε ένα μικρό αριθμό χαρακτηριστικών υφίστανται έμφυλες διαφορές: στην λεκτική εκφραστική ικανότητα, στην οπτική-χωροαντιληπτική ικανότητα, στην μαθηματική ικανότητα

και στην επιθετικότητα. (Καταλήγουν σε σαφή κρίση σχετικά με κάποια άλλα χαρακτηριστικά, θεωρώντας τα στοιχεία μη πειστικά). Είναι αυτά τα ευρήματα, και όχι τα ευρήματα της «μη διαφοράς», που έγιναν βιβλία, που τονίζονται και γίνονται θέματα αντιπαράθεσης από τους περισσότερους μεταγενέστερους συγγραφείς.

Αυτή η αντιπαράθεση έχει επικεντρωθεί σε ένα τρίτο ζήτημα. Οι Maccoby και Jacklin διαθέτουν ένα τεράστιο όγκο δεδομένων, όμως το μεγαλύτερο μέρος αυτών προήλθε από εκατοντάδες μικρές μελέτες με ασαφώς προσδιορισμένα δείγματα. Ίσως ο αριθμός των ευρημάτων της «μη διαφοράς» αντανάκλα τη μεθοδολογική αδυναμία αυτών των μελετών. Η εικόνα, όμως, ίσως θα άλλαζε αν μπορούσε να βρεθεί ένας τρόπος να ενισχυθεί η μέθοδος συνδυάζοντας τα αποτελέσματα πολλών μελετών.

Αυτό ακριβώς κατέστη δυνατό όταν μία νέα στατιστική διαδικασία, γνωστή ως «μετα-ανάλυση», εισήχθη στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στη δεκαετία του 1980 –και ονομάστηκε από κάποιους/ες υπέρμαχους/ες «επανάσταση» στον τομέα. Η διαδικασία βασίζεται στην εύρεση μεγάλου αριθμού ξεχωριστών μελετών στο ίδιο θέμα: για παράδειγμα, πολλές έρευνες που επιχειρούν να μετρήσουν τις έμφυλες διαφορές στην επιθετικότητα, ή τη νοημοσύνη, ή την αυτοεκτίμηση. Στη μετα-ανάλυση, κάθε μελέτη (και όχι κάθε υποκείμενο) λαμβάνεται ως μία μονάδα δεδομένων, και πρέπει να γίνει στατιστική ανάλυση του συνόλου των μελετών λαμβανομένου ως ομάδας. Φυσικά, πριν γίνει αυτό, θα πρέπει τα ευρήματά τους να εκφραστούν σε κοινή κλίμακα. Αν δεν έχουν χρησιμοποιήσει όλες οι μελέτες ακριβώς τις ίδιες διαδικασίες μέτρησης (κάτι που σπάνια συμβαίνει

στην πράξη), αυτό είναι ένα πρόβλημα. Η έξυπνη λύση είναι να οριστεί μια κοινή κλίμακα βασισμένη στη διασπορά των ξεχωριστών βαθμολογιών στις αρχικές μελέτες.

Η συνηθισμένη διαδικασία της μετα-ανάλυσης στις έμφυλες διαφορές είναι η εξής: για κάθε μελέτη, παίρνουμε τη διαφορά μεταξύ των μέσων όρων των βαθμολογιών γυναικών και ανδρών (σε οποιοδήποτε τεστ), και την ξαναγράφουμε ως κλάσμα της συνολικής των βαθμολογιών των υποκειμένων, που υπολογίστηκε στο συγκεκριμένο τεστ της συγκεκριμένης μελέτης. (Στην ουσία, η διαφορά των αριθμητικών μέσων όρων διαιρείται με την τυπική απόκλιση των μέσων όρων της ομάδας). Αυτή η διαδικασία μοιάζει με τον γνωστό τρόπο «στάθμισης» των μετρήσεων στην ψυχολογία. Η σταθμισμένη έμφυλη διαφορά, γνωστή ως « d », που υπολογίζεται σε κάθε μια μελέτη ξεχωριστά, είναι το μέγεθος που χρησιμοποιείται στη μετα-ανάλυση. (Κατά κανόνα, τιμές του d μεγαλύτερες από το μηδέν δείχνουν ότι ο μέσος όρος των ανδρών είναι υψηλότερος, ενώ τιμές μικρότερες του μηδενός δείχνουν ότι ο μέσος όρος των γυναικών είναι υψηλότερος).

Στην μετα-ανάλυση, οι d τιμές όλων των μελετών εξετάζονται ως μια ομάδα. Υπολογίζεται ο μέσος όρος του d , που συνήθως ονομάζεται «μέγεθος της επίδρασης» αυτής της ομάδας μελετών. Γίνεται έλεγχος αν η ομάδα των τιμών d είναι ομοιογενής –είναι, δηλαδή, τόσο στενά ομαδοποιημένες που πιθανώς να υπάρχει μόνο μια βαθύτερη επίδραση. Εάν δεν είναι ομοιογενής, τότε οι μελέτες μπορούν να ταξινομηθούν σε υπο-ομάδες, και να γίνουν στατιστικοί έλεγχοι για την επίδραση των «διαμεσολαβούμενων» μεταβλητών. Για παράδειγμα, ο/η ερευνητής/τρια μπορεί να ε-

λέγξει αν το μέγεθος επίδρασης διαφέρει μεταξύ παλαιότερων και νεότερων ερευνών (κάτι που μπορεί να δηλώνει ότι το μέγεθος των έμφυλων διαφορών αλλάζει με το χρόνο), ή μεταξύ μελετών που χρησιμοποιούν διαφορετικά τεστ, ή μεταξύ μελετών διαφορετικών ηλικιακών ομάδων διαφορετικής ηλικίας, και λοιπά. (Υπάρχουν αποκλίσεις στη διαδικασία μετα-ανάλυσης: για την κατανόησή της βλέπε Cooper και Hedges 1994).

Η πρώτη επίδραση της μετα-ανάλυσης ήταν να αναβιώσει την εμπιστοσύνη στην ύπαρξη και τη σημασία των έμφυλων διαφορών γενικά, όπως μπορούμε να δούμε στο βιβλίο της Alice Eagly, *Sex Differences in Social Behavior* (1987). Ακόμα και όταν πολλές, ή οι περισσότερες, μελέτες σε μια ομάδα ξεχωριστά δε δείχνουν σημαντικές έμφυλες διαφορές, η μετα-ανάλυση μπορεί να βρει ένα μέγεθος επίδρασης αρκετά διαφορετικό από το μηδέν, στην ομάδα συνολικά. Μερικά, μεταξύ πολλών, παραδείγματα μεγέθους επίδρασης που έχουν δημοσιευθεί είναι: +0,21 σε 216 μελέτες για την αυτο-εκτίμηση (Kling κ.ά 1999), -0,28 σε 160 μελέτες για τον «προσανατολισμό στη φροντίδα» στην ηθική επιλογή (Jaffee και Hyde 2000), μηδέν σε 22 μελέτες στον «προσανατολισμό στη σημασία» στους τρόπους εκμάθησης (Seneiens και ten Dam 1998), +0,48 σε 83 μελέτες για την επιθετικότητα συμπεριφορά (Hyde 1984).

Έπειτα προκύπτει το ερώτημα, τί σημαίνουν αυτά τα μεγέθη επίδρασης; Το μέγεθος επίδρασης μπορεί να είναι σημαντικά διαφορετικό από το μηδέν (που σημαίνει ότι δεν είναι αποτέλεσμα καθαρής τύχης) αλλά μπορεί να είναι και τόσο μικρό που δε μας λείει και πολλά, και εδώ βρίσκονται τα όρια της μετα-ανάλυσης. Κατά κανόνα, ένα μέγεθος επί-

δρασης 0,20 ονομάζεται «μικρό», 0,50 ονομάζεται «μεσαίο», και 0,80 ονομάζεται «μεγάλο». Όμως, δεν υπάρχει σαφής τρόπος να ερμηνεύσουμε αυτόν τον κανόνα. Η Eagly (1987) υποστηρίζει ότι ακόμα και οι μικρές επιδράσεις μπορεί να είναι ουσιαστικά σημαντικές: όμως άλλοι/ες μετα-αναλυτές/τριες είναι λιγότερο πεπεισμένοι/ες γι' αυτό. Η Kristen Kling και οι συνεργάτες της (1999) προσπαθούν να χειριστούν αυτό το ζήτημα συγκρίνοντας τα δικά τους μεγέθη επίδρασης της έμφυλης διαφοράς με τα μεγέθη επίδρασης που έχουν συνέπειες σε άλλους τύπους έρευνας για την αυτοεκτίμηση. Καταλήγουν ότι «οι έμφυλες διαφορές στην αυτοεκτίμηση είναι μικρές όταν συγκριθούν με τα μεγέθη επίδρασης, που φάνηκε πως έχουν σημαντικές συνέπειες, στο εργαστήριο».

Καθώς η έρευνα για τις έμφυλες διαφορές συνεχίζεται, και οι μετα-αναλύσεις συσσωρεύονται, έχει προκύψει ένας ανανεωμένος σκεπτικισμός σχετικά με το μέγεθος και την καθολικότητά τους. Οι Maccoby και Jacklin στη δεκαετία του 1970 θεώρησαν ότι η «λεκτική ικανότητα» ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά όπου η διαφορά (υπέρ των γυναικών) ήταν απολύτως στοιχειοθετημένη. Όμως οι Hyde και McKinley (1997), επανεξετάζοντας τις μετα-αναλύσεις της μέχρι τότε έρευνας, αναφέρουν μεγέθη επίδρασης ομαδοποιημένα γύρω στο μηδέν. Καταλήγουν ότι «έμφυλες διαφορές σε σχέση με τη γενική λεκτική ικανότητα φαίνεται να είναι τόσο μικρές, που είναι τώρα ουσιαστικά ανύπαρκτες». Η μαθηματική ικανότητα, όπου επίσης υπάρχει ισχυρισμός για διαφορά (υπέρ των ανδρών), αποδεικνύεται ότι έχει μόνο ένα πολύ μικρό μέγεθος επίδρασης, +0,15 σε 254 μελέτες. Ο Kling κ.ά (1999 : 487) παρα-

ηρεί ότι ακόμα και με μια συνεπή τάση των μέσων όρων των ανδρών να είναι υψηλότεροι, και με ένα στατιστικά σημαντικό μέγεθος επίδρασης +0,21 για τις έμφυλες διαφορές στην αυτοεκτίμηση, πάλι υπάρχει μεγάλη επικάλυψη μεταξύ των βαθμολογιών των γυναικών και των ανδρών. Σημειώνουν ότι «92% της περιοχής κάτω από κάθε καμπύλη μοιράζεται πλήρως με την άλλη. Αυτή η ουσιαστική επικάλυψη των κατανομών δείχνει ότι άνδρες και γυναίκες είναι περισσότερο όμοιοι/ες παρά διαφορετικοί στις μετρήσεις της αυτοεκτίμησης».

Η μετα-ανάλυση έχει, επίσης, δώσει όλο και περισσότερη έμφαση στο γεγονός ότι οι έμφυλες διαφορές μπορεί να είναι συγκεκριμένες και όχι γενικές. Οι Hyde και McKinley (1997), για παράδειγμα, αν και αναφέρουν ότι στη γενική λεκτική ικανότητα δε φαίνονται έμφυλες διαφορές, αναγνωρίζουν ότι σε συγκεκριμένες γλωσσικές δυσκολίες αποκαλύπτονται έμφυλες διαφορές (περισσότερα αγόρια δείχνουν να δυσκολεύονται παρά κορίτσια). Στον τομέα των θετικών επιστημών υπάρχουν επίσης συγκεκριμένες μορφές. Στη βιολογία δεν φαίνεται να υπάρχει έμφυλη διαφορά, ενώ στη φυσική υπάρχει μια σταθερή διαφορά με ένα μέγεθος επίδρασης γύρω στο +0,30. Οι μελέτες για την επιθετικότητα δείχνουν έμφυλη διαφορά, όπως αναφέρουν οι Maccoby και Jacklin – αλλά όχι σε όλες τις περιστάσεις. Οι Bettencourt και Miller (1996) βρίσκουν ένα συνολικό d +0,22 σε πειραματικές μελέτες για την επιθετικότητα, αλλά αναφέρουν ότι αυτή η επίδραση εξαρτάται από το αν υπάρχουν συνθήκες που την προκαλούν, ή όχι. Χωρίς να προκληθούν, οι άνδρες έχουν μια μέτρια τάση να δείχνουν

υψηλότερα επίπεδα επιθετικότητας από τις γυναίκες (μέσο μέγεθος επίδρασης +0,33)· αν προκληθούν, οι αντιδράσεις των ανδρών και των γυναικών είναι παρόμοιες (μέσο μέγεθος επίδρασης +0,17).

Μια παρόμοια μέθοδος αποκαλύπτει ότι οι έμφυλες διαφορές στον ανδρισμό/θηλυκότητα, όπως μετρούνται με τεστ σαν το «Bem Sex Role Inventory», αλλάζουν με το χρόνο. Μια μετα-ανάλυση από τον Twenge (1997) βρίσκει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες (σε δείγματα φοιτητών/τριών στις ΗΠΑ) δίνουν πιο όμοιες απαντήσεις σε αυτές τις κλίμακες σε διάστημα είκοσι ετών, από τη δεκαετία του 1970 μέχρι τη δεκαετία του 1990. Όχι, όπως πολλοί φοβούνται, επειδή οι άνδρες εκθηλίζονται – οι βαθμολογίες και των δύο ομάδων στις κλίμακες θηλυκότητας άλλαξαν ελάχιστα. Αυτό συμβαίνει περισσότερο, επειδή οι γυναίκες αύξησαν τις βαθμολογίες τους αισθητά (και οι άνδρες λίγο) στις κλίμακες ανδρισμού κατά αυτή τη χρονική περίοδο.

Η μετα-ανάλυση δεν έφερε ακριβώς την επανάσταση στη μελέτη των έμφυλων διαφορών, αλλά σίγουρα βοήθησε στην αποσαφήνιση των ευρημάτων που παρουσιάζει το σύνολο αυτής της έρευνας. Το γενικό συμπέρασμα από τις πρώτες έρευνες επιβεβαιώνεται, όπως συνοψίζουν οι Maccoby και Jacklin. Είναι σπάνιες οι έντονες έμφυλες διαφορές σε μια μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών που μετρούνται από την ψυχολογία. Συνήθως, υπάρχουν μικρές διαφορές, ή και καθόλου διαφορές. Η ιδέα της διχοτομίας των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, ως βάση της έννοιας του φύλου, ανασκευάζεται κατηγορηματικά. Το κύριο μοντέλο δείχνει σε γενικές γραμμές ομοιότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών.

Η μετα-ανάλυση προσθέτει σε αυτό μια σαφέστερη αναγνώριση ότι, συχνά, εμφανίζονται συγκεκριμένες και περιστασιακές διαφορές. Πολύ συγκεκριμένες ικανότητες (π.χ. σε μια επιστήμη), συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες (π.χ. πρόκληση), συγκεκριμένη χρονική στιγμή και τόπος (π.χ. αμερικανικά κολέγια τη δεκαετία του 1990), και συγκεκριμένοι τρόποι μέτρησης των χαρακτηριστικών, όλα επηρεάζουν την έκταση των έμφυλων διαφορών που καταγράφονται στην έρευνα.

Ξεκινάμε να βλέπουμε τις ψυχολογικές έμφυλες διαφορές και ομοιότητες, όχι ως πάγιες, ως πανάρχαιες σταθερές του είδους, αλλά ως τα ποικίλα προϊόντα των ενεργών αντιδράσεων των ανθρώπων σε ένα περίπλοκο και εξελισσόμενο κοινωνικό περιβάλλον. Μ' αυτόν τον τρόπο, με τη βοήθεια της μετα-ανάλυσης, η ψυχολογία σταδιακά προχωράει προς την κατανόηση του φύλου, που εμφανίζεται, επίσης σταδιακά, στην κοινωνιολογία.

Πόσο όμως μπορούμε να γενικεύσουμε από τα αποτελέσματα της υπάρχουσας έρευνας για την έμφυλη ομοιότητα; Συχνά, παρατηρείται ότι η σύγχρονη επιστήμη της ψυχολογίας είναι κυρίως βασισμένη στη συμπεριφορά των λευκών φοιτητών/τριών της μεσαίας τάξης στα μαθήματα ψυχολογίας του πρώτου έτους στα αμερικανικά πανεπιστήμια —ένα όχι και πολύ αντιπροσωπευτικό δείγμα της ανθρωπότητας. Δεδομένων των εντυπωσιακών στοιχείων των πολιτιστικών και ιστορικών αποκλίσεων στις έμφυλες συμβάσεις (βλέπε κεφάλαια 2 και 4), δεν μπορούμε απλά να θεωρήσουμε ότι τα ψυχολογικά μοντέλα που τεκμηριώθηκαν για κάποιο τόπο και χρόνο ισχύουν και για άλλους. Ωστόσο, αυτή η πιθανότητα προκύπτει ως ένα σημαντικό συ-

μπέρασμα της μετα-αναλυτικής έρευνας, δηλαδή, απόκλιση στις έμφυλες διαφορές μεταξύ διαφορετικών συνθηκών. Η έρευνα για την έμφυλη ομοιότητα περιλαμβάνει, επίσης, όλο και περισσότερες έρευνες ευρείας κλίμακας με πολύ πιο επαρκή δείγματα πληθυσμού των δυτικών κρατών, και μερικές έρευνες σε άλλα μέρη του κόσμου. Θεωρώ, ότι τα συμπεράσματα που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω αποτελούν τουλάχιστον ένα σταθερό σημείο εκκίνησης για την κατανοήση του φύλου.

Κοινωνική σωματοποίηση

Εφόσον η έρευνα της έμφυλης ομοιότητας έχει ανασκευάσει την ιδέα της διχοτομίας των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, πρέπει να απορρίψουμε τα μοντέλα του φύλου που θεωρούν ότι οι κοινωνικές έμφυλες διαφορές προέρχονται από σωματικές διαφορές οι οποίες παράγουν διαφορές στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Επομένως, πώς θα πρέπει να κατανοήσουμε τη σχέση μεταξύ σώματος και κοινωνίας στο ζήτημα του φύλου;

Τα σώματα είναι φορείς κοινωνικής δράσης και τα σώματα κατασκευάζονται κοινωνικά. Η βιολογική και η κοινωνική ανάλυση δεν μπορούν να αποκοπούν η μία από την άλλη, όπως επιχειρεί να κάνει το μοντέλο των δύο κόσμων. Όμως, και καμία δεν μπορεί να αναδειχθεί στην άλλη, όπως επιχειρούν να κάνουν τα μοντέλα του σώματος ως μηχανή και του σώματος ως καμβάς. Μέσα σε ένα πλαίσιο «διαφοράς», αυτά τα συμπεράσματα φαίνονται παράδοξα. Για να επιλύσουμε τα παράδοξα πρέπει να κινηθούμε προς ένα άλλο πλαίσιο.

Οι θεωρίες της «έμφυλης διαφοράς» ανταποκρίνονται σε ένα μοντέλο σωματικής διαφοράς, τη διάκριση μεταξύ θηλυκού και αρσενικού. Φυσικά, υπάρχουν πολλές άλλες διαφορές μεταξύ των 6,2 δισεκατομμυρίων ανθρώπινων σωμάτων στον κόσμο. Υπάρχουν μεγάλα και μικρά, γερασμένα και νέα, άρρωστα και υγιή, ευτραφή και υποσιτισμένα. Υπάρχουν επιδερμίδες μόνιμα λερωμένες με χρώμα και επιδερμίδες απαλές από τη χρήση ακριβίων κρεμών· πλάτες ίσιες και πλάτες σκυμμένες πάνω σε θρανία και πάγκους εργασίας· χέρια σκασμένα από το πλύσιμο και χέρια καθαρά και περιποιημένα. Κάθε σώμα έχει την τροχιά του μέσα στο χρόνο, το καθένα αλλάζει καθώς γερνάει. Μερικά σώματα υφίστανται κάποιο ατύχημα, τραυματικό τοκετό, βία, πείνα, ασθένεια ή εγχείρηση και πρέπει να αναδιοργανωθούν για να συνεχίσουν. Κάποια δεν επιβιώνουν από αυτές τις καταστάσεις.

Ωστόσο, η τεράστια πολλαπλότητα των σωμάτων δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση μια τυχαία ποικιλία. Τα σώματα αλληλοσυνδέονται μέσα από κοινωνικές πρακτικές· τα πράγματα που κάνουν οι άνθρωποι στην καθημερινότητά τους.

Τα σώματα αποτελούν και αντικείμενα κοινωνικής πρακτικής και φορείς κοινωνικής δράσης και πρακτικής. Τα ίδια σώματα είναι, ταυτόχρονα, και τα δύο. Οι πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται διαμορφώνουν κοινωνικές δομές (βλέπε κεφάλαιο 4) και προσωπικές τροχιές (βλέπε κεφάλαιο 5), οι οποίες με τη σειρά τους παρέχουν τις συνθήκες για νέες πρακτικές στις οποίες τα σώματα απευθύνονται και εμπλέκονται. Υπάρχει ένας βρόχος, ένα κύκλωμα, που συνδέει τις σωματικές διαδικασίες και τις κοινωνικές

δομές. Στην πραγματικότητα, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός τέτοιων κυκλωμάτων. Λαμβάνουν χώρα στον ιστορικό χρόνο, και αλλάζουν με τον καιρό. Προστίθενται στην ιστορική διαδικασία στην οποία ενσωματώνεται η κοινωνία, και τα σώματα συμμετέχουν στην ιστορία.

Θα ονομάσω αυτή τη διαδικασία *κοινωνική σωματοποίηση*. Μπορούμε, επίσης, να τη δούμε, από την πλευρά του σώματος, ως «σωματική αναστοχαστική πρακτική» (*body-reflexive practice*) δηλαδή, ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά στην οποία τα σώματα είναι και φορείς δράσης και αντικείμενα.

Τα σώματα καλούνται από τις κοινωνικές διαδικασίες και συμμετέχουν στην ιστορία χωρίς να παύουν να είναι σώματα. Δε μετατρέπονται σε σύμβολα ή θέσεις στο Λόγο. Η υλική τους υπόσταση εξακολουθεί να έχει σημασία – συμπεριλαμβανομένων των ικανοτήτων της τεκνοποίησης, του τοκετού, του θηλασμού, της παροχής και λήψης ηδονής. Ταυτόχρονα, πρέπει να κατανοήσουμε την κοινωνική διαδικασία ως μια διαδικασία που περιλαμβάνει τέτοιες σωματικές δραστηριότητες, όπως τοκετός και φροντίδα των νηπίων, ανάπτυξη και γήρανση, απολαύσεις της σεξουαλικότητας και της άθλησης, σωματική προσπάθεια και τραυματισμός στο χώρο εργασίας, θάνατος από AIDS, αλλά και αγώνας για επιβίωση με το AIDS. Δεν υπάρχει τίποτα παράδοξο στην «κοινωνική-βιολογική-κοινωνική» αλυσίδα της αιτιότητας που αναγνωρίστηκε από την έρευνα του Kemper σχετικά με την τεστοστερόνη, που αναφέρεται νοříτερα σε αυτό το κεφάλαιο. Αυτό αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα κοινωνικής σωματοποίησης.

Η κοινωνική σωματοποίηση μπορεί να αφορά τη συ-

μπεριφορά του ατόμου, αλλά και μιας ομάδας, ενός θεσμού, ή ενός ολόκληρου συμπλέγματος θεσμών. Για παράδειγμα, η έμφυλη σήμανση του φύλου σε μια υποκοουλτούρα μέσω φετιχιστικής ένδυσης, στις σεξουαλικές υποκοουλτούρες που αναφέρθηκαν νωρίτερα, έχει κάποιο νόημα μόνο μέσα στη ζωή της ομάδας· γι αυτό μιλάμε για μία «leather scene» κλπ. Δεν πρόκειται για κάποια ιδιαιτερότητα των σεξουαλικών μειονοτήτων και οι straight εκδοχές του φύλου, επίσης, διαιωνίζονται συλλογικά.

Σκεφτείτε τη σωματική αναστοχαστική πρακτική στον παραδειγματικό ανδρισμό ενός αστέρα του αθλητισμού –για παράδειγμα, τον «σιδερένιο άνδρα» Στηβ, την περίπτωση του οποίου περιγράφω στο *The Men and the Boys* (Connell 2000). Η πρακτική του περιλαμβάνει προγράμματα προπόνησης που ετοιμάζουν οι προπονητές, βασισμένα στην επαγγελματική ειδίκευση της σωματικής αγωγής και της αθλητικής ιατρικής. Περιλαμβάνει την ίδια την πρακτική του αθλήματος, που οργανώνεται από εταιρίες πολλών εκατομμυρίων δολαρίων (αθλητικές ενώσεις, εταιρίες δικαιώρησης. Περιλαμβάνει συμμετοχή στη διαφήμιση και τη διαχείριση των οικονομικών θεμάτων μέσω άλλων εταιριών (εμπορικά μέσα, διαφημιστές). Ένα σπουδαίο αστέρι του αθλητισμού, όπως και άλλα πρόσωπα που εμφανίζονται στα Μ.Μ.Ε. στην ουσία μετατρέπεται σε μια μονοπρόσωπη εταιρία, προσλαμβάνει δικηγόρους, λογιστές, μάνατζερ, προσωπικό για τις δημόσιες σχέσεις, και άλλους. Πρόκειται για μια περίπλοκη κοινωνική διαδικασία. Ωστόσο, όλη αυτή η εξειδικευμένη εργασία βασίζεται, και παραπέμπει, στις σωματικές επιτελέσεις.

Κατ' αυτή την έννοια, το φύλο πάντα ενέχει την κοινω-

νική σωματοποίηση. Οι έμφυλες σχέσεις διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη κοινωνική δομή, αναφέρονται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των σωμάτων, και διαμορφώνουν ένα κύκλωμα μεταξύ τους.

Το φύλο αναφέρεται στις σωματικές δομές και διαδικασίες της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Αυτές οι δομές και οι διαδικασίες δε συγκροτούν μια «βιολογική βάση», ένα φυσικό μηχανισμό που έχει κοινωνικές συνέπειες. Αντίθετα, συγκροτούν ένα πεδίο, ένα σωματικό χώρο όπου κάτι κοινωνικό συμβαίνει. Μεταξύ αυτών που συμβαίνουν είναι η δημιουργία των πολιτισμικών κατηγοριών «γυναίκες» και «άνδρες» (και οποιεσδήποτε άλλες έμφυλες κατηγορίες που μια συγκεκριμένη κοινωνία σηματοδοτεί). Αυτό το πεδίο θα το ονομάσω *αναπαραγωγική αρένα*.

Η βιολογική αναπαραγωγή δεν προκαλεί έμφυλη πρακτική, ούτε παρέχει κάποιο περιγράμμα για αυτή. Υπάρχουν πολλοί τομείς όπου λαμβάνει χώρα μια έντονα έμφυλη πρακτική που δεν έχει την παραμικρή λογική σχέση με τη βιολογική αναπαραγωγή. Αυτό γίνεται απολύτως σαφές στην περίπτωση των νέων βιομηχανιών.

Η λεπτομερής μελέτη της Miriam Glucksmann, *Women Assemble* (1990) στις βιομηχανίες ηλεκτρομηχανολογικών προϊόντων και επεξεργασίας τροφίμων, την περίοδο του μεσοπολέμου στη Βρετανία, το καταδεικνύει σαφώς. Ο έμφυλος διαχωρισμός στα νέα εργοστάσια, και η άνιση αμοιβή μεταξύ γυναικών και ανδρών εφαρμόζονταν σε τεράστια κλίμακα. Αυτό δε συνέβαινε ούτε για βιολογικούς ούτε για τεχνικούς λόγους. Τίποτα, είτε σχετικό με τα σώματα των εργατών, είτε σχετικό με την τεχνολογία της παραγωγής μπισκότων σοκολάτας, δεν απαιτούσε διαχωρι-

σμό, περισσότερο από ότι απαιτεί η τεχνολογία ψησίματος μπιφτεκιών στα σύγχρονα ταχυφαγεία McDonald's. Ο διαχωρισμός εφαρμόστηκε στη βιομηχανία μπισκότων για έναν πολύ διαφορετικό λόγο. Η ενοποίηση του χώρου εργασίας θα εξουδετέρωνε την υπάρχουσα κοινωνική εξάρτηση των γυναικών και τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, στο σπίτι. Ενδιέφερε περισσότερο τους άνδρες που έπαιρναν τις αποφάσεις, να διατηρήσουν το γενικό έμφυλο διαχωρισμό της κοινωνίας, παρά την αμεροληψία, το κέρδος ή την αποτελεσματικότητα.

Η κοινωνική σωματοποίηση, επίσης, ισχύει στις περιπτώσεις όπου οι ιδιότητες των σωμάτων σαφώς και έχουν σημασία –για παράδειγμα, τα έμφυλα πρότυπα στην υγεία και την ασθένεια. Η προσέγγιση του σώματος ως μηχανή θα έβλεπε την «υγεία των ανδρών» και την «υγεία των γυναικών» ως θέματα που συγκροτούνται από τις βιολογικές διαφορές των αρσενικών και θηλυκών σωμάτων. Όμως, δεν ξεκίνησε έτσι το κίνημα για την υγεία των γυναικών. Αντίθετα, αυτό το κίνημα ασχολήθηκε, από την αρχή, με τη σχέση μεταξύ των σωμάτων των γυναικών και της έμφυλης δομής των υπηρεσιών υγείας. Οι ακτιβίστριες κατέκριναν τον τρόπο με τον οποίο η εξουσία και η ιδεολογία των ανδρών, ιδιαίτερα στα ιατρικά επαγγέλματα που κυριαρχούνται από άνδρες, εμπόδιζε τις γυναίκες να έχουν τις υπηρεσίες υγείας που χρειάζονται (Schofield κ.α. 2000). Κάποιες ανάγκες, σε θέματα υγείας, των γυναικών διαφέρουν από αυτές των ανδρών, κάποιες άλλες είναι ίδιες με αυτές των ανδρών, αλλά όλες επηρεάζονταν από τη θέση των γυναικών και των ανδρών στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, και από τις έμφυλες ιδεολογίες (για παράδειγμα, θρη-

σκευτικές ιδεολογίες που ήταν αντίθετες στο να έχουν οι γυναίκες επιλογή σχετικά με την άμβλωση).

Εδώ, λοιπόν, έχουμε μεγάλης κλίμακας κυκλώματα της σωματικής/αναστοχαστικής πρακτικής, που εμπλέκουν τα ιατρικά ιδρύματα, τις αγορές και τις ιδεολογίες. Δημιουργούν υλικές συνέπειες στα σώματα των γυναικών αλλά και χρησιμοποιούνται από τις υλικές ανάγκες αυτών των σωμάτων. Το ίδιο μοντέλο μπορεί να βρεθεί στην «υγεία των ανδρών». Σε μια πρόσφατη έρευνα για την υγεία των ανδρών στην Αυστραλία (Connell κ.α. 1999), μία από τις εντονότερες έμφυλες διαφορές εμφανίστηκε σε μια μελέτη για τα μάτια των ανθρώπων της υπαίθρου. Το 88 τοις εκατό των ασθενών με σοβαρούς τραυματισμούς στα μάτια ήταν άνδρες. Αυτό δε συνέβαινε επειδή τα μάτια των ανδρών έχουν πιο λεπτές επιφάνειες από των γυναικών, αλλά επειδή οι γυναίκες της υπαίθρου στην Αυστραλία σπάνια κάνουν δουλειές σχετικές με τη σφυρηλάτηση μετάλλου ή το τέντωμα συρματοπλέγματος, που αποτελούν τη βασική αιτία αυτού του είδους τραυματισμού. Είναι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας ο κρίσιμος παράγοντας στην κατανόηση αυτών των συνεπειών –αλλά είναι τα σώματα αυτά που θα τις υποστούν.

Τα σώματα μεταμορφώνονται στην κοινωνική σωματοποίηση. Κάποιες από τις αλλαγές μας είναι οικείες: επιμήκυνση του προσδόκιμου ζωής, ως αποτέλεσμα κοινωνικών αλλαγών· επίσης, αύξηση του μέσου ύψους και βάρους (καθώς βελτιώνονται η διατροφή και φροντίδα της υγείας του παιδιού) και αλλαγές στον τύπο εμφάνισης των ασθενειών (π.χ. η πολιομυελίτιδα εξαφανίστηκε, η φυματίωση εξαφανίστηκε αλλά τώρα επανεμφανίζεται).

Η μεταμόρφωση των σωμάτων είναι δομημένη, εν μέρει, στα μέτρα του φύλου. Αυτό δείχνουν οι δημογραφικοί δείκτες. Στις πλούσιες βιομηχανικές χώρες, ο μέσος όρος προσδόκιμου ζωής των γυναικών έχει φτάσει τώρα το 109 τοις εκατό αυτού των ανδρών. Στην Ινδία, ο μέσος όρος προσδόκιμου ζωής των γυναικών το 101 τοις εκατό αυτού των ανδρών· στο Μπαγκλαντές και το Νεπάλ, οι άνδρες ζουν κατά μέσο όρο περισσότερο από τις γυναίκες. Η έμφυλη βιομηχανική οικονομία έχει διαφορετικές επιδράσεις στα σώματα των ανδρών και των γυναικών. Υπάρχουν υψηλότερα ποσοστά εργατικών και αυτοκινητιστικών ατυχημάτων μεταξύ των ανδρών, που αποτελούν την πλειοψηφία των εργατών στη βαριά βιομηχανία και τις μεταφορές. Υπάρχουν υψηλότερα ποσοστά επαναλαμβανόμενης υπερκόπωσης μεταξύ των γυναικών που αποτελούν την πλειοψηφία σε θέσεις χειρισμού υπολογιστών.

Η ιδέα της κοινωνικής σωματοποίησης, που περιλαμβάνει μεγάλα κυκλώματα πρακτικής, μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε μια πλευρά του φύλου που δεν έχει διατυπωθεί θεωρητικά. Πολλές έμφυλες διαδικασίες ενέχουν σωματικές διαδικασίες και ικανότητες που δε διαφοροποιούνται έμφυλα· που στην πραγματικότητα αποτελούν κοινές ικανότητες των γυναικών και των ανδρών.

Μεταξύ των πιο σημαντικών είναι η σωματική ικανότητα για εργασία. Δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου έμφυλες διαφορές, με οποιαδήποτε επίπτωση στις ικανότητες στη δουλειά, εκτός από αυτές που δημιουργούνται από διαφορετική εκπαίδευση, την αντιμετώπιση της εγκυμοσύνης ως αναπηρία, κ.λ.π. Οι περισσότερες παραγωγικές διαδικασίες στη σύγχρονη βιομηχανία εμπλέκουν τη συνεργασία με-

γάλου αριθμού ανδρών και γυναικών σε μια περίπλοκη ροή εργασίας. Κατά ειρωνικό τρόπο, η από κοινού εργασία του μεγάλου αριθμού ανδρών και γυναικών δημιουργεί τον υλικό εξοπλισμό και τους θεσμούς μέσα από τους οποίους κυκλοφορούν οι ίδιες οι εικόνες της έμφυλης διαφοράς. Το Αμερικανικό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου, η Μαντόνα και ο Μάικ Τάισον, η Κάιλι Μινόγκ και ο Μελ Γκίμπσον, κυκλοφορούν γύρω μας, με τις εκατοντάδες των εκατομμυρίων τους, εξαιτίας και μόνο της από κοινού εργασίας γυναικών και ανδρών που κατασκευάζουν τις συσκευές της τηλεόρασης, το χαρτί, και εργάζονται σκληρά για τις εταιρίες των Μ.Μ.Ε. που προσλαμβάνουν τους/τις αστέρες και αγοράζουν τον τηλεοπτικό χρόνο.

Σύμφωνα με την ευρείας κλίμακας παραγωγή, οι επικοινωνιακές ικανότητες είναι, επίσης, κοινές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Υπάρχει μια μικρή βιομηχανία που επιχειρεί να ορίσει τις διαφορές μεταξύ της «γλώσσας των γυναικών» και της «γλώσσας των ανδρών». Ένα αμερικανικό μπεστ σέλλερ διαβεβαίωνε τους άνδρες ότι *You Just Don't Understand* (απλά δεν καταλαβαίνετε) τι λένε οι γυναίκες, και η συγγραφέας, η Deborah Tannen (1990), έγινε αστέρας των Μ.Μ.Ε.

Τα περισσότερα από αυτά είναι ανοησίες. Η αδυναμία της άποψης «των δυο πολιτισμών» στη γλώσσα και το φύλο παρουσιάζεται από την εξαιρετική κριτική της ψυχολόγου Mary Crawford, *Talking Difference* (1995). Η χρήση της γλώσσας εξαρτάται από τις περιστάσεις, και διαμορφώνεται από τις σχέσεις εξουσίας. Δεν υπάρχουν πάγιες διαφορές στη χρήση της γλώσσας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Όπως έδειξαν οι μετα-αναλύσεις που σχολιάστηκαν στο

προηγούμενο υποκεφάλαιο, δεν υπάρχουν μεγάλες έμφυλες διαφορές στην λεκτική ικανότητα. Μερικές φορές, όμως, παρουσιάζονται συγκεκριμένες και περιστασιακές διαφορές. Όμως, ωχριούν σε σχέση με την τεράστια επικάλυψη στη χρήση της γλώσσας μεταξύ γυναικών και ανδρών και της κοινής ικανότητας για γλωσσική εκμάθηση. Η ικανότητα εκμάθησης της γλώσσας αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπινου είδους που στηρίζει τον ολόκληρο τον πολιτισμό –συμπεριλαμβανομένης και της ιδεολογίας για τις έμφυλες διαφορές. Παραδόξως, και οι γυναίκες και οι άνδρες μπορούν να διαβάσουν και να κατανοήσουν τα ίδια βιβλία για τις έμφυλες διαφορές στη γλώσσα.

Η αναγνώριση της κοινωνικής σωματοποίησης, επίσης, επιτρέπει μια νέα θέαση της σχέσης μεταξύ σωμάτων και έμφυλης αλλαγής. Στην κοινωνιολογία, στη θεωρία των έμφυλων ρόλων, στο φιλελεύθερο φεμινισμό και στις δημοφιλείς ιδεολογίες της φυσικής διαφοράς, η σωματική διαφορά αποτελεί μια συντηρητική δύναμη. Καθυστερεί την ιστορική εξέλιξη, περιορίζει αυτό που μπορεί να πραγματοποιήσει η κοινωνική διαδικασία, ή καθορίζει μία αρχική κατάσταση από την οποία η κοινωνία απομακρύνεται με δική της ευθύνη. Αντίθετα, για τους/τις ριζοσπαστικούς/ές ερμηνευτές/τριες της ψυχανάλυσης, όπως ο φιλόσοφος Herbert Marcuse (1955), οι σωματικές ανάγκες μπορούν να αποτελέσουν μια ανατρεπτική δύναμη. Μπορούν να φέρουν τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τον κοινωνικό έλεγχο, ή να παρέχουν τις δυνάμεις που μπορούν να προκαλέσουν ρήγμα στην κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Η κοινωνική σωματοποίηση εμφανίζει και μια τρίτη πιθανότητα. Τα σώματα, ως φορείς κοινωνικής δράσης και

πρακτικής, ενέχονται στην ίδια την κατασκευή του κοινωνικού κόσμου, τη δημιουργία της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο κοινωνικός κόσμος ποτέ δεν αναπαράγεται απλά. Πάντα ανασυγκροτείται μέσα από την πρακτική.

Το φύλο, ως μια δομή σχέσεων, συγκροτείται μέσα στην ιστορική διαδικασία, και επομένως δεν είναι ποτέ πάγιο, ούτε αναπαράγεται με ακρίβεια. Το στρατηγικής σημασίας ερώτημα δεν είναι: «μπορεί το φύλο να αλλάξει;», αλλά «προς ποια κατεύθυνση αλλάζει το φύλο;» Κάθε περίπτωση επιδέχεται πολλές πιθανές απαντήσεις.

Ακόμα και σε άκρως καταπιεστικές καταστάσεις, οι κοινωνικές ομάδες παράγουν πραγματικά ποικίλες απαντήσεις. Για παράδειγμα, οι έγγαμες γυναίκες στη βιομηχανία τσιγάρων, στη μελέτη της Anna Pollert, *Girls, Wives, Factory Lives* (1981), αντιμετωπίζουν αδυσώπητη καταπίεση στο σπίτι και στη δουλειά. Από τη συνεχή χειρωνακτική εργασία, την καταπιεστική διεύθυνση, τα χαμηλά μεροκάματα και το σπαστό ωράριο στο εργοστάσιο, πήγαιναν στο σπίτι για να ξεκινήσουν μαγείρεμα, καθάρισμα, φροντίδα των παιδιών και άλλες δουλειές. Το αποτέλεσμα ήταν κόπωση, πίεση και κατάθλιψη, σύμφωνα με μία ερωτώμενη: «Μερικές φορές νομίζω ότι θα μπορούσα να πετάξω όλη αυτή τη δουλειά από το παράθυρο. Μερικές φορές ξεπερνάει τα όριά μου... Απλά αισθάνομαι ότι θέλω να τα βρονήξω όλα. Θέλω να φύγω μακριά. Απλά, δεν μπορώ να συνεχίσω άλλο. Δεν θέλω να πάω σπίτι και να ετοιμάσω το τσάι, αλλά το κάνω». Η πίεση είναι περίπου η ίδια για όλες. Ωστόσο, οι απαντήσεις τους ήταν ποικίλες, από στωική αποδοχή, μέσα από φανταστικές αποδράσεις (κυρίως γραφικές διακοπές, στη φαντασία), μέχρι αντίσταση, με τη δη-

μιουργία μιας κουλτούρας στο χώρο εργασίας, μέχρι και μαχητική συμμετοχή στο συνδικαλισμό. (Τουλάχιστον κάποια εποχή: το σωματείο τους τύχαινε να ελέγχεται από άνδρες, και όταν οι γυναίκες κατέβαιναν σε απεργία τους εγκατέλειπε).

Η αναπαραγωγική αρένα δεν είναι καθορισμένη, μπορεί να διαμορφωθεί από τις κοινωνικές διαδικασίες. Στην πραγματικότητα, συνεχώς αναδιαμορφώνεται: υπάρχει κοινωνικός αγώνας γι' αυτό, όπως και για άλλες πλευρές του φύλου. Για παράδειγμα, η γονιμότητα του γυναικείου σώματος αποκτά άλλη σημασία όταν η αντισύλληψη είναι αποτελεσματική και σχεδιάζονται μικρές οικογένειες, και άλλη σημασία όταν οι γυναίκες ορίζονται δια βίου υπεύθυνες για την ανατροφή και το μέγιστο των παιδιών –ξυπόλυτες, εγκύους και στην κουζίνας, σύμφωνα με μιας ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση. Υπάρχει κοινωνική αντιπαράθεση για τη σημασία της γονιμότητας των γυναικών. Οι ακτιβιστές/τριες της ομάδας “Right-to-Life” (δικαίωμα στη ζωή) δεν επιχειρούν να κηρύξουν την άμβλωση παράνομη: προσπαθούν να ωθήσουν το σύνολο της αναπαραγωγικής αρένας προς το μοντέλο που ονομάζουν «η παραδοσιακή οικογένεια». Δεν είναι τυχαίο που πολύ λίγοι/ες ακτιβιστές/τριες του “Right-to-Life” κάνουν εκστρατεία υπέρ της μοναδικής, απλής και πρακτικής λύσης στο πρόβλημα της άμβλωσης –την αποτελεσματική αντισύλληψη.

Η κοινωνική πρακτική μπορεί να οδηγήσει την έμφυλη τάξη σε διαφορετικές κατευθύνσεις, και να δημιουργήσει διαφορετικές σχέσεις μεταξύ των σωμάτων και των κοινωνικών δομών. Η φιλελεύθερη –φεμινιστική ιδέα που εκφράζουν οι Maccoby και Jacklin (παρατίθενται παραπά-

νω), ότι η κοινωνία μπορεί να επιλέξει την έμφυλη τάξη που επιθυμεί, είναι κοινωνιολογικά αφελής. Μια κοινωνία που χωρίζεται από αντικρουόμενα συμφέροντα δεν «επιλέγει» ως μονάδα. Ωστόσο, οι Maccoby και Jacklin δεν έκαναν λάθος όταν έβλεπαν μια σειρά ιστορικών πιθανοτήτων στις έμφυλες σχέσεις. Υπάρχουν διαφορετικές προοπτικές, στο μέλλον, προς τις οποίες θα μπορούσαν να κινηθούν οι σύγχρονες κοινωνίες, κινητοποιώντας τις κοινωνικές δυνάμεις σε μια επαρκώς ευρεία κλίμακα. Θα επιστρέψω σ' αυτό το θέμα στο κεφάλαιο 8.

Οι Έμφυλες Σχέσεις

Τα έμφυλα μοντέλα

Το κεφάλαιο 2 περιλαμβάνει δύο μελέτες σε οργανισμούς, τη μελέτη της Battie Thorne σε αμερικανικά δημοτικά σχολεία και τη μελέτη του Dunbar Moodie στα ορυχεία της Νότιας Αφρικής. Ο καθένας από αυτούς τους οργανισμούς έχει μια συγκεκριμένη ομάδα έμφυλων συμβάσεων: ποιός στρατολογήθηκε για να κάνει ποιά δουλειά (οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί ήταν γυναίκες, όλοι οι ανθρακωρύχοι ήταν άντρες); ποιοί κοινωνικοί διαχωρισμοί αναγνωρίστηκαν (π.χ. η δημιουργία «αντίθετων στρατοπέδων» στην αυλή); ποιές συναισθηματικές σχέσεις δημιουργήθηκαν (π.χ. οι «σύζυγοι ορυχείου»); και πώς αυτοί οι θεσμοί σχετίζονται με άλλους (π.χ. οι οικογένειες των εργατών).

Ένα τέτοιο μοντέλο στις έμφυλες συμβάσεις μπορεί να ονομαστεί έμφυλο καθεστώς ενός θεσμού. Η έρευνα σε ένα πολύ ευρύ φάσμα οργανισμών έχει καταγράψει τα έμφυλα καθεστώτα σε αυτά –σχολεία, γραφεία, εργοστάσια,

στρατός, αστυνομικές δυνάμεις, αθλητικές λέσχες. Είναι φανερό ότι τα έμφυλα καθεστώτα είναι ένα συνηθισμένο χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωής σε έναν οργανισμό.

Αυτές οι μελέτες καθιστούν ξεκάθαρο ότι το έμφυλο καθεστώτώς του κοινωνικού φύλου σε ένα θεσμό μπορεί να αλλάξει—παρόλο που η αλλαγή συναντά, συχνά, αντίσταση. Ένα παράδειγμα είναι η συγχώνευση δύο γυμνασίων στην Αγγλία, το ένα αρρένων και το άλλο θηλέων, που περιγράφεται σε μια πολύ ενδιαφέρουσα εθνογραφική μελέτη από την Joan Draper (1993). Μετά τη συγχώνευση, μερικά αγόρια προσπάθησαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους στο νέο κοινωνικό χώρο. Μερικά κορίτσια αποδέχτηκαν την υποτέλεια, άλλα κορίτσια αγωνίστηκαν εναντίον της. Εντωμεταξύ, άλλα αγόρια ξεκίνησαν να πειραματίζονται με το φύλο και εμφανίστηκαν με βαμμένα μαλλιά, σκιά στα μάτια και βερνίκι στα νύχια. Οι καθηγητές/τριες δυσκολεύτηκαν να αντιμετωπίσουν αυτή την αναστάτωση και κάποιοι/ες δεν μπορούσαν να αποδεχτούν ότι είχαν χάσει την περίοπτη θέση που είχαν στον κόσμο της εκπαίδευσης. Με τον καιρό, ωστόσο, αποκρυσταλλώθηκε ένα καινούργιο έμφυλο καθεστώτώς.

Όταν η Thoppe επισκέφθηκε το δημοτικό σχολείο του Οσεανσάντ και είδε ότι ήταν περισσότερες οι δασκάλες δεν αισθάνθηκε ιδιαίτερη έκπληξη. Έτσι συμβαίνει συνήθως στα δημοτικά σχολεία των Ηνωμένων Πολιτειών. Ομοίως, ο Moodie δεν ένιωθε έκπληξη όταν βρήκε ότι το εργατικό δυναμικό των ορυχείων χρυσού του Ουαϊτουότερ-οραντ αποτελούνταν μόνο από άνδρες. Έτσι συμβαίνει συνήθως στα ορυχεία της Νότιας Αφρικής και στα ορυχεία όλου του κόσμου.

Τα έμφυλα καθεστώτα σ' αυτούς τους συγκεκριμένους οργανισμούς, επομένως, είναι μέρος των ευρύτερων μοντέλων, που επίσης αντέχουν στο χρόνο. Όπως και στο κεφάλαιο 1, θα ονομάσω αυτά τα ευρύτερα μοντέλα έμφυλη τάξη σε μια κοινωνία. Τα έμφυλα καθεστώτα των θεσμών συνήθως ανταποκρίνονται σε μια γενική έμφυλη τάξη, αλλά μπορεί και να παρεκκλίνουν από αυτή. Αυτό είναι πολύ σημαντικό για την αλλαγή. Μερικοί θεσμοί αλλάζουν γρήγορα, άλλοι καθυστερούν ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, η αλλαγή συχνά ξεκινάει από ένα κομμάτι της κοινωνίας και χρειάζεται χρόνος για να εισχωρήσει και στα άλλα κομμάτια της.

Όταν κοιτάμε μια ομάδα έμφυλων συμβάσεων, είτε πρόκειται για το έμφυλο καθεστώτώς σε ένα θεσμό ή για την έμφυλη τάξη σε ολόκληρη την κοινωνία, στην ουσία κοιτάμε μια σειρά από σχέσεις—τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι, οι ομάδες, και οι οργανισμοί συνδέονται και διαιρούνται. «Οι έμφυλες σχέσεις» είναι οι σχέσεις που προκύπτουν μέσα και γύρω από την αναπαραγωγική αρένα που συζητήθηκε στο κεφάλαιο 3. Δεν είναι όλες οι έμφυλες σχέσεις σχέσεις άμεσης αλληλεπίδρασης μεταξύ γυναικών από τη μια μεριά και ανδρών από την άλλη. Οι σχέσεις μπορεί να είναι έμμεσες—διαμεσολαβούμενες για παράδειγμα, από μια αγορά ή από τεχνολογίες, όπως η τηλεόραση και το διαδίκτυο. Οι σχέσεις μπορεί να είναι μεταξύ ανδρών, ή μεταξύ γυναικών, αλλά πάλι είναι έμφυλες σχέσεις—όπως οι ιεραρχίες του ανδρισμού μεταξύ των ανδρών.

Οι έμφυλες σχέσεις συγκροτούνται πάντα μέσα στην καθημερινή ζωή. Το φύλο δεν υπάρχει αν δεν το συγκροτήσουμε. Αυτό τονίζεται από την εθνομεθοδολογία, μια

σχολή κοινωνιολογικής έρευνας που ασχολείται με το τί λαμβάνουμε ως προϋπόθεση στην καθημερινή συμπεριφορά. Ο Candace West και ο Don Zimmerman, σε ένα γνωστό άρθρο που ονομάζεται «Doing Gender» (1987), παρουσιάζουν μια εντυπωσιακή σειρά τρόπων με τους οποίους η καθημερινή ομιλία συγκροτεί τις έμφυλες σχέσεις. Δεν αναγνωρίζονται μόνο οι ομιλητές/τριες ανάλογα με το φύλο τους. Οι σχέσεις μεταξύ τους, όπως κυριαρχία, υποχώρηση, ανταγωνισμός, αλληλεγγύη, συνεχώς θεσπίζονται κατά τη διάρκεια των συζητήσεων που αφορούν, τουλάχιστον κατ' όνομα, αρκετά διαφορετικά θέματα.

Ωστόσο δεν είμαστε ελεύθεροι να θεσπίσουμε το φύλο όπως εμείς θέλουμε. Στην πραγματικότητα, η έμφυλη πρακτική είναι έντονα περιορισμένη. Όταν εγώ, ως Αυστραλός ακαδημαϊκός το 2000, σχετίζομαι με ανθρώπους με έμφυλους τρόπους, δεν είμαι ελεύθερος να χρησιμοποιήσω τις πρακτικές ενός Αθηναίου αριστοκράτη ιδιοκτήτη σκλάβων τον 5ο αιώνα π.Χ. Θα αποδίδονταν λάθος νοήματα στις πράξεις μου, και, χωρίς αμφιβολία, θα έβρισκα χρόνο να διορθώσω τα λάθη μου όσον αφορά στη θεωρία του φύλου από ένα κελί στη φυλακή του Λονγκ Μπέι.

Η κοινωνική θεωρία έχει επιχειρήσει να συλλάβει το γεγονός του περιορισμού και των μοντέλων στις σχέσεις με την έννοια της δομής. Οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (ή μεταξύ ομάδων ή θεσμών) θα είχαν μικρή σημασία αν ήταν τυχαία διευθετημένες. Τα μοντέλα σ' αυτές τις σχέσεις δεν θα σήμαιναν τίποτα αν ήταν εφήμερα. Είναι αυτή η διάρκεια και η έκταση των μοντέλων μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων που η κοινωνική θεωρία ονομάζει «δομές».

Με αυτή την έννοια, οι έμφυλες συμβάσεις σε μια κοινωνία περιλαμβάνουν την κοινωνική δομή. Για παράδειγμα, εάν όλες οι θρησκευτικές, πολιτικές και καθημερινές πρακτικές τοποθετούν τους άντρες σε θέση εξουσίας προς τις γυναίκες, μιλάμε για μια πατριαρχική δομή των έμφυλων σχέσεων. Επίσης, εάν, σε κάποιες ομάδες ανδρών, παντρεύονται μεθοδικά ο ένας την αδερφή του άλλου, τότε μιλάμε για μια συγγενική δομή ανταλλαγής.

Μία δομή των σχέσεων δεν καθορίζει μηχανικά πώς δρουν οι άνθρωποι ή οι ομάδες. Αυτό ήταν το λάθος του ντετερμινιστικού μαρξισμού. Αλλά μια δομή των σχέσεων σίγουρα ορίζει τις πιθανότητες και τις συνέπειες. Για παράδειγμα, η δομή των έμφυλων σχέσεων στην αυστραλιανή κοινωνία δεν καθόρισε σε ποιές σεξουαλικές πρακτικές θα εμπλεκόταν ο Χιου Μπράουν (κεφάλαιο 2). Αλλά σίγουρα του έδειξε μία σειρά πιθανών συμπεριφορών. Όταν ακολούθησε κάποιες από αυτές—συνεχίζοντας τη σεξουαλική επαφή με άνδρες, να ντύνεται με γυναικεία ρούχα και να συζεί με κάποιον—η δομή των έμφυλων σχέσεων όρισε σημαντικές συνέπειες για τη ζωή του, οι οποίες ανιχνεύονται στη μελέτη του Gary Dowsett.

Με αυτή την έννοια, η κοινωνική δομή καθορίζει την πρακτική. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι δομές προκαλούν πρακτικές ή υπάρχουν ξεχωριστά από αυτές. Η δομή των έμφυλων σχέσεων δεν υπάρχει έξω από τις πρακτικές μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι και οι ομάδες χειρίζονται αυτές τις σχέσεις. Οι δομές δεν μπορούν να συνεχίσουν να υφίστανται και να είναι «ανθεκτικές», παρά μόνο εάν ανασυγκροτούνται κάθε στιγμή μέσω της κοινωνικής δράσης. Με αυτή την έννοια, το φύλο, ακόμα και στις πιο περίτεχνες, αφη-

ρημένες ή φανταστικές μορφές του, είναι πάντα ένα «επίτευγμα», όπως οι West και Zimmerman το έχουν θέσει. Το φύλο είναι κάτι το οποίο γίνεται. Γίνεται στην κοινωνική ζωή· δεν είναι κάτι που προϋπάρχει της κοινωνικής ζωής.

Τέσσερις διαστάσεις του κοινωνικού φύλου

Όταν η πρωτοπόρος Βρετανίδα φεμινίστρια Juliet Mitchell εξέδωσε το *Woman's Estate* το 1971, υποστήριξε ότι η καταπίεση των γυναικών αφορά όχι μια αλλά τέσσερις δομές: την παραγωγή, την αναπαραγωγή, την κοινωνικοποίηση και τη σεξουαλικότητα.

Γιατί να κάνουμε τέτοιους διαχωρισμούς; Πολλές μελέτες του φύλου δε τους κάνουν. Για παράδειγμα, η φεμινίστρια δικηγόρος Catharine MacKinnon (1989), αναπτύσσοντας μια θεωρία του κράτους και της έμφυλης διάστασης του νόμου, χρησιμοποιεί «την έμφυλη ιεραρχία» ως ένα ομοιογενές σύνολο. Η ανθρωπολόγος Gayle Rubin (1975), σε ένα σημαντικό μοντέλο του «συστήματος βιολογικό/κοινωνικό φύλο», χειρίστηκε το όλο ζήτημα σαν ένα ενιαίο σύστημα. Όμως, όταν δούμε πιο προσεκτικά τις θεωρίες αυτές, γίνεται ξεκάθαρο ότι καθεμιά δίνει προτεραιότητα σε ένα συγκεκριμένο είδος σχέσης (η MacKinnon: στην κυριαρχία· η Rubin: στη συγγένεια). Αν έπρεπε να βάλουμε μαζί και τις σχέσεις εξουσίας και τη συγγένεια, ώστε να έχουμε μια πιο περιεκτική εικόνα του φύλου, θα χρειαζόμασταν τουλάχιστον ένα δισδιάστατο μοντέλο.

Υπάρχουν, επίσης, πρακτικοί λόγοι για την αναγνώριση των πολλαπλών διαστάσεων στις έμφυλες σχέσεις. Συχνά έχουμε την εμπειρία διαφορών στις έμφυλες σχέσεις,

σαν ένα μέρος της ζωής μας να λειτουργούσε πάνω σε μια λογική του φύλου, και ένα άλλο μέρος πάνω σε μια άλλη λογική. Όταν αυτό συμβαίνει στη δημόσια ζωή, όχι απλά στις ιδιωτικές υποθέσεις, γίνεται πιο ορατή η πολυπλοκότητα μέσα στο σύστημα του φύλου.

Για παράδειγμα, το σύγχρονο φιλελεύθερο κράτος ορίζει τους άνδρες και τις γυναίκες ως πολίτες, δηλαδή, ως όμοιους/ες μεταξύ τους. Αλλά ο κυρίαρχος σεξουαλικός κώδικας ορίζει τους άντρες και τις γυναίκες ως αντίθετους. Εντωμεταξύ, οι καθιερωμένες αντιλήψεις που αφορούν στον καταμερισμό της εργασίας στην οικογενειακή ζωή ορίζουν τις γυναίκες ως νοικοκυρές και υπεύθυνες για τη φροντίδα των παιδιών. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι γυναίκες που δραστηριοποιούνται στη δημόσια ζωή –προσπαθώντας να ασκήσουν τα δικαιώματά τους ως πολίτες– κάνουν έναν επίπονο αγώνα για να αναγνωριστεί η εξουσία τους. Μπορεί να προσπαθήσουν να λύσουν το πρόβλημα αυτό επιχειρώντας να γίνουν «επίτιμοι άνδρες», σκληρότερες από τους πιο σκληρούς άνδρες, όπως η Μάργκαρετ Θάτσερ στη Βρετανία και η Μαντλίν Ολμπράιτ στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όμως οι περισσότερες γυναίκες πολιτικοί, όπως η Χίλαρι Κλίντον στις Ηνωμένες Πολιτείες και η Τσέρυλ Κέρνοτ στην Αυστραλία, πρέπει να παλέψουν για να αποκτήσουν αξιοπιστία.

Η πολιτική επιστήμονας Carol Pateman (1988) δραματοποίησε αυτή τη διαφορά στο επιχείρημά της ότι το «κοινωνικό συμβόλαιο» της φιλελεύθερης κοινωνίας στηρίχθηκε σε ένα «σεξουαλικό συμβόλαιο», την υποταγή των γυναικών στους άνδρες στην ιδιωτική ζωή. Αυτό έδωσε στο σύνολο της φιλελεύθερης δημοκρατίας το χαρακτήρα ενός

«κοινωνικού συμβολαίου αδελφότητας», μιας συμφωνίας μεταξύ των ανδρών. Τα στατιστικά στοιχεία για τη συμμετοχή στην πολιτική που δόθηκαν στο κεφάλαιο 1 δείχνουν ότι αυτό ισχύει ακόμα, σε όλο τον κόσμο.

Κάποιες φορές, αυτές οι διαφορές γίνονται τόσο έντονες που προκαλούν ισχυρή πολιτισμική αντίδραση. Το δόγμα της «Γκλοριάνο» του 16ου αιώνα είναι ένα εκπληκτικό παράδειγμα. Η Ελισάβετ των Τυδώρ έγινε βασίλισσα της Αγγλίας σύμφωνα με τους κανόνες της κληρονομικής διαδοχής, οι οποίοι έδειχναν προτίμηση στους άνδρες αλλά δέχονταν και τις γυναίκες αν ήταν οι μόνες κληρονόμοι. Έγινε μια ικανή πολιτικός, ξεπέρασε την επανάσταση και την οικονομική κρίση, διαχειριζόμενη με επιτυχία βαθιά εδραιωμένες θρησκευτικές εντάσεις και την αλλαγή στις κοινωνικές δυνάμεις που εκπροσωπούσαν στο κοινοβούλιο –οι οποίες οδήγησαν σε επανάσταση μερικές δεκαετίες μετά το θάνατό της. Ήταν, στη γλώσσα εκείνης της εποχής, μια ισχυρή μονάρχης αλλά η εξουσία της ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τις ιδέες μιας πατριαρχικής κοινωνίας. Για να διατηρήσει τη νομιμότητα, έπρεπε, μαζί με τους υποστηρικτές της, να δημιουργήσουν μια νέα σεξουαλική ταυτότητα (αναβάλλοντας συνεχώς τις γαμήλιες διαπραγματεύσεις, και υμνώντας την «Παρθένα Βασίλισσα») και μια θέση μικτού φύλου ως αρχηγού μιας νέας εθνικιστικής λατρείας. Σε ένα διάσημο διάγγελμά της, την εποχή που η Ισπανική Αρμάδα απειλούσε να εισβάλει στην Αγγλία, η Ελισάβετ το έθεσε ως εξής:

Γνωρίζω ότι έχω το σώμα μιας αδύναμης γυναίκας, αλλά έχω την καρδιά και το στομάχι ενός βασιλιά,

και μάλιστα ενός βασιλιά της Αγγλίας, και περιφρονώ το δούκα της Πάρμας ή το βασιλιά της Ισπανίας ή οποιοδήποτε πρίγκιπα της Ευρώπης θα τολμούσε να εισβάλει στο βασίλειό μου· και γι' αυτό, προκειμένου να μην ατιμασθεί από εμένα, εγώ η ίδια θα πάρω τα όπλα, θα γίνω εγώ η ίδια στρατηγός, δικαστής, και θα επιβραβεύσω κάθε μία από τις πολεμικές σας αρετές στο πεδίο της μάχης. (Neale 1960: 302)

Μια ασυνήθιστη λογοτεχνική λατρεία δημιουργήθηκε, η οποία, μέχρι το τέλος της βασιλείας της, σχεδόν την όρισε ως ένα υπερφυσικό πλάσμα. Αυτό το λογοτεχνικό είδος περιλαμβάνει ένα από τα σπουδαιότερα Αγγλικά επικά ποιήματα, το *The Faerie Queene* του Spenser.

Υπάρχει, επομένως, σοβαρός λόγος να δούμε τις έμφυλες σχέσεις ως περίπλοκες στο εσωτερικό τους, καθώς εμπλέκουν πολλαπλές δομές. Αν δεχτούμε αυτή τη γενική υπόθεση, πώς θα αναγνωρίσουμε και θα χαρτογραφήσουμε τις δομές που εμπλέκονται;

Το αρχικό μοντέλο της Mitchell ξεχωρίζει τύπους πρακτικής –εργασία, ανατροφή των παιδιών και σεξουαλικότητα– όμως, επίσης, τους αναμιγνύει με κοινωνικές λειτουργίες, όπως την «αναπαραγωγή» και την «κοινωνικοποίηση». Εκτός από κάποια λογική αντίφαση, αυτή η προσέγγιση έχει περιορισμούς. Είναι φανερό, για παράδειγμα, ότι μπορεί να υπάρχουν αρκετές διαφορετικές έμφυλες σχέσεις στο ίδιο είδος πρακτικής. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, το εύρος των κοινωνικών σχέσεων που εμπλέκονται στη «σεξουαλικότητα», όπως φαίνεται στη μελέτη του Dowsett για τον Χάριετ Μπράουν.

Μια εναλλακτική προσέγγιση είναι να αναγνωρίσουμε διαφορετικές κοινωνικές δυναμικές, ή διαδικασίες αλλαγής, και μετά να προσπαθήσουμε να βρούμε την εσωτερική λογική τους. Αυτή ήταν η προσέγγιση του κλασικού σοσιαλισμού, ο οποίος αναγνώρισε τη δυναμική της πάλης των τάξεων και στη συνέχεια προσπάθησε να κάνει τη δομική ανάλυση του καπιταλισμού. Αυτή είναι η προσέγγιση των θεωριών μονοδιάστατης δομής της πατριαρχίας, που ξεκινάει με την πολιτική δυναμική του φεμινισμού και περιγράφει το σύστημα εξουσίας και καταπίεσης που αντιμετώπισε ο φεμινισμός.

Η Sylvia Walby προσέφερε μια περίπλοκη ανάπτυξη αυτής της ιδέας στο βιβλίο *Theorizing Patriarchy* (1990), το οποίο ξεχωρίζει έξι δομές στη σύγχρονη πατριαρχία: τη μισθωτή εργασία, την οικιακή παραγωγή, την κουλτούρα, τη σεξουαλικότητα, τη βία, και το κράτος. Αυτό βελτώνει κατά πολύ το είδος του μοντέλου που είδαμε στη δουλειά της MacKinnon. Το μοντέλο της Walby είναι πάλι ένα μοντέλο πατριαρχίας, δηλαδή της θεσμοθετημένης ανισότητας στις έμφυλες σχέσεις. Αν θέλουμε να περιλαμβάνονται στην εικόνα έμφυλα μοντέλα που δεν είναι απολύτως άνισα, χρειάζομαστε μια διαφορετική διατύπωση.

Το μοντέλο που προτείνω είναι μια εξέλιξη αυτού που πρότεινα στο βιβλίο *Gender and Power* (Connell 1987). Ξεχωρίζει τέσσερις διαστάσεις του φύλου, περιγράφοντας τέσσερις κύριες δομές στο σύγχρονο σύστημα των έμφυλων σχέσεων. Αργότερα στο κεφάλαιο θα αναλύσω πώς αυτές οι δομές αλλάζουν. Εδώ, απλώς, θα τις σκιαγραφήσω και θα σχολιάσω τη σημασία τους.

Σχέσεις εξουσίας

Η εξουσία, ως μια διάσταση του φύλου, αποτέλεσε το κέντρο της ιδέας της «πατριαρχίας» του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών, και των κοινωνικών αναλύσεων που προέκυψαν από αυτό: η ιδέα ότι οι άνδρες είναι η κυρίαρχη «έμφυλη τάξη», η ανάλυση του βιασμού ως μια επιβεβαίωση της εξουσίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες, και η κριτική για την εικόνα των γυναικών στα Μ.Μ.Ε. ως παθητικές, ασήμαντες και βουβές.

Το Κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών αναγνώρισε ότι η πατριαρχική εξουσία δεν ήταν απλώς ένα ζήτημα άμεσου ελέγχου των γυναικών από τους άντρες ατομικά, αλλά πραγματοποιούνταν και απρόσωπα μέσω του κράτους. Ένα κλασικό παράδειγμα, που παρουσιάζεται στο διάσημο άρθρο της Catharine MacKinnon (1983), είναι η διαδικασία που ακολουθείται στο δικαστήριο σε υποθέσεις βιασμού. Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε προσωπική προκατάληψη των δικαστών, οι διαδικασίες σύμφωνα με τις οποίες εκδικάζονται οι υποθέσεις βιασμού θέτουν κυρίως σε δοκιμασία την ενάγουσα παρά τον εναγόμενο. Όλα εξετάζονται λεπτομερώς στο ιστορικό σεξουαλικής συμπεριφοράς της γυναίκας· η οικογενειακή της κατάσταση και τα κίνητρό της προκειμένου να υποβάλει αγωγή.

Από τότε έχουν γίνει πολλές προσπάθειες νομικής μεταρρύθμισης, και έχει αποδειχθεί ότι οι υπάρχουσες προκαταλήψεις στα κοινωνικά θέσφατα και τις δικαστικές διαδικασίες στις περιπτώσεις σεξουαλικής επίθεσης είναι πολύ δύσκολο να εξαλειφθούν. Παραμένει, ακόμα, μια τραυματική εμπειρία, να καταγγείλει μια γυναίκα τέτοια περι-

στατικά. Μια πολύ γνωστή περίπτωση που δείχνει αυτή τη δυσκολία συνέβη στο Σίδνεϊ στα τέλη του 2000. Μια νέα γυναίκα παραπονέθηκε στην αστυνομία για ένα γεγονός κατά τη διάρκεια ενός πάρτι στα κτίρια του κοινοβουλίου, που αφορούσε τη σεξουαλική της παρενόχληση από ένα μέλος του κοινοβουλίου μέσα στο γραφείο του (αυτός δήλωσε ότι εκείνη είχε συναινέσει, αυτή ότι δεν είχε). Ο πρόεδρος της βουλής (ένας άνδρας που ανήκε στο ίδιο κόμμα με το εν λόγω βουλευτή) ανταποκρίθηκε συλλέγοντας, από έναν υπάλληλο, εξευτελιστικά στοιχεία σχετικά με τη συμπεριφορά της γυναίκας το συγκεκριμένο βράδυ. Η γυναίκα απέσυρε τη μήνυση, για να αποφύγει τον αντίκτυπο της δημοσιοποίησης της ιδιωτικής της ζωής. Ωστόσο, διεξήχθη επίσημη έρευνα, κάτω από τα φώτα της δημοσιότητας, για την πιθανότητα διεφθαρμένης συμπεριφοράς του προέδρου της βουλής, του υπαλλήλου του και του βουλευτή. Όλοι απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες.

Μια άλλη σημαντική περίπτωση θεσμοποίησης των σχέσεων εξουσίας αποτελεί η γραφειοκρατία. Η Claire Burton, μια Αυστραλή κοινωνική επιστήμων που υπηρέτησε στη δημόσια ζωή ως ανώτατη υπάλληλος σε θέματα ίσων ευκαιριών, μίλησε για την «κινητοποίηση της ανδρικής προκατάληψης» στην επιλογή και προαγωγή του προσωπικού. Με αυτό τον όρο εννοεί την απρόσωπη αλλά διαβρωτική τάση, στους οργανισμούς που κυριαρχούνται από άνδρες, να προωθούνται τα κριτήρια και οι διαδικασίες που ευνοούν τους άνδρες (Burton 1987).

Η εξουσία επίσης, προβάλλεται ως μείζον θέμα σε κείμενα που αφορούν την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων όπως του Dennis Altman το *Homosexual: Oppression and*

Liberation (1972). Σ' αυτή την περίπτωση η εστίαση γίνεται στην εξουσία που ασκείται σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανδρών: ποινικοποίηση, άσκηση βίας από τη μεριά της αστυνομίας, οικονομική διάκριση και βία. Οι θεωρητικοί του κινήματος για την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων συνέδεσαν την καταπίεση των ομοφυλόφιλων ανδρών με την καταπίεση των λεσβιών και την καταπίεση των γυναικών γενικότερα. Αυτό το επιχείρημα έθεσε τα θεμέλια για την ανάλυση των έμφυλων σχέσεων εξουσίας μεταξύ των ανδρών και τη διάκριση των ηγεμονικών από τους υποδεέστερους ανδρισμούς (Carrigan, Connell και Lee 1985), κάτι που είναι πολύ σημαντικό για τη σύγχρονη έρευνα για τους άντρες και τις μορφές ανδρισμών.

Η εξουσία που λειτουργεί μέσα από θεσμούς, η εξουσία με τη μορφή καταπίεσης μιας ομάδας από μια άλλη, είναι ένα σημαντικό μέρος της έμφυλης δομής. Όμως υπάρχει και μια άλλη προσέγγιση στην εξουσία, που έγινε γνωστή στο κοινό από το γάλλο ιστορικό και φιλόσοφο Michel Foucault (1977). Ο Foucault ήταν επιφυλακτικός απέναντι στην ιδέα ότι υπάρχει μια ενοποιημένη, κεντρική πηγή εξουσίας στην κοινωνία. Αντίθετα, υποστήριξε ότι η εξουσία είναι πανταχού παρούσα, και λειτουργεί με τρόπο οικείο και διάχυτο. Ειδικότερα, λειτουργεί ρηματικά μέσα από τους τρόπους που μιλάμε, γράφουμε και εννοιολογούμε. Αυτή η διάχυτη αλλά επίμονη εξουσία λειτουργεί με τρόπο κοντά, όχι από απόσταση. Επηρεάζει άμεσα το ανθρώπινο σώμα ως μέσο «πειθαρχίας», καθώς και την ταυτότητά του και την αίσθηση της θέσης του στον κόσμο.

Αυτή η μετα-δομιστική προσέγγιση προσέλκυσε το ενδιαφέρον πολλών φεμινιστριών αλλά και ομοφυλόφιλων

θεωρητικών, που βρήκαν εδώ έναν τρόπο να κατανοήσουν τη λεπτή υφή, αλλά και τη δύναμη της έμφυλης εξουσίας. Η εξουσία είναι παρούσα με έναν οικείο τρόπο. Ο Λόγος (discourse) της μόδας και της ομορφιάς, για παράδειγμα, θέτει τις γυναίκες στη θέση της καταναλώτριας, τις υποβάλλει σε εξευτελιστικές δοκιμασίες αποδοχής, ενισχύει αυθαίρετους κανόνες και είναι υπεύθυνος για μεγάλο βαθμό δυστυχίας, ασθένειας, ακόμα και για πολλούς θανάτους (μεταξύ νέων γυναικών που η δίαιτα στην οποία υπέβαλαν τον εαυτό τους βγήκε εκτός ελέγχου). Ωστόσο, δεν υπάρχει ένα Πατριαρχικό Κέντρο που εξαναγκάζει τις γυναίκες να το κάνουν αυτό. Όπως δείχνει το «λιπ γκλος» στην εθνογραφική μελέτη της Barrie Thorne, τα κορίτσια και οι νέες γυναίκες μπαίνουν στον κόσμο της μόδας και της ομορφιάς επειδή το θέλουν, επειδή τους προσφέρει απολαύσεις, και επειδή οι κανόνες και η πειθαρχία που απαιτεί συνδέονται με την ταυτότητα που αναζητούν.

Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις στην εξουσία συνεισφέρουν στο να κατανοήσουμε τις έμφυλες σχέσεις: δεν αποκλείουν η μία την άλλη. Υπάρχει και οργανωμένη, θεσμική εξουσία και διάχυτη, ρηματική εξουσία. Και οι δύο προσεγγίσεις εγείρουν το κρίσιμο ερώτημα της αντίστασης.

Για μια πλήρη παρουσίαση των σχέσεων εξουσίας απαιτείται η έκθεση του τρόπου με τον οποίο η εξουσία αμφισβητείται και του τρόπου με τον οποίο κινητοποιείται η εξουσία που αντιπαρατίθεται σ' αυτή. Η απόλυτη κυριαρχία είναι ιδιαίτερα σπάνια· ακόμα και σε φασιστικές δικτατορίες δεν μπορούσε να επιτευχθεί. Η έμφυλη εξουσία δεν είναι περισσότερο ολοκληρωτική από άλλα είδη εξουσίας. Οι καταπιεστικοί νόμοι αντιμετωπίζονται με εκστρατείες

για μεταρρυθμίσεις—όπως η πιο διάσημη από όλες τις φεμινιστικές εκστρατείες, ο αγώνας των «σουφραζέτων» για το δικαίωμα ψήφου. Η οικιακή πατριαρχία μπορεί να μειωθεί, ή να παρακαμφθεί, από τις ενοίκους του «κόκκινου δωματίου» (όπως ονομάζεται στο κλασικό κινέζικο μυθιστόρημα), τις γυναίκες του σπιτιού.

Η ρηματική εξουσία μπορεί, επίσης, να αμφισβητηθεί ή να τροποποιηθεί. Η αξιολογή δουλειά της Αυστραλού εκπαιδευτικού Bronwyn Davies αποδεικνύει ότι η αμφισβήτηση της πατριαρχίας δεν πρέπει να γίνεται με κατά μέτωπο επίθεση. Στο βιβλίο της *Shards of Glass* (1993) η Davies δείχνει τον τρόπο με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί, μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας, μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά και τους/τις νέους/ες να αποκτήσουν τον έλεγχο του έμφυλου Λόγου. Οι νέοι/ες μπορούν να μάθουν πώς να τοποθετούνται μέσα στους Λόγους και πώς να ελίσσονται και να αλλάζουν ταυτότητες.

Οι συνθήκες αντίστασης αλλάζουν μέσα στην ιστορία. Το σύγχρονο φιλελεύθερο κράτος, που εμφανίστηκε στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική το 18ο και 19ο αιώνα, δημιουργεί πιθανότητες μαζικής πολιτικής που δεν υπήρχαν στο παρελθόν. Τα μοναρχικά κράτη και οι πατριαρχικές οικογένειες δε βασιζόνταν στην έννοια της ιδιότητας του πολίτη· δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με το φιλελεύθερο κράτος. Κατ' αυτή την έννοια, η ανάπτυξη πατριαρχικών θεσμών δημιούργησε τις συνθήκες για την εμφάνιση του σύγχρονου φεμινισμού.

Παραγωγικές σχέσεις

Ο «έμφυλος καταμερισμός της εργασίας» ήταν η πρώτη δομή του φύλου που αναγνωρίστηκε από τις κοινωνικές επιστήμες, και παραμένει στο επίκεντρο πολλών συζητήσεων για το φύλο στην ανθρωπολογία και την οικονομική επιστήμη. Σε πολλές κοινωνίες, και σε πολλές καταστάσεις, οι άνδρες έχουν διαφορετικά καθήκοντα από τις γυναίκες. Έτσι, στις κοινότητες των Αβοριγίνων στην κεντρική έρημο της Αυστραλίας, το κυνήγι των καγκουρό το αναλαμβάνουν οι άνδρες, ενώ τη συλλογή ριζών και σπόρων την αναλαμβάνουν κυρίως οι γυναίκες. Στη σύγχρονη βόρεια Αμερική, η διδασκαλία σε μικρά παιδιά γίνεται κυρίως από γυναίκες, ενώ στη Νότια Αφρική η δουλειά του μεταλλωρύχου γίνεται αποκλειστικά από άνδρες.

Τέτοιου είδους καταμερισμός της εργασίας είναι συνηθισμένος σε όλες τις ιστορικές περιόδους και σε όλους τους πολιτισμούς. Αλλά, ενώ ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας είναι ιδιαίτερα συνηθής, δεν είναι ακριβώς ίδιος σε διαφορετικές κουλτούρες ή σε διαφορετικές στιγμές μέσα στην ιστορία. Η ίδια δουλειά μπορεί να είναι «γυναικεία δουλειά» σε ένα πλαίσιο αναφοράς, και «ανδρική δουλειά» σε ένα άλλο. Ένα τέτοιο σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η αγροτική εργασία –σκάψιμο και φύτεμα.

Μια ενδιαφέρουσα σύγχρονη περίπτωση είναι η γραμματειακή εργασία. Το να είσαι υπάλληλος ήταν αρχικά ανδρική δουλειά –όπως περιγράφεται στο σκοτεινό διήγημα του Herman Melville «Bartleby the Scrivener» (1853). Με την εφεύρεση της γραφομηχανής και την αύξηση της γραφικής εργασίας, σε υπαλληλική εργασία γραφείου απασχο-

λούνταν όλο και περισσότερο γυναίκες: στην πραγματικότητα έγινε αρχετυπική «γυναικεία δουλειά», όπως η Rosemary Pringle αναφέρει στο βιβλίο της *Secretaries Talk* (1989). Όμως με την έλευση του υπολογιστή και της επεξεργασίας κειμένων, «η γραμματέας» εξαφανίζεται ως επαγγελματική κατηγορία. Η υπαλληλική εργασία γίνεται και πάλι, όλο και περισσότερο, από άνδρες.

Στη σύγχρονη Δυτική κοινωνία, ο έμφυλος καταμερισμός στα διάφορα επαγγέλματα δεν αποτελεί το σύνολο του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας. Υπάρχει ένας μεγαλύτερος διαχωρισμός μεταξύ «δουλειάς» –στον τομέα της μισθωτής εργασίας και της παραγωγής προϊόντων για την αγορά– και «του σπιτιού». Ολόκληρη η οικονομική σφαίρα είναι πολιτισμικά καθορισμένη ως κόσμος των ανδρών (ανεξάρτητα από την παρουσία των γυναικών σε αυτήν), ενώ η οικιακή ζωή ορίζεται ως κόσμος των γυναικών (ανεξάρτητα από την παρουσία των ανδρών σε αυτήν).

Ο Νορβηγός κοινωνιολόγος Oystein Holter (1995, 1997) υποστηρίζει ότι αυτός ο διαχωρισμός είναι η δομική βάση της σύγχρονης δυτικής έμφυλης τάξης. Είναι αυτός που διαφοροποιεί αυτό το σύστημα από τις έμφυλες τάξεις των μη Δυτικών, μη καπιταλιστικών κοινωνιών. Το επιχείρημά του δεν είναι μόνο ότι οι έννοιες του «ανδρισμού» και της «θηλυκότητας» είναι στενά συνδεδεμένες με αυτόν το διαχωρισμό. Είναι επίσης σημαντικό, ότι οι κοινωνικές σχέσεις που καθορίζουν την εργασία σ' αυτές τις δύο σφαίρες είναι διαφορετικές. Στην οικονομία, δουλεύεις για τα χρήματα, η εργασία πουλιέται και αγοράζεται, και τα προϊόντα της εργασίας αυτής βγαίνουν στην αγορά, όπου κυριαρχεί το κέρδος. Στο σπίτι, η δουλειά γίνεται από αγάπη (ή

από αμοιβαία υποχρέωση), τα προϊόντα της εργασίας αποτελούν δώρο και κυριαρχεί η λογική της ανταλλαγής δώρων. Από αυτές τις δομικές διαφορές, υποστηρίζει ο Holter, απορρέουν χαρακτηριστικά διαφορετικές εμπειρίες για τους άνδρες και τις γυναίκες – και οι ιδέες μας για τη διαφορετική φύση ανδρών και γυναικών.

Αυτή δεν είναι ακριβώς μια διάκριση μεταξύ «παραγωγής» και «κατανάλωσης», αν και αυτό υπονοείται από κάποιους/ες ότι είναι ο οικονομικός πυρήνας του έμφυλου συστήματος. Η οικιακή «κατανάλωση» απαιτεί δουλειά, ακριβώς όσο απαιτεί και η «παραγωγή» στο εργοστάσιο. Οι νοικοκυρές δεν ξοδεύουν το χρόνο τους ξαπλώνοντας στους καναπέδες και τρώγοντας σοκολατάκια. Το νοικοκυριό και η φροντίδα των παιδιών είναι σκληρή εργασία και οι ώρες είναι πάρα πολλές, παρά την έλευση των μηχανών «εξοικονόμησης εργασίας», όπως οι ηλεκτρικές σκούπες και οι φούρνοι μικροκυμάτων. Ωστόσο, η δουλειά του νοικοκυριού και η επαγγελματική εργασία επάγγελμα γίνονται μέσα σε διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις, όπως ο Holter σωστά παρατηρεί, και επομένως έχουν πολύ διαφορετικές πολιτισμικές σημασίες.

Ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας είναι μόνο ένα μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας. Σε μια σύγχρονη οικονομία η από κοινού εργασία ανδρών και γυναικών ενσωματώνεται σε κάθε προϊόν και υπηρεσία – και επομένως και στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, γυναίκες και άνδρες τοποθετούνται διαφορετικά μέσα σ' αυτή τη διαδικασία, και όπως δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία για το εισόδημα στο πρώτο κεφάλαιο, έχουν και διαφορετικά οφέλη από αυτή.

Αυτό που μπορούμε να δούμε εδώ είναι μια έμφυλη συσσωρευτική διαδικασία. Η Maria Mies (1986), η Γερμανίδα σοσιαλίστρια φεμινίστρια που έχει διατυπώσει πιο ξεκάθαρα αυτό το θέμα, υποστηρίζει ότι η παγκόσμια οικονομία έχει αναπτυχθεί μέσα από μια διπλή διαδικασία δημιουργίας αποικιών και «νοικοκυρών». Οι γυναίκες στον αποικιοκρατούμενο κόσμο, που προηγουμένως είχαν πλήρη συμμετοχή στις τοπικές μη καπιταλιστικές οικονομίες, όλο και περισσότερο συμπίεζονται μέσα στο μοντέλο της «νοικοκυράς», ένα μοντέλο κοινωνικής απομόνωσης και εξάρτησης από τον άνδρα κουβαλητή.

Η συσσώρευση πλούτου στις σύγχρονες οικονομίες οργανώνεται μέσα από μεγάλες εταιρείες και παγκόσμιες αγορές. Τα έμφυλα καθεστάτα αυτών των θεσμών τους δίνουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν τα προϊόντα της κοινής εργασίας ανδρών και γυναικών με έμφυλους τρόπους. Ο τρόπος με τον οποίον οι εταιρείες διανέμουν το εταιρικό εισόδημα – μέσα από δομές μισθοδοσίας, πακέτα προνομίων, κ.λπ. – ειννοεί τους άνδρες, και ιδιαίτερα τους άνδρες της μεσαίας τάξης. Τα προϊόντα που οι εταιρείες εισάγουν στην αγορά έχουν έμφυλη επίδραση και έμφυλες χρήσεις, από τα καλλυντικά μέχρι το στρατιωτικό εξοπλισμό.

Η έμφυλη συσσωρευτική διαδικασία έχει πολλές επιδράσεις πέρα από την «οικονομία», όπως αυτή ορίζεται με τη στενή έννοια. Για παράδειγμα, όπου υπάρχει έμφυλος διαχωρισμός της εργασίας σε επαγγέλματα – όπως το ότι οι άντρες αποτελούν την πλειοψηφία σε επαγγέλματα μηχανικών και μηχανολόγων, οι γυναίκες σε καλλιτεχνικά επαγγέλματα και υπηρεσίες – θα υπάρχει και διαχωρισμός

στο εκπαιδευτικό σύστημα που θα προετοιμάζει τους ανθρώπους για αυτά τα επαγγέλματα. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι στους κύκλους σπουδών για «μηχανολογικές επιστήμες» και «επιστήμες πληροφορικής» εγγράφονται, κυρίως, αγόρια, ενώ στις «καλές τέχνες» και τη «φιλοξενία», κυρίως, κορίτσια.

Συναισθηματικές σχέσεις

Η σημασία του συναισθηματικού δεσμού στην ανθρώπινη ζωή κατέστη σαφής πριν από εκατό χρόνια από τον Σίγκμουντ Φρόιντ (1900). Δανειζόμενος ιδέες από την νευρολογία αλλά, κυρίως, μαθαίνοντας από τις μελέτες περιπτώσεων που αντιμετώπισε ο ίδιος, ο Φρόιντ έδειξε πως το συναισθηματικό φορτίο –θετικό και αρνητικό– συνδεόταν, στο ασυνείδητο, στις εικόνες άλλων ανθρώπων. Η διάσημη ανάλυσή του για το «οιδιπόδειο σύμπλεγμα», το κύριο τμήμα της θεωρίας του για την ανάπτυξη της προσωπικότητας, έδειξε πόσο σημαντική μπορεί να είναι η μοντελοποίηση αυτών των συνδέσεων σε μοντέλα, ή η κάθεξις. (Για σαφείς και προσεκτικούς ορισμούς αυτών των όρων βλ. *The Language of Psycho-Analysis: Laplanche and Pontalis 1973.*)

Στην πραγματικότητα ο Φρόιντ δε μιλούσε μόνο για τον ατομικό νου, αλλά και για το μοντέλο των σχέσεων μέσα σε ένα σημαντικό κοινωνικό θεσμό, την αστική οικογένεια. Έτσι έδωσε το έναυσμα για έρευνα στις δομές των συναισθηματικών σχέσεων, προσκολλήσεων ή δεσμεύσεων. Αυτή η σημαντική διάσταση του φύλου, συχνά είναι συνηφασμένη με την εξουσία και τον καταμερισμό της εργασίας (π.χ. στις μορφές του πατέρα και της μητέρας), αλλά ε-

πίσης ακολουθεί τη δική της λογική.

Οι συναισθηματικές δεσμεύσεις μπορεί να είναι θετικές ή αρνητικές, ευνοϊκές ή εχθρικές απέναντι στο αντικείμενο. Για παράδειγμα, η προκατάληψη εναντίον των γυναικών (μισογυνισμός), ή εναντίον των ομοφυλοφίλων (ομοφυλοφοβία), αποτελεί μια συγκεκριμένη συναισθηματική σχέση. Οι συναισθηματικές δεσμεύσεις μπορεί, επίσης, να είναι, όπως τόνισε ο Φρόιντ, ταυτόχρονα και αγάπης και εχθρότητας. Η αμφιθυμία, όπως ονομάζεται αυτή η κατάσταση, είναι κοινή στην πραγματικότητα, αν και τείνει να ξεχαστεί στους έμφυλους μύθους και τα στερεότυπα.

Ένα σημαντικό πεδίο συναισθηματικού δεσμού αποτελεί η σεξουαλικότητα. Ανθρωπολογικές και ιστορικές μελέτες έχουν ξεκαθαρίσει ότι οι σεξουαλικές σχέσεις εμπειρεύουν πολιτισμικά διαμορφωμένες σωματικές σχέσεις και όχι ένα απλό βιολογικό αντανακλαστικό (Caplan 1987). Έχουν μια προσδιορισμένη κοινωνική δομή. Ο κύριος άξονας πάνω στον οποίο είναι οργανωμένη η σεξουαλικότητα στο σύγχρονο δυτικό κόσμο είναι το φύλο: ο διαχωρισμός μεταξύ σχέσεων διαφορετικού φύλου (ετεροσεξουαλικότητα) και ίδιου φύλου (ομοσεξουαλικότητα). Αυτός ο διαχωρισμός είναι τόσο σημαντικός που τον χρησιμοποιούμε σαν να ορίζει διαφορετικά είδη ανθρώπων («ομοφυλόφιλους/ες», «ετεροφυλόφιλους/ες»), και ορισμένοι/ες βιολόγοι ψάχνουν για ένα «ομοφυλοφιλικό γονίδιο» για να εξηγήσουν τη διαφορά. (Ωστόσο, κανείς δεν έχει ψάξει για το «ετεροσεξουαλικό γονίδιο».)

Όμως η διαπολιτισμική έρευνα δείχνει ότι πολλές κοινωνίες δεν κάνουν αυτή τη διάκριση. Έχουν σεξουαλικές επαφές και με το ίδιο αλλά και με το άλλο φύλο, αλλά αυ-

τό δεν τους καθορίζει με τον τρόπο που καθορίζει εμάς, ούτε πιστεύουν ότι ορίζει διαφορετικούς τύπους ανθρώπων. Για παράδειγμα, οι «Σάμπια», μια κοινότητα στην Παπούα Νέα Γουινέα που περιγράφεται σε μια γνωστή εθνογραφική μελέτη από τον Gilbert Herdt, *Guardians of the Flutes* (1981), αντιμετωπίζουν τη σεξουαλικότητα του ίδιου φύλου ως μια τελετουργική πρακτική στην οποία πρέπει να πάρουν μέρος όλοι οι άνδρες σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της ζωής τους. Σύμφωνα με τη δυτική αντίληψη, όλοι οι άντρες Σάμπια είναι ομοφυλόφιλοι σε κάποια ηλικία, και όλοι αλλάζουν και γίνονται ετεροφυλόφιλοι σε μια άλλη. Αυτό είναι παράλογο βέβαια. Από τη μεριά των Σάμπια, αυτοί απλά ακολουθούν τη φυσιολογική ανάπτυξη του ανδρισμού.

Στη σύγχρονη δυτική κοινωνία, οι οικογένειες θεωρείται ότι δημιουργούνται με βάση την αγάπη, έναν ισχυρό, δηλαδή, δεσμό μεταξύ των δύο συντρόφων. Αυτό το ιδανικό προωθείται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα λαϊκά αναγνώσματα, και η σπουδαιότητά του επιβεβαιώνεται και από την έρευνα σε ομάδες που θα μπορούσαν να έχουν αμφιβολίες απέναντι σ' αυτό. Περιλαμβάνουν τους άνδρες της μελέτης του Gary Dowsett (ο Χάριετ Μπράουν δεν ήταν ο μόνος που ήθελε να ζήσει με τον αγαπημένο του, ως ζευγάρι) και σπουδαστές/τριες σε αμερικανικό κολέγιο σε μια εθνογραφική μελέτη των Dorothy Holland και Margaret Eisenhart, *Educated in Romance* (1990).

Εκεί όπου εξακολουθεί να υπάρχει αυτό το μοντέλο, ο σεξουαλικός δεσμός είναι τώρα η κύρια βάση για τη δημιουργία οικογένειας. Η πολιτισμική κυριαρχία της Δύσης σήμανε μια αλλαγή, σε πολλές μετα-αποικιακές καταστά-

σεις, από την επιλογή ενός συντρόφου για γάμο από τους γονείς στην επιλογή ενός συντρόφου λόγω προσωπικής έλξης—έρωτα. Οι εντάσεις που απορρέουν, ως αποτέλεσμα, ερευνώνται στην πρόσφατη κωμωδία *East is East*, μια ταινία για την Αγγλο-Πακιστανική οικογένεια που αγωνίζεται για προ-κανονισμένους γάμους για τη μουσουλμανική παράδοση, και την πραγματικότητα της βρετανικής εργατικής τάξης. Οι αρτηριοσκληρωτικοί συντηρητικοί προειδοποίησαν ότι η αλλαγή από κανονισμένους, από τους σοφούς γονείς, γάμους, σε γάμους συμφωνημένους από τους παρορμητικούς/ές νέους/ες ενέχει τον κίνδυνο να διαλυθεί η οικογένεια, όταν το σεξουαλικό ενδιαφέρον πεθάνει. Το ιστορικά εκπληκτικό επίπεδο διαζυγίων στις Ηνωμένες Πολιτείες—όπου σύμφωνα με τα στοιχεία μιας πρόσφατης δειγματοληπτικής έρευνας, το 43% των πρώτων γάμων καταλήγει σε διάσταση ή διαζύγιο μέσα σε δεκαπέντε χρόνια—δείχνει ότι είχαν δίκιο.

Συναισθηματικές σχέσεις υπάρχουν όμως και στο χώρο εργασίας (και δεν μιλάμε μόνο για σεξουαλική επαφή στο χώρο του γραφείου). Η έρευνα της Rosemary Pringle, που έχει ήδη αναφερθεί, δείχνει πως οι συναισθηματικές σχέσεις με τα αφεντικά βοηθούν στην ίδια τη συγκρότηση του επαγγέλματος της «γραμματέως». Το κλασικό βιβλίο της Arlie Hochschild *The Managed Heart* (1983) αναλύει τη συναισθηματική εργασία στη σύγχρονη οικονομία. Υπάρχουν πολλά επαγγέλματα όπου δημιουργείται μια ιδιαίτερη συναισθηματική σχέση με τον πελάτη και αυτή αποτελεί το κέντρο της ίδιας της εργασίας. Αυτές είναι, τυπικά, έμφυλου είδους εργασίες. Τα βασικά παραδείγματα που αναφέρει η Hochschild είναι οι αεροσυνοδοί, ένα επάγ-

γελμα όπου οι υπάλληλοι εκπαιδεύονται για να δείχνουν συμπάθεια και να εμπνέουν χαλάρωση· οι εισπράκτορες χρεών μέσω τηλεφώνου, ένα επάγγελμα όπου οι υπάλληλοι πρέπει να δείχνουν επιθετικότητα και να αποπνέουν φόβο. Η Hochschild υποστηρίζει ότι αυτό το είδος εργασίας γίνεται όλο και πιο συχνό με την εξάπλωση της βιομηχανίας των υπηρεσιών. Αν είναι έτσι, αλλοτριωμένες σχέσεις που βασίζονται σε εμπορευματοποιημένα συναίσθηματά και έμφυλα στερεότυπα μπορεί να έχουν όλο και μεγαλύτερη σημασία στη σύγχρονη ζωή.

Οι εχθρικές συναισθηματικές σχέσεις δεν είναι μόνο συμβολικές, όπως αυτές που αναπαριστούνται από τους εισπράκτορες χρεών της Hochschild. Μπορεί να αφορούν πραγματικές πρακτικές καταπίεσης. Η μελέτη ομοφυλοφοβικών δολοφονιών του Stephen Tompsett (1998), για παράδειγμα, δείχνει δύο βασικά μοντέλα συμπεριφοράς. Το ένα, αφορά επιθέσεις συμμοριών νεαρών ανδρών σε δημόσιους χώρους, οι οποίοι ψάχνουν για άτομα με έμφυλες παρεκκλίσεις προκειμένου να τους τιμωρήσουν, μια διαδικασία που βασίζεται στην αμοιβαία ενθάρρυνση μέσα στην ομάδα. Το άλλο, αφορά δολοφονίες που διαπράττονται από άτομα σε ιδιωτικούς χώρους. Κάποιοι από αυτές αποτελούν τη βίαιη απάντηση σε μια σεξουαλική παρενόχληση (και ίσως της επιθυμίας των ίδιων των δολοφόνων) που πιστεύουν ότι αμφισβητεί τον ανδρισμό τους. Και τα δύο μοντέλα είναι πιθανόν να καταλήξουν σε δολοφονίες ακραίας βαναυσότητας.

Οι συναισθηματικές σχέσεις δεν είναι μόνο σχέσεις πρόσωπο με πρόσωπο. Ο εθνικισμός, όπως επισημαίνει η Joane Nagel (1998), συνεχώς χρησιμοποιεί έμφυλες εικό-

νες για τη δημιουργία εθνικής αλληλεγγύης. Όλοιες γνωρίζουμε όρους όπως «η οικογένεια του έθνους», «ο πατέρας του έθνους», ο ηρωικός στρατιώτης που πεθαίνει για να προστατεύσει τα γυναικόπαιδα, «η μητέρα Ρωσία», το έθνος ως θεά. Δεν είναι τυχαίο ότι, όπως δείχνουν οι Irina Novikova (κεφάλαιο 2) και Svetlana Slapsak (2000), τα νέα εθνικιστικά καθεστώτα στα πρώην κομμουνιστικά κράτη της ανατολικής Ευρώπης επαναβεβαιώνουν ιδιαίτερα παραδοσιακές έμφυλες αναπαραστάσεις.

Συμβολικές σχέσεις

Η κοινωνική πρακτική αφορά την ερμηνεία του κόσμου. Όπως παρατηρούν μετα-δομιστές, τίποτα ανθρώπινο δεν βρίσκεται «έξω» από το Λόγο (discourse). Η κοινωνία είναι αναπόφευκτα ένας κόσμος εννοιών. Ταυτόχρονα, οι έννοιες φέρουν τα σημάδια των κοινωνικών διαδικασιών από τις οποίες δημιουργήθηκαν. Αυτό είναι το βασικό επιχείρημα της κοινωνιολογίας της γνώσης. Τα πολιτισμικά συστήματα είναι φορείς συγκεκριμένων κοινωνικών συμφερόντων, και δημιουργούνται ιστορικά μέσα από συγκεκριμένους τρόπους ζωής.

Αυτό το επιχείρημα αφορά και τις έννοιες του φύλου. Όποτε μιλάμε για «μια γυναίκα» ή «έναν άνδρα», χρησιμοποιούμε ένα εκπληκτικό σύστημα αντιλήψεων, υπαινιγμών, απόηχων και αναφορών που έχουν συσσωρευτεί μέσα στην πολιτισμική μας ιστορία. Οι «έννοιες» αυτών των λέξεων είναι πολύ μεγαλύτερες από τις βιολογικές κατηγορίες του αρσενικού και του θηλυκού. Όταν η κοινότητα των ιθαγενών στα υψίπεδα της Παπούα Νέα Γουινέα, που μελετήθη-

κε από την Marilyn Strathern (1978), λέει «η ομάδα μας είναι μια ομάδα ανδρών», δεν εννοούν ότι η ομάδα τους αποτελείται αποκλειστικά από αρσενικούς. Όταν ένας αμερικανός προπονητής ποδοσφαίρου φωνάζει στην ομάδα του που χάνει ότι είναι «γυναϊκούλες», δεν εννοεί ότι μπορούν να μείνουν έγκυοι. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις, λένε κάτι που έχει νόημα και, στα δικά τους συμφραζόμενα, είναι σημαντικό.

Το πιο γνωστό μοντέλο της δομής του συμβολισμού στο φύλο προέρχεται από το Γάλλο ψυχαναλυτή Jacques Lacan. Η ανάλυση του φαλλού από τον Lacan ως σύμβολο κυριαρχίας τον οδήγησε σε μια ερμηνεία της γλώσσας ως «φαλλοκεντρική», ένα σύστημα στο οποίο η θέση της εξουσίας, η προνομιούχα υποκειμενικότητα, είναι πάντα αυτή των ανδρών. Το δυνητικά απεριόριστο παιχνίδι των σημασιών στη γλώσσα καθορίζεται από το φαλλικό σημείο αναφοράς· η ίδια η κουλτούρα ενσωματώνει το «νόμο του Πατέρα». Σε αυτή την περίπτωση, ο μόνος τρόπος να αμφισβητήσουμε τις πατριαρχικές σημασίες είναι να ξεφύγουμε από τις γνωστές φόρμες της γλώσσας. Έτσι φεμινιστές στοχαστές τη δεκαετία του 1970, όπως ο Xavière Gauthier, ανέπτυξαν ένα ενδιαφέρον για τη γυναικεία γραφή, ως μια πρακτική έκφρασης της αντίθεσης που έπρεπε να ανατρέψει τους νόμους της κουλτούρας. (Για μεταφράσεις του Gauthier και άλλων Γάλλων φεμινιστών πάνω σ' αυτό το ζήτημα, βλ. Marks και de Courtilton 1981.)

Η Chris Weedon (1987) αναρωτιέται πώς η φεμινιστική θεωρία μπόρεσε να υιοθετήσει μια τόσο ντετερμινιστική ψυχολογία, που δε δίνει περιθώριο στην αντίθεση, παρά μόνο στην απόδραση. Υπάρχουν σίγουρα και άλλες σχολές

ψυχανάλυσης οι οποίες προσφέρουν πιο ανοιχτές περιγραφές του φύλου και προτείνουν περισσότερες δυνατότητες για δράση. Ωστόσο, η διχοτομική έμφυλη δόμηση της κουλτούρας είναι σημαντική. Στην προσέγγισή του, ο Lacan κάνει κάποια νύξη στο γιατί οι πατριαρχικές έμφυλες συμβάσεις είναι τόσο δύσκολο να καταργηθούν. Για να γίνει κάτι τέτοιο χρειάζεται ξερίζωμα, όχι απλά κάποιων αδιάλλακτων συμπεριφορών, αλλά ενός ολόκληρου συστήματος επικοινωνίας και ερμηνείας. Η βασίλισσα Ελισάβετ, απευθυνόμενη στους άντρες της στο Τίλμπερι, παραδέχτηκε ότι είχε «το σώμα μιας αδύναμης γυναίκας», αλλά ισχυρίστηκε την ύπαρξη «της καρδιάς και του στομαχιού ενός βασιλιά». Δε θα μπορούσε να αντιστρέψει το συμβολισμό της, και να ισχυριστεί ότι έχει «την καρδιά και το στομάχι μιας γυναίκας», εάν ο σκοπός της ήταν να ανυψώσει το ηθικό των στρατευμάτων της.

Αν και η γλώσσα –προφορική και γραπτή– είναι ο πλέον αναλυμένος χώρος των έμφυλων συμβολικών σχέσεων, δεν είναι ο μόνος. Ο έμφυλος συμβολισμός λειτουργεί, επίσης, στην ένδυση, το μακιγιάζ, τις χειρονομίες, τη φωτογραφία και τις ταινίες, ακόμα και σε πιο απρόσωπες μορφές κουλτούρας, όπως το κτιριακό περιβάλλον.

Η περίτεχνη μελέτη για τη μόδα της Elizabeth Wilson (1987), *Adorned in Dreams*, δείχνει ότι ο τρόπος ένδυσης των γυναικών και των ανδρών όχι μόνο συμβολίζει την έμφυλη διαφορά, αλλά είναι και ένα πεδίο έντονου αγώνα σχετικά με το τί επιτρέπεται στις γυναίκες και τους άνδρες να κάνουν. Οι διάσημες «βρόακες» της ενδυματολογικής μεταρρυθμίσης του δέκατου ένατου αιώνα συνδέονται με τον αγώνα για την επέκταση των δικαιωμάτων των γυναικών.

Για κάποιο διάστημα, οι βράκες υιοθετήθηκαν από τις σουφραζέτες ακτιβίστριες. Οι συντηρητικοί τις χλευάζαν, επειδή συμβόλιζαν τις χειραφετημένες γυναίκες (όχι ότι άλλαξαν τις δραστηριότητες των γυναικών στην πράξη). Κατά παρόμοιο τρόπο, στη δεκαετία του 1960, το καινούριο ύφος της μόδας συνδέθηκαν με την απαίτηση των νεαρών γυναικών για σεξουαλική ελευθερία και αποκηρύχθηκαν ως έκφυλα. Η Τζιν Σρίπτον, μια Βρετανίδα μοντέλο, προκάλεσε σκάνδαλο στην Αυστραλία όταν πήγε να παρακολουθήσει τις υποδρομίες για το κύπελλο της Μελβούρνης φορώντας μίνι φόρεμα και –τι ασυγχώρητη προσβολή– χωρίς γάντια!

Η Rosa Linda Fregoso στο βιβλίο της *The Bronze Screen* (1993) παρουσιάζει το παιχνίδι των έμφυλων σχέσεων στον κινηματογράφο –συγκεκριμένα, παραγωγές της εταιρείας Chicana/Chicano σχετικά με την κοινότητα των Μεξικανών στη νοτιοδυτική Αμερική. Οι Chicano (άνδρες) κινηματογραφιστές, παρατηρεί η Fregoso, δεν ταπεινώνουν τους γυναικείους χαρακτήρες τους, όμως δεν τους δίνουν και ενεργητικό ρόλο στο λόγο. Μόνο μετά την έλευση γυναικών κινηματογραφιστών οι ταινίες άρχισαν να ασχολούνται με τη διαφορά των γενεών, τη γλώσσα, τη θρησκεία και τις σχέσεις από την πλευρά των γυναικών, και έδειξαν κάποιες από τις εντάσεις και τις αμφισημίες στη θέση και στην ανταπόκριση των γυναικών. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, επίσης, αντανάκλα τις προϋδεάσεις για την έμφυλη διχοτομία και τους έμφυλους χώρους, και προέρχεται από την έμφυλη εμπειρία των σχεδιαστών. Οι Annmarie Adams και Peta Tancred, στο *Designing Women* (2000), μια μελέτη του φύλου και της αρχιτεκτονικής στον Καναδά, βρήκαν ότι οι εικόνες στα αρχιτεκτονικά περιοδικά διαρ-

κώς συσχέτιζαν τις γυναίκες με τους εσωτερικούς χώρους, ιδιαίτερα του σπιτιού, αλλά παρουσίαζαν τους αρχιτέκτονες ως «ισχυρούς, αρρενωπούς και ανδροπρεπείς». Ωστόσο, αυτό το μοντέλο της περιθωριοποίησης άλλαξε καθώς οι γυναίκες μπήκαν στο επάγγελμα, και απέκτησαν επιρροή στην καθιέρωση του νεωτεριστικού ύφους.

Οι συμβολικές έμφυλες σχέσεις περιλαμβάνουν τους κανόνες για την «απόδοση έμφυλων χαρακτηριστικών», τα οποία μελετούνται από τους/τις εθνομεθοδολόγους. Εδώ κινούμαστε πέρα απ' το επίπεδο στο οποίο συνήθως εμφανίζονται οι έμφυλες κατηγορίες, για να δούμε πώς ένας άνθρωπος (ή μία πράξη) εντάσσεται σε μια έμφυλη κατηγορία. Οι κανόνες αυτοί συνήθως θεωρούνται δεδομένοι στην καθημερινή ζωή. Όμως, μελετώνται επιμελώς απ' αυτούς που ντύνονται με γυναικεία ρούχα και τους διαφυλικούς, με την ελπίδα να «πείσουν», κάτι που απαιτεί να πετύχουν τη φυσικότητα μέσα από μια εσκεμμένη πράξη. Οι διαφυλικοί, επομένως, είναι, για τους/τις ψυχιάτρους και τους/τις εθνομεθοδολόγους, ένα είδος ζωντανού παραδείγματος που εκθέτει τα πολιτισμικά θεμέλια του έμφυλου συστήματος (Kessler και McKenna 1978).

Όμως τα πράγματα περιπλέκονται όταν οι διαφυλικοί διαβάζουν τα βιβλία των ψυχιάτρων και των εθνομεθοδολόγων –όπως κάνουν, πλέον, κάποιοι/ες. Ως προειδοποίηση εναντίον κάποιων υπεραπλουστευμένων απόψεων για το φύλο, οι διαφυλικοί είναι πλέον μια έμφυλη κατηγορία σκαι, σε κάποιο βαθμό, μια σεξουαλική υποκουλτούρα. Μπορείς να αγοράσεις το διεθνές *Transpy Guide* (Vicky Lee 1999) για να μάθεις πώς να το πετύχεις (με σοβαρές συμβουλές πάνω στην περιποίηση του σώματος, πώς να πα-

ρουσιάζεσαι στη δουλειά, κ.λ.π.) και πώς να έχεις επαφή με τα σόου ανδρών που ντύνονται με γυναικεία ρούχα (drag show), σε όλο τον κόσμο. Μπορείς, ακόμα, να ρίξεις μια ματιά σχετικά με ό,τι αφορά αυτό το χώρο στο διαδικτυο (δοκίμασέ το στο: www.wayout-publishing.com). Σε ένα πρόσφατο βιβλίο της, η Viviane Namaste (2000) στρέφει την προσοχή σε καταστάσεις και εμπειρίες της πραγματικής ζωής των διαφυλικών και των τραβεστί – τις οποίες η queer theory, όπως επίσης η κοινωνική επιστήμη και η ιατρική έχουν την τάση να αγνοούν.

Η σκηνή των διαφυλικών είναι σίγουρα ζωντανή, υπάρχει, όμως, και μια σκοτεινή πλευρά στην παραβίαση των πολιτισμικών κατηγοριών. Οι διεμφυλικοί (transgender) συχνά αντιμετωπίζουν αποκλεισμό, απώλεια της εργασίας τους, εχθρότητα από την οικογένειά τους καθώς και μεγάλες δυσκολίες στις σεξουαλικές τους σχέσεις. Κάποιοι αναγκάζονται να συντηρούνται από το σεξ, με δουλειές όπως το στριπτίζ και την πορνεία. Σύμφωνα με τον Χάριετ, υπάρχει μια συγκεκριμένη πελατεία «straight» ανδρών που διεγείρονται από τους διαφυλικούς. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι τους σέβονται. Στο πρωτοποριακό βιβλίο της Roberta Perkins, που παρουσιάζει τις φωνές των διαφυλικών στο Σίδνεϊ, περιλαμβάνεται η Naomi, μια στριπτιζέζ που σημειώνει:

Πιστεύω ότι οι άντρες έχουν μια απόλυτη αποστροφή, γενικά, για τις γυναίκες, και γι' αυτό οι γυναίκες βιάζονται και ξυλοκοπούνται βίαναυσα. Οι στρίπερ βρίσκονται εκεί πάνω για να δώσουν μια εξυπνη διάξοδο σ' αυτή την αποστροφή, φωνάζοντάς τους αι-

σχρολόγα. Οι διαφυλικοί βρίσκονται πολύ πιο χαμηλά από τις γυναίκες, σύμφωνα με τους άνδρες, και δεσ πόσοι άνδρες κακοποιούν σεξουαλικά τους διαφυλικούς. (1983: 73)

Το επιχείρημα της Naomi για τους βίαιους άνδρες σχετίζεται όχι μόνο με τις πολιτισμικές έμφυλες σχέσεις του φύλου αλλά και με τις σχέσεις εξουσίας, στη μορφή της σεξουαλικής βίας. Επίσης υπονοεί κάτι για τις σχέσεις παραγωγής – ότι οι «straight» άνδρες έχουν τους οικονομικούς πόρους ώστε να γίνουν πελάτες αυτών των υπηρεσιών. Και, φυσικά, τα σχόλιά της σχετίζονται με τις συναισθηματικές σχέσεις, αναφορικά με τη σεξουαλική επιθυμία και το μίσος. Έτσι, και οι τέσσερις έμφυλες δομές είναι παρούσες σε αυτήν την συγκεκριμένη περίπτωση.

Αυτό είναι συνηθισμένο. Ξεχωρίζοντας τέσσερις δομές στις έμφυλες σχέσεις, δεν εννοώ ότι λειτουργούν σε χωριστά τμήματα της ζωής. Διαρκώς εμπλέκονται και αλληλεπιδρούν στην πράξη. Διακρίνω τις δομές αναλυτικά γιατί, ανιχνεύοντας τη λογική τους, μας βοηθάει να κατανοήσουμε μια ιδιαίτερα περίπλοκη πραγματικότητα. Δε σημαίνει ότι η πραγματικότητα η ίδια μπαίνει σε καλούπια. Η Naomi, τουλάχιστον, σίγουρα το γνωρίζει αυτό.

Το κοινωνικό φύλο ως ιστορία

Οι ιδεολογίες της «φυσικής διαφοράς» απέκτησαν ένα μεγάλο μέρος της δύναμής τους από την παραδοσιακή πεποίθηση ότι το φύλο δεν αλλάζει ποτέ. Ο Αδάμ οργώνει και η Εύα γνέθει, οι Άνδρες πρέπει να εργάζονται και οι Γυναί-

κες πρέπει να θρηνηθούν, τα αγόρια θα είναι αγόρια. Η σοβαρή ανάλυση ξεκινάει με την παραδοχή ότι η αλήθεια είναι ακριβώς το αντίθετο: ο,τιδήποτε αφορά στο φύλο είναι ιστορικό.

Τι σημαίνει «ιστορικό»; Στο σύνολο της ιστορίας της ζωής επάνω στη γη, η ανθρώπινη ιστορία αντιπροσωπεύει μια νέα διαδικασία αλλαγής. Κάποια στιγμή στα τελευταία μισό εκατομμύριο χρόνια, οι κοινωνικές δυνάμεις αντικατέστησαν την οργανική εξέλιξη ως τον κεντρικό μηχανισμό της αλλαγής στη βιόσφαιρά μας. Οι κοινωνιοβιολόγοι και οι εξελικτικοί/ές ψυχολόγοι δεν είναι παράλογοι/ες όταν ρωτάνε πώς η ανθρώπινη κοινωνία σχετίζεται με την εξέλιξη του φυσικού κόσμου. Η ίδια ερώτηση ήταν το επίκεντρο της κοινωνιολογίας το δέκατο ένατο αιώνα, όταν βιβλία με τίτλο όπως *Social Evolution* (Kidd 1898) ήταν πρώτα σε πωλήσεις. Αυτοί/ές οι συγγραφείς, όμως, αγωνιώντας να αποδεξούν την εξελικτική συνέχεια, δεν πρόσεξαν τη βαθιά αλλαγή στη διαδικασία αλλαγής. Μια ριζικά νέα δυναμική εισήχθη όταν οι κοινωνικές σχέσεις κατάφεραν να κινητοποιήσουν τις συλλογικές ικανότητες των ανθρώπων. Αυτός είναι ο λόγος που η ανθρώπινη κοινωνία, και όχι η οργανική εξέλιξη, μπορεί να παράγει υφάσματα, κεραμικά, αρχαίους ναούς, αρδευόμενα χωράφια ρυζιού, τη ροκ μουσική και τους ανιχνευτές βαρυτικών κυμάτων.

Κάποια βιολογικά χαρακτηριστικά των προγόνων του ανθρώπου αποτέλεσαν σίγουρα προϋποθέσεις αυτής της αλλαγής. Η ανοιχτή αρχιτεκτονική (για να δανειστούμε έναν όρο των ηλεκτρονικών υπολογιστών) του ανθρώπινου χεριού, του εγκεφάλου, και του μηχανισμού της ομιλίας, καθιστούν δυνατή μια τεράστια κλίμακα εφαρμογών. Το

ανθρώπινο σώμα, εφοδιασμένο με βραχίονα και χέρι, δεν μπορεί να γρατζουνίσει τόσο κοφτερά όσο μια γάτα, να σκάψει τόσο καλά όσο ένας λαγός, να κολυμπήσει τόσο γρήγορα όσο μια φώκια, να χρησιμοποιεί τα χέρια τόσο επιδέξια όσο μια μαϊμού, ή να συντρίψει με την τεράστια δύναμη μιας αρκούδας. Ωστόσο, μπορεί να τα κάνει όλα αυτά σχετικά καλά και μπορεί να φτιάξει εργαλεία ώστε να τα κάνει όλα πολύ καλά. Έτσι, πολλαπλασιάζονται οι ικανότητες του κάθε ατόμου. Ωστόσο, η μεγαλύτερη ανθρώπινη εφεύρεση από όλες είναι τα άλλα ανθρώπινα όντα. Δε δημιουργούμε, απλώς, κοινωνικές σχέσεις, διδάσκουμε τις νέες γενιές να λειτουργούν μέσα σ' αυτές, και χιτίζουμε επάνω σε ήδη υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Συσσωρευτικά, στο χρόνο, οι κοινωνικές σχέσεις πολλαπλασιάζουν τις ικανότητες του κάθε σώματος στην εκπληκτική κλίμακα που όλοι/ες βλέπουμε γύρω μας. Πρόκειται για τόσο μεγάλο πολλαπλασιασμό που, ειρωνικά, πλέον απειλούν την ανθρώπινη ζωή με πυρηνικό πόλεμο ή με περιβαλλοντική καταστροφή.

Ο χρονικός ορίζοντας της ιστορίας είναι και ο ορίζοντας του φύλου. Από μια ευρύτερη οπτική, το φύλο αντιπροσωπεύει το μετασχηματισμό του συστήματος της σεξουαλικής αναπαραγωγής από την κοινωνική δράση. Το σύνολο των ικανοτήτων του ανθρώπινου, οργανωμένο μέσα από κοινωνικές σχέσεις, οδηγεί σε εντελώς νέες δυνατότητες. Κάποιες είναι για δημιουργικότητα και ευχαρίστηση. Για παράδειγμα, η σεξουαλικότητα κατασκευάζεται μέσα στην κουλτούρα, και ο κόσμος της αγάπης και του ερωτισμού καθίσταται δυνατός. Κάποιες είναι για υποταγή και εκμετάλλευση. Η πατριαρχία καθίσταται δυνατή, μαζί με την οικο-

γενειακή περιουσία, την προίκα, τα γυναικεία μοναστήρια και την πορνεία.

Πέρα από τον ορίζοντα υπάρχει και η ιστορία του φύλου: το σύνολο των γεγονότων που έχει δημιουργήσει την έμφυλη τάξη στην οποία ζούμε. Η ιστορία του φύλου περιλαμβάνει την ιστορία των πρακτικών, των μεταμορφώσεων του σώματος στην πράξη. Περιλαμβάνει την παραγωγή και τη μεταμόρφωση των έμφυλων κατηγοριών. Γνωρίζουμε ότι αυτές δεν είναι πάγιες νέες κατηγορίες («ομοφυλόφιλος/η», «νοικοκυρά») εμφανίζονται και άλλες χάνονται. Η ιστορία του φύλου περιλαμβάνει τα έμφυλα καθεστώτα στους θεσμούς και τις έμφυλες τάξεις στις κοινωνίες.

Αυτή, στην ουσία, είναι η ιστορία του κόσμου. Αυτή η ιδέα πρωτοδημιουργήθηκε το δέκατο ένατο αιώνα, σε συζητήσεις σχετικά με «την προέλευση», οπότε και επινοήθηκε η ιδέα της πρωτόγονης μητριαρχίας. Η έρευνα για την προέλευση συνεχίστηκε πάλι τη δεκαετία του 1970 μέσα στη συζήτηση για την πατριαρχία που ξεκίνησε από το κίνημα για τη Απελευθέρωση των Γυναικών. Η έρευνα είναι μάταιη. Όπως έδειξε η γαλλίδα φεμινίστρια Christine Delphy (1984) σε μια εξέχουσα κριτική της, οι ιστορίες της προέλευσης δεν αποτελούν ιστορία αλλά μια μορφή μυθολογίας. Δημιουργούν μύθους με τους οποίους εξηγούνται (και συχνά δικαιολογούνται) μεταγενέστερες κοινωνικές συμβάσεις, με ένα μηχανισμό «που ανακαλύφθηκε» τη στιγμή της προέλευσης.

Η πραγματική ιστορία του φύλου ξεκινάει με την αναγνώριση πως αυτά που συμβαίνουν σχετικά με αυτό δεν συμπεριλαμβάνονταν σε κάποια στιγμή δημιουργίας.

Μάλλον, πρόκειται για μια ανοιχτή κοινωνική διαδικασία, η οποία πρέπει να μελετηθεί σε όλη της την πολυπλοκότητα, εξετάζοντας υπομονετικά τα ιστορικά αρχεία: τα αρχαιολογικά ευρήματα, τις γραπτές πηγές, την προφορική παράδοση. Η τοπική ιστορία αυτού του είδους άνθησε για πολλές δεκαετίες, όντας ένας από τους κύριους τομείς των Γυναικείων Σπουδών. Ως αποτέλεσμα, υπήρξαν καταπληκτικές εργασίες, όπως το *Family Fortunes* από τις Leopoldine Davidoff και Catherine Hall (1987), μια κοινωνική ιστορία του φύλου στην μεσαία τάξη της Αγγλίας την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Μια παγκόσμια ιστορία του φύλου πήρε περισσότερο καιρό για να δημιουργηθεί, αλλά τώρα φαίνεται να αναδύεται από δύο σημεία αφετηρίας. Το ένα είναι η αρχαιολογική ανακατασκευή των έμφυλων σχέσεων στην προϊστορία και στις αρχαίες αστικές κουλτούρες (Gero και Conkey 1991). Το άλλο είναι η μελέτη των έμφυλων σχέσεων στον σύγχρονο ιμπεριαλισμό, την παγκόσμια διαδικασία που τελικά ανέτρεψε την εξάπλωση των διαφόρων πολιτισμών και ξεκίνησε τη δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινωνίας.

Η αναγνώριση του βαθιά ιστορικού χαρακτήρα του φύλου έχει μια σημαντική πνευματική και πολιτική συνέπεια. Αν μια δομή μπορεί να δημιουργηθεί, μπορεί, επίσης, να παύσει να υπάρχει. Η ιστορία του φύλου μπορεί να φτάσει σ' ένα τέλος.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι μέσω των οποίων οι έμφυλες σχέσεις του φύλου μπορεί να σταματήσουν να αποτελούν σημαντικές συνθήκες της κοινωνικής ζωής. Μπορεί να αποδυναμωθούν από μια εσωτερική αποσύνθεση, έτσι ώστε τα έμφυλα μοντέλα σε ένα τομέα πρακτικής να πάνε να

ενισχύουν τα μοντέλα σε έναν άλλο τομέα. Εναλλακτικά, οι έμφυλες σχέσεις μπορεί να ανατραπούν από κάποια άλλη ιστορική δυναμική. Αυτή ήταν η προσδοκία των μαρξιστών/τριών όπως η Αλεξάντρα Κολοντάι, η οποία πίστευε ότι η προλεταριοποίηση και η σοσιαλιστική επανάσταση θα έδιναν τέλος στην καταπίεση των γυναικών. Στις μέρες μας, ο απόλυτος θρίαμβος της αγοράς μπορεί να οδηγήσει σ' αυτό το αποτέλεσμα.

Τελικά, οι έμφυλες σχέσεις μπορεί να εξαλειφθούν από μια σκόπιμη αποφυλοποίηση, όπου το φάσμα της έμφυλης δομής γίνεται μηδενικό. Μια λογική αποφυλοποίηση υπάρχει σε κάποιες από τις στρατηγικές του σύγχρονου φεμινισμού, όπως η πολιτική των ίσων ευκαιριών και η πολιτική κατά των διακρίσεων. Δεν συμφωνούν όλες οι φεμινίστριες με την προσέγγιση της αποφυλοποίησης, και ούτε όλοι/ες οι θεωρητικοί πιστεύουν πως μια ολοκληρωτική αποφυλοποίηση της κοινωνίας είναι εφικτή. Ακόμα κι αν δεν είναι πρακτικά εφικτή, ωστόσο, μία άφυλη κοινωνία παραμένει ένα σημαντικό σημείο αναφοράς στις σκέψεις για αλλαγή.

Η διαδικασία της αλλαγής

Οι περισσότερες συζητήσεις σχετικά με το γιατί οι έμφυλες συμβάσεις αλλάζουν, έχουν εστιαστεί στις εξωτερικές πιέσεις στην έμφυλη τάξη: την εξελισσόμενη τεχνολογία, την αστική ζωή, τις απαιτήσεις του καπιταλισμού, τη μαζική επικοινωνία, το λαϊκισμό, τον εκμοντερνισμό ή την προσαρμογή στα δυτικά πρότυπα.

Είναι αλήθεια ότι αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις μπορούν να προκαλέσουν αλλαγή στις έμφυλες σχέσεις. Αλλά

οι έμφυλες σχέσεις, επίσης, έχουν εσωτερικές τάσεις για αλλαγή. Επιπλέον, κάποιες από τις «εξωτερικές» δυνάμεις είναι έμφυλες από την αρχή (για παράδειγμα, το καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα). Εδώ, θα εστιάσω στις δυναμικές της αλλαγής που προκύπτουν μέσα από τις έμφυλες σχέσεις.

Η μετα-δομιστική θεωρία έχει αναγνωρίσει τις εσωτερικές τάσεις για αλλαγή, υποστηρίζοντας ότι οι έμφυλες κατηγορίες είναι εγγενώς ασταθείς. Για παράδειγμα, ο αβέβαιος και αμφισβητούμενος χαρακτήρας της κατηγορίας «γυναίκες», είναι ένα θέμα του πολύ γνωστού βιβλίου της Judith Butler, *Gender Trouble* (1990). Οι έμφυλες ταυτότητες δημιουργούνται ρηματικά. Αλλά οι έννοιες στο Λόγο δεν είναι πάγιες. Στην πραγματικότητα είναι ασταθείς, και δεν μπορούν να παγιωθούν.

Επιπλέον, δεν υπάρχει πάγια σχέση μεταξύ των ρηματικών ταυτοτήτων και των σωμάτων στα οποία αναφέρονται αυτές οι ταυτότητες. Το σημαίνον μπορεί να κινείται ελεύθερα σ' ένα παιχνίδι εννοιών και απολαύσεων. Αυτό, μερικές φορές, θεωρείται ότι είναι το γενικό χαρακτηριστικό της «μεταμοντέρνας» ζωής, και, σίγουρα, υποδηλώνει ότι οι έμφυλες ταυτότητες μπορούν να αλλάξουν, να υιοθετηθούν και να εγκαταλειφθούν, να αναδιπλωθούν και να ανασυνδυαστούν. Αυτό έχει αποτελέσει ζήτημα στη «Queer theory», τη δεκαετία του 1990, και σε άλλες εφαρμογές των ιδεών του μετα-δομισμού και του μεταμοντερνισμού.

Προκύπτουν διάφορες δυσκολίες με την έννοια της γενικευμένης αστάθειας. Μπορεί να συμβαίνει εξ ορισμού, αλλά, σ' αυτή την περίπτωση, δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον. Αν είναι ανοιχτή στον εμπειρικό έλεγχο, τότε είναι δύσκο-

λο να αποφύγουμε το γεγονός ότι σε κάποιες ιστορικές περιπτώσεις οι έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις αλλάζουν αργά, και σε άλλες αλλάζουν ραγδαία. Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή της Irina Novikova για την έμφυλη τάξη στη σοβιετική και μετα-σοβιετική εποχή (κεφάλαιο 2). Επιπλέον, η έννοια της γενικευμένης αστάθειας δε μας βοηθάει να κατανοήσουμε γιατί κάποιοι άνθρωποι θα ήθελαν να αλλάξουν τις έμφυλες συμβάσεις, ενώ κάποιοι άλλοι θα αντιθέτονταν σε τέτοιες αλλαγές. Αυτό είναι ένα καίριο ερώτημα για την πολιτική του φύλου. Εγείρει το ζήτημα των διαφορετικών υλικών συμφερόντων που έχουν οι διαφορετικές ομάδες σε μια άνιση κοινωνία—ένα ερώτημα που είναι δύσκολο να σχηματοποιηθεί σε μια καθαρά ρηματική θεωρία.

Η μετα-δομιστική προσέγγιση βοηθάει ώστε να δοθεί έμφραση στο ότι οι ταυτότητες δημιουργούνται πάντα ιστορικά και είναι εξ ορισμού ανοιχτές στην αλλαγή—όμως χρειαζόμαστε μια πιο συγκεκριμένη θεωρία για να κατανοήσουμε πώς συμβαίνει αυτή η αλλαγή. Το κλειδί είναι να αναγνωρίσουμε ότι οι δομές αναπτύσσουν τάσεις κρίσης, δηλαδή, εσωτερικές αντιθέσεις ή τάσεις που υπονομεύουν τα ισχύοντα μοντέλα και επιβάλλουν την αλλαγή στην ίδια τη δομή.

Αυτή η προσέγγιση στην αλλαγή—η οποία προέρχεται από τη γερμανική κριτική θεωρία, ιδιαίτερα του Jürgen Habermas (1976)—μας επιτρέπει να διακρίνουμε περιόδους όπου οι πιέσεις για αλλαγή είναι καλά ελεγχόμενες, ή δημιουργούνται σταδιακά, από περιόδους κατά τις οποίες οι τάσεις κρίσης ξεσπούν σε πραγματική κρίση και επιβάλλουν ταχείες αλλαγές. Επίσης, μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τα συμφέροντα τα οποία μπορεί να κινητοποιηθούν

υπέρ ή εναντίον της αλλαγής, εξετάζοντας τη θέση διαφορετικών ομάδων μέσα στη δομή που βρίσκεται υπό πίεση, και πώς αυτές δημιουργήθηκαν μέσα σε εκείνη τη δομή. Οι τάσεις κρίσης, μπορούν να αναγνωριστούν σε καθεμία από τις τέσσερις δομές των έμφυλων σχέσεων οι οποίες αναφέρθηκαν νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο.

Οι σχέσεις εξουσίας παρουσιάζουν την πιο θεαματική πρόσφατη αλλαγή. Έχει εμφανιστεί ένα παγκόσμιο κίνημα για τη χειραφέτηση των γυναικών που αμφισβητεί τον έλεγχο των ανδρών στους θεσμούς, καθώς και την εξουσία των ανδρών στις ιδιωτικές σφαίρες της σεξουαλικότητας και της οικογένειας.

Εδώ συχνά παρατηρείται η κυριότερη τάση κρίσης. Υπάρχει μία υποκείμενη αντίφαση ανάμεσα στην υποταγή των γυναικών στους άνδρες στις πατριαρχικές οικογένειες και τους χώρους εργασίας, και την αφηρημένη έννοια της ισοσύτητας μεταξύ γυναικών και ανδρών η οποία θεωρείται δεδομένη στην ιδιότητα του πολίτη και τις αγορές. Αυτή η αντίφαση έχει οξυνθεί, κατά τους τελευταίους δύο αιώνες, καθώς έχει αναπτυχθεί το φιλελεύθερο κράτος, και οι σχέσεις της αγοράς έχουν κυριαρχήσει στην οικονομία.

Οι γυναίκες αποτελούν την κύρια ομάδα που είναι υποταγμένη στις πατριαρχικές δομές εξουσίας και επομένως έχουν ένα δομικό συμφέρον για αλλαγή. Τα φεμινιστικά κινήματα, που κινητοποιούν τις γυναίκες, έχουν ενεργοποιηθεί από αυτή την αντίφαση και την έχουν χρησιμοποιήσει για να γκρεμίσουν την ανισότητα. Επίμονα απαιτούν «δικαιώματα» στη δημόσια σφαίρα και χρησιμοποιούν αυτά τα δικαιώματα για να αμφισβητήσουν την καταπίεση στις ιδιωτικές σφαίρες. Η εκστρατεία κατά της ενδοοικογενειακής

βίας αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα (βλ. Rebecca Dobash και Russell Dobash 1992). Αυτή η εκστρατεία, διεκδικώντας τα ανθρώπινα δικαιώματα στην ασφάλεια και την απελευθέρωση από το φόβο, χρησιμοποίησε το ίδιο το πατριαρχικό κράτος για να επιβάλλει αυτά τα δικαιώματα όταν παραβιάζονται από συζύγους και το κατεστημένο.

Οι σχέσεις παραγωγής αποτέλεσαν, επίσης, πεδίο μαζικών αλλαγών. Κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα υπήρξε μια παγκόσμια ενσωμάτωση της γυναικείας εργασίας στην οικονομία της αγοράς. Στις βιομηχανικές χώρες αυτό πήρε τη μορφή μιας τεράστιας αύξησης των ποσοστών «συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό» των έγγαμων γυναικών, ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών. Στον αναπτυσσόμενο κόσμο, πήρε τη μορφή μιας ακόμα μαζικότερης μετακίνησης προς τις πόλεις και της στροφής της γεωργίας προς την αγορά. Μέχρι το τέλος του αιώνα η συμμετοχή των ενήλικων γυναικών στο εργατικό δυναμικό είχε φτάσει πάνω από το 90% του ποσοστού των ανδρών στην Καμπότζη, τη Γκάνα, την Τανζανία, το Βιετνάμ, το Μαλάουι, τη Ρουάντα, τη Μοζαμβίκη, το Μπουρούντι, τη Γουϊνέα, το Μπενίν και τη Σουηδία – και όχι πολύ πιο πίσω σε άλλα κράτη της Σκανδιναβίας, της ανατολικής Ευρώπης, της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, της Κίνας, της κεντρικής και δυτικής Αφρικής.

Υπάρχει μία υποκείμενη αντίφαση μεταξύ της ίσης συνεισφοράς στην κοινωνική εργασία από γυναίκες και άνδρες (έχοντας κατά νου τόσο την άμισθη όσο και τη μισθωτή εργασία) και του έμφυλου σφετερισμού των προϊόντων της κοινωνικής εργασίας. Ο έμφυλος σφετερισμός είναι ορατός στα άνισα εισοδήματα των γυναικών και των ανδρών, ως ομάδες, τις καλύτερες συνθήκες και επαγγελματικές

προοπτικές που έχουν γενικά οι άνδρες, και την πατριαρχική κληρονομιά του πλούτου. (Αποτελεί, επίσης, γενικό κανόνα σε μεγάλες επιχειρήσεις ότι οι γιοι είναι πιθανόν να αναλάβουν την εταιρία, ενώ οι κόρες σχεδόν ποτέ.)

Οι γυναίκες έχουν ένα γενικότερο συμφέρον να αλλάξουν αυτή την κατάσταση. Ως συνέπεια αυτού του γεγονότος, η αναλογία των εργαζόμενων γυναικών που είναι μέλη και αγωνίστριες των συνδικάτων συνεχώς αυξάνεται. Η ιστορία του αγώνα των γυναικών να εδραιώσουν την παρουσία τους στο συνδικαλιστικό κίνημα περιγράφεται στο βιβλίο της Suzanne Franzway *Sexual Politics and Greedy Institutions* (υπό έκδοση). Είναι σημαντικό ότι οι δύο τελευταίοι πρόεδροι της Αυστραλιανής Επιτροπής των Εργατικών Ενώσεων (την κορυφαία οργάνωση σωματείων στη χώρα) είναι γυναίκες. Αλλά η αναταραχή της έμφυλης διαδικασίας συσσώρευσης, και η αλληλεπίδρασή της με τις ταξικές και τις αποικιακές σχέσεις, δημιουργούν περίπλοκες οικονομικές καταστάσεις. Ως αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος, κάποιες γυναίκες – και συχνά αυτές με τη μεγαλύτερη επιρροή – έχουν συμφέρον να αντισταθούν στην οικονομική μεταρρύθμιση, επειδή αυτή θα μπορούσε να ταράξει το εταιρικό σύστημα, από το οποίο αποκομίζουν όφελος.

Έχουν, επίσης, υπάρξει σημαντικές πρόσφατες αλλαγές στις συναισθηματικές σχέσεις στις βιομηχανικές χώρες. Αν και οι λεσβίες και οι ομοφυλόφιλοι άντρες υφίστανται, ακόμα, κακοποίηση και βία εξαιτίας της ομοφυλοφοβίας, η ομοφυλοφιλική σεξουαλικότητα έχει, σε κάποιο βαθμό, πετύχει την νομιμοποίηση ως μια άλλη επιλογή μέσα σε μια ετεροσεξουαλική τάξη. Ορατές κοινότητες ομοφυλόφιλων ανδρών και λεσβιών υπάρχουν τώρα σε πολλές πόλεις, νό-

μοι κατά των διακρίσεων και της δυσφήμισης υπάρχουν σε πολλές χώρες, και υπάρχει και μια περιορισμένη αντιπροσώπευση αυτών των κοινοτήτων σε κάποια πολιτικά συστήματα και σε κάποιους τομείς πολιτικών αποφάσεων (π.χ. σε σχέση με την επιδημία του AIDS). Όπως παρατήρησε ο Dennis Altman (1982), οι κοινότητες των ομοφυλοφίλων ανδρών και των λεσβιών έχουν πετύχει μια θέση, κατά κάποιον τρόπο, παρόμοια με αυτή των εθνικών μειονοτήτων.

Πρόκειται για μια μερική επώλυση μίας μακροχρόνιας αντίφασης. Η πατριαρχική έμφυλη τάξη εμποδίζει κάποιες μορφές συναισθηματικών δεσμών και απόλαυσης τις οποίες παράγουν οι δικές της έμφυλες συμβάσεις (π.χ. ομοκοινωνικοί θεσμοί, οιδιπόδεια οικογένεια). Μια ανάλογη λογική υπάρχει μέσα στις ετεροφυλοφιλικές σχέσεις. Η συνεχώς αυξανόμενη υποκίνηση της σεξουαλικής δραστηριότητας (αυτό που οι συντηρητικοί ονομάζουν «ανεκτικότητα») έρχεται σε αντίθεση με τον ορισμό των γυναικών ως σεξουαλικά παθητικές, ως τα αντικείμενα του πόθου και του εκμαυλισμού των ανδρών. Το αποτέλεσμα είναι ένα άνισο μοντέλο αλλαγής, ορατό στις έρευνες της σεξουαλικής συμπεριφοράς, όπου το σεξουαλικό ρεπερτόριο των γυναικών έχει αυξηθεί αλλά τα «δύο μέτρα και σταθμά» για γυναίκες και άνδρες παραμένουν.

Οι συμβολικές σχέσεις αποτελούν το θεμέλιο των επιχειρημάτων για γενικευμένη αστάθεια, που επικεντρώνονται στην ρηματική κατασκευή των ταυτοτήτων. Επομένως, μπορεί να φανεί δύσκολο να ορίσουμε τις τάσεις κρίσης εδώ. Όμως αυτό που καθιστά δυνατή την αναγνώριση των ασταθών ταυτοτήτων είναι η τάση για κρίση στη νομιμοποίηση της πατριαρχίας.

Η πατριαρχία έχει νομιμοποιηθεί προ πολλού από τα συστήματα πεποιθήσεων που παρουσιάζουν το φύλο ως ένα αιώνιο, αμετάβλητο διαχωρισμό—που είτε έχει δοθεί από το Θεό, είτε έχει καθοριστεί από τα γονίδια—ο οποίος ορίζει τη «θέση της γυναίκας» ως τη σωστή θέση για πάντα. Τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια, τα κοινωνικά κινήματα και τα κινήματα των διανοουμένων έχουν αποδομήσει αυτούς τους ισχυρισμούς: από το γυναικείο κίνημα για το δικαίωμα της ψήφου και την ψυχανάλυση μέχρι το κίνημα για την Απελευθέρωση των Ομοφυλοφίλων και τον μετα-δομισμό. Οι ιδέες για τη φυσική διαφορά εξακολουθούν να έχουν μεγάλη επιρροή στην λαϊκή κουλτούρα. Όμως, με τον καιρό, η ικανότητά τους να διαμορφώνουν την αδιαμφισβήτητη κοινή λογική της κοινωνίας έχει υπονομευτεί. Σε μια εποχή που οι «αλλαγές φύλου» αποτελούν θέμα αναφοράς στα Μ.Μ.Ε., οι κυβερνήσεις θέτουν στόχους ίσων ευκαιριών και πραγματοποιούνται παγκόσμια συνέδρια για την μεταρρύθμιση σε θέματα φύλου, είναι δύσκολο να θεωρείται δεδομένη μία αιώνια αντιπαράθεση αρσενικού/θηλυκού.

Έτσι, έχει πραγματοποιηθεί μία τεράστια αλλαγή στις πεποιθήσεις στην πολιτισμική ζωή των βιομηχανικών χωρών (και πολλών που βρίσκονται στη διαδικασία της βιομηχανοποίησης). Αυτοί που απαιτούσαν ισότητα για τις γυναίκες, ή δικαιώματα για τους/τις ομοφυλόφιλους/ες, πριν από εκατό χρόνια έπρεπε να δικαιολογήσουν αυτή την απαίτησή τους αντιμετωπίζοντας τις πεποιθήσεις για το αντίθετο. Σήμερα όσοι αρνούνται την ισότητα ή τα δικαιώματα πρέπει να δικαιολογήσουν την άρνησή τους απέναντι σε μια τεκμηριωμένη πεποίθηση για ισότητα και στην πεποι-

θηση ότι η αλλαγή μπορεί να συμβεί. Συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο!

Αυτή η συζήτηση εστίασε στις τάσεις κρίσης στην ευρεία κλίμακα της ζωής. Όμως είναι δυνατό οι τάσεις κρίσεις να εμφανιστούν και στην μικρή κλίμακα – στην προσωπική ζωή και στις στενές σχέσεις. Οι τάσεις κρίσεις προκύπτουν όταν η προσωπική πρακτική δομείται γύρω από δεσμεύσεις που είναι και πειστικές και ανυπατάχτες. Η κλασική περίπτωση είναι οι ασυμβίβαστες ερωτικές επιθυμίες και οι φόβοι ενός μικρού παιδιού σε μια «οιδιπόδεια» κρίση, την οποία ο Φρόιντ θεωρούσε την αιτία όλων των μεταγενέστερων νευρώσεων που εμφανίζονται στη ζωή. Δεν είναι απαραίτητο να αποδεχθούμε τη θεωρία του Φρόιντ για να συμφωνήσουμε ότι συχνά εμφανίζονται αντιφάσεις στην προσωπική ζωή, και προωθούν την αλλαγή της τροχιάς ενός ατόμου στη ζωή.

Αυτές οι αλλαγές μπορεί να είναι ατομικές και να μην παράγουν τίποτε άλλο παρά εκκεντρικότητα. Όμως μπορεί να κινούνται και παράλληλα με άλλες ζωές και να καταλήγουν σε παρατεινόμενη αλλαγή. Το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών, τις δεκαετίες του 1960 και 1970, δεν ήταν απλά ένα δημόσιο γεγονός· πυροδοτήθηκε από τις αντιφάσεις στην προσωπική ζωή των γυναικών, ιδιαίτερα στις σχέσεις τους με τους άνδρες. Αφηγήσεις γυναικών από αυτό το κίνημα (π.χ. αυτές που συνέλεξαν η Barbara Laslett και η Barrie Thorne, 1997) δείχνουν πώς η ομοιότητα αυτών των εμπειριών αναγνωρίστηκε και έγινε μια βάση αλληλεγγύης. Οι πράξεις τους, με τη σειρά τους, προκάλεσαν αλλαγές στην τροχιά ορισμένων ανδρών. Μια συνέπεια ήταν οι «fair families» (οικογένειες όπου και οι

δύο γονείς μοιράζονται τις ευθύνες της ανατροφής των παιδιών) των δεκαετιών 1980 και 1990, την ιστορία των οποίων ερευνά η Barbara Risman (1998).

Εφόσον η εμπλοκή του σώματος στις έμφυλες σχέσεις είναι μια κοινωνική διαδικασία, τάσεις κρίσεις μπορεί να προκύψουν και στο επίπεδο του σώματος. Η κλασική ανάλυση του Φρόιντ για την «υστερία» αναγνώρισε ακριβώς αυτό: τη σωματική συνέπεια (ένας βήχας, ή μία παράλυση του βραχίονα) που οφείλεται σε ψυχολογική σύγκρουση. Οι σωματικές συνέπειες μπορεί να είναι πολύ πιο σοβαρές από αυτές που είχαν συνήθως οι αριστοκράτες ασθενείς του Δρ. Φρόιντ. Η διεκδίκηση του ανδρισμού, σε μια φτωχογειτονιά ή σε ένα εργοστάσιο ή στο δρόμο, μπορεί να καταλήξει σε βία, εργατικό ατύχημα, ή θάνατο. Επεσήμανα στο κεφάλαιο 3 πώς η δουλειά στο εργοστάσιο αφανίζει τα σώματα των εργατών, και πώς ο υποδειγματικός ανδρισμός στον επαγγελματικό αθλητισμό οδηγεί σε μεγάλη καταπόνηση, τραυματισμούς, και μακροχρόνια σωματική βλάβη.

Οι τάσεις κρίσης μπορεί να επηρεάσουν και τις σωματικές εντυπώσεις. Όπως παρατηρεί η Lynne Segal στο *Straight Sex* (1994), έχουν υπάρξει πολλές δυσκολίες στις ετεροφυλοφιλικές σχέσεις που συνδέονται με το νέο φεμινισμό. Δε δημιουργούνται απαραίτητα από το φεμινισμό, αλλά σίγουρα από τις ίδιες τάσεις κρίσης που προκάλεσαν το φεμινισμό. Ομοίως, οι παραβιάσεις των έμφυλων ορίων στην περίπτωση των διαφυλικών δε συμβαίνουν μόνο στο μυαλό των ανθρώπων. Συχνά εμπλέκουν σωματικές εντυπώσεις, όπως ψευδαισθήσεις ενός σώματος του άλλου φύλου, ή την αίσθηση παγίδευσης σε λάθος σώμα – βλέπε, για παράδειγμα, την περιγραφή της εμπειρίας της Katherine

Cummings ως διαφυλικής στο βιβλίο της *Katherine's Diary* (1992).

Επομένως, οι τάσεις κρίσης στο φύλο προκύπτουν και σε μεγάλη και σε μικρή κλίμακα. Και οι τέσσερις δομές του φύλου περιέχουν τάσεις κρίσης· όμως δεν πρόκειται για τις ίδιες τάσεις, δεν αναπτύσσονται απαραίτητα με τον ίδιο ρυθμό και δεν ωριμάζουν ταυτόχρονα. Υπάρχει, επομένως, πολυπλοκότητα και αρρυθμία στη διαδικασία της ιστορικής αλλαγής. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η έμφυλη τάξη δεν είναι ομοιογενής και ότι η έμφυλη πολιτική είναι πολύπλοκη και πολυτάραχη.

5

Το Φύλο στην Προσωπική Ζωή

Για τους περισσότερους ανθρώπους, το να είσαι «άνδρας» ή «γυναίκα» είναι κάτι παραπάνω από ένα ζήτημα προσωπικής εμπειρίας. Είναι κάτι που αφορά τον τρόπο που μεγαλώνουμε, τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε στην οικογενειακή μας ζωή και στις σεξουαλικές μας σχέσεις, τον τρόπο που αυτοπαρουσιάζομαστε, και βλέπουμε τους εαυτούς μας, στις καθημερινές καταστάσεις. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσω μερικά ζητήματα που προκύπτουν σε αυτό το στενό, προσωπικό πεδίο, και αντικατοπτρίζουν το πώς κατανοούμε το τί συμβαίνει σε αυτό.

Έμφυλη ανατροφή

Όταν η θεωρία των «έμφυλων ρόλων» παρείχε το βασικό πλαίσιο για τη συζήτηση του κοινωνικού φύλου, υπήρχε μια αρκετά σαφής περιγραφή του πώς οι άνθρωποι προσκοτούσαν το φύλο. Τα μωρά, από την αρχή, ονομάζονταν κορίτσια ή αγόρια –προσδιοριζόνταν από τα διάσημα ροζ και μπλε ρούχα των μωρών. Τα μπλε μωρά ανέμεναν να συμπεριφέρονται διαφορετικά από τα ροζ μωρά –να είναι πιο άγρια και σκληρά, πιο απαιτητικά, επιθετικά και εύρωστα. Όταν ερχόταν η ώρα, τους έδιναν για παιχνίδια όπλα, μπάλες ποδοσφαίρου και ηλεκτρονικά παιχνίδια. Τα ροζ μωρά,

αντίθετα, ανέμεναν να είναι πιο παθητικά και υποχωρητικά, επίσης πιο όμορφα. Καθώς μεγάλωναν, τα έντυναν με ρούχα γεμάτα στολίδια, τους έδιναν κούκλες και κασετίνες μακιγιάζ, τους έλεγαν να προσέχουν την εμφάνισή τους και να είναι ευγενικά και ευχάριστα.

Με το πέρασμα του χρόνου, τα πρώην μπλε μωρά θα μάθαιναν να οδηγούν αυτοκίνητα και να λύνουν μαθηματικές εξισώσεις, να ανταγωνίζονται στον τομέα της αγοράς και να κερδίζουν τα προς το ζειν, και να κνηγούν τα πρώην ροζ μωρά. Τα πρώην ροζ μωρά θα μάθαιναν να μαγειρεύουν, να είναι καλά στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους, να κάνουν ό,τι τους λένε, και να γίνονται ελκυστικά για να αρέσουν στα πρώην μπλε μωρά.

Για να το θέσω πιο τυπικά, η ιδέα ήταν ότι οι έμφυλοι ρόλοι προσκτώνταν με την «κοινωνικοποίηση». Διάφοροι «παράγοντες κοινωνικοποίησης», κυρίως η οικογένεια, το σχολείο, οι ομάδες ανηλίκων και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αναλάμβαναν τον έλεγχο του παιδιού. Μέσα από έναν τεράστιο αριθμό μικρών αλληλεπιδράσεων, αυτοί οι παράγοντες μάθαιναν στο κορίτσι ή στο αγόρι τις «νόρμες» ή τις προσδοκίες από τη συμπεριφορά της/του. Αυτό μπορούσε να γίνει με τη μίμηση αξιοθαύμαστων «προτύπων», όπως ήταν ο πατέρας για το αγόρι ή θα μπορούσε να γίνει αποσπασματικά. Η συμμόρφωση με τις νόρμες θα οδηγούσε σε επιβραβεύσεις, ή επιδοκιμασία: χαμόγελα από τη μητέρα, αποδοχή από τους φίλους, καλοί βαθμοί στο σχολείο, επιτυχία στα ραντεβού, διορισμός σε μια καλή δουλειά. Η μη συμμόρφωση ή απόκλιση θα οδηγούσε σε αποδοκιμασία, από μούτρα και φωνές μέχρι ξύλο ή φυλάκιση.

Με αυτό το συνδυασμό θετικής και αρνητικής ενίσχυ-

σης, τα περισσότερα παιδιά θα μάθαιναν, καθώς μεγάλωναν, τη συμπεριφορά που θεωρούνταν η κατάλληλη, ανάλογα με το φύλο τους. Τελικά θα τα έκαναν όλα αυτόματα: θα έφταναν να πιστεύουν ότι είναι αυτό που έπρεπε να είναι. Θα ανέπτυσσαν, στην πραγματικότητα, τα χαρακτηριστικά που η κοινωνία θεωρούσε κατάλληλα για τις γυναίκες και τους άνδρες, και έτσι, θα «εσωτερικεύαν» τις νόρμες. Ως πλήρως κοινωνικοποιημένα μέλη της κοινωνίας, θα αποδοκίμαζαν, με τη σειρά τους, τους/τις αποκλίνοντες/ουσες, και θα μετέφεραν τις νόρμες στην επόμενη γενιά. Το σύστημα των έμφυλων ρόλων, επομένως, φαινόταν να έχει ένα ενσωματωμένο μηχανισμό σταθεροποίησης, και θα αναπαράγονταν με το χρόνο. Φυσικά κάτι στη διαδικασία θα μπορούσε να πάει λάθος. Αν οι πατεράδες, για παράδειγμα, εξαφανίζονταν από τις οικογένειες και τα αγόρια δεν είχαν μοντέλο ρόλων, αυτό θα οδηγούσε, πιθανώς, σε αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για το πώς προσκτάται το κοινωνικό φύλο, όμως, υπάρχουν, επίσης, σοβαρά προβλήματα που σχετίζονται με αυτό το ζήτημα: τόσο σοβαρά που, στην πραγματικότητα, το μοντέλο «κοινωνικοποίησης» θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί.

Πρώτα απ' όλα, δεν υπάρχει απλά ένας «έμφυλος ρόλος» για τα αγόρια και ένας άλλος για τα κορίτσια. Υπάρχουν πολλαπλά μοντέλα ανδρισμού και θηλυκότητας στις σύγχρονες κοινωνίες. Αυτά προκύπτουν, εν μέρει, από τις ταξικές διαφορές (π.χ. ο ανδρισμός του επιχειρηματία έναντι του ανδρισμού του τεχνίτη) και τον πλουραλισμό εθνοτήτων στις σύγχρονες κοινωνίες (π.χ. διαφορετικές παραδόσεις για τις σχέσεις της/του συζύγου μεταξύ κινεζο-αμε-

ρικών, αфро-αμερικών, και αγγλο-αμερικών, ή μεταξύ των τούρκων μεταναστών και των γερμανών γηγενών). Όμως, τα πολλαπλά μοντέλα προκύπτουν και μέσα από τις έμφυλες σχέσεις του φύλου, μέσα από αντιφάσεις και δυναμικές που συζητήθηκαν στο κεφάλαιο 4.

Δεύτερον, το μοντέλο κοινωνικοποίησης υποθέτει ότι η εκμάθηση του φύλου είναι ζήτημα απόκτησης χαρακτηριστικών, δηλαδή, κανονικότητα του χαρακτήρα που θα παράγει κανονικότητα της συμπεριφοράς. Η θεωρία των έμφυλων ρόλων είναι, κατά βάση, μία εκδοχή του μοντέλου της «έμφυλης διαφοράς» που συζητήθηκε στο κεφάλαιο 3. Όπως, όμως, είδαμε στο κεφάλαιο 3, είναι δύσκολο να βρεθούν διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών (κοριτσιών και αγοριών). Ακόμα και όταν οι κλίμακες μέτρησης των ψυχολόγων ανιχνεύουν κάποιες διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών, αυτές είναι τόσο μικρές σε σύγκριση με την απόγνωση μεταξύ των γυναικών και μεταξύ των ανδρών. Είναι ξεκάθαρο ότι το ζήτημα της εκμάθησης του φύλου, καθώς μεγαλώνουμε, δεν μπορεί να είναι απλά θέμα εσωτερίκευσης των κανόνων του ρόλου.

Τρίτον, το μοντέλο «κοινωνικοποίησης» παρουσιάζει το υποκείμενο που μαθαίνει ως παθητικό δέκτη. Σε αυτό το μοντέλο, οι ενεργοί φορείς μεταδίδουν τις νόρμες του ρόλου σε ένα παθητικό υποκείμενο, του οποίου το μοναδικό καθήκον είναι η εσωτερίκευση αυτού που του δίδεται. Αν κοιτάξουμε πραγματικές περιπτώσεις στις οποίες μαθαίνεται το φύλο, θα δούμε ότι δεν είναι καθόλου έτσι. Για παράδειγμα, τα αμερικανικά δημοτικά σχολεία που μελέτησε η Barrie Thorne (κεφάλαιο 2). Τα αγόρια και τα κορίτσια, εδώ, δεν είναι αδρανή και δεν αφήνουν τις νόρμες του φύ-

λου να τους παρασύρουν. Είναι συνεχώς ενεργητικοί/ές. Μαθαίνουν τους έμφυλους διαχωρισμούς από τους ενήλικες, και κάποιες φορές τους δέχονται, και κάποιες όχι. Δημιουργούν τους δικούς τους διαχωρισμούς στην αυλή, και έπειτα τους καταργούν. Δοκιμάζουν έμφυλες αυτο-παραουσιώσεις (π.χ. τα μεγαλύτερα κορίτσια φοράνε λιπ κλος), και μερικά δοκιμάζουν παρουσιάσεις αντίθετες από το φύλο τους (π.χ. κορίτσια με αθλητικό ή άγριο ύφος). Παραπονιούνται, αστειεύονται, φαντάζονται και αμφισβητούν τα έμφυλα ζητήματα. Παρόμοια ενέργεια και δραστηριότητα εμφανίζεται και σε άλλες μελέτες εκμάθησης του φύλου, όπως οι μαθητές Λυκείου στη Βρετανία που περιγράφονται από τον Mairtin Mac an Ghail στο *The Making of Men* (1994).

Το μοντέλο κοινωνικοποίησης φαίνεται να ξεχνά την ευχαρίστηση, που είναι προφανής στο μεγαλύτερο μέρος της εκμάθησης του φύλου, τον ενθουσιασμό με τον οποίο οι νέοι άνθρωποι αποδέχονται τον έμφυλο συμβολισμό (π.χ. σέξι ρούχα) και κατασκευάζουν τις έμφυλες σχέσεις (π.χ. εφηβικά ραντεβού). Ούτε δείχνει να κατανοεί την αντίσταση πολλών νέων ανθρώπων σε ηγεμονικές ερμηνείες του φύλου: τα αγόρια που μισούν τον αθλητισμό, τα κορίτσια που θέλουν να γίνουν αστροναύτες, οι έφηβοι που αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως ομοφυλόφιλους. Επίσης, φαίνεται να ξεχνά τη δυσκολία που ενέχεται στην κατασκευή των ταυτοτήτων και την κατανόηση των μοντέλων συμπεριφοράς στην έμφυλη τάξη που οριοθετούνται από την εξουσία, τη βία και τις αλλοτριωμένες σεξουαλικότητες. Η ανησυχητική μελέτη της Sue Lee, *Losíng Out* (1986), σε δεκαεπτάχρονα και δεκαεξάχρονα κορίτσια στη Βρετανία, έδει-

ξε σχεδόν ανυπόφορα διλήμματα, σχετικά με τη σεξουαλική φήμη, στην αντιμετώπιση των αγοριών, τα οποία συμμερίζονται μια μισογυνιστική κουλτούρα. Όπως παρατήρησε ένα κορίτσι: «Είναι φαύλος κύκλος. Αν δεν τους θέλεις, τότε σε λένε τσούλα. Αν πας μαζί τους, θα σε κούνε τσούλα μετά». Αν σκεφτούμε ότι οι γυναίκες παρουσιάζονται στη σύγχρονη ποπ μουσική ως «πόρνες» και «τσούλες», τότε είναι φανερό ότι το δίλημμα αυτό δεν είναι ασυνήθιστο.

Το τέταρτο πρόβλημα με το μοντέλο κοινωνικοποίησης είναι ότι αναγνωρίζει μόνο μία κατεύθυνση στην εκμάθηση –προς τις νόρμες των έμφυλων ρόλων. Είναι δύσκολο, μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, να κατανοήσουμε τις αλλαγές κατεύθυνσης που συχνά εμφανίζονται στη ζωή ενός νέου ατόμου, που μοιάζουν να έρχονται από το πουθενά –δηλαδή, από κάπου έξω από το άτομο. Μερικές φορές, λαμβάνουν χώρα εξελικτικές κρίσεις, με ξαφνική αλλαγή στις έμφυλες πρακτικές. Μπορεί να υπάρξει αλλαγή προσκόλλησης από τον πατέρα στη μητέρα, αυξημένο επίπεδο επιθετικότητας, ξαφνική έκρηξη σεξουαλικής δραστηριότητας, αποστροφή για τα κορίτσια ή τα αγόρια. Αντί το νεαρό άτομο να αποτύχει στην «εσωτερίκευση» των μοντέλων των γονιών του, μπορεί να τα απορρίψει έντονα, να κριτικάρει την πολιτική ή την ανθρώπινη ανεπάρκειά τους και να ξεκινήσει να ψάχνει για κάτι διαφορετικό.

Αυτό το στάδιο της ανθρώπινης ανάπτυξης γίνεται πολύ πιο κατανοητό μέσα από την ψυχανάλυση παρά μέσα από τη θεωρία των ρόλων. Η διαδικασία της ανάπτυξης, που έγινε για πρώτη φορά κατανοητή στις περιπτώσεις που μελέτησε ο Φρόιντ, δίνει έμφαση στη σύγκρουση και στην αντίφαση. Ο Φρόιντ αναγνώρισε ότι ένα άτομο συχνά ανα-

πτύσσεται σε διαφορετικές κατευθύνσεις ταυτόχρονα –για παράδειγμα, στα επίπεδα του ασυνείδητου και του συνειδητού. Ανεξάρτητα από το εάν αποδεχόμαστε ή όχι τα μοντέλα που προτείνουν οι σύγχρονες σχολές ψυχανάλυσης (παραμένουν βαθιά διχασμένες), αυτή η προσέγγιση φαίνεται σημαντική.

Μία καλύτερη περιγραφή του πώς προσκτούμε το φύλο, επομένως, πρέπει να αναγνωρίσει και τις αντιφάσεις της ανάπτυξης και το γεγονός ότι τα μανθάνοντα υποκειμένα είναι ενεργά και όχι παθητικά. Οι άνθρωποι που μεγαλώνουν σε μια έμφυλη κοινωνία αναπόφευκτα αντιμετωπίζουν τις έμφυλες σχέσεις και συμμετέχουν ενεργά σε αυτές. Αυτή η συμμετοχή αποδιοργανώνεται σε κάποιο βαθμό, επειδή τα μοντέλα της ζωής τους δεν είναι ακόμα σταθερά. Αυτό εξηγεί και το στοιχείο της αναρχίας στο «έμφυλο παιχνίδι», όπως το περιγράφει η Thorpe, με τα παιδιά να μπαίνουν και να βγαίνουν από τα έμφυλα μοντέλα. Αυτή η αναρχία μπορεί να επανεμφανιστεί και αργότερα στη ζωή, εάν επιχειρήσουμε να απο-μάθουμε ή να ξαναμάθουμε τα έμφυλα μοντέλα, οπότε μπορεί να εξελιχθεί σε μια τρομακτική εμπειρία –έμφυλος ίλιγγος και όχι έμφυλο παιχνίδι.

Στο κεφάλαιο 3 υποστηρίχθηκε ότι πρέπει να αναγνωρίσουμε τα σώματα ως φορείς στην κοινωνική ζωή, και αυτό ισχύει και στην εκμάθηση του φύλου. Το ενεργό υποκείμενο σωματοποιείται. Η απόλαυση που περιλαμβάνεται στην εκμάθηση του φύλου αποτελεί, ως ένα βαθμό, σωματική απόλαυση, απόλαυση στη σωματική εμφάνιση και σωματική επιτέλεση. Οι σωματικές αλλαγές, όπως το ξεκίνημα της εμμηνου ρύσης, η πρώτη εκοπερμάτωση, το «σπάσιμο» της φωνής ενός αγοριού και η ανάπτυξη του στήθους ε-

νός κοριτσιού, είναι συχνά σημαντικές στην ανάπτυξη του φύλου. Η σημασία τους είναι, ωστόσο, αμφίσημη μέχρι να τους δοθεί κάποιος ορισμός από τον έμφυλο συμβολισμό στην κοινωνία.

Επειδή η έμφυλη πρακτική εμπλέκει τα σώματα αλλά δεν είναι καθορισμένη βιολογικά, η έμφυλη πρακτική που μαθαίνεται μπορεί να είναι εχθρική προς την σωματική ευεξία. Οι νέοι άνδρες στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Αυστραλία, που θεσπίζουν τον νεοασποκτηθέντα ανδρισμό τους, πεθαίνουν σε φοβερούς αριθμούς, σε ποσοστό τέσσερις φορές υψηλότερο από αυτό των νεαρών γυναικών. Ένας μεγάλος αριθμός έφηβων κοριτσιών και νεαρών γυναικών ξεκινούν δίαιτα, σε μια προσπάθεια να συνεχίσουν να είναι ελκυστικές στο άλλο φύλο. Ένα ορισμένο ποσοστό φτάνει στην ανορεξία, η οποία αποτελεί απειλή για τη ζωή τους. Μεγαλύτεροι άνδρες συχνά πεθαίνουν από ασθένειες που θα μπορούσαν να θεραπευθούν, επειδή το θεωρούν άναδρο να παραδεχτούν τον πόνο και να ζητήσουν βοήθεια.

Τα σωματοποιημένα υποκείμενα/αντικείμενα έρχονται αντιμέτωπα με τα έμφυλα καθεστώτα (όπως ορίζονται στο κεφάλαιο 4) των θεσμών με τους οποίους έρχονται σε επαφή. Το μοντέλο της κοινωνικοποίησης είχε δίκιο σχετικά με τη σημασία της οικογένειας, του σχολείου, και των Μ.Μ.Ε. στη ζωή των παιδιών, αλλά σπάνια αναγνώριζε την εσωτερική πολυπλοκότητα αυτών των θεσμών. Είναι πιθανό να υπάρξουν αντικρουόμενα μοντέλα και μηνύματα. Στο σχολείο, οι εκπαιδευτικοί παρουσιάζουν μια σειρά από διαφορετικά μοντέλα ανδρισμού και θηλυκότητας στα παιδιά, απλά ως αποτέλεσμα της ποικιλομορφίας της δικής τους ζωής. Τα παιδιά μπορεί να μάθουν κάποιες από τις έμ-

φυλες πολιτικές των μεγαλύτερων –εντάσεις, διαχωρισμούς και συμμαχίες. Οι μεγάλοι, με τη σειρά τους, μπορεί να είναι διχασμένοι για τα έμφυλα ζητήματα στην συμπεριφορά τους προς τα παιδιά. Ακόμα και σε μια οικογένεια με δύο γονείς, υπάρχει χώρος αντιπαράθεσης σχετικά με το πώς μεγαλώνει ένα κορίτσι ή ένα αγόρι.

Επιπλέον, η ίδια εμπειρία μπορεί να ερμηνευτεί με διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα, ένα αγόρι που μεγαλώνει σε περιβάλλον ενδοοικογενειακής βίας, όπου ο πατέρας του συχνά ξυλοκοπεί τη μητέρα του, μπορεί να ενσωματώσει τη βία προς τις γυναίκες στο ρεπερτόριο του ανδρισμού. Πολλοί το κάνουν είναι σύνηθες, οι άνδρες που καταδικάστηκαν για κακοποίηση των συζύγων τους να περιγράφουν σκληρές ενδοοικογενειακής βίας στα παιδικά τους χρόνια. Όμως, το αγόρι μπορεί να αντιδράσει ενάντια στη βία και από τρόμο (ιδιαίτερα όταν η βία κατά της συζύγου συνοδεύεται συχνά και από βία προς τα παιδιά), ή μπορεί να πάρει το μέρος της μητέρας του και να φτιάσει σε εντελώς διαφορετική σχέση με τις γυναίκες στη ζωή του.

Οι θεσμοί δεν καθορίζουν μηχανικά το πώς μαθαίνουν οι νέοι άνθρωποι. Όμως, διαμορφώνουν τις συνέπειες των πράξεων των νέων ανθρώπων –τους κινδύνους που διατρέχουν, την αναγνώριση που έχουν, τα δίκτυα στα οποία αποκτούν πρόσβαση, τις ποινές που πληρώνουν. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου μοντέλου ανδρισμού μπορεί να επηρεάσει έντονα τη σχολική επιτυχία ενός αγοριού, και επομένως τους επαγγελματικούς δρόμους που του ανοίγονται αργότερα. Ένα μοντέλο επιθετικής, σωματικά αυταρχικής επίδειξης ανδρισμού, της «ανδρικής διαμαρτυρίας», η οποία είναι γνωστή στα σχο-

λεία που φοιτούν παιδιά εργατικής τάξης, μπορεί να καταλήξει σε έντονη σύγκρουση με τις/τους εκπαιδευτικούς, διαταραχή της μάθησης και, κάποιες φορές, σε βία και αποβολή από το σχολείο. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν μοντέλα ανδρισμού, πιο γνωστά στα σχολεία των προνομιούχων τάξεων, που είναι το ίδιο ανταγωνιστικά, αλλά επιδιώκουν τον ανταγωνισμό μέσα από τους διαύλους που παρέχονται από το σχολείο. Αγόρια που αναπτύσσουν αυτό το μοντέλο ανδρισμού, είναι πιθανό, να κατευθυνθούν προς την ακαδημαϊκή και την επαγγελματική καριέρα. (Για μια χρήσιμη έρευνα για τις διαφορετικές σχέσεις στο σχολείο βλέπε το *Uncertain Masculinities* από τον Mike O'Donnell και την Sue Sharpe, 2000).

Καθώς τα παιδιά αγωνίζονται για τη θέση τους σε έναν έμφυλο κόσμο, δεν εσωτερικεύουν, κατά ένα μεγάλο μέρος, τις συμπεριφορές συγκεκριμένου φύλου. (Όπως παρατηρήθηκε στο κεφάλαιο 3, οι αυστηρά έμφυλες συμπεριφορές είναι σπάνιες.) Το σημαντικότερο είναι ότι τα παιδιά μαθαίνουν πώς λειτουργούν οι έμφυλες σχέσεις και πώς να κινηθούν μέσα σε αυτές.

Το μεγαλύτερο μέρος της εκμάθησης του φύλου από τους/τις νέους/ες αφορά την εκμάθηση της ικανότητας του φύλου, με αυτήν την έννοια. Οι νέοι μαθαίνουν πώς να διαπραγματεύονται την έμφυλη τάξη. Μαθαίνουν πώς να υιοθετούν μια συγκεκριμένη έμφυλη ταυτότητα και να παράγουν μια ορισμένη έμφυλη συμπεριφορά. Επίσης μαθαίνουν πώς να παίρνουν αποστάσεις από μια δεδομένη έμφυλη ταυτότητα, πώς να αστειεύονται σχετικά με τις επιτελέσεις τους. Τα περισσότερα αγόρια και κορίτσια δεν ανταποκρίνονται στα ιδανικά έμφυλα πρότυπα – τα ιδανικά πρό-

τυπα της ανδρικής και της γυναικείας ομορφιάς, της ικανότητας, της επίτευξης στόχων και της αναγνώρισης. Όμως, τα περισσότερα, τελικά, τα βγάζουν πέρα. Τελικά, «μαθαίνουν πώς να πορευτούν» για να δανειστώ μια διάσημη φράση του Βιτγκενστάιν.

Μας διευκολύνει, αν θεωρήσουμε ότι η ενεργή εκμάθηση εμπεριέχει τη δέσμευση ενός ατόμου σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση. Το μανθάνον υποκείμενο δεν απορροφά απλά αυτά που έχει να μάθει· δεσμεύεται με αυτά, και προχωρά στη ζωή σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η ευχαρίστηση της εκμάθησης του φύλου, όπως έχει αναφερθεί, είναι η ευχαρίστηση της δημιουργικότητας και της προόδου. Η εκμάθηση του φύλου μπορεί να επιτευχθεί οποιαδήποτε στιγμή ένα νεαρό άτομο αντιμετωπίζει τις έμφυλες σχέσεις σε καταστάσεις της καθημερινής ζωής, και παλεύει με αυτές. Δεν είναι, συνήθως, προσχεδιασμένη, και δεν είναι απαραίτητο να ονομάζεται ρητά έμφυλη – μπορεί να είναι, για παράδειγμα «τα αθλήματα που μου αρέσουν», «οι καυγάδες με τους γονείς μου», «τα επαγγέλματα που μου ταιριάζουν», κ.λπ.

Αυτό δε σημαίνει ότι η εκμάθηση του φύλου είναι άμορφη. Από την αρχή της διαδικασίας, αυτό που μαθαίνεται μπορεί να συνδέεται με άλλους τομείς μάθησης, και να δημιουργεί σύνολα. Τα παιδιά μαθαίνουν και διαμορφώνουν στη ζωή τους μοντέλα πρακτικής – τις διαμορφώσεις της έμφυλης πρακτικής στην προσωπική μας ζωή που ονομάζουμε «θηλυκότητα» και «ανδροπρέπεια».

Οι έμφυλες διαμορφώσεις, όντας μοντέλα δραστηριότητας, δεν είναι στατικές. (Αυτός είναι ένας λόγος που οι απόπειρες κάποιων ψυχολόγων να συλλάβουν τον ανδρισμό.

και τη θηλυκότητα με τυποποιημένες κλίμακες με χαρτί και μολύβι δεν απέδωσαν αρκετά). Η διαδικασία δέσμευσης σε μία κατάσταση, καθώς προχωρούμε μπροστά, συμβαίνει όχι μόνο στο επίπεδο συγκεκριμένων τμημάτων της μάθησης, αλλά και στην ευρύτερη κλίμακα μιας ολόκληρης ζωής. Ο ανδρισμός και η θηλυκότητα αποτελούν «προβολές», για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο που προτείνει ο φιλόσοφος Jean-Paul Sartre (1968). Είναι μοντέλα μιας πορείας ζωής που προβάλλονται από το παρόν στο μέλλον, δημιουργώντας νέες συνθήκες και γεγονότα που δεν υπήρχαν πριν.

Βλέποντας την εκμάθηση του φύλου ως τη δημιουργία έμφυλων προβολών καθίσταται δυνατή η αναγνώριση και της δράσης του υποκειμένου και της απειθείας των έμφυλων δομών. Τα έμφυλα μοντέλα του αναπτύσσονται στην προσωπική ζωή ως μια σειρά αναμετρήσεων με τους περιορισμούς και τις δυνατότητες της υπάρχουσας έμφυλης τάξης. Σε αυτές τις αναμετρήσεις το υποκείμενο αυτοσχεδιάζει, αντιγράφει, δημιουργεί, και έτσι αναπτύσσει χαρακτηριστικές στρατηγικές για να χειριστεί καταστάσεις στις οποίες οι έμφυλες σχέσεις είναι παρούσες –μαθαίνει «πώς να πορεύεται» με συγκεκριμένους τρόπους. Με τον καιρό, ιδιαίτερα αν οι στρατηγικές αποδειχθούν επιτυχημένες, ριζώνουν και αποκρυσταλλώνονται ως μοντέλα θηλυκότητας και ανδρισμού.

Η υπάρχουσα δομή εξουσίας, καταμερισμού της εργασίας, κ.λ.π. σημαίνει ότι κάποιες στρατηγικές είναι πιο πιθανό να φέρουν αποτελέσματα από κάποιες άλλες. Επομένως, είναι πιθανό να υπάρχει επικάλυψη στις έμφυλες προβολές, ένας βαθμός, δηλαδή, κοινωνικής τυποποίησης της ζωής του ατόμου. Μπορούμε να τις ονομάσουμε κοινές

τροχιές της έμφυλης διαμόρφωσης. Είναι αυτό που οι ερευνητές/τριες, με τη μέθοδο της λήψης των ιστοριών ζωής και την εθνογραφική έρευνα, εντοπίζουν ως μοντέλα «ανδρισμού» και «θηλυκότητας».

Οι έμφυλες προβολές δεν είναι μονοδιάστατες ή ομαλές. Ένα νεαρό άτομο μπορεί να αναπτύξει μία ή περισσότερες διαφορετικές, και ίσως αντικρουόμενες, έμφυλες στρατηγικές ταυτόχρονα. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ως παράδειγμα τον ποδοσφαιριστή που γράφει και ποίηση, τη σεξουαλική έφηβο που ταυτόχρονα μελετάει σκληρά για το πανεπιστήμιο. Τέτοιες συγκρούσεις είναι συνήθεις στην εφηβεία, καθώς οι έφηβοι/ες δοκιμάζουν τη μία στρατηγική μετά την άλλη. Μπορούν όμως να συνεχιστούν και στη ενήλικη ζωή. Το γνωστό μυθιστόρημα *Regeneration* της Pat Barker (1992), που εκτυλίσσεται κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, έχει μια τέτοια σύγκρουση ως κεντρικό θέμα. Στο μυθιστόρημα αυτό, ο ποιητής Σίγκφριντ Σιασσούν αντιμετωπίζει μια ανυπόφορη ένταση μεταξύ δύο δεσμεύσεων: την τυπική ανδρική δέσμευσή του, ως στρατιώτη, να σταθεί δίπλα στους συναδέλφους του και να συνεχίσει να αγωνίζεται, και την αίσθηση της έγνοιας και της ευθύνης του να εναντιωθεί σε έναν πόλεμο που θεωρεί απαράδεκτο και φρικαλέο.

Η πολυπλοκότητα ή η αντιφατικότητα των έμφυλων σχέσεων, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4, μπορούν να επιφέρουν σύγκρουση καθώς μεγαλώνουμε. Το κλασικό παράδειγμα είναι το «οιδιπόδειο σύμπλεγμα» που αναγνώρισε ο Φρόιντ στη νεαρή παιδική ηλικία, το οποίο προκύπτει από τη σύγκρουση μεταξύ του συναισθηματικού δεσμού με τη μητέρα και τον πατέρα. Ένα άλλο σύνθητες παράδειγμα,

στην εφηβεία, είναι η σύγκρουση μεταξύ της πίστης σε ομηλίκους φίλους του ίδιου φύλου, και στο συναισθηματικό δεσμό με ένα άτομο του αντίθετου φύλου. Σύγκρουση μπορεί, επίσης, να δημιουργηθεί όταν η έμφυλη πρακτική του νεαρού ατόμου παραβιάζει ή αντιτίθεται στις συμβάσεις. Αυτή η αντίσταση μπορεί να βρει κοινωνική υποστήριξη, όπως στην περίπτωση του Χιου Μπράουν (κεφάλαιο 2), επειδή υπήρχε ένα δίκτυο ομοφυλοφιλικών σχέσεων στο Νουλαγκαντί το οποίο μπόρεσε να ανακαλύψει. Όμως, ένα νεαρό άτομο μπορεί να μη βρει τέτοια υποστήριξη και να οδηγηθεί στη μοναξιά και το φόβο· αυτό αποτελεί ένα σημαντικό θέμα για τις υπηρεσίες τηλεφωνικής βοήθειας και υποστήριξης, όπως είναι οι γραμμές αποτροπής αυτοκτονιών.

Συνήθως, θεωρεί ο Φρόντ, η οιδιπόδεια κρίση επιλύεται. Μέσα από την επίλυσή της, το παιδί προχωράει σε ένα νέο στάδιο ανάπτυξης. Δε χρειάζεται να συμφωνούμε με την επακέντρωση του Φρόντ στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα για να συμφωνήσουμε με τον ευρύτερο ισχυρισμό. Μια ιστορία ζωής και μια έμφυλη προβολή μέσα σε μια ιστορία ζωής, δεν ξεδιπλώνεται μονοκόμματα. Περιλαμβάνει πολλές διακριτές στιγμές ή στάδια, κατά τα οποία γίνονται διαφορετικές έμφυλες δεσμεύσεις, υιοθετούνται διαφορετικές στρατηγικές, ή επιτυγχάνονται διαφορετικές λύσεις σε έμφυλα ζητήματα.

Θα σας δώσω ένα παράδειγμα από τη δική μου έρευνα με μια μικρή ομάδα ανδρών του αυστραλιανού οικολογικού κινήματος (Connell 1995: κεφ. 5). Οι περισσότεροι μεγάλωσαν σε σπίτια με συμβατικό έμφυλο καταμερισμό εργασίας, και στην παιδική και εφηβική ηλικία δεσμεύτηκαν στον ηγεμονικό ανδρισμό. Όμως, τη στιγμή της δεσμεύσης ακολούθησε μια στιγμή άρνησης. Άρχισαν να α-

πομακρύνονται από τον ηγεμονικό ανδρισμό, για διάφορους λόγους, συμπεριλαμβανομένης και της οικογενειακής σύγκρουσης. Οι περισσότεροι τότε, στην αντι-κουλτούρα ή στο οικολογικό κίνημα, αντιμετώπισαν το φεμινισμό και αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν τα έμφυλα ζητήματα κατά πρόσωπο: αυτή ήταν μια στιγμή αποχωρισμού από τον ηγεμονικό ανδρισμό. Σε αυτό το στάδιο είχαν παραμείνει κάποιιοι κατά την περίοδο της συνέντευξης. Κάποιοι, ωστόσο, είχαν προχωρήσει και βρίσκονταν σε ένα στάδιο αντιπαλότητας, ξεκινούσαν ένα πολιτικό εγχείρημα αναμόρφωσης του ανδρισμού και δεσμεύτηκαν στην ισότητα των φύλων.

Δεν πιστεύω πως υπάρχει μια τυποποιημένη σειρά στα στάδια της έμφυλης διαμόρφωσης —αν και ένας αριθμός ψυχολόγων, από τον Φρόντ και μετά, πιστεύουν ότι υπάρχει. Από τη γνώση μας για την ποικιλομορφία της έμφυλης τάξης καταλαβαίνουμε ότι είναι απίθανο να υπάρχουν οικουμενικοί κανόνες για τον τρόπο εκμάθησης του φύλου. Ίσως, το πιο κοντινό σε οικουμενικό κανόνα να είναι το γεγονός της ποιοτικής αλλαγής. Οποιαδήποτε συγκεκριμένη έμφυλη προβολή, για κάποιο άτομο ή για μια ομάδα, στο ξεχωριστό ιστορικό τους περιβάλλον, είναι πιθανόν να περιλαμβάνει σημεία μετάβασης και διαφορετικά στάδια ανάπτυξης. Καμιά πορεία ζωής δεν καθορίζεται μηχανικά από το σημείο εκκίνησης της.

Η ποικιλία των μορφών ανδρισμού και θηλυκότητας, που είναι φανερή σε κάθε έρευνα για το φύλο, συνεπάγεται διαφορετικές τροχιές στην έμφυλη διαμόρφωση. Ταξικές ανισότητες, εθνοτικές ποικιλίες, τοπικές διαφορές, εθνική προέλευση και μετανάστευση δημιουργούν διαφορετικές εμπειρίες στην παιδική ηλικία. Εθνογραφικές μελέτες

της παιδικής ηλικίας όπως το California Childhoods Project (Thorpe κ.ά υπό έκδοση) δείχνουν καθαρά αυτή την ποικιλία των πορειών. Τα έμφυλα καθεστώτα των θεσμών επιτρέπουν διαφορετικές αντιπαραθέσεις με την έμφυλη τάξη που είναι κυρίαρχη μεταξύ των ενηλίκων. Μπορεί να υπάρχει και σύγκρουση μεταξύ των ενηλίκων για έμφυλα ζητήματα που αφορούν στα παιδιά: οι γονείς μπορεί να επικρίνουν το σεξ και τη βία στα M.M.E., η εκκλησία μπορεί να επικρίνει την ελαστικότητα των γονιών, τα M.M.E. να χλευάζουν την εκκλησία...

Η ποικιλία των τροχιών παρουσιάζεται σε μια πρόσφατη βρετανική μελέτη, *Lesbian Lifestyles*, της Gillian Duppe (1997), που αναφέρεται στα παιδικά χρόνια γυναικών που δεν είναι ετεροσεξουαλικές στην ενήλικη ζωή τους. Κάποιες «μαθήτευσαν» στη συμβατική θηλυκότητα, κάποιες υπήρξαν αγοροκόριτσα· κάποιες μεγάλωσαν σε οικογένειες με συμβατικό καταμερισμό εργασίας, κάποιες άλλες σε οικογένειες όπου υπήρχε ισονομία. Η Duppe δίνει έμφαση στη δράση των κοριτσιών ανταποκρινόμενες σε αυτές τις εμπειρίες. Αλλά, επίσης, σημειώνει και την ανυπακοή στην έμφυλη τάξη. Καθώς προχώρησαν στην εφηβεία, όπου βασιλεύει η κουλτούρα του «έρωτα» και των «ραντεβού», πολλά από τα κορίτσια αισθάνθηκαν τον κόσμο των έμφυλων σχέσεων, όπως τον γνώριζαν μέχρι τότε, να καταρρέει. Όπως θυμάται μία γυναίκα, η Κόνι:

Τα πάντα άλλαξαν, ξαφνικά έγιναν τελείως διαφορετικοί άνθρωποι. Σκεφτόμουν τί είναι αυτό που συμβαίνει σε όλους/ες τους/τις άλλους/ες και δεν συμβαίνει σε μένα;... Ειλικρινά, δεν ήξερα πώς να συμπερι-

φερθώ. Όλοι/ες έμοιαζαν να γνωρίζουν αυτό το μυστικό κώδικα που όλοι/ες είχαν μάθει και εγώ όχι. Όλοι/ες ήξεραν πώς να συμπεριφερθούν στις ντίσκο, και εγώ καθόμουν κολλημένη στον τοίχο τρομοκρατημένη. Πού τα έμαθαν αυτά; Εγώ δεν τα ήξερα. Ήταν κάποιο μοντέλο κοινωνικής συμπεριφοράς στο οποίο όλοι/ες ταίριαζαν, αλλά εγώ δεν το γνώριζα -Θεέ μου!... Τα μεγάλα «λάγνα» μάτια, τα μακιγιαρισμένα πρόσωπα, και τα φουστάνια, και όλα αυτά, και το «θέατρο», και να το «παίζουν» κάποιες, βασικά να προσπαθούν να είναι ελκυστικές. Στα 12, είχαν πάψει να είναι οι φίλες που γνώριζες, και ξαφνικά γίνονταν μικρές ενήλικες, που έκαναν κάτι που δεν καταλάβαινες. Ξαφνικά ήταν -Ω! Με τα αγόρια, να φλερτάρουν, τέτοια πράγματα· δεν μου ταίριαζε εμένα, εγώ δε θα μπορούσα ποτέ να το κάνω.

Ποικιλία δε σημαίνει χάος. Οι έμφυλες στρατηγικές των παιδιών είναι παρόμοιες, όπως δείχνει η εθνογραφική μελέτη της Thorpe στα σχολεία (κεφάλαιο 2). Αντιμετωπίζουν τους ίδιους θεσμούς και παρόμοιες ομάδες ενηλίκων. Μια από τις πιο σημαντικές ικανότητες που μαθαίνουν τα παιδιά είναι να γνωρίζουν ποιος είναι ο κυρίαρχος ανδρισμός και θηλυκότητα του κόσμου των ενηλίκων. Τα παιδιά μεγαλώνουν κάτω από τη σκιά οποιασδήποτε ιδεολογίας κυριαρχεί στην έμφυλη τάξη. Μπορεί να μην την ενστερνίζονται, αλλά δεν μπορούν να την ξεχάσουν. Σκεφτείτε την τροχιά του Χάριετ Μπράουν (κεφάλαιο 2): έντονη απόκλιση, σε κάποια σημεία, από το αγόρι της εργατικής τάξης, αλλά ακόμα να αναζητά μια σχέση ζευγαριού που ήταν, κα-

τά κάποιο τρόπο, ένας συμβατικός γάμος.

Είναι δύσκολο κάποιος/α να αποκοπεί εντελώς από τα έμφυλα μοντέλα με τα οποία έχει μεγαλώσει. Έχοντας αυτό υπόψη, οι ακτιβιστές της Απελευθέρωσης των Ομοφυλόφιλων μίλησαν για «αυτο-καταπίεση» μεταξύ των ομοφυλόφιλων ανδρών. Μια ετεροφυλοφιλική εκδοχή του ίδιου διλήμματος παρουσιάζεται στο διάσημο μυθιστόρημα της Doris Lessing *The Golden Notebook* (1962). Η Lessing παρουσιάζει τις ηρωίδες της Άννα και Μόλλυ να προσπαθούν να ζήσουν ανεξάρτητες, ως «ελεύθερες γυναίκες», συνεπείς με τις αρχές της βρετανικής αριστεράς. Όμως, έβρισκαν ότι η αυτονομία τους συνεχώς υπονομευόταν από τη συναισθηματική τους ανάγκη για σχέση με έναν άνδρα. Η πολιτική τους εμπειρία, ακόμα και η οικονομική τους ανεξαρτησία, δεν αλλάζουν κάτι.

Όσο, η έμφυλη τάξη αλλάζει. Έτσι, καθίσταται δυνατό να υπάρξουν νέες τροχιές, νέοι δρόμοι μάθησης. Οι νέες γυναίκες, που μεγαλώνουν σε κοινότητες επηρεασμένες από το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών, αντιμετωπίζουν διλήμματα σχετικά με το επάγγελμα, το γάμο και τα παιδιά, όπως μπορούμε να δούμε στις αυτοβιογραφίες που συνέλεξε η Jocelyne Scutt στο *Growing up Feminist* (1985). Όμως, δεν αντιμετωπίζουν το ίδιο αδιέξοδο με αυτό των γυναικών της γενιάς της Doris Lessing.

Υπάρχουν στοιχεία ότι η πίστη στην ισότητα των φύλων έχει εξαπλωθεί και στους νεότερους άνδρες. Για παράδειγμα, στην πρόσφατη εθνική μελέτη για τους άνδρες στη Γερμανία, από τους Zulehner και Volz (1998), οι άνδρες κάτω των πενήντα επιδοκιμάζουν το μοντέλο της ισότητας στην οικογενειακή ζωή, και απορρίπτουν τις «παρα-

δοσιακές» νόρμες, περίπου δύο φορές περισσότερο από ό,τι οι άνδρες άνω των πενήντα. Όμως, οι κοινωνίες με συνέπεια στην άποψη της ισοτιμίας είναι σπάνιες και, όπως έδειξε η περίπτωση της Ανατολικής Ευρώπης (κεφάλαιο 2), οι κοινωνίες μπορεί να κινηθούν στην αντίθετη κατεύθυνση. Για να κατανοήσουμε τις δυνάμεις που διαμορφώνουν τους δρόμους που ακολουθεί η εξέλιξη του φύλου πρέπει να κινηθούμε έξω από την προσωπική ζωή στα έμφυλα μοντέλα στο ευρύτερο φάσμα της ζωής. Αυτό είναι το θέμα του κεφαλαίου 6.

Η έμφυλη ταυτότητα

Ίσως, ο πιο συνηθισμένος τρόπος για να αντιληφθούμε την παρουσία του φύλου στην προσωπική ζωή είναι μέσω της έννοιας της «έμφυλης ταυτότητας». Ο όρος «ταυτότητα» έχει μια μεγάλη ιστορία στη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία, και έχει υποστεί μια παράξενη αλλαγή στην σημασία του.

Όταν η λέξη πέρασε από τα λατινικά στα αγγλικά, γύρω στον 16ο αιώνα, ήταν ένας φιλοσοφικός όρος που σήμαινε απόλυτη συμφωνία, ομοιότητα. Χρησιμοποιούνταν όταν ο συγγραφέας ήθελε να αναφερθεί σε ένα πράγμα ή πρόσωπο που παρέμενε ίδιο στο χρόνο, παρά τις διαφορετικές συνθήκες. Ο φιλόσοφος John Locke, για παράδειγμα, χρησιμοποίησε τον όρο με αυτόν τον τρόπο στο βιβλίο του *On Human Understanding*. Αρχικά, λοιπόν, η έννοια της «ταυτότητας» ανήκε σε μια ομάδα φιλοσοφικών και θρησκευτικών όρων που εξέφραζαν το θέμα της ενότητας. Μέχρι τον 19ο αιώνα, ο όρος «ταυτότητα» είχε ενσωματωθεί απολύτως στην αγγλική γλώσσα και χρησιμοποιούνταν στη

λογοτεχνία, καθώς επίσης και τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά. Ακόμα, χρησιμοποιούνταν γενικά με τη σημασία της «ομοιότητας», αν και μερικές φορές και με τη σημασία της ύπαρξης του ανθρώπου ή για να δώσει έμφαση στο ποιός είμαι σε σχέση με το ποιός δεν είμαι.

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, ωστόσο, το «ποιός είμαι» αναδεικνυόταν όλο και περισσότερο σε πρόβλημα για τους χρήστες των ευρωπαϊκών γλωσσών. Η φεουδαρχική κοινωνική τάξη είχε πεθάνει, και είχε αντικατασταθεί από έναν ανήσυχο καπιταλισμό, γιγαντιαίες νέες πόλεις, τεράστιες εργατικές μεταναστευτικές ομάδες και αγριεμένες εργατικές τάξεις. Ένα ριζοσπαστικό εργατικό κίνημα αμφισβήτησε το διαχωρισμό των τάξεων στο όνομα της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων. Ταυτόχρονα, οι παγκόσμιες αυτοκρατορίες έφεραν τους/τις ευρωπαίους/ες και τους/τις βορειοαμερικανούς/ίδες αντιμέτωπους/ες με ριζικά διαφορετικές κουλτούρες, και έθεσαν το κρίσιμο ερώτημα της ανθρώπινης ομοιότητας και διαφοράς. Ήταν οι ινδιάνοι/ες Σεγιέν ή οι Ζουλού τα αδέρφια του λευκού ανθρώπου; Ήταν οι Αβοριγίνες της Αυστραλίας, ή οι Μπενγκάλι, στο ίδιο επίπεδο με τους βρετανούς κατακτητές; Κάποιοι έλεγαν ναι: οι περισσότερες φωνές μεταξύ των κατακτητών έλεγαν όχι. Μια νέα διάλεκτος της «φυλής» αναδύθηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα για να αρνηθεί την ανθρωπινή ενότητα.

Ταυτόχρονα, λάμβανε χώρα και μια αλλαγή στις έννοιες του φύλου. Οι άνδρες και οι γυναίκες, παραδοσιακά, θεωρούνταν ότι ανήκουν στο ίδιο είδος (αν και ο ένας ήταν μια πιο τέλεια εκδοχή του άλλου). Η δυτική κουλτούρα, όλο και περισσότερο, απέρριπτε την άποψη αυτή και όριζε τους

άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικούς στη φύση, ακόμα και ως αντίθετους (Laqueur 1990). Οι άνδρες και οι γυναίκες είχαν αμετάκλητα τοποθετηθεί σε «ξεχωριστές σφαίρες» ανάλογες με τη διαφορετική τους φύση. Υπήρχαν χειροπιαστές αποδείξεις γι' αυτό. Σπουδαίες αρχαιολογικές έρευνες είχαν εντοπίσει το φυσικό διαχωρισμό του χώρου εργασίας και οικιακής ζωής, και το σταδιακό διαχωρισμό των πόλεων, όπως η Νέα Υόρκη, σε έμφυλες και ταξικές ζώνες (Wall 1994). Καλά εδραιωμένη, πλέον, στα ίδια τα θεμέλια της πόλης, η πεποίθηση ότι υπάρχουν ξεχωριστές σφαίρες ενδυναμώθηκε τόσο πολύ που έγινε αποδεκτή ακόμα και από τις περισσότερες φεμινίστριες του 19ου αιώνα.

Έτσι, η δυτική αστική κουλτούρα —που ήταν η κυρίαρχη κουλτούρα, τότε, στον κόσμο— συμπεριέλαβε μια πανίσχυρη ιδεολογία για τις έμφυτες διαφορές μεταξύ των ανθρώπων. Υποτίθεται ότι υπήρχαν διαφορές χαρακτήρα και σωματικού τύπου, οι οποίες αντανάκλωνταν στις ιεραρχίες της τάξης, της φυλής και του φύλου. Ωστόσο, η πεποίθηση αυτή τέθηκε σε αμφισβήτηση αμέσως μόλις διαμορφώθηκε. Αμφισβητήθηκε από τους/τις διανοούμενους/ες που ήταν αντίθετοι/ες στην αποικιοκρατία, όπως ο Μοχάντας Γκάντι, που διαφωνούσε με την ιδέα της εκ φύσεως ή επίκτητης ανωτερότητας πιστεύοντας ότι «όλοι έχουν την ίδια ψυχή». Η πεποίθηση για πάγιες διαφορές αμφισβητήθηκε, με άλλο τρόπο, από τη ριζοσπαστική ψυχολογία του Σίγκμουντ Φρόιντ. Ο Φρόιντ έβλεπε τις ενήλικες προσωπικότητες ως κατ' ανάγκη εσωτερικά διχασμένες και γεμάτες συγκρούσεις. Ο Φρόιντ δε συμμεριζόταν την ιδέα του Γκάντι ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν την «είδα ψυχή». Αντίθετα, έβλεπε την ποικιλία της ψυχικής ζωής του ενήλικου —συ-

μπεριλαμβανομένης της γυναικείας και ανδρικής συμπεριφοράς, της ετεροφυλοφιλίας και της ομοφυλοφιλίας— ως το αποτέλεσμα διαφορετικής πορείας, που οδηγούσε σε διαφορές στην ψυχική συγκρότηση.

Η άποψη του Φρόιντ για μια προσωπικότητα γεμάτη συγκρούσεις αναπτύχθηκε ποικιλοτρόπως από τους συνεχιστές του, και ιδιαίτερα από τον Άλφρεντ Άντλερ. Ο Άντλερ, ένας σοσιαλιστής γιατρός στη Βιέννη, ασχολούταν με την υγεία της εργατικής τάξης. Είχε, επίσης, επηρεαστεί από το γυναικείο κίνημα της εποχής. Αυτό το υπόβαθρο τον οδήγησε στην άποψη ότι η κοινωνική θέση κάποιου/ας, και ιδιαίτερα ο βαθμός της κοινωνικής εξουσίας του/της, αποτελούσε την κρίσιμη αιτία της δημιουργίας της προσωπικής του/της ιστορίας και των ψυχολογικών του/της συγκρούσεων. Σε μια αξιολογία πρώτη σύνθεση φεμινιστικών και ψυχαναλυτικών ιδεών, ο Άντλερ πρότεινε ότι ο πυρήνας των νευρώσεων δεν ήταν η καταπιεσμένη σεξουαλικότητα, όπως πίστευε ο Φρόιντ, αλλά η «ανδρική διαμαρτυρία». Επρόκειτο για έναν διαστρεβλωμένο αγώνα για υπεροχή, που έχει τις ρίζες του στη συναισθηματική ερμηνεία του μικρού παιδιού για την ανδρική εξουσία και τη γυναικεία υποταγή, μέσα στην οικογένεια. Αργότερα, ο Άντλερ (1927) πίστευε ότι η τελική απάντηση στις νευρώσεις, που δημιουργήθηκαν από την έμφυλα διαχωρισμένη κοινωνία, ήταν η ανάπτυξη μιας ενοποιημένης αντίληψης κοινωνικής ευθύνης και αμοιβαίας υποχρέωσης.

Αυτές οι διορατικές απόψεις έγιναν η βάση του σημαντικότερου αιτήματος για ταυτότητα τον 20ο αιώνα. Το διάσημο βιβλίο του Erik Erikson *Childhood and Society* (1950) ερμηνεύει μια σειρά από σύγχρονα προσωπικά, κοινωνικά

και πολιτικά προβλήματα ως δυσκολίες για τη δημιουργία ταυτότητας. «Η μελέτη της ταυτότητας, επομένως, γίνεται τόσο στρατηγικής σημασίας στις μέρες μας όσο και η μελέτη της σεξουαλικότητας την εποχή του Φρόιντ» (Erikson 1950:242). Η ιδέα του Erikson για την προσωπική ταυτότητα βασίστηκε στην άποψη του Φρόιντ ότι η προσωπικότητα του ενήλικου διαμορφώνεται μέσα από μια μακροχρόνια διαδικασία ανάπτυξης γεμάτη συγκρούσεις.

Όμως, ενώ ο Φρόιντ εστίασε σε συγκρούσεις που εμπλέκουν ασυνείδητες ενέργειες του μυαλού (το «εκείνο» («id»)) και το «υπερεγώ» («superego»)), ο Erikson έδωσε έμφαση στις συνειδητές ενέργειες, στο «Εγώ» («ego»). Το Εγώ είναι η πνευματική ενέργεια που εμπλέκεται στις συναλλαγές με τον έξω κόσμο, η ενέργεια όπου βρίσκεται η συνειδητή αίσθηση του εαυτού. Για τον Erikson, ο όρος «ταυτότητα» σήμαινε τη συνοχή των ψυχολογικών μηχανισμών με τους οποίους το Εγώ χειρίζεται τις πιέσεις που αυτό δέχεται—από το ασυνείδητο, από τη μια μεριά, και τον έξω κόσμο από την άλλη. Αν επιτευχθεί αυτή η ισορροπία τότε καταγράφεται σε μια σταθερή αίσθηση του εαυτού. Έτσι το ερώτημα «ποιός είμαι;» απαντάται, καταρχήν, από την επιτυχία του Εγώ να χειριστεί τις δοκιμασίες και τις ταλαιπωρίες της ψυχολογικής ανάπτυξης. Ο Erikson πίστευε ότι αυτό ήταν ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα σε ένα στάδιο της ανάπτυξης, την εφηβεία. Αυτή η ιδέα οδήγησε σε ένα μεγάλο αριθμό συζητήσεων για την εφηβεία, ως μια περίοδο «αναζήτησης της ταυτότητας».

Η βασική εφαρμογή αυτής της ιδέας στο φύλο έγινε από τον αμερικανό ψυχίατρο Robert Stoller (1968), ο οποίος τη διαφοροποίησε κατά δύο τρόπους. Πρώτον, ο «πυρή-

νας της ταυτότητας του φύλου» που είδε ο Stoller ως τη βάση της ενήλικης προσωπικότητας, υποτίθεται ότι διαμορφωνόταν στα πρώτα στάδια της ζωής –τα πρώτα δύο ή τρία χρόνια– και όχι στην εφηβεία. Δεύτερον, η έννοια της ταυτότητας απέκτησε διαφορετικό πλαίσιο αναφοράς. Ο Erikson αναφέρθηκε στη σύνθεση του Εγώ, ως σύνολο. Η σύλληψη του Stoller ήταν πολύ πιο συγκεκριμένη. Όταν μιλάμε για «ταυτότητα του φύλου» μιλάμε μόνο για μία διάσταση του ατόμου –την εμπλοκή του σε έμφυλες σχέσεις ή τη σεξουαλική πρακτική.

Για τον Stoller αυτή η στενότερη εστίαση δεν είχε σημασία επειδή πίστευε ότι η σύνθεση της προσωπικότητας, ως σύνολο, εστιαζόταν κυρίως στην αίσθηση του ότι είσαι άνδρας ή γυναίκα. Όμως, σε οποιαδήποτε άλλη οπτική της προσωπικότητας και της κοινωνικής διαδικασίας, μια αποκλειστική εστίαση στο φύλο αποτελεί πρόβλημα. Μπορούμε να μιλήσουμε εξίσου για «ταυτότητα της φυλής», «ταυτότητα της γενιάς» ή «ταυτότητα της τάξης». Εάν αναγνωρίσουμε τη «διαρκή συνύφανση» (Bottomley 1992) αυτών των κοινωνικών σχέσεων, θα πρέπει να δώσουμε προσοχή σε αυτές τις άλλες μορφές ταυτότητας προκειμένου να κατανοήσουμε την ταυτότητα του φύλου. Η έννοια της «ταυτότητας» όπως διαμορφώθηκε από τον Stoller οδηγεί, επομένως, στην έννοια της ταυτότητας ως εγγενώς πολλαπλής παρά ως μονιστικής.

Ένα μοντέλο ταυτότητας δομημένο πάνω στη διχοτομία του φύλου έγινε ευκολότερα αποδεκτό τη δεκαετία του 1970, εξαιτίας της ανάπτυξης της φεμινιστικής έρευνας στην Αμερική που έδινε έμφαση στην έμφυλη διαφορά κατά την ανατροφή των παιδιών. Η πιο σημαντική έκφραση

αυτής της άποψης ήταν της Nancy Chodorow στο *The Reproduction of Mothering* (1978).

Ο ισχυρισμός της Chodorow συνέδεε τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας, που απέδιδε το καθήκον της φροντίδας των μωρών και νηπίων αποκλειστικά στις γυναίκες, με τις πορείες της ανάπτυξης των κοριτσιών και αγοριών οι οποίες προέκυπταν από διαφορετικές συναισθηματικές καταστάσεις κατά τα πρώτα χρόνια της παιδικής τους ηλικίας. Τα κορίτσια, μεγαλωμένα από ένα γονιό του ίδιου φύλου με αυτά, συνήθως έχουν λιγότερο σαφή όρια του Εγώ. Όταν μεγαλώνουν έχουν πιο έντονο κίνητρο για να αναθρέψουν παιδιά. Τα αγόρια, που ωθούνται προς την αποσύνδεση από μία μητέρα που ανταποκρίνεται στον έμφυλο διαχωρισμό, συνήθως βιώνουν νωρίτερα μία διακοπή ή ρωγμή στην ανάπτυξη. Δυσκολεύονται περισσότερο στο να δημιουργήσουν μια ταυτότητα του φύλου, και έχουν σαφέστερα όρια του εαυτού τους ως ενήλικες.

Ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας στη φροντίδα του παιδιού είναι ένα γεγονός, μέρος του ευρύτερου καταμερισμού της εργασίας που συζητήθηκε στο κεφάλαιο 4. Αν και έχει στοιχειοθετηθεί καλά ότι οι άνδρες μπορούν να «γίνουν μητέρες» και να φροντίσουν ένα παιδί (Risman 1986), ακόμα, στη σύγχρονη δυτική κουλτούρα, λίγοι το κάνουν. Αλλά οι αιτίες γι' αυτό είναι οικονομικές παρά ψυχολογικές. Στη Νορβηγία, όπου το κόστος της απώλειας ημερομισθίων για έναν άνδρα έχει μειωθεί έντονα με τη θεσμοθέτηση της «άδειας πατρότητας», περίπου το 70 τοις εκατό των ανδρών που τη δικαιούνται την παίρνουν και είναι παρόντες στη φροντίδα των παιδιών τους κατά τον πρώτο μήνα της ζωής τους (Ισότητα των Φύλων Ombudsman

1997). Υπάρχει επίσης αυξανόμενη αναγνώριση –μεταξύ άλλων και από την Chodorow (1994)– ότι δε συναντάμε διχοτομικά έμφυλα μοντέλα στις ενήλικες προσωπικότητες. Όπως δείχνει η έρευνα για την ψυχολογική «έμφυλη διαφορά», η οποία συζητήθηκε στο κεφάλαιο 3, τα αποτελέσματα της παιδικής ανάπτυξης είναι, κατά περίεργο τρόπο, μη-διχοτομικά.

Και οι κοινωνικοί/ές ερευνητές/τριες αναγνωρίζουν, όλο και περισσότερο, απόκλιση στις έμφυλες κατηγορίες. Αυτό είναι ξεκάθαρο στις πρόσφατες έρευνες για τον ανδρισμό. Σε αντίθεση με τον τρόπο που «ο ρόλος του άνδρα» παρουσιαζόταν στη δεκαετία του 1970, έχει γίνει συνήθεια να μιλάμε για «ανδρισμούς» στον πληθυντικό. Υπάρχει σημαντική ποικιλία στην ερμηνεία του φύλου για τους άνδρες, στις διάφορες κουλτούρες. Αυτό γίνεται προφανές αν συγκρίνουμε πρόσφατες περιγραφές των ανδρισμών στη Λατινική Αμερική, τη Μέση Ανατολή, και τη νότια Αφρική (Gutmann 2001, Ghousoub και Sinclair-Webb 2000, Morrell 2001). Υπάρχουν επίσης σημαντικά στοιχεία για πολλαπλούς ανδρισμούς στην ίδια κουλτούρα, ακόμα και μέσα στον ίδιο θεσμό, ομάδα συνομήλικων ή χώρο εργασίας. Ένα σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η εθνογραφική μελέτη του Douglas Foley (1990) σε ένα λύκειο σε μια επαρχιακή πόλη του Τέξας στις ΗΠΑ. Εδώ η αλληλεπίδραση του φύλου, της τάξης και της εθνότητας δημιουργεί διάφορες εκδοχές του ανδρισμού. Υπάρχει η κυρίαρχη ομάδα των Αγγλων μαθητών που τους αρέσουν ο αθλητισμός και ονομάζονται «jocks», οι αντι-εξουσιαστές μεξικανο-αμερικάνοι που ονομάζονται «vatos», και η ομάδα που ειρωνικά ονομάζει ο Foley «σιωπηλή πλειοψηφία».

Η τάση, επομένως, είναι να μιλάμε για πολλαπλές έμφυλες και σεξουαλικές ταυτότητες. Μερικοί ψυχολόγοι, για παράδειγμα, έχουν καταγράψει τα στάδια απόκτησης της «ομοφυλοφιλικής ταυτότητας» (Troiden 1989) ως μίας εκ των πολλών πιθανών σεξουαλικών ταυτοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία. Όμως, υπάρχει σημαντική αλλαγή σκεπτικού πηγαίνοντας από την έννοια της «έμφυλης ταυτότητας» στην έννοια της «ταυτότητας του κοινωνικού φύλου» ή της «σεξουαλικής ταυτότητας». Με τις κατηγορίες να μοιάζουν όλο και πιο περίπλοκες, η έννοια της ταυτότητας χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο για να δώσει όνομα σε ισχυρισμούς κάποιων ατόμων σχετικά με το ποιοί ή τί είναι.

Αυτό συνδέεται στενά με την ανάπτυξη (ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες) της «πολιτικής της ταυτότητας», από τότε που παρήκμασαν τα σοσιαλιστικά και ταξικά κινήματα, που είχαν παγκόσμιους στόχους. Κάποιος/α γίνεται μέλος ενός κοινωνικού κινήματος ισχυριζόμενος ότι ταυτίζεται (ως μαύρος/η, ως γυναίκα, ως λεσβία, κ.λπ.) με αυτό που αντιπροσωπεύει το κίνημα. Η πολιτική του «queer» προχώρησε τη διαδικασία ένα βήμα παραπέρα. Οι ακτιβιστές /τριές της αμφισβήτησαν ότι οι κοινότητες ήταν δεδομένες δίνοντας έμφαση στην ποικιλομορφία τους: τονίζοντας, για παράδειγμα, την παρουσία των μαύρων λεσβιών στις κοινότητες που κυριαρχούνταν από λευκές λεσβίες. Σε ακραίο σημείο, η έννοια της ταυτότητας γίνεται ένας τρόπος να ονομαστεί η μοναδικότητα, παρά μια ιδιότητα που αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό.

Ακόμα και οι «ταυτότητες» του φύλου και της σεξουαλικότητας, που έχουν ερευνηθεί επαρκώς, αποδεικνύεται, αν τις εξετάσουμε προσεκτικά, ότι είναι λιγότερο συμπα-

γείς από ό,τι μπορεί να πιστεύαμε. Ο Arne Nilsson (1998) στην καλοφτιαγμένη μελέτη του για την ιστορία των ανδρών ομοφυλόφιλων στη σουηδική πόλη του Γκέτεμποργκ αναγνωρίζει τρεις τύπους ομοφυλόφιλων: τους «so», κοινώς κάπως θηλυπρεπείς· τους «real men», συχνά νέοι της εργατικής τάξης· τους «fjollor», φανταχτερές «αδελφές». Τρεις ταυτότητες, ίσως; Όμως, ο Nilsson δείχνει, επίσης, πώς τα μοντέλα της ομοφυλοφιλικής ζωής δημιουργούνται μέσα από τη δομή της βιομηχανικής και παράκτιας πόλης. Μεταξύ των συνθηκών που διαμορφώνουν τη σεξουαλικότητα ήταν και οι πυκνοκατοικημένες γειτονιές, ο απόλυτος έμφυλος καταμερισμός της εργασίας, ο μεγάλος αριθμός των ανδρών στους δημόσιους χώρους, η μη αξιοπρεπής ζωή της εργατικής τάξης, οι εμπορικές σχέσεις με άλλες πόλεις μέσω της ναυτιλίας, ορισμένα μοντέλα αστυνόμευσης, και η φτώχεια πολλών νέων ανδρών, που μπορεί να έκαναν ομοφυλοφιλικές σχέσεις για κάποιο χρονικό διάστημα και έπειτα να μετακινήθηκαν.

Οι ξεχωριστές μορφές της ομοφυλοφιλικής πρακτικής άλλαξαν όταν άλλαξαν αυτές οι συνθήκες. Τη δεκαετία του 1950, η Σουηδία παρουσίασε μια αυξανόμενη ευμάρεια, κτίστηκαν εργατικές κατοικίες στα προάστια, αναπτύχθηκε το κράτος πρόνοιας, και δημιουργήθηκε μία ηθική υστερία για την αποπλάνηση των νέων. Ένας εντονότερος πολιτισμικός διαχωρισμός μεταξύ ετεροφυλόφιλων και ομοφυλόφιλων ακολούθησε την αυξανόμενη μυστικότητα στην ίδια τη σεξουαλική συμπεριφορά. Έτσι, η διαμόρφωση της σεξουαλικής και κοινωνικής πρακτικής, που θα μπορούσε εύκολα να ονομαστεί «ταυτότητες», εξαρτιόταν από τις ιστορικά μεταβατικές κοινωνικές συνθήκες, και για πολλούς α-

πό τους συμμετέχοντες ήταν μόνο ένα περιορισμένο κομμάτι του συνόλου του σεξουαλικού τους ιστορικού ζωής.

Δεδομένων των προβλημάτων που υπάρχουν με την έννοια της «ταυτότητας», προκύπτει το ερώτημα αν έχει, τελικά, κάποια αξία αυτή η έννοια. Σίγουρα η λέξη έχει χρησιμοποιηθεί υπερβολικά. Συχνά, χρησιμοποιείται απλά ως εξεζητημένο συνώνυμο του εαυτού, της φήμης, ή της κοινωνικής θέσης.

Σε μερικές περιπτώσεις, η χρήση του όρου «ταυτότητα» για την διαμόρφωση της έμφυλης ή σεξουαλικής πρακτικής μπορεί να είναι ενεργά παραπλανητική. Ο Guy Hocquenghem (1972), ένας από τους πιο αξιόλογους θεωρητικούς της Απελευθέρωσης των Ομοφυλόφιλων, υποστήριξε ότι η ομοφυλοφιλική επιθυμία είναι καταρχήν υποτυπώδης, αναρχική, μια απρόσωπη ρευστότητα και όχι μια προσωπική ενότητα. Η ομοφυλοφιλική επιθυμία είναι επιθυμία που ξεφεύγει από το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, δηλαδή, την οργάνωση σύμφωνα με την πατριαρχική κοινωνική τάξη. Η ομοφυλοφιλία είναι, κατά μία έννοια, αντίθετη μιας ταυτότητας, όντας μια επιθυμία και μια πρακτική που δεν μπορεί να συνδεθεί σε μια ενότητα. Νομίζω ότι αυτός ο ισχυρισμός δεν πάει πολύ μακριά. Κατά ένα μεγάλο μέρος, η ετεροφυλοφιλική επιθυμία δεν είναι, επίσης, συνδεδεμένη με το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Η ετεροφυλοφιλική επιθυμία, επίσης, είναι συχνά διαστροφική, εφήμερη, χωρίς περιορισμούς και αντίθετη προς την κοινωνική εξουσία που συγκροτεί πάγιες θέσεις και περιορισμένες ταυτότητες στην ετεροφυλοφιλική τάξη. Σύμφωνα με την Lynne Segal στο *Straight Sex* (1994: 254-5): «Οι σεξουαλικές σχέσεις είναι ίσως οι πιο φοβισμένες και ταραχώδεις από όλες τις κοινωνικές σχέσεις, ακρι-

βώς επειδή, ιδιαίτερα όταν είναι ετεροφυλοφιλικές, πολύ συχνά απειλούν παρά επιβεβαιώνουν την έμφυλη πολικότητα». Για παράδειγμα, είναι ακριβώς στη σεξουαλική επαφή που οι ετεροφυλόφιλοι άνδρες μπορεί να αισθανθούν εξάρτηση, αβεβαιότητα, παθητικότητα και –πολύ απλά– να έχουν κοινές εμπειρίες με τις γυναίκες.

Για τον Erikson δεν υπήρχε ποτέ αμφιβολία ότι η ενοποιημένη ταυτότητα ήταν το επιθυμητό. Αυτό το θεώρησε ένα καθήκον που έπρεπε να επιτευχθεί καθώς ο άνθρωπος μεγαλώνει. Οι περισσότεροι από αυτούς/ές που έγραψαν για την «ταυτότητα» θεώρησαν, επίσης, δεδομένο ότι όλοι/ές πρέπει να έχουν μία. Όμως είναι αυτό, πραγματικά, τόσο επιθυμητό; Κάποιες ταυτότητες που θα μπορούσα να σκεφτώ είναι πραγματικά αποκρουστικές – τουλάχιστον α-ναφορικά με τις συνέπειές τους στους/στις άλλους/ές.

Το να δημιουργήσει κάποιος/α μία ταυτότητα, έτσι ώστε να αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο, σημαίνει να αρνηθεί την εσωτερική του ποικιλομορφία και την ευρύτητά του. Μπορεί, επίσης, να σημαίνει ότι πρέπει να αρνηθεί την αλλαγή. Η σημαντική αναμόρφωση των έμφυλων σχέσεων μπορεί να απαιτεί μία αποδόμηση του εαυτού, την εμπειρία ενός έμφυλου ιλίγγου, ως μέρος της διαδικασίας. Αυτό το έχω διαπιστώσει για μια ομάδα ανδρών στο οικολογικό κίνημα στην Αυστραλία οι οποίοι προσπαθούσαν να αλλάξουν τον παραδοσιακό ανδριδμό. (Connell 1995: κεφ. 5). Η αμερικανίδα κοινωνιολόγος Barbara Risman (1998) είχε μια ανάλογη εμπειρία με τις «fair families» στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ίσως, αξίζει να ζούμε με αντιφάσεις παρά να προσπαθούμε να τις εξαλείψουμε.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΕΣ

Η σεξουαλικότητα είναι η σφαίρα της στενής, προσωπικής επαφής όπου σφυρηλατούνται ιδιαίτερα ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί. Ακόμα σε αυτόν τον τομέα έχει προκύψει μια τάση προς τον κατακερματισμό και την αλλοτριώση. Ο επιφανής σύγχρονος θεωρητικός της σεξουαλικότητας, ο βρετανός ιστορικός Jeffrey Weeks (1986), υποστηρίζει πειστικά ότι η «δημιουργία νέων ειδών» σεξουαλικότητας, η διαφοροποίηση πρακτικών, υποκοιλοτύπων και ταυτοτήτων, είναι το χαρακτηριστικό της παρούσας στιγμής.

Τα σεξουαλικά ζητήματα πρέπει να εξεταστούν σε όλους τους πολιτισμούς: είναι δυνατόν, όμως, να εξεταστούν με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Ο ανθρωπολόγος Kalpana Ram (1991) παρατηρεί τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα που χρησιμοποιείται για τα σεξουαλικά ζητήματα, μεταξύ των πληθυσμών Μουκουμπάρ της νότιας Ινδίας, καθιστά τη σεξουαλικότητα των γυναικών αδιάσπαστη από τις έννοιες της ευημερίας και της γονιμότητας, που αντιπροσωπεύουν ένα είδος κοινωνικής ευημερίας. Αντίθετα, ο χριστιανισμός, ανέκαθεν, έθετε την αγνότητα πάνω από τη σεξουαλική εκπλήρωση. Ο όρκος αγνότητας υπήρξε ένα βασικό μέρος του να γίνει κάποιος/α μοναχός ή καλόγρια. Η αγνότητα για τους ιερείς ήταν αρχικά ένα ιδανικό, το οποίο μετατράπηκε σε κανόνα κατά τη διάρκεια της μεγάλης μεταρρύθμισης της μεσαιωνικής εκκλησίας, από τον πάπα Γρηγόριο τον 7ο.

Στο κεφάλαιο 4 σημείωσα ότι η διάκριση μεταξύ «ομοφυλόφιλου» και «ετεροφυλόφιλου» αποτελεί το κλειδί στη δομή των συναισθηματικών δεσμών στη σύγχρονη δυτική

κοινωνία. Αυτή η διάκριση, που είναι τόσο σημαντική τώρα, είναι σχετικά πρόσφατη. Στο μεσαίωνα, και στα πρώτα χρόνια της σύγχρονης Ευρώπης, συγκεκριμένες ομοφυλοφιλικές πράξεις θεωρούνταν συχνά επαίοχυντες ή εγκληματικές, αλλά ανήκαν στην ίδια κατηγορία με άλλες παραβιάσεις της θρησκευτικής ή της κοινωνικής τάξης, όπως η βλασφημία. Δεν πίστευαν ότι καθορίζουν ένα ιδιαίτερο είδος ατόμου, αλλά ένα ιδιαίτερο είδος αμαρτίας, το οποίο ο/η καθέννας/μια μπορούσε να διαπράξει, εάν παρασυρόταν από τον πόθο και την έπαρση (Greenberg 1988). Μέχρι το δέκατο όγδοο αιώνα, στις ακμάζουσες εμπορικές πόλεις της δυτικής Ευρώπης, είχαν δημιουργηθεί δίκτυα ανδρών που συμμετείχαν σε ομοφυλοφιλικές δραστηριότητες και άρχισαν να θεωρούνται μια διακριτή ομάδα. Οι νόμοι που άλλαξαν, προς το τέλος του 19ου αιώνα, ποινικοποίησαν την ομοφυλοφιλική συμπεριφορά, γενικά, και οδήγησαν σε τακτική επιτήρηση και συλλήψεις από την αστυνομία.

Σχεδόν την ίδια εποχή, η ομοφυλοφιλία επαναπροσδιορίστηκε ως μια κατάσταση που έχριζε ιατρικής αντιμετώπισης. Αυτό ήταν μέρος μιας επέκτασης της ιατρικής ιδέας «της παθολογίας» με σκοπό να συμπεριλάβει τη σεξουαλική συμπεριφορά, μια αλλαγή που πραγματοποιήθηκε από τον αυστριακό γιατρό Richard von Krafft-Ebing. Η ιατρο-νομική του πραγματεία *Psychopathia Sexualis* (1885) είναι ένα από τα θεμελιώδη συγγράμματα της σύγχρονης σεξολογίας και της μεταρρύθμισης του νόμου περί σεξουαλικής επαφής, και έγινε πρώτο σε πωλήσεις. Υπάρχει διαμάχη μεταξύ των ιστορικών ως προς το κατά πόσο μια σεξουαλική υποκουλτούρα είχε, ήδη, δημιουργηθεί στις ευρωπαϊκές πόλεις. Αλλά δε μπορεί να υπάρξει αμφιβολία για τη σημασία των

νομικών και ιατρικών Λόγων στη διαμόρφωση της σύγχρονης κατηγορίας «του/της ομοφυλόφιλου/ης» (Weeks 1977).

Αυτό είναι η σημαντικότερη, αλλά όχι η μόνη, περίπτωση διαφοροποίησης. Στον αναβρασμό, προκύπτουν νέες κατηγορίες σεξουαλικότητας και νέα ερωτικά αντικείμενα. Στις μεγάλες πόλεις υπάρχει τώρα μια ιδιαίτερη ποικιλία σεξουαλικών υποκουλτούρων, με μπαρ, λέσχες, καταστήματα, ταχυδρομικές και τηλεφωνικές υπηρεσίες που φροντίζουν για τα διαφορετικά (που εν τούτοις συχνά επικαλυπτόμενα) ενδιαφέροντα: leather scenes, σαδομαζοχιστικά, φετιχιστικά, άνδρες ντυμένοι με γυναικεία ρούχα, διάφορες ηλικίες, διάφορες εθνότητες, περιείδηση, και τα λοιπά. Είναι δυνατό να εξακριβώσεις με κάθε λεπτομέρεια τη συγκρότηση των ιδιαίτερων σεξουαλικών υποκουλτούρων. Αυτό έχει γίνει από την Gayle Rubin (1991) για έναν διάσημο τόπο διεξαγωγής «fisting» στο Σαν Φρανσίσκο, περιγράφοντας με αξιοθαύμαστες λεπτομέρειες το περιβάλλον, τους συμμετέχοντες, τις μορφές σεξουαλικότητας, τις εξεχουσες προσωπικότητες, την οικονομική και πολιτική ιστορία του τόπου διεξαγωγής.

Υπάρχει επίσης «δημιουργία νέων ειδών» μέσα στην ετεροφυλοφιλία. Εδώ είναι κρίσιμη η αλληλεπίδραση δύο έμφυλων δομών, του συναισθηματικού δεσμού και των σχέσεων εξουσίας. Η εξουσία των ετεροφυλόφιλων ανδρών, σε ένα πατριαρχικό σύστημα, τους δίνει τη δυνατότητα να μεταχειρίζονται τις γυναίκες ως αντικείμενα με έναν τρόπο που όχι μόνο αποπροσωποποιεί την επιθυμία αλλά ουσιαστικά διαμελίζει τα σώματά τους.

Η λαϊκή παράδοση μεταξύ των ετεροφυλόφιλων ανδρών πάντα διέκρινε τους «άνδρες με προτίμηση στα γυ-

ναικεία πόδια» από τους «άνδρες με προτίμηση στα γυναικεία στήθη». Η τρέχουσα ετεροφυλοφιλική πορνογραφία έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα σε αυτόν τον τομέα. Τα περιοδικά και τα βίντεο είναι, τώρα, διαθέσιμα στα καταστήματα που απευθύνονται ειδικά στο σεξουαλικό ενδιαφέρον των ανδρών για μεγάλα στήθη, μεγάλους γλουτούς, ξυρισμένα αιδοία, πολύ νέες γυναίκες, πολύ χονδρές γυναίκες, λευκές, μαύρες και «ασιάτισσες», γυναίκες ντυμένες ως νοσοκόμες, μαθήτριες, δασκάλες, αστυνομικές, γυναίκες με ειδικές ανάγκες (π.χ. ακρωτηριασμένες), γυναίκες που φορούν ψηλά τακούνια και εσώρουχα, γυναίκες που εισδύονται από λαχανικά, ζώα ή αντικείμενα. Φαίνεται ότι η εμπορευματοποίηση της σεξουαλικότητας των ανδρών συμβαδίζει με μια ισχυρή φετιχοποίηση της επιθυμίας. Το σώμα αντιμετωπίζεται ως πράγμα παρά ως πρόσωπο.

Αυτή δεν είναι η μόνη μορφή ανδρικής ετεροφυλοφιλίας - τα πράγματα θα ήταν πολύ καταθλιπτικά εάν ήταν. Ωστόσο, οι βιομηχανίες της διαφήμισης, της μουσικής και της μόδας όλο και περισσότερο αντλούν θέματα από την πορνογραφία: για παράδειγμα, τα βίντεο της Μαντόνα, τα ρούχα του Βερσάτσε και του Γκωτιέ, και πολλές διαφημιστικές εκστρατείες. Το εμπορευματοποιημένο σεξ υπό τη μορφή πορνείας, της οποίας οι πελάτες είναι σχεδόν αποκλειστικά άνδρες, έχει επανεγκαθιδρυθεί στις μεγάλες πόλεις της δύσης. Ο διεθνής σεξο-τουρισμός έχει γίνει μια σημαντική βιομηχανία για τις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως η Ταϊλάνδη. Στον σεξο-τουρισμό ακόμη και η στοιχειώδης επικοινωνία αποκλείεται, συνήθως, λόγω των γλωσσικών εμποδίων. Φαίνεται ότι ένα αλλοτριωμένο, φετιχοποιημένο φάσμα της αρσενικής ετεροφυλοφιλικής επιθυμίας έχει προκύψει

ως ένα σημαντικό στοιχείο της σύγχρονης έμφυλης τάξης.

Συνήθως, η σεξουαλική επιθυμία είναι κάτι αρκετά διαφορετικό για μας, ένα έμφυτο ή φυσικό κομμάτι της συγκρότησής μας. Οι θεωρητικοί/ές της σεξουαλικότητας συμερίζονται συχνά αυτή την πεποίθηση. Διάφορες εκδοχές της σεξουαλικότητας, ως φυσική ενστικτώδης παρόρμηση, συναντώνται στις θεωρίες του Δαρβίνου, του Φρόιντ, του ανθρωπολόγου Μαλινόφσκι, του φιλόσοφου Μαρκουίζε. Πολλοί/ές μαθητές/τριες του Φρόιντ αντιλήφθηκαν την ανθρώπινη ψυχολογία ως αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης μεταξύ της φυσικής σεξουαλικής ορμής και της κοινωνικής απόθλησης. Ακόμη και ο αρχι-εμπειροκράτης Άλφρεντ Κίνσι, ο ειδικός εντομολόγος που έγινε ο διασημότερος ερευνητής της ανθρώπινης σεξουαλικότητας, συμμερίστηκε την αντίληψη μιας εύρωστης, ηδονιστικής, φυσικής ορμής, η οποία βρήκε ποικίλους τρόπους έκφρασης εναρμονισμένους με την κοινωνική αποδοχή ή απαγόρευση (De Cecco 1990).

Ολόκληρο το πλαίσιο που αντιπαραβάλλει τη φυσική ορμή με την κοινωνική απαγόρευση ή τη διαστρέβλωση απορρίφθηκε εντυπωσιακά στη δεκαετία του 1970. Παρόμοιες ήταν οι απόψεις του Φουκώ, στη Γαλλία, και των κοινωνιολόγων του ιδρύματος Κίνσι, στις Ηνωμένες Πολιτείες, (Gagnon και Simon 1974), που ανέπτυξαν την ιδέα των σεξουαλικών «σεναρίων».

Η ιδέα των σεξουαλικών σεναρίων του John Gagnon και του William Simon είναι, ουσιαστικά, μια εφαρμογή των εννοιών του «ρόλου» που ήταν πολύ διαδεδομένες στην κοινωνική ψυχολογία από τη δεκαετία του 1950 μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η λογική τους είναι παρόμοια με αυτήν της έννοιας «των έμφυλων ρόλων», και η περιγραφική

λεπτομέρεια στο μοντέλο του κανονιστικού κύκλου της ζωής των ετεροφυλόφιλων στις Ηνωμένες Πολιτείες (Gagnon και Simon 1974: 100-3) συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τη βιβλιογραφία της εποχής για τους έμφυλους ρόλους.

Το πολύ γνωστό έργο του Foucault, *History of Sexuality*, Τόμος I (1980) άσκησε έντονη κριτική στην «υπόθεση της καταστολής». Η εναλλακτική άποψη που προτείνει είναι πιο εμπνευσμένη από την έννοια «των σεναρίων» των Gagnon και Simon. Ο Foucault υποστήριξε ότι η κοινωνία δεν κατέστειλε τη σεξουαλικότητα, η οποία απλά δεν υπάρχει ως οντότητα στη φύση. Μάλλον, οι κοινωνικοί Λόγοι συγκρότησαν τη σεξουαλικότητα ως πολιτισμική μορφή, στην ιστορική μετάβαση στο μοντερνισμό. Έτσι, καθιερώθηκε μια νέα μορφή εξουσίας πάνω στα σώματα και τις απολαύσεις, μια εξουσία που ασκήθηκε όχι μόνο από το νόμο αλλά και από την ιατρική, την ψυχοθεραπεία, και την ίδια τη σεξολογία. Το επιχείρημα του Φουκώ επέκτεινε τον κοινωνικό εποικοδομητισμό σε νέα εδάφη. Ακολούθησε ένα κύμα ερευνών πάνω στους Λόγους της σεξουαλικότητας και τη δημιουργία σεξουαλικών ταυτοτήτων, το οποίο δε φαίνεται, ακόμα, να έχει ελαττωθεί.

Αυτές ήταν σημαντικές εξελίξεις· είχαν, όμως, προβλήματα. Το φύλο είναι, εμφανώς, απόν από το θεωρητικό κόσμο του Φουκώ. Το φύλο βρίσκεται στη θεωρία των σεναρίων, κυρίως στην πολύ απλουστευμένη μορφή των «έμφυλων ρόλων» ή στα διχοτομικά έμφυλα σενάρια. Οι κοινωνικές θεωρήσεις του εποικοδομητισμού φαίνεται επίσης να δυσκολεύονται να κατανοήσουν τη σωματική διάσταση της σεξουαλικότητας. Φαίνεται, συχνά, να είναι σωματικές διαδικασίες και προϊόντα –διέγερση, οργασμός, εγκυμοσύνη

και τοκετός, έναρξη της εμμήνου ρήσης και εμμηνόπαυση, στύση και υποχώρηση της στύσης, σπέρμα, γάλα και ιδρώτας – που υποστηρίζουν τη βιολογική-αιτιοκρατική σημασία του φύλου ως έναν τομέα αιώνιας επανάληψης.

Οι κοινωνικές προσεγγίσεις του εποικοδομητισμού στη σεξουαλικότητα, όπως παρατηρεί η Carole Vance (1989), κινδυνεύουν να παρασυρθούν από τη σωματική εμπειρία συνολικά. Είναι σημαντικό, επομένως, να θυμηθούμε το επιχείρημα (κεφάλαιο 3 παραπάνω) ότι οι σωματικές διαδικασίες και εμπειρίες, που παραδοσιακά θεωρούνται εκτός ιστορίας συνήθως ότι είναι δευτερεύουσας σημασίας, είναι, στην πραγματικότητα, στοιχεία της κοινωνικής διαδικασίας.

Αυτή η κοινωνική ανάλυση των σωμάτων συνδέει τη σεξουαλικότητα με τις έμφυλες δομές (κεφάλαιο 4). Στις σεξουαλικές πρακτικές, τα σώματα συμμετέχουν στις κοινωνικές διαδικασίες, όμως, δε συμμετέχουν σε έναν κόσμο χωρίς χαρακτηριστικά, αλλά σε έναν κοινωνικό κόσμο που δομείται από τις έμφυλες σχέσεις. Ένα μεγάλο μέρος της πρακτικής τους λαμβάνει χώρα στους θεσμούς (οικογένεια, εταιρία, κ.λπ) και επομένως μέσα στα έμφυλα καθεστώτα αυτών των θεσμών. Η έμφυλη τάξη οριοθετεί τις θέσεις για τα σώματα, προσδιορίζει διαφορετικούς πόρους, παρέχει τις ερμηνείες. Συγκεκριμένα μοντέλα σεξουαλικής επιθυμίας και σεξουαλικής συμπεριφοράς αναδύονται στις διακριτές θέσεις που παρέχει η έμφυλη τάξη, που ανταποκρίνονται στις κοινωνικά κατασκευασμένες ανάγκες (π.χ. για εισόδημα, για ασφάλεια, για γονεϊκότητα).

Η έρευνα στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι σημαντική για την ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο διατηρούνται στο

χρόνο τα έμφυλα μοντέλα σεξουαλικότητας. Η σύγκριση των ερευνών που γίνονται σε διαφορετικές χρονιές, και η σύγκριση των γενεών μέσα σε μια έρευνα, αποκαλύπτουν δύο ευρείες τάσεις στην ετεροφυλοφιλική πρακτική στην Αμερική. Η μία αφορά το αυξανόμενο ποσοστό σεξουαλικής επαφής εκτός γάμου, ειδικότερα ένα μεγαλύτερο αριθμό συντρόφων σε νεαρή ηλικία και μια επέκταση του σεξουαλικού ρεπερτορίου (ειδικά για να περιλάβει τη στοματική σεξουαλική επαφή). Η άλλη αφορά μια βαθμιαία διάβρωση του «δύο μέτρα και σταθμά», με τα πρότυπα των γυναικών να μοιάζουν όλο και περισσότερο με εκείνα των ανδρών.

Η σύγκριση, όμως, μεταξύ γυναικών και ανδρών είναι κάθε άλλο παρά πλήρης. Στην πιο επιμελημένη από αυτές μελέτες, τη «νέα αναφορά Κίνσι», οι γυναίκες έχουν λιγότερο από τις μισές πιθανότητες, σε σχέση με τους άνδρες, να έρθουν σε οργασμό κατά την ετεροφυλοφιλική συνουσία. Αν και οι ερωτήσεις δεν ήταν ιδιαίτερα σαφείς, φαίνεται ότι οι γυναίκες ήταν πέντε φορές πιο πιθανό από τους άνδρες να αναφέρουν ότι εξαναγκάστηκαν να κάνουν κάτι σεξουαλικό που δεν το ήθελαν (Laumann et Al 1994: 333-6). Οι ετεροφυλοφιλικές σχέσεις, στην Αμερική, φαίνεται ότι, ακόμα, αντανακλούν την έμφυλη ανισότητα.

Οι βαθύτερες σύγχρονες αλλαγές στη σεξουαλικότητα δε συμβαίνουν, ωστόσο, στις πλούσιες βιομηχανικές χώρες. Όπως φαίνεται στις εθνογραφικές μελέτες όπως αυτή του Jeffrey Clark (1997) σε μια ορεινή κοινότητα στην Παπούα Νέα Γουϊνέα, οι πιο σαρωτικές αλλαγές συμβαίνουν στις φτωχές χώρες. Οι σεξουαλικές κατηγορίες και σχέσεις αλλάζουν σε βάθος κατά τη διάρκεια της εξαρτώμενης καπιταλιστικής «ανάπτυξης».

Το βιβλίο της Alison Murray No Money, No Honey (1991), μια μελέτη για τους μικροπωλητές και τις πόρνες στους δρόμους της πρωτεύουσας της Ινδονησίας, ανιχνεύει αυτήν τη διαδικασία σε ένα αστικό περιβάλλον. Ένας τύπος πορνείας στην Τζακάρτα αφορά τις γυναίκες της χαμηλής κοινωνικο-οικονομικής τάξης που υπηρετούν την εκδουλωμένη επιρροή σεξουαλικότητας των επιχειρηματιών. Οι γυναίκες χρησιμοποιούν αυτό το επάγγελμα ως τρόπο για να εισχωρήσουν στο εκσυγχρονισμένο τμήμα της ινδονησιακής κοινωνίας. Ένας άλλος τύπος πορνείας περιλαμβάνει τις νοικοκυρές μεσαίων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων που γίνονται πόρνες μερικής απασχόλησης, χωρίς να εγκαταλείπουν τις αξιοσεβαστές ταυτότητές τους. Αυτές οι γυναίκες αποκλείστηκαν από τη νόμιμη απασχόληση από τις πατριαρχικές πολιτικές της δικτατορίας του Σουχάρτο, και βρήκαν μια λύση στην παραοικονομία. Οι σεξουαλικότητες των διαφορετικών τάξεων, όπως το θέτει η Murray, δημιουργούνται ανεξάρτητα από μια επίσημη ιδεολογία για τη γυναικεία φύση.

Ο παγκόσμιος καπιταλισμός επηρεάζει, επίσης, τη σεξουαλικότητα μεταξύ των ανδρών της Ιάβας. Η κοινωνία της Ιάβας παρείχε παραδοσιακά ένα χώρο για τους «banci», άνδρες που ντύνονται με γυναικεία ρούχα και έρχονται συνήθως σε σεξουαλική επαφή με straight άνδρες. Αυτή είναι μια από πολλές κατηγορίες τρίτου-φύλου που βρίσκονται, με διαφορετικές μορφές, σε όλο τον κόσμο. Στη σύγχρονη Ινδονησία, οι κοινότητες «banci» διαχωρίζονται από μια νέα σεξουαλική κατηγορία, τους ομοφυλόφιλους «gay», που έχουν εμφανιστεί σε πιο εύπορα κοινωνικά περιβάλλοντα με ισχυρότερες συνδέσεις με τη βορειοα-

μερικανική ομοφυλοφιλική κουλτούρα (Oetomo 1996). Μια παρόμοια διαδικασία στη Βραζιλία τεκμηριώνεται από τον εθνογράφο Richard Parker (1991). Ο Parker βρίσκει ένα τοπικό μοντέλο της σεξουαλικότητας μεταξύ ανδρών που είναι βασισμένη σε μια ισχυρή διάκριση μεταξύ του εισδύοντος και του εισδυσόμενου συντρόφου. Αυτός που εισδύει διατηρεί τον ανδρισμό του, δεν επιτρέπει ποτέ να δεχθεί διείσδυση και έτσι παραμένει σε μια διακριτή σεξουαλική κατηγορία και δε θεωρείται «ομοφυλόφιλος». Αυτό, όμως, το σεξουαλικό μοντέλο αναδιαμορφώνεται, επίσης, κάτω από τη βορειοαμερικανική επιρροή, συγκεκριμένα από ένα «ομοφυλοφιλικό» πρότυπο αμοιβαίας σεξουαλικότητας. Σε αυτό το μοντέλο, και οι δύο σύντροφοι είναι εισδύοντες και εισδυσόμενοι, και έτσι και οι δύο είναι μέλη της ίδιας σεξουαλικής κατηγορίας.

Ο Dennis Altman (1996) κάνει τη σημαντική παρατήρηση ότι τέτοιες περιπτώσεις δεν αφορούν την απλή αντικατάσταση μιας «δυτικής» σεξουαλικότητας από μια «παραδοσιακή» σεξουαλικότητα. Η παγκοσμιοποίηση ενέχει μια πάρα πολύ σύνθετη αλληλεπίδραση μεταξύ των σεξουαλικών συνηθειών και των έμφυλων καθεστώτων που είναι, σε κάθε περίπτωση, ποικίλα και διαιρεμένα. Το αποτέλεσμα είναι ένα φάσμα σεξουαλικών πρακτικών και κατηγοριών, που διαμορφώνεται στα πλαίσια της πολιτισμικής διάσπασης και της οικονομικής ανισότητας.

Αυτό φαίνεται εντυπωσιακά στην Ταϊλάνδη. Σύμφωνα με τον Peter Jackson (1997), οι παραδοσιακές κατηγορίες βιολογικού/κοινωνικού φύλου, στην Ταϊλάνδη, για τα αρσενικά ήταν «phuchai» (άνδρας, κυρίως ετεροφυλόφιλος) και «kathoey» (θηλυπρεπής ή τραβεστί, παθητικός ομοφυ-

λόφιλος). Κάτω από την επιρροή της διεθνούς ομοφυλοφιλικής κουλτούρας, αυτές οι κατηγορίες δεν έχουν εξαφανιστεί. Μάλλον, έχουν διαμορφωθεί με μια σειρά προσθηκών: «hai» (αμφιφυλόφιλος), «gay-king» (ομοφυλόφιλος, που προτιμά να εισδύει), «gay-queen» (συνήθως θηλυπρεπής, που προτιμάει να εισδύεται), και «gay-queing» (ανδροπρεπής ή θηλυπρεπής, και σεξουαλικά ασταθής). Σε αυτό το διαπολιτισμικό πλαίσιο, οι πρακτικές σεξουαλικότητας του ίδιου φύλου, όπως η σεξουαλικότητα ετεροφυλόφιλων που παρουσίασε η Segal (βλ. προηγούμενο υποκεφάλαιο), φαίνεται να υπονομεύουν τις έμφυλες πολιτικότητες.

Το Κοινωνικό Φύλο στην Ευρεία Κλίμακα

Οι περισσότερες συζητήσεις για το κοινωνικό φύλο αφορούν το τοπικό: προσωπικές σχέσεις, ταυτότητες, μητρότητα και ανατροφή των παιδιών, οικογενειακή ζωή, σεξουαλικότητα –και τις παθολογίες τους, όπως την προκατάληψη, την ενδοοικογενειακή βία και το βιασμό. Έχουμε ήδη μιλήσει για τους λόγους που μας ωθούν να προχωρήσουμε πέρα από αυτό. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τις προσωπικές σχέσεις χωρίς να λάβουμε υπόψη τους θεσμούς, τις οικονομικές συνθήκες, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τις κυβερνήσεις. Στο κεφάλαιο 4, σκιαγράφησα μια προσέγγιση στη δομή των έμφυλων σχέσεων· σε αυτό το κεφάλαιο θα εφαρμόσω την ίδια προσέγγιση στις έμφυλες σχέσεις στην ευρεία κλίμακα: στις εταιρίες, τις κυβερνήσεις και την παγκόσμια κοινωνία.

Το κοινωνικό φύλο στις εταιρείες

Οι εταιρείες (επίσης γνωστές ως επιχειρήσεις) αποτελούν

την κυρίαρχη μορφή οικονομικής οργάνωσης στη σύγχρονη κοινωνία, ο κύριος θεσμός του ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Σύμφωνα με αυτό, εάν θέλουμε να κατανοήσουμε την οικονομική διάσταση του φύλου, τη δομή των παραγωγικών σχέσεων (κεφάλαιο 4), πρέπει να εξετάσουμε τις εταιρείες.

Οι εταιρίες είναι έμφυλα οργανωμένοι θεσμοί, με έμφυλη ιστορία. Οι εμπορικές επιχειρήσεις στα πρώτα χρόνια της σύγχρονης Ευρώπης αποτελούνταν αποκλειστικά από άνδρες. Όταν η ιδιοκτησία άρχισε να διαιρείται και έγινε η ίδια ένα εμπορεύματικό είδος, με τη δημιουργία των μετοχικών κεφαλαιουχικών εταιριών και τις πρώτες χρηματιστηριακές συναλλαγές το 17ο και 18ο αιώνα, ακόμα οι εταιρίες καθορίζονταν κοινωνικά ως ανδρικοί θεσμοί. Η δημιουργία της σύγχρονης μορφής κεφαλαίου υπήρξε μέρος της ιστορικής διαδικασίας που δημιούργησε μια δημόσια ζωή στην οποία κυριαρχούσαν οι άνδρες και στην οποία επίσης περιλαμβανόταν το αναπτυσσόμενο φιλελεύθερο κράτος, και τα όργανα της κοινής γνώμης όπως ο τύπος.

Έτσι, συνεχίστηκε η κατάσταση για αρκετά χρόνια χωρίς να αμφισβητείται. Όταν, τον 19ο αιώνα, οι γυναίκες της μεσαίας τάξης στις πλούσιες χώρες αμφισβήτησαν τον αποκλεισμό τους από τα πανεπιστήμια και τα επαγγέλματα, δεν υπήρξε ανάλογη απαίτηση και για την εισαγωγή τους στη διοίκηση των επιχειρήσεων. Μια συζήτηση, τη δεκαετία του 1950, στις Ηνωμένες Πολιτείες για τα έμφυλα μοντέλα στην αστική τάξη σε σχέση με τη ζωή στις εταιρίες έπεσε στο κενό. Επικεντρώθηκε στον «άνδρα με το γκρι φανελένιο κοστούμι», τον κομπορμιστή άνδρα της εταιρίας, και την άψογα καλοντυμένη σύζυγό του, να οδηγείται

στην τρέλα από την ανία σε ένα ολοκαίνουργιο σπίτι στα πλούσια προάστια. Αυτή η έμφυλη εικόνα έγινε σύμβολο της πολιτιστικής δυσφορίας του καταναλωτικού καπιταλισμού, αλλά δεν ενείχε κριτική των ίδιων των εταιρειών. Το *Managers and their Wives* (1971), μια βρετανική κοινωνιολογική μελέτη των J.M. και R. E. Pahl, επίσης εστιάζει σε θέματα οικογένειας και καριέρας όχι στους οργανισμούς –και απλά θεωρεί δεδομένο ότι οι διευθυντές ήταν άνδρες.

Οι ίδιες οι εταιρίες έρχονται στο επίκεντρο μόλις τη δεκαετία του 1970, όταν ο φιλελεύθερος και ακαδημαϊκός φεμινισμός αμφισβητεί την οργανωτική θεωρία. Η αλλαγή αυτή σηματοδοτείται από την εργασία της Rosabeth Kanter, της οποίας το *Men and Women of the Corporation* δημοσιεύτηκε το 1977. Η Kanter ασκεί κριτική στην απουσία ευαισθητοποίησης σε ζητήματα φύλου στην έρευνα των οργανισμών και δείχνει πόση σημασία έχουν τα έμφυλα ζητήματα, ακόμα και για τη μειοψηφία των γυναικών που κατάφεραν να μπουν στην ιεραρχία της εταιρίας. Τις επόμενες δύο δεκαετίες εμφανίστηκαν μια σειρά από μελέτες που εστίαζαν στη ζωή στην εταιρία, οι οποίες διέδιναν σε μεγάλο βαθμό την κατανόησή μας για τα έμφυλα καθεστώτα στις εταιρείες. Μερικές έχουν ήδη αναφερθεί: η μελέτη της Hochschild (1983) για τη «συναισθηματική εργασία» στις αεροπορικές εταιρίες και τα γραφεία συλλογής χρεών, και της Pringle (1989) για τις γραμματείς.

Κάποιες από τις καλύτερες μελέτες έχουν εστιαστεί στα χαμηλότερα σκαλοπάτια της κλίμακας, τον κόσμο των χειρόνακτων εργατών/τριών στις μεγάλες βιομηχανίες. Η κοινωνιολόγος Miriam Glucksmann περιέγραψε θαυμάσια τη ζωή στα Βρετανικά εργοστάσια στο *Women on the*

Line (1982). Βασίστηκε στην, επί επτά μήνες συμμετοχική παρατήρησή της, σε ένα εργοστάσιο συναρμολόγησης οχημάτων, και δίνει μια ζωντανή εικόνα της ιεραρχίας στην εταιρεία, της καθημερινής ζωής στο χώρο του εργοστασίου, και τις συνδέσεις με την οικογενειακή ζωή. Υπήρχε ένας αυστηρός έμφυλος καταμερισμός εργασίας στο εργοστάσιο. Οι γυναίκες προσλαμβάνονταν μόνο σε χαμηλόμισθες δουλειές ρουτίνας, η προαγωγή εμποδιζόταν και οι άνδρες μπορεί να έπαιρναν ως και διπλάσιο μεροκάματο για να κάνουν ευκολότερες δουλειές. «Ήταν φανερό ότι το μόνο προσόν που χρειαζόσουν για μια καλύτερη δουλειά ήταν να είσαι άνδρας.» Οι γυναίκες ήταν απογοητευμένες από τους άνδρες, και υποστήριζαν η μία την άλλη στις καθημερινές συγκρούσεις με τους άνδρες επιστάτες. Όμως η φτώχεια τους, η κούραση, οι απαιτήσεις του νοικοκυριού και ο έμφυλος διαχωρισμός στη ζωή της εργατικής τάξης έκανε την αποτελεσματική οργάνωση σχεδόν αδύνατη.

Μια εξίσου εντυπωσιακή μελέτη από μια канаδική ομάδα, το Recasting Steel Labour (Corman κ.ά. 1993), δείχνει ότι οι εδραιωμένοι έμφυλοι διαχωρισμοί αρχίζουν να αλλάζουν. Στην περίπτωση αυτή, ένα προοδευτικό σωματείο είχε υποστηρίξει μια εκστρατεία για τον τερματισμό του αποκλεισμού των γυναικών από το χώρο του εργοστασίου. Συνεντεύξεις σε ένα δείγμα εργατών του χαλυβουργείου και των συζύγων τους έδειξαν ότι υπήρχε ευρεία υποστήριξη υπέρ της αρχής των ίσων ευκαιριών, αν και λιγότερη υποστήριξη για συγκεκριμένες εφαρμογές της. Υπήρχε λιγότερη υποστήριξη από τους άνδρες σε σύγκριση με τις γυναίκες. Ήταν φανερό ότι η αποκλειστικά ανδρική κουλτούρα στο χώρο του εργοστασίου, που ήταν παράδοση

στη βιομηχανία του χάλυβα, είχε αρχίσει να διαβρώνεται. Αλλά η ιδέα ότι οι άνδρες ήταν αυτοί που έφεραν τα λεφτά στο σπίτι παρέμενε ισχυρή και υπονόμει την ταξική αλληλεγγύη μεταξύ των ανδρών και των νεοπροσλαμβανόμενων γυναικών. Τελικά, η εταιρεία χάλυβα ξεκίνησε «περικοπές» – οι απολύσεις προσωπικού, στη γλώσσα των διευθυντών – την εποχή της μελέτης. Αυτές που προσλήφθηκαν τελευταίες ήταν και οι πρώτες που έφυγαν και έτσι το μεγαλύτερο μέρος όσων είχαν κερδηθεί, από την εκστρατεία υπέρ της γυναικείας εργασίας, χάθηκαν.

Οι έμφυλες ιεραρχίες δεν αποτελούν απλά «παράδοση»· σε πολλές περιπτώσεις τις εισάγουν σκόπιμα και τις προσαρμόζουν ενεργά. Αυτό φάνηκε στην κλασική μελέτη της Cynthia Cockburn, Brothers (1983), σε εργάτες/τριες τυπογραφείου. Οι David Collinson, Danid Knights και Margaret Collinson, στο Managing to Discriminate (1990), ερευνούν το ίδιο θέμα στην υπαλληλική εργασία. Η μελέτη τους σε μια βρετανική ασφαλιστική εταιρεία βρήκε, ομοίως, διαχωρισμό στην εργασία και την έμφυλη ιεραρχία που διατηρείται από τη δράση των ανδρών. Τονίζουν τον συλλογικό χαρακτήρα του ανδρισμού στο χώρο εργασίας σε συνδυασμό με τις προκαταλήψεις. Για παράδειγμα, ένας διευθυντής που ήταν αντίθετος στην προαγωγή των γυναικών δικαιολόγησε την εχθρική του διάθεση λέγοντας (πιθανώς σωστά!) ότι στους πελάτες, επίσης άνδρες, δε θα άρεσε κάτι τέτοιο. Οι γυναίκες, στις πιο κακοπληρωμένες δουλειές και χωρίς προαγωγή, κρατούσαν αμυντική στάση και έγιναν αδιάφορες – κάτι που φυσικά αποδόθηκε στο φύλο τους και χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει τον έμφυλο διαχωρισμό τους.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι περισσότερες γυναίκες έχουν φτάσει σε διευθυντικές θέσεις στη μέση της ιεραρχίας. Υπάρχει αυτή τη στιγμή μια αντιπαράθεση για την υποτιθέμενη «γυάλινη οροφή» η οποία τις εμποδίζει να φτάσουν στις υψηλές διευθυντικές θέσεις. Το 1991, το αμερικανικό Κογκρέσο συνέστησε μία επιτροπή αποτελούμενη από 21 μέλη, την Επιτροπή Glass Ceiling, για να ερευνησει το πρόβλημα και να προτείνει λύσεις. Πρόκειται για μία από τις λίγες κρατικές έρευνες για τις διακρίσεις στις επιχειρήσεις, και είναι ενδιαφέρουσα, από πολλές απόψεις, ως μια σύγχρονη προσπάθεια για μεταρρύθμιση σε θέματα του φύλου. Σε μια σειρά αναφορών, γραμμένων σε γυαλιστερό χαρτί, που εκδόθηκε το 1995, η Επιτροπή Glass Ceiling τεκμηρίωσε εκκλησιαστικά επίπεδα αποκλεισμού των γυναικών (και των ανδρών εθνικών μειονοτήτων) από τις υψηλές διευθυντικές θέσεις. Μεταξύ των μεγαλύτερων εταιριών στις ΗΠΑ (τις «Fortune 1000» και «Fortune 500»), το 97 τοις εκατό των ανώτατων διευθυντών ήταν λευκοί και το 95 με 97 τοις εκατό ήταν άνδρες. Από τις εταιρίες της κατηγορίας «Fortune 1000», οι δύο μόνο είχαν γυναίκες στη θέση του Γενικού Διευθυντή. (Δηλαδή, το ένα πέμπτο του 1 τοις εκατό των μεγάλων εταιριών είχαν γυναίκα σε υψηλή θέση. Αυτό σημειώθηκε ως σημάδι προόδου).

Η Επιτροπή Glass Ceiling (1995 α, 1995 β) απέδωσε αυτή την κατάσταση σε μια σειρά «εμποδίων» που δεν εμποδίζουν την πρόσβαση σε «υψηλές θέσεις». Μεταξύ αυτών είναι: ακατάλληλο ή ανεπαρκές μορφωτικό υπόβαθρο· προκατάληψη από μέρους των ανδρών με εξουσία· διαδρομές στην καριέρα που εκτρέπουν τις γυναίκες από την κύρια οδό της προαγωγής· ελάχιστη ενίσχυση από τη μεριά

της κυβέρνησης για τον τερματισμό της διάκρισης· ανεπαρκής πληροφόρηση για το πρόβλημα· ανεπαρκής δημοσιότητα· και φόβος του χασίματος, μεταξύ των λευκών ανδρών σε διευθυντικές θέσεις στο μέσο της ιεραρχίας.

Αυτές αποτελούν αξιόπιστες παρατηρήσεις, αν και ο όρος «εμπόδια» μοιάζει ανεπαρκής μεταφορά, για τις περισσότερες απ' αυτές. Προφανώς, οι λόγοι για την απουσία των γυναικών (και των ανδρών των μειονοτήτων) από υψηλές διευθυντικές θέσεις έχουν να κάνουν με τα γενικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης των επιχειρήσεων και με τα βαθιά χαραγμένα μοντέλα διαχωρισμού στο χώρο εργασίας – όπως έλεγαν και οι κοινωνιολόγοι. Σχολιάζοντας την επικρατούσα κουλτούρα των αμερικανικών επιχειρήσεων, η Επιτροπή (1995 β : 34) παραθέτει τα λόγια μιας Γενικής Διευθύντριας μιας εταιρίας λιανικού εμπορίου:

Οι παλιές εταιρίες διοικούνται από λευκούς κουστουμαρισμένους τύπους που εξασκούν ανάρμοστα ανδρικά τελετουργικά τα οποία είναι δυσλειτουργικά στην επιχείρηση. Η συντροφικότητα μεταξύ των ανδρών μέσα από τη συζήτηση για κυνήγι, ψάρεμα και αθλητισμό είναι άσχετη με την εταιρία. Όταν κλείνουν τα μπαρ λαμβάνει χώρα ο επονομαζόμενος «στρατηγικός σχεδιασμός» – αυτό το είδος ανδρικής τελετουργικής συντροφικότητας είναι άσχετο με την επιχείρηση.

Μπορεί να είναι άσχετο, σημειώνει ειρωνικά η Επιτροπή, αλλά ευδοκιμεί. Και ίσως δεν είναι τόσο «άσχετο» με τον τρόπο που η εταιρία πραγματικά λειτουργεί, όσο αυτή η αφελής Γενική Διευθύντρια θα ήθελε να πιστεύει.

Όσο για το φάρμακο για όλα αυτά, η Επιτροπή Glass Ceiling προτείνει –αλλαγή στάσεων. Προσπαθεί να πείσει τους υπεύθυνους της εταιρίας ότι μια διευθυντική ομάδα πιο «ποικιλόμορφη» θα ήταν Good for Business (ο τίτλος της κύριας αναφορά τους) και θα έκανε τις αμερικανικές εταιρίες πιο ανταγωνιστικές. Δηλαδή, βασίζονται στο κίνητρο του κέρδους για να οδηγήσουν σε μια μαζική εκούσια αναδιοργάνωση της διεύθυνσης των επιχειρήσεων –κατά κάποιο τρόπο χωρίς να προσέξουν ότι το κίνητρο του κέρδους λειτουργεί στο έπακρο από την αρχή του καπιταλισμού, και μέχρι στιγμής η κατάληξη είναι μια διευθυντική ομάδα αποτελούμενη κατά 97 τοις εκατό από λευκούς και κατά 95 με 97 τοις εκατό από άνδρες. Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι σε άλλες βιομηχανικές χώρες η εικόνα είναι πολύ διαφορετική.

Στα υψηλά επίπεδα της διεύθυνσης των εταιριών, επομένως, υπάρχει μια σαρωτική πλειοψηφία ανδρών και μια κουλτούρα που αντανάκλα αυτό το γεγονός. Δεν καλύπτουν, όμως, όλοι οι άνδρες τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Οι περισσότεροι ανώτατοι διευθυντές στις μεγάλες επιχειρήσεις προέρχονται από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό υπόβαθρο: γονείς μεσαίας και ανώτερης τάξης, μέλη των κυρίαρχων εθνικών ομάδων του πληθυσμού και, συχνά, μορφωμένοι σε εκλεκτά ιδιωτικά σχολεία και πανεπιστήμια.

Ωστόσο, η εικόνα του ανδρισμού στο χώρο των διευθυντών αλλάζει με τον καιρό. Ο βρετανός ιστορικός Michael Roper (1994), σε ένα συναρπαστικό βιβλίο που ονομάζεται *Masculinity and the British Organization Man since 1945*, ενοπίζει τις αλλαγές που έγιναν στη διεύθυνση των βρετα-

νικών κατασκευαστικών εταιριών μέσα σε μια γενιά. Μια παλιότερη γενιά διευθυντών είχε μια άμεση σχέση με τη διαδικασία παραγωγής, ταυτιζόταν περισσότερο με την εταιρία και την ποιότητα του προϊόντος και έδειχνε πατερναλιστικό ενδιαφέρον για τους εργάτες. Με την αυξανόμενη δύναμη των χρηματοδοτικών κεφαλαίων στη βρετανική οικονομία, ένας νέος πυρήνας διευθυντών εμφανίστηκε ο οποίος μερικές φορές κέρδιζε δύναμη μέσα από τις συγχωνεύσεις και την αναδιοργάνωση των εταιριών. Είναι, επίσης, άνδρες, αλλά προσανατολίζονται περισσότερο στη λογιστική και το κέρδος, ενδιαφέρονται λιγότερο για την τεχνολογία και το προϊόν και δεν ενδιαφέρονται πολύ για τους εργάτες. Ένας πιο γενικός και πιο ανελέητος διευθυντικός ανδρισμός έχει πάρει πλέον τον έλεγχο.

Υπάρχει κάθε λόγος να πιστέψουμε ότι παρόμοιες αλλαγές έχουν συμβεί και αλλού. Έτσι λένε τα ίδια τα βιβλία και τα περιοδικά για διευθυντές και επιχειρήσεις. Οι James Gee, Glynda Hull και Colin Lankshear (1996) το ερευνούν στη μελέτη τους για το «νέο καπιταλισμό». Το διευθυντικό στέλεχος της εποχής μας, σύμφωνα με τα βιβλία, είναι ένα άτομο με ελάχιστες μόνιμες δεσμεύσεις αλλά ενεργητικό ενδιαφέρον για τις ευκαιρίες κέρδους για την εταιρεία και για τον ίδιο. Είναι αυθεντία στις γενικές τεχνικές του χρηματοοικονομικού και οργανωτικού ελέγχου, και είναι πρόθυμος, για λόγους καριέρας, να πάει από τη μια εταιρία στην άλλη –και σε μια εποχή παγκόσμιας επιχειρηματικότητας, πρόθυμος να πάει ακόμα και από την μια ήπειρο στην άλλη.

Αυτός είναι ο νέος κόσμος πάνω από τη «γυάλινη οροφή», ο κόσμος στον οποίο οι γυναίκες που αγωνίζονται για

ίσες ευκαιρίες προσπαθούν τώρα να μπουν. Όταν η Rosabeth Kanter μελέτησε τις γυναίκες στις εταιρίες τη δεκαετία του 1970, βρήκε ότι οι κοινωνικές πιέσεις που δέχονταν έτειναν να ενισχύσουν την παραδοσιακή θηλυκότητα. Όταν η Judy Wajcman (1999) μελέτησε τις γυναίκες διευθύντριες και τους άνδρες διευθυντές εταιριών υψηλής τεχνολογίας που είχαν βάση τη Βρετανία και προσανατολιζόνταν προς την παγκόσμια αγορά τη δεκαετία του 1990, βρήκε ότι οι γυναίκες βρίσκονταν υπό τεράστια πίεση ώστε να ενεργούν σαν άνδρες: δούλευαν πολλές ώρες, πολεμούσαν στους πολέμους για τις θέσεις, πίεζαν τους υφισταμένους τους και εστίαζαν στο κέρδος. Για να επιβιώσουν σε αυτό τον κόσμο, οι γυναίκες διευθύντριες έπρεπε να αναδομήσουν τις ζωές τους στο σπίτι έτσι ώστε και αυτές να μπορούν να αναθέσουν αλλού τις ευθύνες για τη φροντίδα των παιδιών, το μαγείρεμα και το νοικοκυριό. Η Wajcman δε βρήκε να αληθεύει η διαδεδομένη πεποίθηση ότι οι γυναίκες φέρνουν μαζί τους μια πιο τρυφερή, στοργική και ανθρώπινη μορφή διεύθυνσης, στοργικό και ανθρώπινο ύφος. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ο τίτλος του βιβλίου της *Managing Like a Man* (διευθύνοντας σαν άνδρας).

Πόσο επηρεάζει ο διευθυντικός ανδρισμός (είτε φέρεται από άνδρες είτε από γυναίκες) την πορεία των γεγονότων; Αυτό το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί, επειδή το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας γίνεται σε αντιπροσωπευτικό δείγμα ανθρώπων ή χώρων εργασίας παρά γεγονότων. Όμως, υπάρχει μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη από τον James Messerschmidt (1997), έναν αμερικανό εγκληματολόγο και ερευνητή του ανδρισμού που ενδιαφέρθηκε για το εταιρικό έγκλημα. Κατάφερε, ως αποτέλεσμα

των στοιχείων που ήρθαν στο φως μετά από κρατικές έρευνες, να αναπαραστήσει τη διαδικασία λήψης εταιρικών αποφάσεων που οδήγησαν στη μοιραία πτώση του διαστημικού λεωφορείου Τσάλεντζερ τον Ιανουάριο του 1986.

Ο Messerschmidt ανακάλυψε ότι η κίνηση κλειδί – μια απόφαση να αγνοηθούν οι καιρικές συνθήκες, που αύξανε την πιθανότητα αστοχίας των δακτυλίων στεγανοποίησης του συστήματος παροχής καυσίμου του λεωφορείου – ήταν μια συνειδητή απόφαση να ρισκάρουν, η οποία συζητήθηκε εκείνη την εποχή μέσα στην κατασκευάστρια εταιρία. Η απόφαση έφερε αντιμετώπιες δυο μορφές ανδρισμού μέσα στην εταιρία. Από την μια μεριά, ήταν αυτή του τεχνικού τμήματος, οι οποίοι εξέφρασαν και τις αμφιβολίες. Από την άλλη, ήταν ο σκληρός ανδρισμός της διευθυντικής ομάδας που ενδιαφερόταν για το κέρδος και δεν ήταν πρόθυμη να δείξει αδυναμία. Η καταστροφική απόφαση να προχωρήσουν στην εκτόξευση ανταναιλούσε την οργανωτική κυριαρχία του σκληρού διευθυντικού ανδρισμού, σε μια κατάσταση όπου άλλες αξίες, ή άλλη λογική, θα μπορούσαν να είχαν κυριαρχήσει.

Από την άποψη της δικαιοσύνης στο φύλο, ακόμα και από την στενή άποψη των ίσων ευκαιριών, η εικόνα στις υψηλές διευθυντικές θέσεις είναι θλιβερή. Κυριαρχεί μια ανδροκρατική κουλτούρα που δίνει έμφαση στη σκληρότητα και την ανταγωνιστικότητα και οι ελάχιστες γυναίκες που τα καταφέρνουν να φτάσουν σε υψηλές διευθυντικές θέσεις είναι απίθανο να το αλλάξουν αυτό. Μεταξύ των ανδρών, επίσης, μόνο όσοι συμμορφώνονται, όσοι μπορούν «να αντέξουν στην πίεση», θα έχουν πιθανότητες να πάρουν τις θέσεις. Η αύξηση του χρηματοδοτικού κεφαλαίου και η διαδι-

κασία της παγκοσμιοποίησης (την οποία θα παρουσιάσω στη συνέχεια) έχουν σίγουρα αλλάξει τον τρόπο διεύθυνσης. Δε δημούργησαν απαραίτητα πιο ίσα ή πιο ανεκτικά έμφυλα καθεστώτα στις επιχειρήσεις.

Το κράτος και το κοινωνικό φύλο

Όταν ο υποψήφιος του δημοκρατικού κόμματος κέρδισε τις προεδρικές εκλογές στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1992, ανακοίνωσε ότι σκόπευε να ακολουθήσει μια διακυβέρνηση που θα «έμοιαζε με την Αμερική». Ερευνώντας τα αποτελέσματα λίγο αργότερα, μια γυναίκα σχολιάστρια παρατήρησε ότι η διακυβέρνηση του Κλίντον πράγματι έμοιαζε με την Αμερική – οι άνδρες ήταν από πάνω. Ο Κλίντον πράγματι διόρισε δύο γυναίκες μέλη της κυβέρνησης, την Τζάνετ Ρένο ως Γενικό Εισαγγελέα και την Μαντλίν Ολμπράιτ ως Υπουργό Εξωτερικών. Όμως, καμιά επανάσταση δεν ακολούθησε. Και οι τέσσερις βασικοί υποψήφιοι τη χρονιά 2000 στις προεδρικές εκλογές στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν άνδρες. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1, αυτή είναι συνήθως η κατάσταση στην πολιτική σε όλο τον κόσμο.

Υπάρχουν προφανείς λόγοι, επομένως, γιατί οι φεμινίστριες βλέπουν το κράτος ως ένα πατριαρχικό θεσμό, ως φορέα της εξουσίας των ανδρών. Κατά τη δεκαετία του 1980 έγιναν κάποιες προσπάθειες να αναπτυχθεί μια θεωρία του κράτους σύμφωνα με αυτή την εικόνα. Τα κύρια θέματα της θα μπορούσαμε να τα συνοψίσουμε σε έξι σημεία:

- Το κράτος είναι ο πυρήνας της συνολικής δομής των έμφυλων σχέσεων εξουσίας (όπως ορίστηκε στο κεφάλαιο 4).

Οι παραδοσιακές θεωρίες του κράτους στη φιλοσοφία και την πολιτική επιστήμη δε λένε τίποτα για το φύλο, επειδή δεν μπορούσαν να δουν το φύλο εκεί όπου υπήρχαν μόνο άνδρες, εκεί όπου η «διαφορά» δεν ήταν ορατή. Όμως εκεί όπου υπάρχουν μόνο άνδρες, υπάρχει η πιο ισχυρή έμφυλη επίδραση του φύλου – δηλαδή, ο απόλυτος αποκλεισμός των γυναικών!

- Το κράτος διαθέτει ένα καλά οροθετημένο εσωτερικό έμφυλο καθεστώς (όπως ορίστηκε στο κεφάλαιο 4). Υπάρχει έντονος έμφυλος καταμερισμός της εργασίας με τους άνδρες να συγκεντρώνονται σε τμήματα όπως ο στρατός, η αστυνομία, οι υπηρεσίες υποδομής και οικονομίας, και τις γυναίκες να συγκεντρώνονται στην κοινωνική πρόνοια, την υγεία και την παιδεία. Είναι συνηθισμένο στα σύγχρονα κράτη, τα κέντρα κρατικής εξουσίας, οι ανώτατες μονάδες λήψης αποφάσεων, να κυριαρχούνται από άνδρες. Αν και οι γυναίκες δεν αποκλείονται από τη δημιουργία πολιτικής, όπως επισημαίνουν οι канаδές κοινωνιολόγοι Judith Grant και Peta Tancred (1992), τα ενδιαφέροντα των γυναικών συνήθως επικεντρώνονται σε πιο περιφερειακές υπηρεσίες σε σχέση με τα ενδιαφέροντα των ανδρών.

- Το κράτος έχει την ικανότητα να «κάνει» το φύλο. Για να το θέσω πιο συμβατικά, το κράτος δημιουργεί πολιτικές που αφορούν έμφυλα ζητήματα. Καθώς αυτές οι πολιτικές τίθενται σε ισχύ, το κράτος κανονίζει τις έμφυλες σχέσεις στην ευρύτερη κοινωνία. Και δεν πρόκειται για ένα ασήμαντο τμήμα των ενεργειών του κράτους. Ενέχει πολλούς τομείς χάραξης πολιτικής, από τη στέγαση και την παιδεία μέχρι την ποινική δικαιοσύνη και το στρατό, όπως επισημαίνουν έντονα οι αυστραλές κοινωνιολόγοι Suzanne Franzway

και Dianne Court (Franzway, Court και Connell 1989). Ένα γνωστό παράδειγμα είναι η παρέμβαση του κράτους στη σεξουαλικότητα μέσα από πολιτικές που αφορούν τον πληθυσμό – πολιτικές που μερικές φορές είναι υπέρ του ελέγχου του αριθμού των γεννήσεων (Κίνα) και μερικές φορές κατά (Σιγκαπούρη).

- Αυτή η δραστηριότητα όχι μόνο ρυθμίζει τις υπάρχουσες έμφυλες σχέσεις, αλλά βοηθάει στην σύσταση έμφυλων σχέσεων και στη συγκρότηση έμφυλων ταυτοτήτων. Ένα σημαντικό παράδειγμα είναι ο ρόλος των κατασταλτικών νόμων και της χρηματοδοτούμενης από το κράτος, ιατρικής στη δημιουργία της κατηγορίας «ομοφυλόφιλος» στα τέλη του 19ου αιώνα (βλέπε κεφάλαιο 5). Οι κατηγορίες «ο σύζυγος» και «η σύζυγος» έχουν επίσης συγκροτηθεί, εν μέρει, από τη δράση του κράτους, μέσα από ποικίλους μηχανισμούς, από τους νόμους που αφορούν στο γάμο μέχρι τη φορολογική πολιτική.

- Εξαιτίας αυτών των δραστηριοτήτων και των δυνατοτήτων, το κράτος αποτελεί το βασικό στόχο της έμφυλης πολιτικής. Αποτελεί το επίκεντρο του μεγαλύτερου μέρους της πολιτικής κινητοποίησης σε έμφυλα ζητήματα θέματα (βλέπε κεφάλαιο 8 παρακάτω), καθώς οι ομάδες πίεσης και τα λαϊκά κινήματα προσπαθούν να πετύχουν τους στόχους τους μέσω του κράτους. Στην πραγματικότητα, η άνοδος του φιλελεύθερου κράτους αποτέλεσε το επίκεντρο μιας ιστορικής αλλαγής στη μορφή της έμφυλης πολιτικής, που έγινε μαζική πολιτική για πρώτη φορά τον 19ο αιώνα. Η απαίτηση για δικαίωμα ψήφου, «ψήφος για τις γυναίκες», ήταν ακριβώς η απαίτηση για συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων μέσα στο κράτος.

- Εφόσον οι έμφυλες σχέσεις χαρακτηρίζονται από τάσεις κρίσεις και δομικές αλλαγές (κεφάλαιο 4), το κράτος, ως η καρδιά της έμφυλης εξουσίας, είναι πιθανό να υποστεί κρίση και αλλαγή. Οι τρέχουσες τάσεις κρίσης που φαλκιδεύουν το κράτος αφορούν προβλήματα νομιμοποίησης σχετικά με τη βία των ανδρών, και εντάσεις που προκύπτουν από τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας («ίσες ευκαιρίες» και η «γυάλινη οροφή» για τις γυναίκες).

Αυτά είναι τα συμπεράσματα του πρώτου κύματος φεμινιστικής έρευνας για το κράτος. Αυτή η ανάλυση είχε μια ορισμένη αξιοπιστία και κάποιο ρεαλισμό. Θεωρώ ότι τα σημεία που αναφέρθηκαν αποτελούν μια πρώτη καλή προσέγγιση στην κατανόηση του κράτους και του φύλου. Έχουν, όμως, και περιορισμούς που μπορούμε ευκολότερα να τους δούμε τώρα παρά δέκα χρόνια πριν. Έχουν προκύψει και περαιτέρω ζητήματα που αφορούν ειδικότερα την εξουσία, τον ανδρισμό και την παγκοσμιοποίηση.

Οι θεωρίες του κράτους συχνά ξεχνούν ότι το κράτος είναι ένα μόνο από τα κέντρα εξουσίας της κοινωνίας. Ένας παραδοσιακός ορισμός του κράτους είναι: ο θεσμός που μονοπωλεί τη νόμιμη χρήση βίας σε μια δεδομένη επικράτεια. Όμως αυτό δεν είναι ρεαλιστικό. Για παράδειγμα, αγνοεί την ενδοοικογενειακή βία των συζύγων προς τις συζύγους τους, ένα διαδεδομένο κοινωνικό μοντέλο που ήταν απολύτως νόμιμο και η καθολική νομιμότητά του μόλις τώρα αμφισβητείται ευρέως (Dobash και Dobash 1992).

Μπορούμε να θεωρήσουμε τους συζύγους ως μία μορφή «εξουσίας»; Αυτό αφήνά τη συμβατική πολιτική ανάλυση, αλλά είναι λογικό. Σε μια πατριαρχική έμφυλη τάξη, το

ενδιαφέρον των συζύγων για τις σεξουαλικές και οικιακές υπηρεσίες των συζύγων τους θεσμοποιείται σε ευρεία κοινωνική βάση. Αυτή είναι μια εξουσία στην οποία επανειλημμένα προσαρμόζονται οι υπηρεσίες του κράτους. Η Wendy Hollway (1994) τεκμηριώνει αυτή την άποψη σε μια μελέτη για την πρακτική στην εργασία στις δημόσιες υπηρεσίες στην Τανζανία. Εκείνη την εποχή, η Τανζανία είχε, ως επίσημη πολιτική, τις ίδιες συνθήκες για άνδρες και γυναίκες στην εργασία στο δημόσιο, όπως έχουν, πλέον, οι περισσότερες χώρες. Όμως, αυτή η πολιτική ανατράπηκε όταν ήρθε σε σύγκρουση με τα συμφέροντα των συζύγων. Για παράδειγμα, οι γυναίκες δημόσιες υπάλληλοι στέλνονταν σε προγράμματα επιμόρφωσης μόνο εάν είχαν την έγκριση των συζύγων. «Οι αιτήσεις που δε συνοδεύονταν από την άδεια των συζύγων αντιμετωπιζόνταν σαν να μην είχαν [επίσημη] άδεια». Σε άλλες περιπτώσεις, οι απαιτήσεις του κράτους από τους/τις υπαλλήλους του διαφοροποιούνταν όταν η εργαζόμενη ήταν παντρεμένη.

Ένα άλλο είδος εξουσίας εμφανίστηκε με τη μορφή των υπηρεσιών «ασφάλειας». Λέγεται ότι, τώρα πλέον, υπάρχουν περισσότεροι εργαζόμενοι/ες στην ιδιωτική ασφάλεια στις Ηνωμένες Πολιτείες από ότι εργαζόμενοι/ες στην αστυνομία. Οι εταιρίες έχουν προγράμματα παρακολούθησης για να ελέγχουν τους/τις εργαζόμενους/ες, και σε αυτό τους βοηθάει ένας σημαντικός κλάδος της τεχνολογίας της πληροφορικής. Όλο και περισσότεροι/ες εύποροι/ες ζουν σε σιδηρόφρακτα συγκροτήματα κατοικιών όπου περιπολούν φύλακες, ώστε να εμποδίζεται η είσοδος σε φτωχούς/ές, μαύρους/ες και όσους/ες δεν έχουν την απαραίτητη κάρτα πρόσβασης.

Αυτά τα ιδιωτικά συστήματα ασφαλείας είναι έμφυλα: ελέγχονται από άνδρες, οι περισσότεροι εργαζόμενοι είναι άνδρες, και στις περιπτώσεις των περιφραγμένων χώρων, είναι οι γυναίκες αυτές που φυλάσσονται μέσα. Επειδή ανήκουν νομικά στον ιδιωτικό και όχι στο δημόσιο τομέα, τα συστήματα ιδιωτικής ασφάλειας δεν έχουν δεχτεί ακόμα πολιτικές πιέσεις για ίσες ευκαιρίες τις οποίες οι γυναίκες έχουν, πλέον, τη δυνατότητα να ασκούν στο κράτος.

Το έμφυλο κράτος, επομένως, λειτουργεί σε ένα περίπλοκο πεδίο δυνάμεων. Η αναγνώριση αυτού του γεγονότος μας βοηθάει να εξηγήσουμε την πιθανότητα κατακερματισμού των κρατικών δομών, όπως στην περίπτωση της σοβιετικής ένωσης που μελετήθηκε από την Novikova (κεφάλαιο 2). Αν δούμε και την έμφυλη πλευρά σε αυτή τη διαδικασία μπορεί επίσης να μας βοηθήσει να εξηγήσουμε αυτό για το οποίο πολλοί άνθρωποι απορούν, την επανεμφάνιση, δηλαδή, της εθνικής ταυτότητας ως βάση των κρατών –για παράδειγμα, στις βαλκανικές χώρες που προέκυψαν από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.

Η εθνική ταυτότητα δημιουργείται, σε ένα μεγάλο βαθμό, μέσα από τις έμφυλες σχέσεις. Η ιδέα της εκτεταμένης συγγένειας είναι κεντρική στη ρητορική της ένταξης και των ορίων της εθνικότητας: «γνωστοί και συγγενείς» σύμφωνα με τους Βρετανούς: «αδέλφια γεννημένα από γενιά πολεμιστή», στη γλώσσα του εθνικισμού των Ζουλού στη νότια Αφρική (Waeljen και Maré 2001). Όπως σημειώνει η Jill Vickers (1994), η εθνική πολιτική δίνει μεγάλη έμφυση στις αναπαραγωγικές δυνάμεις των γυναικών. Οι έμφυλες σχέσεις, έτσι, παρέχουν το μέσο και για περισσότερες αξιώσεις για εξουσία (όλοι οι αρχηγοί των κρατών που

προέκυψαν μετά τον πόλεμο ήταν άνδρες) και για τον ορισμό των ορίων της ομάδας στην οποία κάποιος/α είναι πιστός/ή.

Στις πολιτικές συζητήσεις, ο όρος «κοινωνικό φύλο» είναι συχνά η κωδική ονομασία για τις «γυναίκες». Σε αυτό, παραδόξως, μοιάζουμε με τους βικτοριανούς προγόνους μας που μιλούσαν για τις γυναίκες ως «το φύλο». Ωστόσο, είναι σημαντικό να εισάγουμε σαφώς τους άνδρες και τον ανδρισμό στην ανάλυση του κράτους, όπως και οποιουδήποτε οργανισμού. Ειδικά σε έναν οργανισμό τόσο μεγάλο και περίπλοκο όπως το κράτος, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε την διάκριση μεταξύ ηγεμονικού και υποτακτικού ανδρισμού (Messerschmidt 1993). Η διαδικασία ανδροποίησης του κράτους, όπως έχει οριστεί με ακρίβεια στη φεμινιστική θεωρία, είναι κυρίως μια σχέση μεταξύ των κρατικών θεσμών και του ηγεμονικού ανδρισμού.

Αυτή η σχέση είναι αμφίδρομη. Η κρατική εξουσία είναι το μέσο στον αγώνα για την έμφυλη ηγεμονία, και ο ηγεμονικός ανδρισμός είναι το μέσο στον αγώνα για την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας. Γι' αυτό το λόγο, τα πολιτικά κόμματα συχνά κατεβάζουν ως υποψήφιους ήρωες του πολέμου ή εξέχοντες στρατηγούς. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι ο Πρόεδρος Ντουάιτ Αϊζενχάουερ, ο αμερικανός αρχιστρατηγός του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου· ο διάδοχός του, Πρόεδρος Τζον Κέννεντυ, παρασημοφορημένος αξιωματικός του ναυτικού στην πρώτη γραμμή του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου· ο αντίπαλός του, Καγκελάριος Αδόλφος Χίτλερ, παρασημοφορημένος πεζικάριος της πρώτης γραμμής του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Ομοίως, πρέπει να αναγνωρίσουμε την πολυπλοκότητα των σχέσεων των γυναικών με το κράτος. Οι Julia O'Connor, Ann Orloff και Sheila Shaver στο *States, Markets, Families* (1999) δημοσίευσαν πρόσφατα μια πολύπλοκη ανάλυση του φύλου και της πολιτικής της πρόνοιας σε τέσσερις βιομηχανικές χώρες. Επιβεβαιώνουν τις έμφυλες συνέπειες που έχουν πολιτικές, φαινομενικά, έμφυλα ουδέτερες. Για παράδειγμα, τα συστήματα συνταξιοδότησης μπορεί να προσφέρουν καλύτερες αποδοχές σε όσους έχουν συνεχή επαγγελματική καριέρα (που συμβαίνει να είναι στην πλειοψηφία άνδρες) από ότι σε όσους έκαναν άμισθη οικιακή εργασία (κυρίως γυναίκες). Σίγουρα, το κίνημα των γυναικών αποτελεί μια δύναμη στις αντιπαραθέσεις σε θέματα πρόνοιας αλλά η επιρροή του δεν είναι συνεχής. Διαφορετικοί τομείς της κρατικής πολιτικής μπορεί να παρουσιάζουν διαφορετικά έμφυλα μοντέλα. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, έχουν σχετικά χαμηλή ασφάλεια εισοδήματος για τις γυναίκες, αλλά σχετικά ισχυρή νομική υποστήριξη για τα «δικαιώματα στο σώμα» των γυναικών.

Οι διαφορές μεταξύ των γυναικών είναι επίσης σημαντικές και στις έμφυλες πολιτικές, πέρα από τον τομέα της πρόνοιας. Οι πολιτικές για τις γεννήσεις που ενθαρρύνουν τις γυναίκες να γίνουν μητέρες συχνά καθορίζονται από τη φυλή και την κοινωνική τάξη. Το ίδιο το κράτος μπορεί να επιχειρεί να εμποδίσει τις γυναίκες κάποιας εθνικής μειονότητας να κάνουν παιδιά, ή να θεωρεί ότι εκμεταλλεύονται σε υπερβολικό βαθμό τις παροχές της πρόνοιας κάνοντας πολλά παιδιά. Οι κρατικές υπηρεσίες μπορεί να κάνουν διακρίσεις ενάντια σε λεσβίες (π.χ. στην εργασία) υ-

πέρ των ετεροφυλόφιλων γυναικών, κι έτσι, σε γενικές γραμμές να βοηθούν στη διατήρηση της σεξουαλικής διαθεσιμότητας των γυναικών στους άνδρες. Παρέχουν, όμως, και συντάξεις σε γυναίκες με ανήλικα παιδιά με την προϋπόθεση ότι θα αρνηθούν τη σεξουαλική τους διαθεσιμότητα στους άνδρες.

Η μελέτη των O'Connor, Orloff και Shaver δείχνει καθαρά ότι στα έμφυλα ζητήματα αυτό που ισχύει για το ένα κράτος δεν ισχύει απαραίτητα και για το άλλο, ούτε για το ίδιο κράτος σε μια άλλη χρονική στιγμή. Πρέπει να μιλάμε για «κράτη», όχι απλά «το κράτος». Στο σύγχρονο κόσμο μερικές από τις πιο σημαντικές διαφορές αντανακλούν την κληρονομιά της αυτοκρατορίας και των παγκόσμιων ανισοτήτων του πλούτου.

Ο αγώνας για το τέλος των αποικιακών αυτοκρατοριών κατ' ανάγκη αμφισβήτησε τις έμφυλες συμβάσεις στις κοινωνίες των αποικιών. Κάποια εθνικιστικά, επαναστατικά και αντι-αποικιοκρατικά κινήματα κέρδισαν την υποστήριξη των γυναικών και αμφισβήτησαν τις παραδοσιακές μορφές πατριαρχίας. Το κινεζικό κομμουνιστικό κίνημα είναι η πιο γνωστή περίπτωση. Το μαοϊκό σύνθημα «οι γυναίκες κρατούν το μισό ουρανό» ήταν μέρος μιας συνεχούς επίθεσης στις φεουδαρχικές νοοτροπίες και στους νόμους που είχαν επιβάλει την υποτέλεια των γυναικών (Stacey 1983). Σε πολλά άλλα μέρη επίσης, η κατάρρευση της πατριαρχίας και η εισαγωγή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό θεωρήθηκε ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη.

Όμως, η εγκαθίδρυση ενός μετα-αποικιοκρατικού ή μετα-επαναστατικού καθεστώτος συχνά σήμαινε την εγκατάσταση μιας νέας εκδοχής της πατριαρχίας. Οι γυναίκες

εισήχθησαν στο εργατικό δυναμικό, αλλά όχι ισότητα και στην πολιτική ηγεσία. Η Maria Mies (1986) ειρωνικά παρατηρεί πώς τα μετα-αποικιοκρατικά καθεστώτα συμβόλιζαν τη νέα πατριαρχία με λατρεία στους Ιδρυτές Πατέρες –συμπεριλαμβανομένου του Μάο. Σε κάποιες περιπτώσεις ο αποκλεισμός των γυναικών είναι σαφής: ο εκφοβισμός των γυναικών από τα κινήματα αναβίωσης του Ισλάμ στο Αφγανιστάν, το Ιράν και κάποιες αραβικές χώρες αποτελεί ένα παράδειγμα των ημερών μας. Η αφήγηση της Nayereh Tohidī (1991) για τη φεμινιστική πολιτική στο Ιράν δείχνει πώς οι διεκδικητικές στάσεις των γυναικών θεωρούνταν απόδειξη της αποσύνθεσης της θρησκείας και της κουλτούρας από τις δυτικές επιρροές. Τα περισσότερα μετα-αποικιοκρατικά κράτη εξαρτώνται από τις πολυεθνικές εταιρίες για το εμπόριό τους, τις επενδύσεις και την ανάπτυξη, και έτσι – δεδομένου του έμφυλου χαρακτήρα των μεγάλων εταιριών, που συζητήθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο –λειτουργούν σε ένα οικονομικό περιβάλλον που κυριαρχείται από άνδρες. Η Σιγκαπούρη, μία από τις πιο εντυπωσιακές ιστορίες επιτυχίας της εξαρτημένης καπιταλιστικής ανάπτυξης, δημιούργησε μία από τις πιο μονολιθικές πατριαρχίες στη μετα-αποικιοκρατική κυβέρνηση.

Ωστόσο, το ρεύμα δεν πηγαίνει πάντα προς την ίδια μεριά. Υπάρχει, επίσης, η ιστορία του ακριβισμού των γυναικών σε ισλαμικές κοινωνίες, και σε ορισμένες περιπτώσεις –Πακιστάν και Ινδονησία– γυναίκες έγιναν διαπρεπείς πολιτικοί αρχηγοί. Το μετα-αποικιοκρατικό κράτος στην Ινδία παρέχει ένα πολιτικό περιβάλλον στο οποίο θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα ισχυρό φεμινιστικό κίνημα. Και είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι από τα πέντε κράτη που διαδέ-

χθηκαν την Βρετανο-Ινδική Αυτοκρατορία, τα τρία είχαν γυναίκες πρωθυπουργούς και παρά λίγο θα είχε και τέταρτο. Μία από αυτές ήταν η πρώτη γυναίκα που εκλέχτηκε αρχηγός κυβέρνησης στον κόσμο: η Σιριμάβο Μπανταρανάικε, εξελέγη Πρωθυπουργός της Σριλάνκα το 1960.

Στις χώρες που κάποτε υπήρξαν κέντρα του ιμπεριαλισμού και τώρα είναι οικονομικά κέντρα της παγκόσμιας οικονομίας, η τεράστια συσσώρευση πλούτου έχει αλλάξει τις συνθήκες της έμφυλης πολιτικής. Οδηγεί, για παράδειγμα, στην αύξηση του μέσου όρου ζωής και τη «δημογραφική επανάσταση» (δραστική πτώση των γεννήσεων) που έχει μεταμορφώσει τις ζωές των έγγαμων γυναικών στις πλούσιες χώρες. Η πολιτική της αναπαραγωγής παίρνει συγκεκριμένες μορφές σε τέτοιες συνθήκες: σε αυτές τις χώρες το κίνημα των γυναικών αγωνίζεται σε αίθουσες δικαστηρίων και κοινοβουλίων για το δικαίωμα στην αντισύλληψη και στην άμβλωση. Η διάσημη υπόθεση «Ρόε κατά Ουέιντ», η οποία κατοχύρωσε το δικαίωμα στην άμβλωση στις ΗΠΑ, θεωρείται μία αποφασιστική νίκη του εκεί φεμινιστικού κινήματος.

Τα φεμινιστικά κινήματα, που είναι ενεργά σε αυτές τις χώρες από τον 19ο αιώνα, έχουν πετύχει μια σειρά από νομικές και συνταγματικές νίκες, κατοχυρώνοντας σε γενικές γραμμές ίσα δικαιώματα μεταξύ γυναικών και ανδρών: το δικαίωμα ψήφου, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το δικαίωμα της προσφυγής στα δικαστήρια, δίκαιες πρακτικές στην εργασία, και λοιπά. Η παλιά μορφή της κρατικής πατριαρχίας, με την ανδρική εξουσία βαθιά ριζωμένη στις γραφειοκρατικές ιεραρχίες, ήταν ευάλωτη στις φεμινιστικές διεκδικήσεις.

Όμως, το κράτος έχει αρχίσει να αλλάζει. Νέες πολιτικές «μεταρρύθμισης» από τις δεξιές κυβερνήσεις έχουν ιδιωτικοποιήσει πολλές κρατικές υπηρεσίες, και, σε άλλες περιπτώσεις, έχουν κάνει τις δημόσιες υπηρεσίες να λειτουργούν περισσότερο σαν εταιρίες. Όπως επισημαίνει η αυστραλή κοινωνιολόγος Άννα Yeatman (1990), έχει υπάρξει αναδιοργάνωση της κρατικής εξουσίας σε μορφές λιγότερο ανοιχτές στις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Στην πραγματικότητα, η αυξανόμενη δραστηριοποίηση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα αντισταθμίζεται από τη μείωση της ίδιας της δημόσιας σφαίρας. Νεοφιλελεύθερες οικονομικές στρατηγικές, απελευθέρωση της αγοράς, μείωση των φόρων και των κυβερνητικών υπηρεσιών και μεταφορά των πόρων σε ιδιωτικές επιχειρήσεις σημαίνει σημαντική μετάπτωση της εξουσίας σε εταιρίες και μηχανισμούς της αγοράς που κυριαρχούνται από άνδρες.

Ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής ιστορίας του 20ου αιώνα είναι η ανάπτυξη υπηρεσιών που συνδέουν κράτη χωρίς οι ίδιες να έχουν κάποια εδαφική βάση, να ανήκουν εδαφικά σε κάποιο κράτος. Σε αυτές περιλαμβάνονται η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, η Κοινωνία των Εθνών, τα Ηνωμένα Έθνη και οι διάφορες υπηρεσίες τους, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (ΟΟΣΑ). Η Ευρωπαϊκή Ένωση, το ίδιο σημαντική, αποτελεί μια πιο παραδοσιακή πολιτική μορφή: μία τελωνειακή ένωση που εξελίχθηκε μερικώς σε ομοσπονδιακό κράτος.

Αυτοί οι οργανισμοί είναι επίσης έμφυλοι και έχουν έμφυλες συνέπειες. Στην πλειοψηφία τους, τα έμφυλα κα-

θεστώτα αντιγράφουν αυτά των κρατών που τα δημιούργησαν. Ωστόσο, οι διεθνείς οργανισμοί έχουν μια ιδιαίτερη σημασία στην έμφυλη πολιτική: αποτελούν σημαντικό μέσο επίτευξης της παγκοσμιοποίησης των έμφυλων σχέσεων. Ως διακυβερνητικές οργανώσεις, η σαφής έμφυλη πολιτική τους είναι συνήθως προσεκτική και διπλωματική. Ωστόσο, η μορφή τους ως οργανώσεις, και οι κανόνες με τους οποίους λειτουργούν, εκφράζουν έννοιες του φύλου. Τα διακυβερνητικά φόρα, συνήθως, δίνουν έμφαση σε μια επίσημη ισότητα μεταξύ των συμμετεχόντων.

Αυτό ήταν σημαντικό στη Δεκαετία των Γυναικών των Ηνωμένων Εθνών, 1975-85, την πιο συνεπή προσπάθεια στα έμφυλα ζητήματα από διεθνείς οργανισμούς. Οι σημαντικότερες συνδιασκέψεις που σημάδεψαν τη Δεκαετία έγιναν χώρος αντιπαράθεσης για την παγκόσμια σημασία του δυτικού φεμινισμού. Όπως δείχνει η Chilla Bulbeck στο *One World Women's Movement* (1988), υπήρξε έντονη αντιπαράθεση για το αν το αμερικανικό μοντέλο, ένα αυτόνομο κίνημα γυναικών, ήταν σχετικό με τις ανάγκες των γυναικών του τρίτου κόσμου. Κάποιοι/ες το είδαν αυτό ως μια νέα μορφή πολιτιστικού ιμπεριαλισμού, η οποία δημιουργώντας ανταγωνισμό μεταξύ των γυναικών και των ανδρών και δίνοντας έμφαση σε θέματα που τους διαχωρίζουν θα υπονόμει τους λαϊκούς αγώνες ενάντια στη δυτική κυριαρχία.

Το κοινωνικό φύλο στην παγκόσμια κοινωνία

Αν και οι περισσότερες συζητήσεις για το κοινωνικό φύλο είναι «τοπικού χαρακτήρα», όπως αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, υπάρχει πάντα και ένα αντίθετο ρεύμα στη

θεωρία του φύλου. Το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών δημιούργησε μια θεωρία πατριαρχίας η οποία, στις πιο εξελιγμένες της μορφές, είχε ιστορικό βάθος και παγκόσμια ευρύτητα (Reiter 1977). Ο σοσιαλιστικός φεμινισμός έστρεψε την προσοχή στην ιστορία του ιμπεριαλισμού και τη σύγχρονη παγκόσμια οικονομία, ως πηγές έμφυλης ανισότητας (Mies 1986). Η άνοδος του φεμινισμού των μαύρων γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες, και ο μετα-αποικιοκρατικός φεμινισμός σε άλλα μέρη του κόσμου, τράβηξαν την προσοχή στην παγκόσμια ποικιλία των καταστάσεων και των προοπτικών των γυναικών (Mohanty 1991).

Αυτό το θεωρητικό ρεύμα ισχυροποιήθηκε έντονα μέσα από μια πρακτική διαδικασία που αναπτύχθηκε: τη δημιουργία διεθνών φόρα την συζήτηση των έμφυλων ανισοτήτων και των συμφερόντων των γυναικών. Διεθνείς γυναικείες οργανώσεις, όπως η ειρηνιστική Διεθνής Ένωση Γυναικών για την Ειρήνη και την Ελευθερία, υπάρχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα. Αυτό που τώρα ονομάζουμε έμφυλα θέματα έχουν υπάρξει θέματα προς αντιπαράθεση στα διεθνή φόρα πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Lenz, Szypulski, και Molsich 1996: 10-12). Ωστόσο, η Δεκαετία των Γυναικών των Ηνωμένων Εθνών έφερε μια σημαντική αλλαγή. Στη Δεκαετία των Γυναικών, και σε αυτές που ακολούθησαν από τότε, μια σειρά γνωστών συνδιασκέψεων δημιούργησε ένα παγκόσμιο φόρουμ για τις φεμινιστικές ιδέες και προσέλκυσε την προσοχή των συμμετεχόντων κυβερνήσεων σε σημαντικά θέματα σχετικά με την κατάσταση των γυναικών. Επιπλέον, η Δεκαετία των Γυναικών αποκρυστάλλωσε μια ημερήσια διάταξη πολιτικής γύρω από τα συμφέροντα των γυναικών, που ακο-

λουθήθηκε σε μια σειρά διεθνών οργανισμών. Αυτό μονιμοποιήθηκε (όσο μπορούν τέτοια πράγματα να μονιμοποιηθούν) με τη δημιουργία του Τμήματος για την Πρόοδο των Γυναικών των Ηνωμένων Εθνών.

Πιστεύω, ότι αυτές οι εξελίξεις αντανακλούν μια σημαντική πραγματικότητα στις έμφυλες σχέσεις σήμερα. Υπάρχουν σημαντικά χαρακτηριστικά της έμφυλης τάξης που δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά τοπικά, και απαιτούν ανάλυση σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτό ισχύει για όλες τις δομές των έμφυλων σχέσεων που περιγράφηκαν στο κεφάλαιο 4:

- Τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ γυναικών και ανδρών, σε μια εποχή που ένα μεγάλο ποσοστό των εθνικών οικονομιών ανήκουν σε ξένους, μεγάλα κομμάτια της βιομηχανίας εξαρτώνται από το ξένο εμπόριο και οι σημαντικότερες αποφάσεις για επενδύσεις παίρνονται από διεθνικές εταιρίες

- Την έμφυλη πολιτική, σε μια εποχή που η παγκόσμια ανταγωνιστικότητα επιδιώκεται μέσω της αναδιάρθρωσης του κράτους, του νεοφιλελευθερισμού και της ιδιωτικοποίησης των κρατικών υπηρεσιών, και που οι ανδροκρατούμενοι στρατιωτικοί, παραστρατιωτικοί θεσμοί και ο θεσμός της αστυνομίας συντονίζονται διεθνώς

- Τις μεταβαλλόμενες συναισθηματικές σχέσεις και τη σεξουαλικότητα σε σχέση με τον έλεγχο του πληθυσμού, την πανδημία του HIV/AIDS, και τα διεθνή ταξίδια

- Το συμβολισμό του φύλου, σε μια εποχή που συγκεκριμένες εικόνες του ανδρισμού και θηλυκότητας κυκλοφορούν σε ευρεία κλίμακα στα παγκόσμια μέσα (π.χ. μόδα, «διασημότητες», επαγγελματικός αθλητισμός), ενώ οι έμ-

φυλες ιδεολογίες από διαφορετικές κουλτούρες συνυφίνονται, ως αποτέλεσμα της ευρείας κλίμακας μετανάστευσης, επιγαμίας και αλληλεπίδρασης των πολιτισμών.

Αν μπορέσουμε να σκεφτούμε μια παγκόσμια κοινωνία, μια κοινωνική οργάνωση σε πλανητικό επίπεδο, τότε πρέπει να μπορούμε να σκεφτούμε το κοινωνικό φύλο ως μια δομή αυτής της παγκόσμιας κοινωνίας. Για να δούμε αυτή την άποψη δε χρειάζεται να θεωρήσουμε ότι το κοινωνικό φύλο είναι παντού το ίδιο, όπως έκαναν οι πρώτες θεωρίες της πατριαρχίας. Στην πραγματικότητα, φαίνεται πιο πιθανό προς το παρόν, οι συνδέσεις να είναι χαλαρές και οι αντιστοιχίες άνισες. Το μόνο που πρέπει να θεωρούμε δεδομένο είναι ότι υπάρχουν σημαντικές συνδέσεις.

Οι συνδέσεις που συγκροτούν μια παγκόσμια έμφυλη τάξη φαίνεται να εμπίπτουν σε δύο βασικούς τύπους: αλληλεπίδραση μεταξύ των έμφυλων τάξεων, και νέα πεδία αντιπαράθεσης.

Αλληλεπίδραση μεταξύ των έμφυλων τάξεων

Ο ιμπεριαλισμός, η νεο-αποικιοκρατική πολιτική και τα σύγχρονα παγκόσμια συστήματα εξουσίας, επενδύσεων, εμπορίου και επικοινωνιών έχουν φέρει πολύ διαφορετικές κοινωνίες σε επαφή μεταξύ τους. Οι έμφυλες τάξεις σε αυτές τις κοινωνίες έχουν κατά συνέπεια έρθει επίσης σε επαφή μεταξύ τους.

Πρόκειται, συχνά, για μια βίαιη και αποδιοργανωτική διαδικασία. Ο ιμπεριαλισμός συμπεριέλαβε μια βίαιη επίθεση στις τοπικές έμφυλες συμβάσεις του κοινωνικού φύ-

λου που δεν ταίριαζαν με αυτές των αποίκων: οι ιεραποστολές, για παράδειγμα, προσπάθησαν να εξαλείψουν την παράδοση «berdache» του τρίτου φύλου στη νότια Αμερική και την, θεωρούμενη, ανηθικότητα των γυναικών στην Πολυνησία. Οι τοπικές έμφυλες συμβάσεις διακόπηκαν ή αναμορφώθηκαν από τη δουλεία, τις συμβάσεις εργασίας, τη μετανάστευση και την επανεγκατάσταση (όλα επεξηγούνται καλά στη μελέτη του Moodie στα ορυχεία της νότιας Αφρικής, στο κεφάλαιο 2). Στο σύγχρονο κόσμο, οι θεσμοί της ανδρικής βίας σε διάφορα μέρη του κόσμου συνδέονται με το εμπόριο όπλων, που το 1997 ανέρχονταν σε 24 δισεκατομμύρια δολάρια τουλάχιστον (Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών 1999).

Οι έμφυλες πρακτικές που αναμορφώθηκαν με αυτούς τους τρόπους διαμόρφωσαν νέα μοντέλα τα οποία αποτελούν, θα λέγαμε, το πρώτο επίπεδο της παγκόσμιας έμφυλης τάξης. Είναι τοπικά, αλλά φέρουν τη σφραγίδα των δυνάμεων που δημιούργησαν την παγκόσμια κοινωνία. Μπορούν, από μόνα τους, να αποτελέσουν το επίκεντρο του κοινωνικού αγώνα. Σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η αντιπαράθεση στα ισλαμικά κράτη γύρω από την επιρροή των δυτικών μοντέλων θηλυκότητας, που συμβολίζεται από την αντιπαράθεση που προέκυψε με τις γυναίκες που δεν καλύπτουν το πρόσωπό τους.

Νέα πεδία αντιπαράθεσης

Ο ιμπεριαλισμός και η παγκοσμιοποίηση έχουν δημιουργήσει θεσμούς που λειτουργούν σε παγκόσμια κλίμακα. Όλοι αυτοί οι θεσμοί έχουν εσωτερικά έμφυλα καθεστάτα, και

το καθένα έχει τη δική του έμφυλη δυναμική—συμφέροντα, έμφυλη πολιτική, διαδικασίες αλλαγής. Έτσι, θεσμοί που εκτείνονται σε όλο τον κόσμο δημιουργούν νέα πεδία αντιπαράθεσης για τη διαμόρφωση και δυναμική του φύλου. Οι πιο σημαντικοί από αυτούς τους θεσμούς φαίνεται ότι είναι οι εξής:

Διεθνείς και πολυεθνικές εταιρίες Οι εταιρίες που λειτουργούν σε παγκόσμιες αγορές αποτελούν τώρα τους μεγαλύτερους επιχειρηματικούς οργανισμούς στον πλανήτη. Οι μεγαλύτεροι, σε βιομηχανίες όπως του πετρελαίου, της κατασκευής αυτοκινήτων, υπολογιστών και τηλεπικοινωνιών, διαθέτουν πόρους που ανέρχονται σε εκατοντάδες δισεκατομμύρια δολάρια και απασχολούν εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους. Συνήθως, έχουν έντονα έμφυλο καταμερισμό εργασίας και (όπως συζητήθηκε παραπάνω) μια έντονα ανδροκρατούμενη κουλτούρα διοίκησης.

Το διεθνές κράτος Υπάρχουν οι υπηρεσίες των Ηνωμένων Εθνών, η Ευρωπαϊκή Ένωση και μια σειρά άλλων διεθνών οργανισμών και συνθηκών. Ρυθμίζουν τα έμφυλα ζητήματα παγκοσμίως (π.χ. μέσω βοήθειας για την ανάπτυξη, την παιδεία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις συμβάσεις εργασίας). Είναι επίσης σημαντικές, επειδή και οι ίδιες έχουν πολυπολιτισμικά έμφυλα καθεστάτα, ίσως πιο περίπλοκα από αυτά των διεθνικών εταιριών. Αυτό οφείλεται, όπως παρατηρεί η Dorota Giegysz, στο ότι συχνά διαθέτουν κανόνες για το προσωπικό που εγγυώνται τη γεωγραφική ποικιλία.

Τα διεθνή Μ.Μ.Ε. Οι πολυεθνικές εταιρίες των μέσων ενημέρωσης κυκλοφορούν ταινίες, βιντεοκασέτες, μουσική και ειδήσεις σε πολύ μεγάλη κλίμακα. Υπάρχουν και πιο αποκεντρωμένα μέσα (ταχυδρομείο, τηλεγράφημα, τηλε-

φωνο, τηλεμοιότυπο, το Διαδίκτυο, ο Ιστός) και οι δευτερεύουσες βιομηχανίες. Όλα περιέχουν έμφυλες συμβάσεις και κυκλοφορούν έμφυλα νοήματα. Τα νεότερα μέσα και οι εφαρμογές τους, όπως το μάρκετινγκ στον Παγκόσμιο Ιστό (Web), καλύπτουν ένα ταχέως αναπτυσσόμενο παγκόσμιο φάσμα.

Οι διεθνείς αγορές Είναι σημαντικό να διακρίνουμε τις αγορές από τις ιδιωτικές εταιρίες που λειτουργούν μέσα σε αυτές. Οι διεθνείς αγορές –κεφάλαιο, αγαθά, αγορές υπηρεσιών και εργασίας– «προσεγγίζουν» όλο και περισσότερο τις τοπικές οικονομίες. Συχνά, είναι έντονα έμφυλα δομημένες και τώρα πλέον (με τον πολιτικό θρίαμβο του νεοφιλελευθερισμού) δεν ελέγχονται επαρκώς.

Σε αυτά τα πεδία αντιπαράθεσης μπορούμε να ανακαλύψουμε πώς σκιαγραφείται η παγκόσμια έμφυλη τάξη. Συνδέεται ανεπαρκώς και δεν είναι ομοιογενής, αλλά η παρουσία της είναι ήδη σημαντική. Η βαρύτητά της στις ζωές μας αναμφίβολα θα αυξηθεί.

Είναι φανερό, ότι η παγκόσμια έμφυλη τάξη αποτελεί το χώρο όπου γίνονται σημαντικές αδιείδες και έχει και άλλες συνέπειες το ίδιο επιβλαβείς. Αν και τα δεδομένα που έχουμε, σε παγκόσμια κλίμακα, είναι ελλιπή, μπορούμε να χαρτογραφήσουμε κάποιες σημαντικές διαφορές στην κατάσταση των γυναικών και των ανδρών:

Υλικές ανισότητες και εκμετάλλευση Η βασικότερη ίσως ανισότητα, η ανισότητα στον πλούτο, είναι εξαιρετικά δύσκολο να χαρτογραφηθεί σε παγκόσμια κλίμακα. Οι δημοσιογραφικές αναφορές για τις μεγαλύτερες ιδιωτικές περιουσίες στον κόσμο δείχνουν ότι στη μεγάλη τους πλειοψηφία ελέγχονται από άνδρες. Για παράδειγμα, ο κατάλογος

«Οι Πλουσιότεροι του Κόσμου» για το 2000, που δημοσιεύτηκε από το επιχειρηματικό περιοδικό Forbes, ανέφερε 306 δισεκατομμυριούχους/ες διεθνώς, δώδεκα εκ των οποίων ήταν γυναίκες. Υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για το εισόδημα. Το εισόδημα των γυναικών είναι κατά μέσο όρο το 59 τοις εκατό του εισοδήματος των ανδρών στις βιομηχανικές χώρες, το 63 τοις εκατό στην ανατολική Ευρώπη και στην Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών (Κ.Α.Κ.), και το 48 τοις εκατό στις αναπτυσσόμενες χώρες (στοιχεία του 1997) –ένας μέσος όρος 56 τοις εκατό παγκοσμίως. Μελέτες καταμερισμού του χρόνου δείχνουν ότι η συνεισφορά των γυναικών στο σύνολο της κοινωνικής εργασίας δεν είναι μικρότερη, και ίσως είναι και μεγαλύτερη, από αυτή των ανδρών τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις βιομηχανικές χώρες (Πρόγραμμα Ανάπτυξης Ηνωμένων Εθνών 1999).

Πρόσβαση στην εκπαίδευση και τον πολιτισμό Ένα μέτρο της κοινωνικής επένδυσης στην παιδεία είναι το ποσοστό εγγράμματων ενηλίκων. Δεν υπάρχουν συνολικά ποσοστά παγκοσμίως, αλλά σε ομάδες χωρών τα ποσοστά εγγράμματων ενηλίκων γυναικών κυμαίνονται από το 65 τοις εκατό του ποσοστού των ανδρών (στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες) μέχρι το 100 τοις εκατό (1997). Η κατάσταση στη βασική εκπαίδευση έχει βελτιωθεί σημαντικά, με το ποσοστό εγγραφής των γυναικών στο δημοτικό σχολείο να βρίσκεται στο 95 τοις εκατό του ποσοστού των ανδρών, παγκοσμίως. Σε υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης, εξακολουθεί να υπάρχει μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ των φύλων σε μερικά μέρη του κόσμου (Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών 1999).

Θεσμική εξουσία Οι άνδρες κατείχαν το 87 τοις εκατό των εδρών στα εθνικά κοινοβούλια παγκοσμίως το 1999 (από το 89 τοις εκατό το 1991). Σχετικά με την εκτελεστική εξουσία, οι γυναίκες κατείχαν το 7 τοις εκατό των υπουργικών θώκων παγκοσμίως το 1996 (από το 3 τοις εκατό το 1987). Σε καμιά χώρα στον κόσμο οι γυναίκες δεν κατέχουν την πλειοψηφία των υπουργικών θώκων. Σε σημαντικό αριθμό χωρών οι γυναίκες δεν κατέχουν κανένα υπουργικό θώκο. Οι άνδρες κατέχουν σχεδόν όλες τις ανώτερες θέσεις στη στρατιωτική διοίκηση, τις περισσότερες θέσεις στα εφετεία και σχεδόν όλες τις ανώτερες θέσεις στην αστυνομική διοίκηση (Διακοινοβουλευτική Ένωση 1999, Gierycz 1999). Ουσιαστικά, κάθε μία από τις μεγαλύτερες εταιρίες του κόσμου που βρίσκονται στην παγκόσμια αγορά διοικείται από άνδρες. Σπάνια υπάρχουν, επίσης, γυναίκες στην ηγεσία των επιχειρηματικών ομίλων. Όπως σημειώνουν οι Valdés και Gomáriz (1995: 176) για την Λατινική Αμερική, «Υπάρχει μέτρια παρουσία των γυναικών σε τέτοιους φορείς, και, σε πολλές περιπτώσεις, καμία στα υψηλότερα επίπεδα της ηγεσίας.»

Αναγνώριση Οι άνδρες κατέχουν την πλειοψηφία των θέσεων στο χώρο της διανόησης, πνευματικές αρχές, ως καθηγητές πανεπιστημίου, και διοικούν τους περισσότερους διεθνείς επιστημονικούς οργανισμούς. Οι άνδρες κατέχουν το μεγαλύτερο μέρος των θρησκευτικών αρχών, ως επίσκοποι, πατριάρχες, ιμάμηδες, ηγούμενοι. Σε αρκετές από τις κυριότερες θρησκείες του κόσμου οι γυναίκες είναι επίσημα αποκλεισμένες από τη διοίκηση. Στα διεθνή μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι γυναίκες γενικά συγκροτούνται ως αντικείμενα του πόθου παρά ως υποκείμενα σημαντικής

δράσης, και αναγνωρίζονται για την ομορφιά και τη μόδα, παρά για τα επιτεύγματα, τη σοφία ή τη γνώση τους. Είναι όλο και πιο συνηθισμένες οι πορνογραφικές απεικονίσεις των γυναικών στα διεθνή Μ.Μ.Ε. συμπεριλαμβανομένου του Διαδικτύου.

Αυτά τα μοντέλα κάθε άλλο παρά ομοιόμορφα είναι. Οι στατιστικές δείχνουν ποικιλομορφία μεταξύ κρατών και περιοχών του κόσμου που αντανακλά τις διαφορετικές τους ιστορίες, διαφορετικό πολιτιστικό υπόβαθρο και διαφορετικά επίπεδα κοινωνικού πλούτου. Για παράδειγμα, γυναίκες ήταν το 39 τοις εκατό των μελών των εθνικών κοινοβουλίων στις σκανδιναβικές χώρες το 1999, 9 τοις εκατό στις χώρες του Ειρηνικού και 4 τοις εκατό στις αραβικές χώρες. Τις τελευταίες δεκαετίες οι χώρες της Σκανδιναβίας ξεχωρίζουν ως πρωτοπόρες στον κόσμο σε τέτοια μέτρα, αντανακλώντας τη δύναμη του γυναικείου κινήματος, ένα καλά θεσμοθετημένο κράτος πρόνοιας και μια κουλτούρα ισονομίας.

Μια σημαντική σύγχρονη εξέλιξη στις μελέτες του φύλου είναι η προσπάθεια να χαρτογραφηθούν τα διεθνή μοντέλα ανισότητας. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα αποτελεί η μελέτη «Mujeres Latinoamericanas en Cifras» η οποία διεξάγεται από το Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales (Valdés και Gomáriz 1995), μια θαυμάσια συλλογή δεδομένων που συγκρίνει τη θέση των γυναικών και των ανδρών σε δεκαεννέα χώρες της Λατινικής Αμερικής. Μεταξύ άλλων, αυτή η μελέτη αποτυπώνει την εκθήλωση της φτώχειας, τη μεταβαλλόμενη επαγγελματική δομή, τη δημογραφική αλλαγή, την εκπαίδευση, κ.λ.π.

Σε γενικές γραμμές, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι άνδρες

είναι οι ευεργετούμενοι όταν υπάρχουν έμφυλες ανισότητες. Όμως, δεν ωφελούνται όλοι οι άνδρες στον ίδιο βαθμό στην πραγματικότητα, μερικοί άνδρες δεν ωφελούνται καθόλου. Πολλοί άνδρες πληρώνουν κάποιο κόστος (κάποιοι πληρώνουν μεγάλο κόστος) για τη γενική υπεροχή των ανδρών στην πατριαρχική έμφυλη τάξη.

Οι άνδρες αποτελούν την τεράστια πλειοψηφία του στρατιωτικού προσωπικού που αριθμεί 20 εκατομμύρια παγκοσμίως. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι άνδρες είναι η πλειοψηφία αυτών που σκοτώνονται και τραυματίζονται στη μάχη (αν και η εικόνα είναι διαφορετική για τα θύματα του πολέμου από τη μεριά των αμάχων). Οι άνδρες είναι, επίσης, η πλειοψηφία των θυμάτων στις καταγγελλόμενες ανθρωποκτονίες και βίαιες επιθέσεις. Στις βιομηχανικές χώρες οι αυτοκτονίες ανδρών είναι περισσότερες από αυτές των γυναικών, με αντιστοιχία 3 προς 1, ενώ στην ανατολική Ευρώπη και των χωρών Κ.Α.Κ. η αντιστοιχία είναι 5 προς 1.

Εξαιτίας του συνδυασμού της υψηλής συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας, οι άνδρες υφίστανται σε υψηλότερο ποσοστό τραυματισμούς, συμπεριλαμβανομένων και των τραυματισμών σε τροχαία. Στη Λατινική Αμερική, για παράδειγμα, το ποσοστό θανάτου των ανδρών από ατύχημα είναι τρεις φορές υψηλότερο από το ποσοστό των γυναικών (Valdés και Gomáriz 1995: 124). Οι άνδρες, στα περισσότερα μέρη του κόσμου, παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά στο κάπνισμα, τη χρήση αλκοόλ και τις ναρκωτικές ουσίες, από ότι οι γυναίκες. Γι' αυτό, μεταξύ άλλων λόγων, οι άνδρες (με εξαίρεση αυτούς που ζουν σε κάποιες φτωχές χώρες) έχουν χα-

μηλότερο προσδόκιμο ζωής από τις γυναίκες. Ορισμένες ομάδες ανδρών, κυρίως οι ομοφυλόφιλοι άνδρες και οι άνδρες εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων, γίνονται στόχος κακοποίησης και, μερικές φορές, βίας.

Οι έμφυλες ανισότητες και η επικινδυνότητα που ενέχουν είναι, επομένως, χαρακτηριστικά της παγκόσμιας έμφυλης τάξης, καθώς και των κοινωνιών των εθνών. Αναπόφευκτα, αυτό οδηγεί σε πολιτικούς αγώνες. Τα μοντέλα της παγκόσμιας έμφυλης πολιτικής θα εξεταστούν στο κεφάλαιο 8.

Το Κοινωνικό Φύλο και οι Διανοούμενοι/ες

Πριν από ενάμιση αιώνα, δεν υπήρχε θεωρία του κοινωνικού φύλου με τη σύγχρονη σημασία του όρου. Όταν το 1848 οι άνδρες και οι γυναίκες του κινήματος για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών συγκεντρώθηκαν στο Σένεκα Φολς στα βόρεια της Νέας Υόρκης, για το γνωστό συνέδριο που πρόβαλε τον φεμινισμό ως πολιτικό κίνημα, ανέτρεξαν για έμπνευση στους ηθικολόγους του 18ου αιώνα και όχι στις νέες κοινωνικές επιστήμες εκείνης της εποχής.

Έπειτα, το βασικό πρόβλημα στην κατανόηση του κοινωνικού φύλου ήταν να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο. Στις αρχές του 21ου αιώνα, δεν έχουμε μόνο μία θεωρία του κοινωνικού φύλου, αλλά μια ολόκληρη βιβλιοθήκη. Τώρα, το κυριότερο πρόβλημα στην κατανόησή του είναι να κατανοήσουμε τα πολλαπλά πλαίσια που μας προσφέρονται.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρήσω κάτι τέτοιο μέσα από μια ιστορική αναδρομή. Μιλώντας αφηρημένα για «θεωρίες του κοινωνικού φύλου» είναι σα να υπονοούμε ότι όλες οι θεωρίες είναι περίπου ίδιες, ότι έχουν το ίδιο

γνωστικό αντικείμενο. Αυτό, στην καλύτερη περίπτωση, είναι περίπου σωστό. Οι θεωρίες δεν εμφανίζονται από το πουθενά. Δημιουργούνται από ποικίλες ιστορικές συνθήκες, από ανθρώπους που έχουν διαφορετικό υπόβαθρο, διαφορετικές θέσεις στην κοινωνική τάξη, διαφορετική εκπαίδευση και διαφορετικά μέσα. Η ιστορία τις θέτει αντιμέτωπες με διαφορετικά προβλήματα. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι δίνουν διαφορετική μορφή στο διανοητικό τους έργο και κατανοούν διαφορετικά το αντικείμενο της γνώσης τους.

Αυτό είναι ένα καίριο ζήτημα στην κοινωνιολογία της γνώσης. Εφαρμόστηκε, για πρώτη φορά, σε έμφυλα ζητήματα από μια φοιτήτρια της κοινωνιολογίας της γνώσης, Viola Klein, στο ξεχασμένο κλασικό της βιβλίο *The Feminine Character: History of an Ideology* (1946). Σε μια μεταγενέστερη γενιά, τονίστηκε πάλι από τη φεμινιστική «επιστημολογία της άποψης», όπως στο *The Science Question in Feminism* (1986) της Sandra Harding, ένα βιβλίο που ερευνά την αλληλεπίδραση μεταξύ των έμφυλων σχέσεων και τη συγκρότηση της επιστημονικής γνώσης.

Επομένως, για να κατανοήσουμε την ιστορία των ιδεών για το φύλο είναι απαραίτητο να μελετήσουμε τους/τις διανοούμενους/ες που τις παρήγαγαν και τις ευρείες πολιτισμικές προοπτικές μέσα στις οποίες προκύπτουν τα έμφυλα θέματα σε διαφορετικές εποχές. Θα επιχειρήσω να το κάνω εντοπίζοντας τις συνθήκες στις οποίες δημιουργήθηκαν τέσσερα κύρια ρεύματα που αναπτύχθηκαν στη δύση για τη θεωρία του φύλου, λαμβάνοντας υπόψη, σε κάθε περίπτωση, τα προβλήματα που αντιμετώπισε μια γενιά διανοούμενων και τους διαφορετικούς τρόπους με

τους οποίους συγκροτήθηκε η γνώση, ανταποκρινόμενη σε αυτά τα προβλήματα.

Αυτή η περιγραφή αφορά, συγκεκριμένα, τις θεωρίες που αναπτύχθηκαν στη δύση. Όπως έχω επισημάνει σε προηγούμενα κεφάλαια, και άλλες κουλτούρες μπορεί, επίσης, να μιλούν για τα έμφυλα ζητήματα, ή να τα εξηγούν. Όμως αυτές οι περιγραφές δεν παίρνουν, γενικά, τη μορφή εμπειρικής έρευνας ή περιγραφικής και αναλυτικής θεωρίας. Αυτά τα είδη έρευνας, ως ένας τρόπος κατανόησης των ανθρώπινων σχέσεων, αναπτύχθηκαν στο χαρακτηριστικό περιβάλλον των δυτικών ανθρωπιστικών επιστημών.

Επιστήμη, δικαίωμα ψήφου των γυναικών και αυτοκρατορία (περίπου 1860-1920)

Οι δυτικές θεωρίες του φύλου είναι προϊόντα μιας λαϊκής, ριζοσπαστικής και σκεπτικιστικής κουλτούρας που διαμορφώθηκε, αναφορικά με τις ανθρωπιστικές επιστήμες, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες δημιουργήθηκαν κυρίως από διανοούμενους/ες των μεγάλων αποικιοκρατικών δυνάμεων στην Ευρώπη και τη νότια Αμερική – αν και οι ιδέες τους κυκλοφόρησαν αρκετά γρήγορα και σε άλλα μέρη του κόσμου, από τη Χιλή μέχρι την Ιαπωνία.

Οι θεωρίες του φύλου δημιουργήθηκαν από τη σταδιακή μεταμόρφωση των παλαιότερων Λόγων για το φύλο που ήταν θρησκευτικοί, μη ορθολογιστικοί και ηθικολογικοί. Οι πρώτες φεμινιστικές προτάσεις, όπως αυτή της Mary Wollstonecraft στο *Vindication of the Rights of Women* (1792), που προέκυψε ως άμεση απάντηση στην εξύμνηση

των «Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» κατά τη Γαλλική Επανάσταση, ήταν ακόμα κατά κύριο λόγο προσκολλημένες σε ένα λόγο ηθικής βελτίωσης. Το πλαίσιο αναφοράς ήταν περισσότερο θρησκευτικό παρά επιστημονικό. Ομοίως, το πρώτο κίνημα για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν κατά κύριο λόγο ένα θρησκευτικό κίνημα. Το συνέδριο στο Σένεκα Φολς δανείστηκε την ηθικολογική γλώσσα της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας για να εκφράσει το μήνυμά της.

Ήδη όμως, η θρησκεία παραγκωνίζονταν από την επιστήμη, ως το σημαντικότερο πλαίσιο της πνευματικής ζωής. Η επιστήμη του 19ου αιώνα, κυρίως δημιούργημα των ανδρών της αστικής τάξης, ασχολούνταν ενεργά με προβλήματα που σχετιζόνταν με το φύλο. Σε αυτούς περιλαμβάνεται και ο ίδιος ο Κάρολος Δαρβίνος, η επιβλητική αυτή προσωπικότητα στην εξελικτική σκέψη. Το έργο του *The Origin of Species* (1859) μετέτρεψε τα θέματα της κληρονομικής και βιολογικής επιλογής σε ζητήματα πρώτης θέσης στον πνευματικό κόσμο. Η μετέπειτα δουλειά του Δαρβίνου αφορούσε, ειδικά, την επιλογή σεξουαλικών συντρόφων και τον εξελικτικό ρόλο της σεξουαλικής επαφής ως μορφή αναπαραγωγής.

Αυτό συνέβη σε μια χρονική στιγμή και σε ένα χώρο όπου ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας και οι συμβολικοί διαχωρισμοί μεταξύ γυναικών και ανδρών κυριαρχούσαν. Οι «ξεχωριστές σφαίρες» των ανδρών και των γυναικών τονίζονταν με μεγάλη έμφαση στην μεσο-βικτοριανή αστική κουλτούρα. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι, σε αυτό το περιβάλλον, η εξελικτική σκέψη—ο «Δαρβινισμός» παρά ο Δαρβίνος—δημιούργησε την ιδέα της βιολογικής βάσης για

τη διαφορά των φύλων, που εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να έχει επιρροή (βλέπε κεφάλαιο 3).

Ακόμα και πριν τη επιρροή του κοινωνικού Δαρβινισμού, τα ζητήματα του φύλου περιλαμβάνονταν στις πρώτες προσπάθειες για τη μορφοποίηση μιας επιστήμης της κοινωνίας. Ο γάλλος φιλόσοφος Auguste Comte, ο ιδρυτής του θετικισμού, μια προσωπικότητα που άσκησε την ίδια επιρροή με το Δαρβίνο, έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην κοινωνική λειτουργία των γυναικών στην πρώτη «πραγματεία της κοινωνιολογίας», το βιβλίο του *System of Positive Polity* (1851). Οι γυναίκες ήταν, κατά την άποψη του, μια σημαντική κοινωνική βάση για την επερχόμενη ουτοπική κοινωνία—όμως, μόνο αν παρέμεναν στη σφαίρα των καθηκόντων τους που ήταν να φροντίζουν και να ανατρέφουν τους άνδρες. Αυτό το θέμα ήταν ο λόγος που ο Comte και ο διακεκριμένος μαθητής του, ο βρετανός φιλόσοφος John Stuart Mill, διέκοψαν τη σχέση τους. Ο Mill αργότερα δημοσίευσε ένα διάσημο δοκίμιο, το *The Subjection of Women* (1869), στο οποίο ισχυρίστηκε ότι υπάρχει ανισότητα.

Θα πρέπει να πούμε κάτι που ίσως τώρα να έχει ξεχαστεί σε μεγάλο βαθμό, ότι, δηλαδή, οι άνδρες της μητροπολιτικής διανοήσης που δούλεψαν για να δημιουργήσουν τη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη έδωσαν την ίδια προσοχή στα θέματα του φύλου όπως και σε άλλα θέματα. Ο Lester Ward, στο έργο του *Dynamic Sociology* (1883), το πρώτο σημαντικό θεωρητικό κείμενο της αμερικανικής κοινωνιολογίας, έκανε μια εκτεταμένη ανάλυση των «αναπαραγωγικών δυνάμεων», με μια λεπτομερή κριτική των «έμφυλων κοινωνικών ανισοτήτων», όπως η ανισότητα στον τομέα της παιδείας για τα κορίτσια και τα αγόρια. Το 1879, ο

γερμανός αρχηγός των εργατών August Bebel δημοσίευσε ένα βιβλίο, το *Woman and Socialism*, που έγινε πρώτο σε πωλήσεις. Ο συνεργάτης του Μαρξ, Friedrich Engels, έγραψε ένα εκτεταμένο δοκίμιο, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (1884), που αφορά ακαδημαϊκές αντιπαραθέσεις για την ιστορία της οικογένειας και την ιδέα της «μητριαρχίας», καθώς και ανησυχίες των σοσιαλιστών για «το γυναικείο ζήτημα» ως θέμα κοινωνικής μεταρρύθμισης.

Γιατί οι άνδρες, που, ως κληρονόμοι του πατριαρχικού συστήματος, είχαν συμφέρον να μην εγείρουν τέτοια ζητήματα, έδειξαν αυτό το ενδιαφέρον; Σε ένα μεγάλο βαθμό, εξαιτίας των πιέσεων που δέχονταν από τις γυναίκες του περιβάλλοντός τους – όπως αναγνωρίζει ο Lester Ward. Το «γυναικείο ζήτημα» τέθηκε στη ημερήσια διάταξη από ένα αναδυόμενο κίνημα γυναικών, που ήταν ιδιαίτερα ισχυρό σε αυτές ακριβώς τις κοινωνικές ομάδες από τις οποίες προήλθαν οι νέοι κοινωνικοί επιστήμονες. Οι διανοούμενοι της μεσαίας τάξης που προσπαθούσαν να διατυπώσουν (όπως έκανε γενικά η κοινωνική επιστήμη εκείνη την εποχή) θεωρίες κοινωνικής προόδου βρέθηκαν αναπόφευκτα αντιμέτωποι με το θέμα της «υποτέλειας των γυναικών». Το κίνημα για το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες και συγγραφείς όπως οι Wollstonecraft και Mill, κατέστησαν τη χειραφέτηση των γυναικών ένα τεστ «προόδου» για οποιαδήποτε κοινωνία.

Οι γυναίκες διανοούμενες αυτής της γενιάς λειτουργούσαν κάτω από τέτοιες δυσκολίες που ήταν απίθανο να εκπονήσουν οι ίδιες θεωρητικές διατριβές. (Μεταξύ άλλων, οι γυναίκες ήταν τότε αποκλεισμένες από όλα τα πα-

νεπιστήμια.) Δεν υπάρχει «θεωρία του φύλου» στα γραπτά των φεμινιστριών διανοούμενων όπως οι Χάριετ Μαρτίνω στη Βρετανία, η Σούζαν Μπ. Άνθονι στις Ηνωμένες Πολιτείες, ή η Μέιμπανκ Ουόλστενχολμ στην Αυστραλία – αν και υπάρχουν πολλές διορατικές σκέψεις για τους μηχανισμούς της πατριαρχίας. Η προσοχή τους επικεντρώθηκε περισσότερο στην κριτική για την προκατάληψη των ανδρών, ή τα πρακτικά προβλήματα οργάνωσης για το δικαίωμα ψήφου, την νομική μεταρρύθμιση, και την εκπαίδευση των γυναικών.

Τα πρώτα θεωρητικά συγγράμματα γυναικών, κείμενα όπως το *Woman and Labour* (1911) της Olive Schreiner, είχαν περισσότερη σχέση με θέματα εργασίας. Η Schreiner ανέλυσε τον «παρασιτισμό» των αστών γυναικών και την άρνηση της αστικής κοινωνίας να αναγνωρίσει την εκμετάλλευση των εργαζόμενων γυναικών. Ο παρασιτισμός θα μπορούσε να σταματήσει με το άνοιγμα όλων των τομέων εργασίας στις γυναίκες: «Απαιτούμε, σήμερα, δικαίωμα δραστηριοποίησης σε όλους τους τομείς εργασίας!».

Με το ξεκίνημα του 20ου αιώνα εμφανίστηκε ένα παγκόσμιο εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα που διέθετε τη δική του διανόηση, και που παρείχε –κυρίως στη Γερμανία, αλλά σε ένα βαθμό και σε όλο τον καπιταλιστικό κόσμο– την οργανωτική βάση για τις γυναίκες με ριζοσπαστικές απόψεις. Δημιουργήθηκε μια έντονη αντιπαραθέση για το κατά πόσο οι γυναίκες της εργατικής και της αστικής τάξης είχαν κοινά συμφέροντα. Για παράδειγμα, η Alexandra Kollontai στο *The Social Basis Of the Woman Question* (1909) ισχυρίστηκε επίμονα ότι δεν υπήρχε γενι-

κό «γυναικείο ζήτημα», και ότι η υποστήριξη των γυναικών της εργατικής τάξης στο σοσιαλισμό ήταν ο μόνος δρόμος προς την αληθινή ισότητα. Αυτό δε την εμπόδισε να υποστηρίξει τη δημιουργία ξεχωριστών γυναικείων οργανώσεων μέσα στο εργατικό κίνημα, και να πρωτοστατήσει σε αναπαραθέσεις για τη σεξουαλική ελευθερία και τη μεταρρύθμιση στο γάμο.

Καινούργιες εμπειρίες που διαμόρφωσαν αποφασιστικά τις θεωρίες του φύλου προήλθαν από την αυτοκρατορία. Οι διανοούμενοι του Παρισιού, του Λονδίνου, του Πήτερμπεργκ και της Νέας Υόρκης ζούσαν στην καρδιά του μεγαλύτερου κύματος ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης που έχει γνωρίσει ποτέ ο κόσμος. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι κατακτήσεις (στην Αφρική, την Ινδία, τη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλασία), και η οικονομική κυριαρχία (στην Νότια Αμερική και την Κίνα) έθεσαν μια πρωτόγνωρη ποικιλία πολιτισμών στην Ευρωπαϊκή τροχιά. Οι έμφυλες τάξεις αυτών των κοινωνιών διέφεραν, πολλές φορές δραματικά, από αυτή των κατακτητών.

Αν και οι κατακτητές δεν είχαν αμφιβολία για το ότι οι δικές τους έμφυλες συμβάσεις του κοινωνικού φύλου ήταν οι καλύτερες –άλλωστε νομιμοποιούνταν από το Νόμο της Προόδου– δε μπορούσαν να αγνοήσουν την ποικιλομορφία. Εξερευνητές, κατακτητές, ιεραπόστολοι και περιεργοί ταξιδιώτες συγκέντρωσαν ένα τεράστιο όγκο πληροφοριών για τις έμφυλες συμβάσεις στον εκτός Ευρώπης κόσμο, που συχνά πίστευαν ότι ήταν κατάλοιπα της πρωτόγονης ζωής της ανθρωπότητας. Κείμενα όπως το *Origin* του Engels μαρτυρούν τη γοητεία που ασκούσαν αυτές οι πληροφορίες στους/στις διανοούμενους/ες της μητρόπολης. Η πρώτη πε-

ρίοδος της κοινωνικής ανθρωπολογίας είναι γεμάτη από αυτές. Τα μνημεία της ανθρωπολογίας του γραφείου, όπως το έξυπνο και εγκυκλοπαιδικό αριστούργημα του J. G. Frazer *The Golden Bough* (1890), αποτελούν μια σύνθεση της γνώσης από το ιμπεριαλιστικό μέτωπο, της κλασικής λογοτεχνίας και της ευρωπαϊκής παράδοσης.

Πέρα από αυτό το ακαδημαϊκό έργο, ο λαϊκός ιμπεριαλισμός στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα διέδωσε πολλές εξωτικές εικόνες του φύλου: πολυγαμία, γάμος με κατάκτηση, παράνομη συμβίωση, αμαζόνες, πρωτόγονη ανηθικότητα, και λοιπά. Άρρησε να εμφανιστεί μια συγκριτική επιστήμη του φύλου: πρωτοεμφανίστηκε στην ανθρωπολογική θεωρία των συστημάτων συγγένειας. Ωστόσο, μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα τα νέα από τη αυτοκρατορία ήδη δρούσαν παράλληλα με τον φεμινισμό για την αποσταθεροποίηση της πίστης στην πάγια έμφυλη τάξη.

Οι θεωρίες του φύλου που εμφανίστηκαν αυτή την περίοδο βασιζόνταν έντονα στην κατηγοριοποίηση, στην δεδομένη διχοτομία των ανδρών και των γυναικών. Αυτό δεν αποτελεί έκπληξη, δεδομένων των «ξεχωριστών σφαιρών» στις κοινωνικές ομάδες από τις οποίες προέρχονταν οι περισσότεροι θεωρητικοί. Παρά το ενδιαφέρον τους στα εξωτικά έθιμα σχετικά με το φύλο, οι ευρωπαίοι διανοούμενοι λίγη σημασία έδωσαν στα ψήγματα ειδήσεων από την παραμεθόριο για εξωτικές μορφές φύλου όπως «το τρίτο φύλο». Οι σκέψεις τους για τις έμφυλες σχέσεις εστίαζαν κυρίως στην προσωπική επικοινωνία, το πιο εύκολα κατανοητό επίπεδο ανάλυσης. Έτσι ο Mill, στην προσπάθειά του να εξηγήσει την υποτέλεια των γυναικών, δεν μπόρεσε να βρει καλύτερη εξήγηση από την σωματική δύναμη των ανδρών.

Ωστόσο, υπήρξε μια αυξανόμενη προσοχή στην κοινωνική δομή με την εμφάνιση της σοσιαλιστικής οικονομικής επιχειρηματολογίας. Ήδη, οι αντιπαραθέσεις για το φύλο ασχολούνταν με μια σειρά θεμάτων που μπορούμε να αναγνωρίσουμε και στη σύγχρονη έρευνα για το φύλο: εξουσία («υποτέλεια»), σεξουαλικότητα («φυλο-γενετικές δυνάμεις», «ελεύθερος έρωτας»), καταμερισμός της εργασίας («παρασιτισμός»).

Όσο σύγχρονα και αν φαίνονται τα θέματα, ο τρόπος που ερμηνεύονταν ήταν διαφορετικός από τις προσεγγίσεις που έγιναν εκατό χρόνια αργότερα. Για την βικτοριανή διανόηση, ο κύριος καθοριστικός παράγοντας των έμφυλων μοντέλων ήταν η δυναμική της «προόδου», χαλαρά συνδεδεμένη με τη βιολογία στην εξελικτική εικότολογία αλλά, κατ' ουσία, μια αυτόνομη κοινωνική διαδικασία. Από τον Mill μέχρι τον Schreiner υπήρχε η πεποίθηση ότι η πρόοδος—ηθική, οικονομική και πολιτική—ήταν αυτή που θα έσπαζε τους δεσμούς των παλαιών συνηθειών και θα έφερε τις έμφυλες σχέσεις σε υψηλότερο και πιο λογικό επίπεδο. Αυτό ήταν το πλαίσιο για όλες σχεδόν τις θεωρίες σχετικά με το φύλο σε αυτές τις γενιές. Τα έμφυλα ζητήματα αναδύθηκαν μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ως μία διάσταση ή ένα πρόβλημα της προόδου. Η ιδέα μιας «θεωρίας του φύλου», ως ένα πνευματικό εγχείρημα αυτό καθ' αυτό, ήταν ξένη στο σύνολο αυτού του τρόπου σκέψης.

Ψυχανάλυση και αντίδραση (περίπου 1920-1965)

Αν το κεντρικό θέμα της πρώτης περιόδου ήταν η σύνδεση του φύλου με τις επιστήμες της προόδου, το κεντρικό θέμα

της δεύτερης ήταν η αποκρυπτογράφηση και η αποδόμηση του φύλου, από τη νέα ψυχολογία του βάθους.

Η ψυχανάλυση ήταν στην αρχή μια ιατρική καινοτομία, μια μορφή θεραπείας. Όταν ο Βιεννέζος ειδικός νευρολόγος Σίγκμουντ Φρόιντ πίστεψε ότι πολλά από τα προβλήματα των ασθενών του ήταν ψυχολογικής και όχι παθολογικής φύσης, ερεύνησε τη συναισθηματική ζωή τους για αιτίες και ανέπτυξε νέες ερμηνευτικές μεθόδους προκειμένου να το πετύχει. Οι αφηγήσεις των ασθενών του, κατά τη μακροχρόνια θεραπεία τους, του έδωσαν μεγάλο όγκο στοιχείων για τον διαταραγμένο συναισθηματικό εσωτερικό κόσμο της αστικής οικογένειας. Δούλεψε με δύο τρόπους πάνω στο υλικό αυτών των ιστορικών. Ο πρώτος ήταν να δημιουργήσει ψυχολογικές βιογραφίες κάθε ασθενούς, όπου εξηγούνταν η μέθοδός του και έδινε συγκεκριμένα παραδείγματα των νέων του ιδεών. Οι πιο διάσημες είναι οι βιογραφίες «Dora» (1905) και «Wolf Man» (1918). Η δεύτερη ήταν η θεωρητική του εργασία όπου παρουσίασε, και μέσα στις επόμενες δεκαετίες αναθεώρησε, τη νέα του ψυχολογία του βάθους. Τα πιο σημαντικά από αυτά τα συγγράμματά του εξέθεταν τις ιδέες για το ασυνείδητο κίνητρο (*The Interpretation of Dreams*, 1900), την παιδική σεξουαλικότητα, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και τη μετατροπή της επιθυμίας και του δεσμού καθώς μεγαλώνουμε (*Three Essays on the Theory of Sexuality*, 1905), και τη σχέση μεταξύ της ψυχολογίας του βάθους και του πολιτισμού (*Civilization and its Discontents*, 1930).

Αυτές οι ιδέες, και άλλες που παρουσίασε ο Φρόιντ στη διάρκεια της μακρόχρονης και παραγωγικής ζωής του, έχουν δεχτεί ατέρμονη κριτική και αναθεώρηση. Η ψυχα-

νάλυση εξελίχθηκε σε ένα είδος επιστημονικού και θεραπευτικού δόγματος, που σύντομα διαιρέθηκε σε πολλαπλά δόγματα. Η ιατρική και η ακαδημαϊκή ψυχολογία δέχτηκαν κάποιες από τις ιδέες του και αποκήρυξαν κάποιες άλλες. Ακόμα και η ιδέα του ασυνείδητου παραμένει αμφιλεγόμενη στην ψυχολογία εκατό χρόνια αργότερα. Αλλά μέχρι τη δεκαετία του 1920 οι ιδέες του Φρόιντ είχαν διαδοθεί πέρα από το αρχικό εξειδικευμένο κοινό και έγιναν μια πολιτιστική δύναμη. Ήταν ξεκάθαρο ότι, είτε είχε δίκιο είτε είχε άδικο στις λεπτομέρειες, ο Φρόιντ είχε αγγίξει προβλήματα που ήταν και δυσάρεστα και σημαντικά για τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Είχε αποκαλύψει, θα μπορούσαμε να πούμε, τις βασικές τάσεις κρίσεις στη δομή των συναισθηματικών σχέσεων.

Λέγεται συχνά ότι η δηκτική ματιά του Φρόιντ στην αστική κοινωνία προέρχεται από την ελαφρώς περιθωριακή θέση του, ως εβραίος επαγγελματίας σε έναν κόσμο αυξανόμενου αντισημιτισμού. Υπήρχε μια ευρύτερη πρωτοποριακή κουλτούρα στη Βιέννη εκείνης της εποχής, συμπεριλαμβανομένου και του κινήματος για το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες. Ο Φρόιντ δεν ήταν ανοικτά υπέρμαχος του κινήματος των γυναικών, αλλά αναμφίβολα είχε επηρεαστεί από τον σύγχρονο φεμινισμό στα ζητήματα που αντιμετώπιζε. Ο πρώτος σπουδαίος μαθητής του, ο Άλφρεντ Άντλερ, ο οποίος ήταν επίσης εβραίος, συνδεόταν στενά με το σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κίνημα και υποστήριζε ανοιχτά τον φεμινισμό. Όπως ανέφερα στο κεφάλαιο 5, ο Άντλερ (1927) άσκησε κριτική στον ανδρισμό ως κεντρικό θέμα στην αναθεώρηση της ψυχανάλυσης.

Αυτοί οι δύο πρωτοπόροι και η επόμενη γενιά ψυχανα-

λυτών που εξέτασαν τα θέματα της σεξουαλικότητας, της θηλυκότητας και του ανδρισμού τη δεκαετία του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930, έδειξαν ότι ο έμφυλος διαχωρισμός στους ενήλικους δεν παγιώνονται στα πρώτα στάδια της ζωής τους. Αντίθετα, τα μοντέλα των ενηλίκων δημιουργήθηκαν μέσα από μια διαδικασία συγκρούσεων κατά την ανάπτυξη σε όλη τη διάρκεια της ζωής. Αυτό έφερε μια αποφασιστική αλλαγή στις ιδέες για το φύλο. Η διανόηση του 19ου αιώνα, ακόμα και ο φεμινισμός, είχαν θεωρήσει λίγο πολύ δεδομένους τους πάγιους χαρακτήρες των ανδρών και των γυναικών.

Αν και οι ιδέες του Φρόιντ και του Άντλερ διατυπώθηκαν την περίοδο της ανόδου του πρώτου κύματος του φεμινισμού, η επιρροή της ψυχανάλυσης απλώθηκε όταν ο φεμινισμός υποχωρούσε, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τη δεκαετία του 1920 μέχρι τη δεκαετία του 1960, η ριζοσπαστική πολιτική και η πρωτοποριακή κουλτούρα στη Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική ελέγχονταν από άνδρες, σε κινήματα που δε βοηθούσαν σε τίποτα το φεμινισμό ή τη σεξουαλική απελευθέρωση ούτε τους/τις υποστηρικτές/τριές τους. Αυτό ίσχυε, ειδικότερα, στον οικονομικό σοσιαλισμό, ο οποίος κυριαρχούσε στην αριστερή πολιτική αυτής της γενιάς σε δύο μορφές – τη μαχητική γραφειοκρατία που τελικά αυτοαποκαλούνταν «κομμουνιστικό κόμμα», και τις συνομοσπονδίες συνδικαλιστών και τα κοινοβουλευτικά εργατικά κόμματα που αυτοαποκαλούνταν «δημοκρατικοί σοσιαλιστές».

Χαρακτηριστικά, η Alexandra Kollontai, η οποία υπήρξε σημαντική ηγέτης των Μπολσεβίκων κατά την επαναστατική περίοδο, παραγκωνίστηκε σε κατώτερες διπλωμα-

τικές θέσεις κατά την δικτατορία του Στάλιν, και ήταν τυχερή που γλίτωσε την εκτέλεση. Επίσης, ο Wilhelm Reich, ο πιο λαμπρός κοινωνικός στοχαστής μεταξύ των ψυχαναλυτών, εκδιώχθηκε και από το ψυχαναλυτικό κίνημα και από το κομμουνιστικό κίνημα, και κατέληξε αρχηγός ενός μικρού, παράλογου δικού του δόγματος.

Κατά τη διάρκεια αυτών των δεκαετιών, οι γυναίκες στις περισσότερες μητροπολιτικές δυνάμεις κέρδισαν το δικαίωμα ψήφου. Επίσης, ήταν η εποχή της ανόδου του φασισμού που εξάλειψε τον φεμινισμό και την ψυχανάλυση στην κεντρική Ευρώπη. Τον πόλεμο ενάντια στο φασισμό ακολούθησε ο Μακαρθισμός στην Δύση, που θεωρούσε τις φεμινίστριες και τους/τις ομοφυλόφιλους/ες παράγοντες κομμουνιστικής ανατροπής. Οι κομμουνιστές/τριες, από τη μεριά τους, θεωρούσαν τις φεμινίστριες και τους/τις ομοφυλόφιλους/ες συμπτώματα της καπιταλιστικής παρακμής. (Έχοντας γλιτώσει από τον Χίτλερ και τον Στάλιν, ο Reich τελικά συνελήφθη τη δεκαετία του 1950 από την αμερικανική κυβέρνηση και πέθανε στη φυλακή.)

Εμφανίστηκαν μερικές νέες μορφές γυναικείου ακτιβισμού, όπως το κίνημα ελέγχου των γεννήσεων. Το βιβλίο της Marie Stopes *Married Love*, που είχε μεγάλη επιρροή, εκδόθηκε το 1918. Αυτό το κίνημα δεν έδωσε αφορμή για νέες ιδέες. Τα ερωτήματα για τις κατηγορίες του φύλου συνεχίζονταν σε θεωρητικές μορφές, και ξεκίνησαν να κινούνται προς μια πιο ξεκάθαρη διαπίκωση της θεωρία του φύλου.

Ορόσημο αποτελεί το βιβλίο της Mathilde Vaerting *The Dominant Sex* που δημοσιεύτηκε το 1921. Η Vaerting, μία μεταρρυθμιστρια εκπαιδευτικός, ήταν από τις δύο πρώτες γυναίκες που διορίστηκαν σε θέση καθηγήτριας σε ένα

πανεπιστήμιο στη Γερμανία. Αντιμετωπίστηκε εξαιρετικά εχθρικά, διώχθηκε από τη δουλειά της όταν επικράτησε ο Χίτλερ στη εξουσία και δεν πήρε ποτέ ξανά τη θέση της στο πανεπιστήμιο. Εύλογα, ενδιαφερόταν πάντα για την κοινωνιολογία της εξουσίας.

Το βιβλίο της *The Dominant Sex* (Το Κυρίαρχο Φύλο) ασκούσε κριτική στην έννοια ενός πάγιου αρσενικού και θηλυκού χαρακτήρα σε κοινωνιολογική βάση. Στηριζόμενη σε μια υποθετική ιστορία της αρχαίας Αιγύπτου και της Σπάρτης, και σε μια περισσότερο τεκμηριωμένη άποψη για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα από περιβαλλοντικούς παράγοντες, η Vaerting υποστήριξε ότι ο ανδρισμός και η θηλυκότητα αντανακλούν, κατά βάση, σχέσεις εξουσίας. Σε κοινωνίες όπου οι γυναίκες είχαν την εξουσία, ισχυρίστηκε ότι οι άνδρες παρουσίαζαν τα ίδια χαρακτηριστικά που η αστική κοινωνία έβλεπε ως την πεμπουσία της θηλυκότητας. Αναπτύσσοντας αυτόν τον ισχυρισμό, η Vaerting δημιούργησε μια θεωρία του φύλου που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ήταν η πρώτη εκτεταμένη θεωρία. Στην επιχειρηματολογία της συνέδεσε τα ψυχολογικά μοντέλα με την κοινωνική δομή και διέκρινε το νόμο, τον καταμερισμό της εργασίας και την ιδεολογία ως σφαίρες της έμφυλης κυριαρχίας. Ακόμα, έκανε την καταπληκτική πρόβλεψη ότι η Απελευθέρωση των Ανδρών θα είναι η συνέχεια του φεμινισμού. Όμως, η εμπειρική βάση του ισχυρισμού της ήταν επισφαλής, και στις ευρωπαϊκές μεταβολές του μέσου του 20ου αιώνα η δουλειά της έπεσε στην αφάνεια.

Την ίδια εποχή, διαμορφωνόταν μια πιο εντυπωσιακή εμπειρική βάση για τη θεωρία του φύλου στην κοινωνική ανθρωπολογία, με τη νέα εξελιγμένη τεχνική της επιτόπιας

μελέτης, την «εθνογραφία». Οι πιο γνωστοί/ες εθνογράφοι, από τον πολωνό Bronislaw Malinowski μέχρι την αμερικανίδα Margaret Mead, έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στο βιολογικό και το κοινωνικό φύλο. Η πρωτοποριακή εθνογραφική μελέτη του Malinowski στα νησιά Τρόμπριαντ (έξω από τη Νέα Γουινέα) προσέφερε λεπτομερείς περιγραφές της σεξουαλικότητας, του γάμου και του καταμερισμού της εργασίας. Στο *Sex and Repression in Savage Society* (1927) ο Malinowski χρησιμοποίησε αυτές τις πληροφορίες σε μια διάσημη κριτική της ψυχανάλυσης, υποστηρίζοντας ότι το «οιδιπόδειο σύμπλεγμα», όπως περιγράφηκε από τον Φρόιντ, δεν αποτελεί οικουμενικό γεγονός. Τα διαφορετικά μοντέλα συναισθηματικής ανάπτυξης απορρέουν από διαφορετικές δομές συγγένειας, όπως η μητρογραμμική μορφή συγγένειας.

Η πρώτη έρευνα της Mead στα νησιά Σαμόα ενισχύει την άποψη της πολιτισμικής ποικιλομορφίας στη σεξουαλική συμπεριφορά. Αργότερα, σε ένα πολύκροτο βιβλίο που είχε τίτλο *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (1935), η Mead ερευνήσε την ιδέα μιας πάγιας σχέσης μεταξύ βιολογικού φύλου και έμφυλου χαρακτήρα. Στην επιτόπια ερευνητική της εργασία στη Νέα Γουινέα, την περιγράφει η ίδια:

Βρήκα τρεις φυλές, όλες σε μια βολική απόσταση εκατό μιλίων. Στη μία, και οι άνδρες και οι γυναίκες συμπεριφέρονταν όπως αναμένουμε να συμπεριφέρονται οι γυναίκες – με τον ήπιο, γεμάτο κατανόηση τρόπο ενός γονιού· στη δεύτερη, και οι δύο συμπεριφέρονταν όπως αναμένουμε να συμπεριφέρονται οι

άνδρες – με άγριο, διδακτικό τρόπο· και στη τρίτη, οι άνδρες συμπεριφέρονταν σύμφωνα με τα στερεότυπα μας για τις γυναίκες – είναι πονηροί, έχουν μπουκλές και πηγαίνουν για ψώνια, ενώ οι γυναίκες είναι δραστήριες, διοικούν και δεν φορούν στολίδια.

Αυτές οι μελέτες, μαζί με πολλές άλλες εθνογραφικές μελέτες, σχετικοποιούν την εικόνα του κοινωνικού φύλου. Παρουσιάζουν αξιόπιστα, και συχνά συμπαθή, πορτρέτα των μη δυτικών κοινωνιών, όπου οι έμφυλες συμβάσεις λειτουργούν άψογα, αν και με πολύ διαφορετικούς τρόπους από την αστική τάξη στη μητρόπολη.

Η επίγνωση της σχετικότητας του φύλου βοήθησε στην διάδοση της έννοιας των «έμφυλων ρόλων» στις δεκαετίες του 1940 και 1950. Η έννοια του «κοινωνικού ρόλου», που διαμορφώθηκε στην ανθρωπολογία, διαδόθηκε γρήγορα στην κοινωνιολογία και την ψυχολογία. Ο όρος έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στις Ηνωμένες Πολιτείες, σε μια εποχή που η χώρα είχε αρχίσει να κυριαρχεί παγκοσμίως στον τομέα της κοινωνικής επιστήμης. Η ιδέα του αρσενικού και του θηλυκού ρόλου ήταν μια απλή εφαρμογή της γενικής ιδέας ότι η κοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων αντανακλά τη συμμόρφωση με τις πολιτιστικές νόρμες για τις κοινωνικές θέσεις που κατέχουν.

Η σημαντικότερη διατύπωση της θεωρίας των έμφυλων ρόλων έγινε από τον πιο σημαντικό θεωρητικό κοινωνιολόγο εκείνης της περιόδου, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ Talcott Parsons. Στο *Family Socialization and Interaction Process* (Parsons και Bales 1956), πρότεινε την πιο ριζοσπαστική κοινωνιολογική θεωρία του φύλου από

την εποχή της θεωρίας της Vaerting, προχωρώντας πέρα από τις απόψεις του Malinowski και της Mead που πάντα θεωρούσαν ότι υπάρχει βιολογικός καθορισμός.

Ο Parsons αντιμετώπισε την διάκριση του ρόλου των ανδρών και των γυναικών ως διαφορά της κοινωνικής λειτουργίας. Ο χαρακτηρισμός του αρσενικού ρόλου ως «εκτελεστικός» και του θηλυκού ρόλου ως «εκφραστικός», χαρακτηρισμοί που μνημονεύτηκαν πολύ, όρισε την πολικότητα που προκύπτει, κατά τον Parsons, μέσα από τη δυναμική των κοινωνικών ομάδων. Άλλοι/ες συγγραφείς για τους έμφυλους ρόλους απλά τοποθέτησαν τη διάκριση εκτελεστικού/εκφραστικού πάνω από την βιολογική διαφορά και υπέθεσαν ότι οι νόρμες του ρόλου εξέφραζαν ή επεξηγούσαν τη φυσική διαφορά. Ο Parsons ήταν πιο απόλυτος. Συνέδεσε τις ιδέες του Φρόιντ για την ανάπτυξη του παιδιού με την δική του περιγραφή της κοινωνικοποίησης στις νόρμες του ρόλου. Όμως, εξακολούθησε να αντιμετωπίζει την όλη έμφυλη διαδικασία ως μια συνέπεια της ανάγκης του κοινωνικού συστήματος για απαρτίωση και σταθερότητα.

Δεν αποτελεί έκπληξη το ότι αυτό που ισοδυναμούσε με μια θεωρία κοινωνικής συμμόρφωσης —η θεωρία του ρόλου— έγινε δημοφιλής μεταξύ των αμερικανών/ίδων ακαδημαϊκών κατά την περίοδο του αυταρχισμού, τη δεκαετία του 1950. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε ότι η θεωρία των έμφυλων ρόλων αυτής της γενιάς, στα χέρια του Parsons και κυρίως στα χέρια ακαδημαϊκών γυναικών, αφορούσε και αλλαγές στους έμφυλους ρόλους.

Αυτή η συζήτηση αφορούσε, αρχικά, τις αμερικανίδες, οι οποίες είχαν δει θεαματικές αλλαγές στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Πα-

γκοσμίου Πολέμου, καθώς και μακροχρόνιες αλλαγές στη σεξουαλική πρακτική και ιδεολογία. Έτσι, η Mirra Komarovsky (που αρκετά χρόνια αργότερα έγινε πρόεδρος της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Ένωσης, η δεύτερη γυναίκα που εξελέγη σε αυτή τη θέση) είχε κάθε λόγο να διατυπώσει τη θεωρία για τις «Πολιτισμικές αντιφάσεις και οι έμφυλοι ρόλοι των», (*Cultural contradictions and sex roles*), όπως είναι ο τίτλος του συγγράμματος της του 1946. Το 1964, η Komarovsky δημοσίευσε το *Blue Collar Marriage*, μια θλιβερή αν και ακριβής μελέτη για τις συζύγους της εργατικής τάξης σε συνθήκες οικονομικής αλλαγής και πολιτικής αντίδρασης. Η αλλαγή των έμφυλων ρόλων ήταν δυνατό να αφορά και τους άνδρες. Η Helen Hacker πρότεινε κάτι τέτοιο στο πρωτοποριακό σύγγραμμά της «The new burdens of masculinity» (1957). Υποστήριξε ότι στον καταναλωτικό καπιταλισμό και τη ζωή στα προάστια οι εκφραστικές λειτουργίες προσθέτονταν στις εκτελεστικές, έτσι ώστε οι άνδρες αναμένονταν να αναπτύξουν διαπροσωπικές σχέσεις και παράλληλα να εξακολουθήσουν να είναι «άνδρες».

Υπήρχε μια φεμινιστική χροιά σε κάποιες από τις μελέτες για τους έμφυλους ρόλους, συμπεριλαμβανομένης και αυτής της Hacker. Ωστόσο, η ανανέωση της φεμινιστικής θεωρίας του φύλου, στα μέσα του αιώνα, ήταν ουσιαστικά έργο της Simon de Beauvoir στη Γαλλία. Το *The Second Sex* (1949) βασίστηκε στην ψυχανάλυση, τη λογοτεχνία, και τη φιλοσοφία του ακτιβισμού που ασκούσε ο σύγχρονος της Jean-Paul Sartre για να αμφισβητήσει τις έμφυλες κατηγορίες και ταυτόχρονα την έμφυλη κυριαρχία του κοινωνικού φύλου.

Αρνούμενη να δεχτεί ως δεδομένη την πολικότητα του αρσενικού και του θηλυκού, η de Beauvoir ερεύνησε το πώς οι γυναίκες συγκροτούνταν ως το «άλλο» στη συνείδηση των ανδρών. Προχώρησε, σε μια αξιοθαύμαστη σειρά κοινωνικών πορτραίτων, για να ερευνήσει την ποικιλία των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες ανταποκρίνονταν σε αυτή την κατάσταση και συγκροτούσαν τους εαυτούς τους—όχι ξεφεύγοντας από το φύλο, καθώς αυτό ήταν αδύνατο, αλλά κατανοώντας το φύλο διαφορετικά σε διαφορετικές προβολές της ζωής. Αυτή η δουλειά, επίσης, είχε ερεθίσματα από την αναστάτωση που προκάλεσε ο πόλεμος και τα θέματα της de Beauvoir συνέπιπταν, ουσιαστικά, με εκείνα της έρευνας των έμφυλων ρόλων. Όμως, αυτό που κατάφερε να δει σε αυτά τα θέματα ήταν διαφορετικό, επειδή η προσέγγισή της απέρρεε από μία πολιτική κριτική της υποτέλειας των γυναικών.

Μέχρι τα μέσα του αιώνα, αυτού του είδους η προσέγγιση αποτελούσε εξαίρεση. Οι πιθανότητες υπονόμευσης της αποδομιστικής θεωρίας του φύλου είχαν σε μεγάλο βαθμό τιθασευτεί. Η ψυχανάλυση είχε γίνει κατά το μεγαλύτερο μέρος της ένας κοινωνικά συντηρητικός κλάδος της ιατρικής, που ενδιαφερόταν πολύ περισσότερο να κανονικοποιήσει τους ανθρώπους παρά να επιδιώξει μια ημερήσια διάταξη για την απελευθέρωση. Ένα μέτρο προς αυτή την τάση ήταν η μεταστροφή των απόψεων της ψυχανάλυσης για την ομοφυλοφιλία. Ο Φρόιντ δεν θεωρούσε την ομοφυλοφιλία παθολογική, αλλά, μέχρι την δεκαετία του 1950, η ορθόδοξη ψυχανάλυση όρισε την ομοφυλοφιλία ως μια ψυχική ασθένεια. Η θεωρία των έμφυλων φύλων ήταν επίσης, στο βασικό της μέρος, μια συντηρητική προσέγγιση

—ιδιαίτερα όταν εφαρμοζόταν στη συμβουλευτική, την κοινωνική εργασία και τα σχολεία. Η πρωτοπορία της Simon de Beauvoir βρήκε πολλούς/ές θαυμαστές/τριες, αλλά δε γνώρισε άμεση λαϊκή ανταπόκριση. Το *The Second Sex* παρυσιάστηκε, συμβολικά, στους/στις αγγλόφωνους/ες αναγνώστες/τριες το 1953 με ένα συγκαταβατικό πρόλογο από έναν άνδρα ακαδημαϊκό μεταφραστή.

Η ώρα του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών (περίπου 1965-1980)

Αυτές οι συνθήκες στον πνευματικό χώρο στα μέσα του αιώνα, καθώς και η δράση των νεαρών γυναικών στα ριζοσπαστικά κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960, ήταν τα γεγονότα που έδωσαν την εκρηκτική ποιότητα στο κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών—και εγγυήθηκαν την διάρκεια της επιρροής του.

Το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών ήταν κυρίως ένα κίνημα νέων διανοούμενων στις πόλεις της Δύσης. Προερχόταν από μία διάνοηση που είχε αλλάξει σε μεγάλο βαθμό από την αρχή του αιώνα. Η αυξανόμενη οικονομική και στρατιωτική σημασία της οργανωμένης γνώσης (που μαρτυρούνταν από τις νέες τεχνολογίες όπως η ατομική ενέργεια και οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές) συνέπεσε, και εν μέρει οδήγησε, στην τεράστια εξάπλωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και των πανεπιστημιακών συστημάτων. Η νέα γενιά σπουδαστών/τριών και καθηγητών/τριών είχε αποκτήσει ριζοσπαστικές απόψεις από το αμερικανικό κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα, τον Πόλεμο στο Βιετνάμ και τους αγώνες κατά των μεταπολεμικών

καπιταλιστικών ολιγαρχιών της Ευρώπης. Οι δραματικές νίκες των αντι-αποικιοκρατικών κινημάτων για πάνω από δύο δεκαετίες, από το 1945, φαινομενικά αποδείκνυαν ότι ο κόσμος θα μπορούσε να αλλάξει, ότι ακόμα και οι μαζικές δομές εξουσίας ήταν ευάλωτες. Οι γυναίκες της διανόησης παρείχαν μια, χωρίς προηγούμενο, βάση για τη φεμινιστική κινητοποίηση και θεωρία, μια προοπτική που για πολλούς πυροδοτούσαν από την εμπειρία τους στο να υφίστανται τη διάκριση στα χέρια των ανδρών μέσα στα ίδια τα ριζοσπαστικά κινήματα.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η κινητοποίηση ήταν εξαιρετικά μεγάλη στον προηγμένο καπιταλιστικό κόσμο. Αυτό το κίνημα παρήγαγε μια κατηγοριοποιητική προσέγγιση του φύλου, δίνοντας έμφαση στην αλληλεγγύη των γυναικών ως μιας καταπιεσμένης ομάδας ή ως μιας «κατηγορίας του φύλου» που ερχόταν σε αντίθεση με την αποδομιστική τάση της προγενέστερης θεωρίας του φύλου. Ο αμερικανικός φεμινισμός ήταν απολύτως εχθρικός προς την ψυχανάλυση, καθώς είχε εξελιχθεί σε μια συντηρητική δύναμη.

Η χαρακτηριστική θέση του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών βασιζόταν στην κατηγορική θεωρία της εξουσίας. Ο όρος «πατριαρχία» προήλθε από ένα ανθρωπολογικό τέλμα και όριζε τα συστήματα της ανδρικής εξουσίας. Δεν αναμενόταν οι άνδρες να μεταρρυθμίσουν ένα σύστημα που τους παρείχε προνόμια. Η πατριαρχία έπρεπε να αντιμετωπιστεί από ένα αυτόνομο γυναικείο κίνημα, και το αίτημα για την απελευθέρωση των γυναικών αποτελούσε ένα επαναστατικό αίτημα. Αυτή η άποψη εμφανίστηκε σε ένα χείμαρρο φυλλαδίων και μια σειρά βιβλί-

ων, από το *Dialectic of Sex* (1971) της Shulamith Firestone μέχρι τη διάσημη ανθολογία *Sisterhood is Powerful* (1970) της Robin Morgan και το *Women's Liberation and the New Politics* (1969) της Sheila Rowbotham. Ακόμα και άνδρες που είχαν επηρεαστεί από το νέο φεμινισμό άρχισαν να μιλούν αυτή τη γλώσσα. Σύντομα εμφανίστηκαν και οι εκκλήσεις για την «ανδρική απελευθέρωση», σε συμπαράσταση προς την απελευθέρωση των γυναικών παρά σε αντίθεση προς αυτήν (Sawyer 1970).

Στο φεμινισμό του τέλους της δεκαετίας του 1960 συνήθως υπήρχε η άποψη ότι η ριζοσπαστική θέση για το φύλο ήταν μέρος ενός γενικού κοινωνικού ριζοσπαστισμού που αγωνιζόταν ενάντια στην καταπίεση του φύλου, της τάξης και της φυλής ταυτόχρονα. Τα ριζοσπαστικά κινήματά της εποχής συμεριζόνταν την πεποίθηση ότι αυτά τα συστήματα ήταν δυνατό να ανατραπούν και θα ανατρέπονταν. Την ίδια πεποίθηση συμεριόστηκαν αμέσως και οι πρώτοι/ες θεωρητικοί της Απελευθέρωσης των Ομοφυλοφίλων, που πρόσθεσαν στα παραπάνω και την σεξουαλική καταπίεση, σε κείμενα όπως το *Homosexual: Oppression and Liberation* (1972) του Dennis Altman και το *Homosexual Desire* (1972) του Guy Hocquenghem.

Ωστόσο, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ήρθε στο προσκήνιο μια οπτική που επικεντρωνόταν στο θέμα του φύλου στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βρετανία. Αυτή η οπτική ξεχώριζε απολύτως τους αγώνες του φύλου από άλλους αγώνες, ή θεωρούσε την καταπίεση των γυναικών τη ρίζα κάθε είδους ανισότητας. Αυτή η εκδοχή της κατηγορικής θεωρίας εξουσίας τελικά ονομάστηκε «ριζοσπαστικός φεμινισμός», «επαναστατικός φεμινισμός», ή, με δια-

φορετική έμφαση, «πολιτιστικός φεμινισμός». Ανταποκρινόταν, και εν μέρει συνεισέφερε, στη διάλυση του συνασπισμού που είχε οδηγήσει στη ριζοσπαστική πολιτική της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970.

Αυτή η οπτική παρουσιάστηκε, με δραματικό τρόπο, από την αμερικανίδα θεολόγο Mary Daly στο *Gyn/Ecology* (1978). Η Daly προσπάθησε να δημιουργήσει μια νέα εννοιολογική και εκφραστική γλώσσα για να εκφράσει τη συνείδηση των γυναικών και την οργή τους εναντίον των ανδρών, ως μέρος μιας προσπάθειας να δημιουργήσει μια ξεχωριστή γυναικεία κουλτούρα που εκφράζει τα κοινά συμφέροντα των γυναικών. Στη συνέχεια, ο κοινωνικός ριζοσπαστισμός των πρώτων χρόνων του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών θεωρήθηκε εναλλακτική και νόθα εκδοχή του φεμινισμού – «σοσιαλιστικός φεμινισμός» ή «μαρξιστικός φεμινισμός». Μέχρι τη δεκαετία του 1980, αυτή η αλλαγή είχε προχωρήσει τόσο πολύ που η Catharine MacKinnon μπορούσε να μιλά για την ανόθευτη πορεία της καταγωγής του ριζοσπαστικού φεμινισμού αποκαλώντας τον απλά Ατροποποίητο Φεμινισμό.

Η παρορμητική αντίδραση του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών ήταν τόσο ισχυρή, όμως, που έδωσε το έναυσμα για μια σειρά άλλων θεωρητικών κινήματων εκτός από αυτό. Στο διάσημο δοκίμιο της Christine Delphy «The main enemy» (1984), στη Γαλλία, προτάθηκε μια θεωρία κατηγοριοποίησης που εστίαζε στον καταμερισμό της εργασίας, δίνοντας έμφαση στην οικονομική εκμετάλλευση των γυναικών μέσα στην οικογένεια. Χρησιμοποιήθηκε η πολιτική οικονομία, ή ριζοσπαστική οικονομία, για να αναλύσει την εκμετάλλευση των γυναικών. Μια πε-

ρίτλοκη αντιπαράθεση συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 σχετικά με το πώς μπορεί να διατυπωθεί η θεωρία για την οικιακή εργασία των γυναικών, και για το αν αυτοί που, κυρίως, καρπώνονται την εργασία των γυναικών είναι οι καπιταλιστές ή οι σύζυγοι (Malos 1980).

Η γνωστή έννοια των «έμφυλων ρόλων» απέκτησε ριζοσπαστικό χαρακτήρα. Χρησιμοποιήθηκε, πλέον, ως μια περιγραφή των κοινωνικών ελέγχων που αποτελούσαν εμπόδιο για τις γυναίκες. Οι νόρμες του ρόλου που κάποτε θεωρούνταν ιερό καθήκον των γυναικών – από το να ντύνεις τα μωρά με ροζ φουστανάκια μέχρι το να κάνεις καφέ στο αφεντικό – περιγράφονταν περιφρονητικά. Η ιδέα του κοινωνικού φύλου που αποτελούσαν από κοινωνικές νόρμες και προσδοκίες έγινε η ημερήσια διάταξη για δράση, καθώς θεωρούνταν ότι οι νόρμες μπορούσαν να αλλάξουν με συντονισμένη προσπάθεια. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπήρχε ένα κύμα ενθουσιασμού για τη προσπάθεια της ψυχολόγου Sandra Bem (1974) να ορίσει και να μετρήσει την «ανδρογυνία» ως το στόχο της μεταρρύθμισης των έμφυλων ρόλων. Ξεκίνησε μια αντιπαράθεση για τον «ανδρικό ρόλο» και το πώς οι άνδρες θα μπορούσαν να αποδεσμευτούν από αυτόν, ή τουλάχιστον να τον παρακάμψουν, που απλώθηκε σε διάφορες άλλες χώρες (π.χ. Pleck και Sawyer 1974).

Άλλες φεμινίστριες, ιδιαίτερα όσες είχαν σοσιαλιστικό υπόβαθρο, ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν τις τεχνικές του στρουκτουραλισμού, που ήταν το σημαντικότερο πνευματικό κίνημα στις ανθρωπιστικές επιστήμες εκείνη την εποχή. Το 1975, σε ένα εκτεταμένο δοκίμιο με τίτλο «The traffic in women: notes on the 'political economy' of sex», η Gayle Rubin ενσωμάτωσε τον φεμινισμό και την ανθρωπολογία

σε μια εξελιγμένη γενική θεωρία «του συστήματος του βιολογικού/κοινωνικού φύλου». Αυτή αποτελούσε ίσως την πιο φιλόδοξη θεωρία του φύλου, από την εποχή της θεωρίας της Vaerting. Ωστόσο, δεν αποτελούσε μεμονωμένο γεγονός. Μια δομική περιγραφή της υποτέλειας των γυναικών προτάθηκε, κιόλας από το 1966, από την Juliet Mitchell στο δοκίμιο της «Women: the longest revolution» στο βρετανικό *New Left Review*. Το 1974, στο *Psychoanalysis and Feminism*, η Mitchell χρησιμοποίησε τη δομική ανθρωπολογία και τις στρονκτουραλιστικές ερμηνείες του Φρόιντ για να περιγράψει την αναπαραγωγή της πατριαρχίας μέσα στο χρόνο.

Το βιβλίο της Mitchell, μαζί με τη δουλειά της Nancy Chodorow (1978) και άλλων στις Ηνωμένες Πολιτείες, σηματοδότησαν μια εντυπωσιακή ανατροπή της φεμινιστικής ψυχρότητας προς την ψυχανάλυση στον αγγλόφωνο κόσμο. Αναγνωρίστηκε και πάλι η δύναμη των ιδεών του Φρόιντ στην ερμηνεία της αποδοχής των καταπιεστικών κοινωνικών σχέσεων από τους ανθρώπους. Στη Γαλλία, η απόρριψη της ψυχανάλυσης δεν ήταν τόσο έντονη, όπως βλέπουμε στο έργο της Simone de Beauvoir. Μετά το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών, μια ομάδα γυναικών, που δεν αυτοαποκαλούνταν όλες φεμινίστριες, ανέλαβαν την προσαρμογή της ψυχανάλυσης του Lacan. Έγινε προσπάθεια, με πολλούς τρόπους, να βρεθεί ένα επίπεδο ανθρωπίνης πραγματικότητα που να ξεφεύγει από τη φαλλοκεντρική τάξη της καθημερινής γλώσσας και συνείδησης. Ίσως οι πιο σημαντικές έρευνες σε αυτό το θέμα είναι το *Revolution in Poetic Language* (1974) της Julia Kristeva και το δοκίμιο της Luce Irigaray *This Sex which is not One* (1977).

Υπήρχε, ωστόσο, μια πιο απλή φεμινιστική προσαρμογή της ψυχανάλυσης και της εξελικτικής ψυχολογίας, από τη Carol Gilligan στο βιβλίο *In a Different Voice* (1982), που κατέκτησε τον αγγλόφωνο κόσμο και ήρθε πρώτο σε πωλήσεις. Επρόκειτο για μια επιστροφή στην θεωρία της κατηγοριοποίησης στο επίπεδο της «φωνής». Διαβάστηκε ευρέως, καθώς αποδείκνυε ότι οι άνδρες και οι γυναίκες διαθέτουν διαφορετική αίσθηση της ηθικής, και η αποδοχή του υπήρξε το προμήνυμα της σαρωτικής απήχησης που θα είχαν στις λαϊκές μάζες τα απλοποιημένα μοντέλα της διαφοράς αρσενικού/θηλυκού του Jung, τη δεκαετία του 1990.

Η εποχή της ποικιλομορφίας (περίπου 1980-2000)

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ήδη άλλαζε το πολιτικό περιεχόμενο των αντιπαραθέσεων για το φύλο στις πλούσιες χώρες. Ο φεμινισμός κέρδιζε σημαντικό μέρος της θεσμικής εξουσίας. Εισέβαλε στην κρατική γραφειοκρατία με προγράμματα ίσων ευκαιριών και όχι μόνο. Οι γυναίκες που διαχειρίζονταν αυτά τα προγράμματα, και έδιναν πολιτικές συμβουλές στις κυβερνήσεις για τα θέματα των γυναικών, αναδύθηκαν ως μια σημαντική φωνή του φεμινισμού. Στην Αυστραλία, όπου ασκούσαν μεγάλη επιρροή, ονομάζονταν «femocrats» (φεμινίστριες γραφειοκράτισσες): η ιστορία τους εξιστορείται με ζωντάνια από την Hester Eisenstein στο *Inside Agitators* (1996). Ταυτόχρονα, ο φεμινισμός εδραιώθηκε στα πανεπιστήμια.

Το κίνημα των φεμινιστριών στη κυβέρνηση –για να διευθύνει προγράμματα όπως στέγη για τις κακοποιημένες γυναίκες, κέντρα υγείας για τις γυναίκες, προγράμματα ί-

ων ευκαιριών στην εργασία και πρωτοβουλίες στα σχολεία για τα κορίτσια— προκάλεσε έντονη ανυπαράθεση, δεδομένης της άποψης του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών ότι το κράτος αποτελεί μέρος του πατριαρχικού συστήματος. Όμως, αυτά τα προγράμματα γρήγορα εδραιώθηκαν σε ευνοϊκές πολιτικές συνθήκες, ιδιαίτερα όπου υπήρχαν κυβερνήσεις των εργατικών ή των σοσιαλδημοκρατών, στη Σκανδιναβία, τον Καναδά, την Αυστραλία και (σε τοπικό επίπεδο) στη Γερμανία. Η δουλειά των «femocrats» έθεσε νέα ερωτήματα από τη μεριά της διανοήσης: πώς να κατανοήσουμε την έμφυλη δυναμική των οργανισμών, στους οποίους βρίσκονται τώρα και οι φεμινίστριες, αλλά και πώς να κατανοήσουμε τα προβλήματα πολιτικής στα οποία απευθύνονται αυτά τα προγράμματα.

Συνεπώς αναπτύχθηκαν διάφοροι νέοι τομείς θεωρίας και έρευνας. Ξεκινώντας επιφυλακτικά, τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκε μια φεμινιστική οργανωτική θεωρία: κοινωνιολόγοι όπως οι Joan Acker τις Ηνωμένες Πολιτείες και η Peta Tancred στον Καναδά (Mills και Tancred 1992) ανέλυσαν τα έμφυλα καθεστώτα στις γραφειοκρατίες και τις εταιρίες. Αναθεωρήθηκε η αρχική αντίληψη του κράτους ως μια άμεση έκφραση της ανδρικής εξουσίας. Τη δεκαετία του 1980, μια σειρά θεωρητικών άρχισε να εξετάζει το κράτος ως ένα περίπλοκο έμφυλο θεσμό, με σημαντικές δυνατότητες εσωτερικής αλλαγής (βλέπε κεφάλαιο 6). Δημιουργήθηκαν ιδρύματα ερευνών και εποπτικά προγράμματα, όπως το νορβηγικό Likestillingssenteret (Κέντρο Ισότητας του Φύλου). Άρχισε να εμφανίζεται ένα νέο είδος μελετών της φεμινιστικής πολιτικής και της πολιτικής που εμπνεύστηκε από το φεμινισμό. Στο τομέα της εκπαίδευσης σημα-

ντικές μελέτες θεωρούνται: από την πρωτοποριακή αυστραλιανή αναφορά *Girls, School and Society* (1975) που χρηματοδοτήθηκε από την εθνική Επιτροπή Σχολείων, μέχρι αυτή της Αμερικανικής Ένωσης Γυναικών Πανεπιστημιακών *How Schools Shortchange Girls* (1992), και την πρόσφατη και πολυσύνθετη βρετανική μελέτη της Madeleine Arnot και των συναδέλφων της *Closing the Gender Gap* (1999).

Στην ακαδημαϊκή κοινότητα, τις δεκαετίες του 1970 και 1980, υπήρξε μια μεγάλη αύξηση στη φεμινιστική έρευνα και σε αυτή που εμπνεύστηκε από το φεμινισμό σε κάθε σχεδόν τομέα των ανθρωπιστικών, και των κοινωνικών επιστημών, και σε μικρότερο βαθμό στις φυσικές επιστήμες. Στην κοινωνιολογία, για παράδειγμα, το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο — που ήταν στο περιθώριο και θεωρούνταν μικρής σπουδαιότητας — εξελίχθηκε στον πιο ενεργό τομέα έρευνας. Πολλαπλασιάστηκαν τα περιοδικά που δημοσίευαν έρευνες για τους έμφυλους ρόλους, το κοινωνικό φύλο, τις γυναίκες, και τελικά και τους άνδρες. Μερικά από αυτά, συμπεριλαμβανομένου και του *Signs*, ένα αμερικάνικο φεμινιστικό περιοδικό που ξεκίνησε το 1975, εξελίχθηκαν σε υψηλού κύρους ακαδημαϊκά περιοδικά. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 εμφανίστηκαν οι «γυναικείες σπουδές» ως αυτόνομος ακαδημαϊκός τομέας.

Ως ένα βαθμό, επρόκειτο για μια καταπληκτική επιτυχία του φεμινισμού. Ο πατριαρχικός μονόλογος στα πανεπιστήμια σταμάτησε σχεδόν αμέσως. Καθώς οι φεμινίστριες ακαδημαϊκοί προάγονταν σε υψηλότερες θέσεις, έφραξαν τα κεφάλαια για την έρευνα και παγιώνονταν τα προγράμματα Γυναικείων Σπουδών εδραιώθηκε μια νέα κοινωνική βάση για τη φεμινιστική σκέψη. Ωστόσο, οι ακτιβίστριες

του κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών κοιτούσαν αυτά τα πρώτα στάδια του θριάμβου με δυσπιστία, φοβούμενες ότι ο ακαδημαϊκός φεμινισμός θα έχανε την πολιτική του επιμονή, θα απομακρυνόταν από τις εκστρατείες της λαϊκής βάσης, και δε θα ήταν πια κατανοητός στις εργαζόμενες γυναίκες.

Και αυτό ακριβώς συνέβη. Ο ακαδημαϊκός φεμινισμός έπρεπε να λειτουργεί με ακαδημαϊκούς τρόπους, να συμμετέχει στις γραφειοκρατικές και πολιτιστικές διαδικασίες των πανεπιστημίων. Οι γυναίκες, ακριβώς όπως και οι άνδρες, μπορεί να ενδιαφέρονται περισσότερο για τη δική τους καριέρα παρά για τις ανάγκες των άλλων γυναικών. Δεν ίσχυε για όλες αυτό· πολλές γυναίκες ακαδημαϊκοί έμειναν αφοσιωμένες στη μεταρρύθμιση. Όμως, οι εσωτερικές πιέσεις του θεσμού είναι απίστευτες, και η μόνωση του «χώρου μελέτης» ήταν καλή. Ένα μέρος του ακαδημαϊκού φεμινισμού έφερε θέματα στην ημερήσια διάταξη που ελάχιστα συνδέονται με την μεταρρύθμιση του φύλου.

Έτσι, ενώ ένα κομμάτι των φεμινιστριών ερευνητριών παρήγαγε μελέτες πολιτικής τακτικής, ένα άλλο δημιούργησε μια αφηρημένη φιλολογία υψηλής θεωρίας. Τα βασικά σημεία αναφοράς είναι οι πνευματικές εξελίξεις μεταξύ φιλοσόφων, θεωρητικών της λογοτεχνίας και της κοινωνιολογίας, που ασχολούνταν με προβλήματα ξένα προς το φύλο.

Οι πιο σπουδαίες από αυτές τις επιρροές ήταν ο Μισέλ Φουκώ και ο Ζακ Ντερντά στη Γαλλία. Η φεμινιστική εφαρμογή των μελετών του Φουκώ για το Λόγο, τη μικροπολιτική και τον έλεγχο των σωμάτων έχει συζητηθεί σε προηγούμενα κεφάλαιο. Η επιρροή του Ντερντά υπήρξε πιο έμ-

μεση, αν και είχε, πρακτικά, αντίκτυπο στην φεμινιστική φιλοσοφία. Γενικότερα, ο ισχυρισμός του για αόριστη αναβλητικότητα και εκκρεμότητα των νοημάτων στη γλώσσα, και η εξέλιξη που έφερε στην τεχνική της αποδόμησης, θεωρήθηκαν η αιτία για την αμφισβήτηση της σταθερότητας όλων των ιδεών και των ταυτοτήτων –συμπεριλαμβανομένων των κατηγοριών στις οποίες στηριζόταν η φεμινιστική σκέψη.

Ένα βιβλίο που ασχολήθηκε με αυτό το θέμα, το βιβλίο της Judith Butler *Gender Trouble* (1990), θεωρήθηκε πολύ σημαντικό για τον ακαδημαϊκό φεμινισμό τη δεκαετία του 1990. Η Butler υποστήριξε ότι δεν πάγιες βάσεις στις κατηγορίες του φύλου και επομένως και σταθερή φεμινιστική στρατηγική. Το φύλο είναι επιτελεστικό, δημιουργώντας ταυτότητες μέσα από ενεργήματα και δεν εκφράζει. Σύμφωνα με τη Butler, ο ριζοσπαστισμός του φύλου δεν αφορά την κίνηση γύρω από μια ταυτότητα (όπως «γυναίκες»), αλλά από ενέργειες που ανατρέπουν την ταυτότητα, διαταράσσουν την έμφυλη διχοτομία και αντικαθιστούν τις έμφυλες νόρμες.

Η ανάπτυξη των πολιτιστικών επιστημών, ο σχολιασμός της μαζικής κουλτούρας και ιδεολογίας στην βιομηχανική και μετα-βιομηχανική κοινωνία επηρέασε, επίσης, έντονα τις μελέτες των γυναικών. Αναπτύχθηκε μία πλούσια βιβλιογραφία πολιτιστικής ανάλυσης του φύλου (βλέπε κεφάλαια 4 και 5). Όμως, ενώ αρχικά οι φεμινίστριες κατηγορούσαν τα Μ.Μ.Ε. για σεξισμό και προσδοκούσαν την αλλαγή, δεν υπάρχει τέτοια προσδοκία στις σύγχρονες πολιτιστικές αναλύσεις. Ένα μεγάλο μέρος της θεωρίας του φύλου έγινε θεωρητικό ή αναλυτικό σε ύψος, ή αρκείται σε μικρής κλίμακας ανατροπές.

Αυτή η μετατόπιση στη φεμινιστική θεωρία σχετίζεται ούγουρα με το ευρύτερο πολιτιστικό και πολιτικό περιβάλλον. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 η «νέα αριστερά» κομματιαζόταν και το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών ως ένα συμμετοχικό κοινωνικό κίνημα, διαλύονταν. Στο κίνημα προέκυψαν έντονες διαφωνίες σε θέματα σεξουαλικότητας (Segal 1994). Επιφανειακά, ο φεμινισμός συνέχιζε να αντιστέκεται οθεναρά. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ξεκίνησε μια κινητοποίηση από θρησκευτικούς και ταυτόχρονα συντηρητικούς κύκλους που πραγματοποίησαν μεγάλες εκστρατείες κατά του δικαιώματος στην άμβλωση και των σεξουαλικών ελευθεριών, και υπέρ της «παραδοσιακής οικογένειας». Μια ευρύτερη πολιτική αντίδραση εμπόδισε την ψήφιση της Τροπολογίας για τα Ίσα Δικαιώματα στις Ηνωμένες Πολιτείες και έφερε στην εξουσία τις κυβερνήσεις του Ρέικαν, της Θάτσερ και του Κολ, μπλοκάροντας την φεμινιστική επιρροή στις εθνικές πολιτικές αποφάσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες, στη Βρετανία και τη Γερμανία. Στις χώρες όπου εκλέχτηκαν κεντροαριστερές κυβερνήσεις, τη δεκαετία του 1980, συμπεριλαμβανομένων αυτών της Γαλλίας και της Αυστραλίας, τα πρώτα ανοίγματα στο φεμινισμό συνθλιβόνταν κάτω από την επιρροή του μονεταρισμού και του νεοφιλελευθερισμού, και τη διακοπή των κοινωνικών προγραμμάτων υπό την πίεση του παγκόσμιου κεφαλαίου.

Επανεμφανίστηκε η ανοικτή ομοφυλοφοβία στην επικρατούσα τάση της πολιτικής, που ήταν ιδιαίτερα σκληρή σχετικά με τη επιδημία του HIV/AIDS. Ο αντι-φεμινισμός και η ομοφυλοφοβία ήταν τα θέματα των αναπτυσσόμενων περιθωριακών ρατσιστικών και σοβινιστικών ομάδων, που

απέκτησαν ιδιαίτερη δύναμη στη Γαλλία, και μέχρι το 2000 εισέβαλε στην επικρατούσα πολιτική τάση στην Αυστρία. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η άκρα δεξιά ξεκίνησε μια εκστρατεία βομβιστικών επιθέσεων και δολοφονιών εναντίον όσων έκαναν αμβλώσεις.

Συνέχισαν να γίνονται μεταρρυθμίσεις σε έμφυλα ζητήματα. Οι πιο θεαματικές ήταν στη Σκανδιναβία, όπου οι γυναίκες συμμετείχαν μαζικά στην πολιτική των κομμάτων και κατόρθωσαν να έχουν ένα επίπεδο εκπροσώπησης στα κοινοβούλια, άνευ προηγουμένου. Το 1991, για παράδειγμα, οι αρχηγοί και των τριών μεγαλύτερων κομμάτων στη Νορβηγία ήταν γυναίκες, συμπεριλαμβανομένης και της Πρωθυπουργού Γκρο Χάρλεμ Μπρούντλαντ. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, οι κεντρώες κυβερνήσεις του Κλίντον, του Μπλαιρ και του Σρέντερ ανανέωσαν την παροχή προστασίας σε έναν ήπιο επίσημο φεμινισμό. Όμως, η εναλλακτική πολιτική επιλογή, στο μεγαλύτερο μέρος του καπιταλιστικού κόσμου, ήταν ο σκληρός νεοφιλελευθερισμός, που εκθείαζε την αγορά και επιτίθονταν σε ό,τι είχε απομείνει από το κράτος πρόνοιας. Οι δεξιές κυβερνήσεις, όπως η κυβέρνηση Χάουαρντ στην Αυστραλία, διέκοψαν τη χρηματοδότηση των προγραμμάτων για τις γυναίκες τα οποία είχαν αντίθετο χαρακτήρα με την πολιτική τους, απομάκρυναν τις femocrats και εγκατέλειψαν τις δημόσιες δεσμεύσεις για μεταρρυθμίσεις στα θέματα του φύλου.

Αυτά τα γεγονότα οδήγησαν σε πολλές αναθεωρήσεις του φεμινισμού και των θεωριών του φύλου. Μιας τέτοιας κίνησης ηγήθηκαν οι μαύρες φεμινίστριες στη βόρεια Αμερική, που υποστήριξαν ότι η άκριτη χρήση της κατηγορίας «γυναίκες» στο ριζοσπαστικό και φιλελεύθερο φεμινισμό

συγκαλύπτει το γεγονός του ρατσισμού. Δεν υπήρχαν μόνο διαφορές στην εμπειρία και την ταυτότητα μεταξύ των λευκών και έγχρωμων γυναικών, αλλά πραγματικές σχέσεις αποκλεισμού και εκμετάλλευσης –για παράδειγμα η παρουσία χαμηλόμισθων μαύρων και Λατίνων οικιακών βοηθών στα σπίτια των λευκών εργαζόμενων γυναικών. Για κάποιες από τις μαύρες αμερικανίδες φεμινίστριες, συμπεριλαμβανομένης της bell hooks (1984), αυτός ο ισχυρισμός οδηγούσε πίσω στον περιεκτικό ριζοσπαστισμό των πρώτων χρόνων του κινήματος Απελευθέρωσης των Γυναικών και σε ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για την ενσωμάτωση των αγώνων για την τάξη, τη φυλή και το φύλο. Όμως, στις μεταβαλλόμενες συνθήκες των δεκαετιών του 1980 και 1990 δεν υπήρχε λαϊκός ριζοσπαστισμός για να υποστηρίξει αυτή τη θέση. Η έμφαση στη φυλή και την εθνικότητα έφεραν, γενικά, το αντίθετο αποτέλεσμα. Παρουσιάστηκε αύξηση της πολιτικής της ταυτότητας μέσα στο φεμινισμό, δημιουργώντας πολλαπλές θέσεις που αντιπροσώπευαν την άποψη μιας συγκεκριμένης ομάδας γυναικών: φεμινισμός των μαύρων γυναικών, φεμινισμός των λατίνων γυναικών, εγχώριος φεμινισμός, λεσβιακός φεμινισμός, φεμινισμός του τρίτου κόσμου, κ.λ.π.

Δεδομένης της ποικιλίας στη σεξουαλικότητα, τις περιοχές, τις τάξεις και τις εθνικότητες το αποτέλεσμα ήταν ένας υπερδιπλασιασμός των θέσεων, των απόψεων και των ταυτοτήτων. Τώρα πια, τη δεκαετία του 1990, οι λευκές φεμινίστριες της μεσαίας τάξης συνήθιζαν να μιλούν για «φεμινισμούς» αντί για «φεμινισμό», για να αναγνωρίσουν την ποικιλομορφία και να αποποιηθούν το προνόμιο. Ακόμα και στις πλούσιες χώρες, εμφανίστηκαν νέα είδη έρευνας

και μαρτυρίας από πολιτιστικά υπόβαθρα πέραν του κατεστημένου. Ο Lourdes Torres (1991), για παράδειγμα, σημειώνει την ανάπτυξη του συγγραφικού έργου των λατίνων στις Ηνωμένες Πολιτείες, ιδιαίτερα ενός καινούργιου είδους αυτοβιογραφίας. Στην Αυστραλία το *My Place* της Sally Morgan (1987), μια αυτοβιογραφία που κατέληξε να είναι η ιστορική αναδρομή μιας οικογένειας σε διάστημα τριών γενεών, υμνήθηκε ως η περιγραφή της εμπειρίας των Αβοριγίνων γυναικών.

Με την αυξανόμενη επίγνωση σε θέματα φυλής και εθνικής διαφοράς, προέκυψαν καιρία ερωτήματα σχετικά με προηγούμενες έμφυλες αναλύσεις, ιδιαίτερα σχετικά με τις αφηγήσεις της καταπίεσης. Οι λευκές φεμινίστριες έβλεπαν την οικογένεια κυρίως ως χώρο καταπίεσης των γυναικών. Αλλά σε ένα περιβάλλον ρατσισμού, η οικογένεια (ιδιαίτερα η εκτεταμένη οικογένεια) μπορεί να ήταν το κρίσιμο πλεονέκτημα για τις μαύρες γυναίκες και τις γυναίκες στις κοινότητες μεταναστών. Σε κοινότητες πολύ φτωχών γηγενών, οι γυναίκες μπορεί να είχαν περισσότερη εξουσία ή οικονομικούς πόρους από τους άνδρες, ή μπορεί να αισθάνονταν ότι η αλληλεγγύη με τους άνδρες της κοινότητάς τους ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση. Στην Αυστραλία, για παράδειγμα, οι Αβοριγίνες γυναίκες δεν επιθυμούσαν να ευθυγραμμιστούν με τις λευκές φεμινίστριες ή να κατηγορηθούν ανοιχτά τους Αβοριγίνες άνδρες.

Ο δυτικός φεμινισμός έδινε όλο και μεγαλύτερη προσοχή στην ποικιλομορφία και το ίδιο συνέβαινε και διεθνώς. Το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών –εν μέρει εξαιτίας της αμερικανικής κυριαρχίας στις παγκόσμιες επικοινωνίες– είχε διεθνή αντίκτυπο, προκαλώντας

την αναβίωση ή την αλλαγή κατεύθυνσης άλλων γυναικείων κινημάτων. Στην Ιαπωνία, για παράδειγμα, υπήρχε μια σειρά γυναικείων οργανώσεων στα μεταπολεμικά χρόνια, που βασιζόνταν στα εργατικά συνδικάτα, τα πολιτικά κόμματα, και τα κινήματα των μητέρων, αλλά είχαν χάσει τη ζωτικότητα τους και είχαν δημιουργήσει φατρίες. Οι ομάδες για την Απελευθέρωση των Γυναικών που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1970 παρείχαν νέα θέματα στην ημερήσια διάταξη (συμπεριλαμβανομένης και της σεξουαλικότητας), νέες μεθόδους (συμπεριλαμβανομένης της αφύπνισης της συνείδησης), νέα γλώσσα και νέα δράση (Tanaka 1977). Οι διακυβερνητικές οργανώσεις έδωσαν συνέχεια στην αυξανόμενη προσοχή στα θέματα των γυναικών. Τα Ηνωμένα Έθνη ανακήρυξαν το 1975 Διεθνή Χρονιά των Γυναικών, και έπειτα καθιέρωσαν τη Δεκαετία της Γυναίκας.

Από αυτό προήλθαν πολλές θεωρητικές εξελίξεις. Πρώτον, μια φεμινιστική κριτική για τα διεθνή προγράμματα αναπτυξιακής βοήθειας, που κυριαρχούνταν από άνδρες και βοηθούσαν κυρίως άνδρες. Υπήρχε παράλληλη κριτική για τον νέο τομέα γνώσης των μελετών ανάπτυξης που αγνοούσαν τα έμφυλα θέματα. Μια τέτοια κριτική ενσωματώθηκε στο Παγκόσμιο Σχέδιο Δράσης των Ηνωμένων Εθνών που υιοθετήθηκε στην πρώτη συνδιάσκεψη της Δεκαετίας της Γυναίκας. Οι οργανισμοί παροχής βοήθειας εξαναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν το θέμα της έμφυλης ανισότητας, αν και ακόμα δυσκολεύονται να το χειριστούν με ισοτιμία για τα φύλα. (Staudt 1997).

Δεύτερον, εμφανίστηκε το πρόβλημα της κατανόησης της έμφυλης τάξης σε παγκόσμια κλίμακα. Κείμενα όπως το *Patriarchy and Accumulation on a World Scale* (1986) της

María Mies, που προέκυψαν από τις διεθνείς αντιπαραθέσεις, ανέλυναν την αποικιοκρατία και τον παγκόσμιο καπιταλισμό και τα παρουσίαζαν ως εγγενώς φυλετικά συστήματα. Εμφανίστηκαν και φεμινιστικές αναλύσεις των σύγχρονων διεθνών σχέσεων, όπως το *Bananas, Beaches and Bases* (1990) της Cynthia Enloe, που δείχνουν την έμφυλη δάσταση στις σχέσεις μεταξύ κρατών και διεθνούς εμπορίου. Η αλληλεπίδραση των έμφυλων σχέσεων των, η μετανάστευση και ο σύγχρονος εθνικισμός εμφανίζονται ως σημαντικά θέματα, σε δουλειές όπως το *Gender and Nation* (1997) της Nira Yuval-Davis.

Τρίτον, δόθηκε έμφαση στην παγκόσμια διαφορά μέσα στο φεμινισμό. Οι συνδιασκέψεις των Ηνωμένων Εθνών έγιναν ο τόπος παρουσίασης έντονων κριτικών για την ηγεμονία των «Δυτικών φεμινιστριών». Υποστηρίχτηκε η αυτονομία των τοπικών κινήματων, η ποικιλομορφία των προοπτικών και η δυνατότητα διάκρισης των τοπικών συνθηκών. Εφόσον οι συνδιασκέψεις των Ηνωμένων Εθνών ήταν διακυβερνητικές και αντιπροσωπεύονταν κράτη και όχι κινήματα, έπαιρναν μέρος αντιφεμινιστές και αντιφεμινίστριες και έτσι κάποια από τα επιχειρήματα κατά του δυτικού φεμινισμού προέρχονταν από αυτούς. Όμως, η έμφαση στις παγκόσμιες ανισότητες και τις πολιτισμικές διαφορές δόθηκε και από τις φεμινίστριες, που τις γνώριζαν από την εμπειρία που είχαν σε οργανισμούς και κινήματα σε περιπτώσεις τόσο διαφορετικές όπως της Ινδίας, της Ιαπωνίας και του Μεξικού. Όπως παρατηρεί η Chandra Talpade Mohanty (1991) σε μια παγκόσμια έρευνα για αυτό το θέμα, δεν κατέστη μόνο αναγκαίο να αναγνωριστεί η διαφορά μεταξύ του φεμινισμού του πρώτου και του τρίτου κόσμου, αλλά αμ-

φιοβητήθηκε ακόμα και το εάν υπήρχε μια διακριτή θέση που θα μπορούσε να ονομαστεί «φεμινισμός του τρίτου κόσμου». Αυτή η ιδέα έμοιαζε να είναι το κατάλοιπο του αποικιοκρατικού τρόπου σκέψης που βασικά διαχώριζε «τους ιθαγενείς» από την αποικιοκρατική εξουσία, και έβαζε όλους/ες τους/τις «ιθαγενείς» σε μια κατηγορία.

Μετά από αυτές τις εξελίξεις, υπήρξε αυξανόμενο ενδιαφέρον για τους μετα-αποικιοκρατικούς φεμινισμούς. Σε μια εκτενή περιγραφή αυτών των συζητήσεων, στο *Re-orienting Western Feminisms* η Chilla Bulbeck (1998) ερευνά την «ποικιλομορφία των γυναικών στον μετα-αποικιοκρατικό κόσμο» και αντιπαραθέτει τις ριζικές συνέπειες αυτής της ποικιλομορφίας για τις δυτικές φεμινίστριες. Για να ανταποκριθούμε επαρκώς στη ποικιλομορφία δε φτάνει να προσθέσουμε τον «αντι-ρατσισμό» στην υπάρχουσα ημερήσια διάταξη. Το θέμα είναι βαθύτερο, και αφορά τρόπους ενημέρωσης και μεθόδους δράσης. Έχει να κάνει με το να μάθουμε να μπορούμε «να βλέπουμε τον εαυτό μας όπως μας βλέπουν οι άλλοι/ες», να μάθουμε να σεβόμαστε τις διαφορετικές εμπειρίες άλλων ανθρώπων, να μάθουμε να έχουμε μια πιο πλουραλιστική άποψη για τον κόσμο και να μάθουμε να συνεργαζόμαστε.

Αυτός ο πλουραλισμός οπτικών έχει σημαντικές επιπτώσεις στην θεωρία του κοινωνικού φύλου. Αν δεν υπάρχει ένας φεμινισμός αλλά υπάρχουν πολλοί, τότε δεν πρέπει να υπάρχει και μία άποψη για το κοινωνικό φύλο. Όποιος/α επιμένει σε μια μονιστική θεωρία του κοινωνικού φύλου που εμπεριέχει τα πάντα μπορεί να θεωρηθεί ότι επιχειρεί να διεκδικήσει την πατρότητά της, και επομένως ότι διεκδικεί πνευματικά, αν όχι και υλικά, δικαιώματα. Για

κάποιους/ες μεταμοντερνιστές/τριες, οποιαδήποτε προσπάθεια να διατυπωθούν γενικοί στόχοι, ή να κινητοποιηθούν μεγάλες ομάδες ανθρώπων γύρω από κοινές αρχές, αναδύει ολοκληρωτισμό.

Ωστόσο, οι αντίπαλοι του φεμινισμού δεν έχουν τέτοιους ενδοιασμούς. Ο θρησκευτικός απολυταρχισμός φαίνεται να αναβιώνει στη «μεταμοντέρνα» εποχή. Τα θέματα της αγοράς προχωρούν με αυτοπεποίθηση διεκδικώντας διεθνές κύρος. Εν όψει της συντηρητικής αντίδρασης κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, και οι φεμινίστριες και οι ομοφυλόφιλοι/ες ακτιβιστές/τριες ανησυχούν ότι η έμφαση στην ποικιλομορφία θα φέρει μεγαλύτερο διαχωρισμό και ότι οι αποδομιστικές προσεγγίσεις στο θέμα του φύλου θα οδηγήσουν σε αποστράτευση παρά σε δραστηριοποίηση.

Δεν υπάρχουν εύκολες λύσεις σε αυτά τα προβλήματα. Ωστόσο, πιστεύω, ότι θα ήταν απαραίτητο να τα αντιμετωπίσουμε προσεγγίζοντας τη θεωρία του κοινωνικού φύλου ρεαλιστικά. «Ρεαλιστικά» δε σημαίνει «κυνικά» ή «απλουστευμένα»: σημαίνει να εξετάσουμε προσεκτικά τις χρήσεις της θεωρίας και της έρευνας, τα αποτελέσματα της γνώσης, και τις πρακτικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες δημιουργείται και μεταδίδεται αυτή η γνώση. Νομίζω, ότι αυτή η άποψη συμφωνεί με τις απόψεις που οδήγησαν την канаδέζα κοινωνιολόγο Dorothy Smith (1987, 1990) στη διατύπωση της «κοινωνιολογίας για τις γυναίκες» και της «φεμινιστικής κοινωνιολογίας της γνώσης». Το αίτημα για πλουραλιστικές οπτικές, ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας ποικιλομορφίας, θα πρέπει να παράγει μια πιο πλούσια και πιο ακριβή γνώση του κοινωνικού φύλου, ταυτόχρονα με τα προβλήματα που θέτει σχετικά με την σύνδεση (ή απλά τη

συμβίωση) διαφορετικών οπτικών. Θα εκτιμούσαμε οποιαδήποτε προσέγγιση στο κοινωνικό φύλο συνεχίζει να είναι παραγωγική, υπό την έννοια ότι παράγει νέες δυνατότητες κατανόησης, νέα έρευνα και νέες ιδέες για δράση.

Από αυτή την άποψη, οι κοινωνικές οπτικές που διερευνούνται σε αυτό το βιβλίο φαίνεται να ευσταθούν. Προσφέρουν τρόπους σκέψης σχετικά με τα διεθνή θέματα, και συνεχίζουν να παράγουν νέα είδη έρευνας και πρακτικές ιδέες.

Ένα παράδειγμα είναι η διερεύνηση της θέσης των ανδρών στις έμφυλες σχέσεις. Η εξάντληση της θεωρίας των έμφυλων ρόλων άφησε τη συζήτηση για την «απελευθέρωση των ανδρών» μετέωρη. Ένα νέο ξεκίνημα έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, συνδέοντας την θεωρία για την ομοφυλοφιλία με την φεμινιστική ανάλυση του φύλου. Τη δεκαετία του 1990, πολλαπλασιάστηκε η έρευνα για την κοινωνική συγκρότηση του ανδρισμού στις πλούσιες χώρες και εμφανίστηκαν συζητήσεις που αφορούσαν την χάραξη πολιτικής σε θέματα όπως, μεταξύ άλλων, η υγεία των ανδρών, η εκπαίδευση των αγοριών και η βία των ανδρών. Μέχρι την άφιξη της νέας δεκαετίας, αυτά τα θέματα διερευνούνταν παγκοσμίως, όπως έχω δείξει στο *The Men and the Boys* (Connell 2000), και η κοινωνική έρευνα για τον ανδρισμό συνδεόταν με τις φεμινιστικές συζητήσεις για το φύλο, ως μια παγκόσμια δομή.

Η παρουσίαση της πολύ πρόσφατης ιστορίας δε μπορεί παρά να είναι προσωρινή και γι' αυτό το λόγο οι τελευταίες σελίδες δίνονται με επιφύλαξη. Δε θα μπορούσαν να καλύπτουν όλες τις εξελίξεις που, αργότερα, κοιτάζοντας τες με μια νέα οπτική, θα καταγραφούν ως σημαντικές γι' αυτή

την ιστορική περίοδο. Όμως, αυτό που μπορώ να ισχυριστώ, με κάποια βεβαιότητα, είναι ότι τα θέματα που σκιαγραφήθηκαν εδώ είναι από τα πιο σημαντικά. Οποιαδήποτε νέα θέματα και αν προκύψουν, τα προβλήματα της θεσμοποίησης, την αντίδραση, την αποδόμηση, την ποικιλομορφία και την παγκοσμιοποίηση είναι θέματα που θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην προσπάθεια κατανόησης του κοινωνικού φύλου.

Η πολιτική σε προσωπικό επίπεδο

Πριν τέσσερα χρόνια, η Παμ Μπέντον, της οποίας υπήρξα συνεργάτης για είκοσι εννέα χρόνια, πέθανε από καρκίνο του μαστού. Ο καρκίνος του μαστού είναι, σχεδόν εξ ολοκλήρου, μια ασθένεια των γυναικών. Ωστόσο, οι ειδικοί γιατροί που ασχολούνται με τη θεραπεία του είναι, ως επί το πλείστον, άνδρες—όπως και οι περισσότεροι ειδικοί γιατροί στην Αυστραλία. Και, όπως είναι αρκετά φυσικό, έχουν τη συμπεριφορά και τον τρόπο επικοινωνίας που έχουν οι άνδρες όταν ασκούν το, οποιοδήποτε, επάγγελμά τους.

Τον πρώτο καιρό της θεραπείας, η Παμ επισκέφθηκε έναν εξέχοντα ογκολόγο. Η ογκολογία είναι ειδικευση στον καρκίνο και ειδικά στην αντιμετώπισή του μέσω χημειοθεραπείας, τη χρήση, δηλαδή, τοξικών φαρμάκων. Αυτός ο κύριος εξέφρασε την άποψη ότι εάν οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν τα στήθη τους γι' αυτό που προορίζονταν δε θα είχαν τόσα πολλά προβλήματα. Η Παμ θύμωσε πολύ και δεν τον ξαναεπισκέφθηκε.

Υπάρχουν, όπως ήξερε καλά ο ογκολόγος, στοιχεία ό-τι τα ποσοστά του καρκίνου του μαστού είναι χαμηλότερα στις γυναίκες που έκαναν μωρά σε νεαρή ηλικία και τα θή-λασαν. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα απρόσωπο γεγονός. (Αλλά ακόμη κι έτσι, κάποιος θα μπορούσε να ρωτήσει γι-ατί οι ερευνητές/τριες πρέπει να ασχολούνται με αυτό αντί να μελετήσουν, για παράδειγμα, τις καρκινογόνες χημικές ουσίες στο περιβάλλον). Το ερευνητικό εύρημα μεταγρά-πηκε σε μια προσβολή του φύλου—ο ογκολόγος πιθανώς δε συνειδητοποίησε καν ότι ήταν προσβλητικός—όταν εξέ-φρασε άκομψα την άποψή του, ότι οι γυναίκες είναι «για να κάνουν παιδιά». Για αυτόν, εάν είχαν ένα διαφορετικό μοντέλο ζωής, απλώς πήγαιναν γυρεύοντας.

Δε λέω αυτή την ιστορία για να επιτεθώ στους για-τρούς—θα μπορούσα να αναφέρω έναν άλλο γιατρό που συμμετείχε στη θεραπεία της Παμ και ήταν πρότυπο αν-θρώπιās και φροντίδας—αλλά για να υπογραμμίσω πόσο προσωπική και αναπόφευκτη είναι η έμφυλη πολιτική.

Όταν το κίνημα για την Απελευθέρωση των Γυναικών είπε ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό», έθιγε αυτό το θέ-μα. Υπάρχει μια έμφυλη πολιτική στις πιο στενές σχέσεις και αποφάσεις μας. Μερικά ζητήματα που αφορούν την ε-ξουσία και την ανισότητα είναι ασήμαντα, όπως ποιός/α πλένει τα πιάτα, ποιός/α βγάζει έξω τα σκουπίδια και ποιός /α ετοιμάζει τη λίστα για τα ψώνια. Μερικά είναι ζητήματα ζωής και θανάτου, όπως οι διαδικασίες του τοκετού και της θεραπείας του καρκίνου. Η Παμ ήταν ενεργό μέλος του κι-νήματος των γυναικών για πάνω από είκοσι χρόνια. Είχα-με τελειώσει με την πολιτική του πλουσίματος των πιάτων, μεταξύ άλλων. Έβλεπε την έμφυλη πολιτική στην ιατρική

αγωγή για τον καρκίνο και δεν ήταν πρόθυμη να ταπεινώ-θεί ξανά.

Όταν η Παμ ανακάλυψε τον πρώτο όγκο, μετά από ε-ξετάσεις ρουτίνας, ήταν σε τόσο προχωρημένο στάδιο που απαιτούνταν μαστεκτομή, χειρουργική, δηλαδή, αφαίρεση ολόκληρου του στήθους. Πρόκειται για μία τρομακτική (αν και όχι απειλητική για τη ζωή) χειρουργική επέμβαση, που αφήνει μία μεγάλη ουλή εκεί όπου ήταν το στήθος. Όταν α-νάρρωσε από την εγχείρηση, η Παμ ήρθε σε επαφή με τις διαθέσιμες υπηρεσίες υποστήριξης των ασθενών με μαστε-κτομή. Αποδείχθηκε, ότι οι κύριες υπηρεσίες που παρείχαν ήταν: παροχή τεχνητού στήθους, προσαρμοζόμενο στο κά-θε άτομο ώστε να αντικαταστήσει αυτό που χάθηκε· γυναι-κες που έδιναν συμβουλές για τον καλλωπισμό και το ντύ-σιμο, έτσι ώστε η ασθενής να μπορεί να παρουσιάζει μια κανονική, ελκυστική θηλυκή εμφάνιση στον κόσμο· συμ-βουλές για το πώς να αποκαταστήσουν την οικογενειακή ο-μαλότητα, να ξεπεράσουν την (αναμενόμενη) σεξουαλική αποστροφή ενός συζύγου σε ένα ακρωτηριασμένο σώμα και να αντιμετωπίσουν την ανησυχία των παιδιών που τους πήραν τη μητέρα.

Αυτό, επίσης, είναι πολιτικό. Αφορά την τοποθέτηση των γυναικών, πίσω, στον πολιτισμό της στεροφυλοφιλικής θηλυκότητας. Αφορά την άρνηση του ότι η κανονικότητα, απλώς, νοικιάζεται. Αφορά τις γυναίκες, οι οποίες θεωρού-νται υπεύθυνες για τις συναισθηματικές ανάγκες άλλων αν-θρώπων, και—ειδικά—αφορά την αποκατάσταση των φυσι-ολογικών υπηρεσιών προς τους άνδρες.

Αυτή η πολιτική, όμως, λειτουργεί τόσο βαθιά στο επί-πεδο του συναισθήματος που μετά βίας γίνεται αντιληπτή

ως πολιτική, εκτός αν κάποιος γνωρίζει ήδη τα έμφυλα ζητήματα. Πολλές γυναίκες αφιερώνουν τις ζωές τους στη δημιουργία μιας οικογένειας και στο να τη δουν να ακολουθεί τον κύκλο της ζωής. Το να είσαι επιθυμητή, να έχεις ένα ελκυστικό, ή τουλάχιστον ευπαρουσίαστο, σώμα αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της γυναικείας συγκρότησης στον πολιτισμό μας. Γυναίκες που συγκλονίζονται από μια μεγάλη εγχείρηση, και τρομοκρατούνται όταν ανακαλύπτουν ότι πάσχουν από μία θανάσιμη ασθένεια, είναι απίθανο να επαναστατήσουν ενάντια στα σεξιστικά στερεότυπα (τα οποία, ουσιαστικά, υπηρετεί αυτή η «υπηρεσία»), ιδιαίτερα όταν παρουσιάζονται σε αυτές με τη μορφή φροντίδας από άλλες γυναίκες.

Η έμφυλη πολιτική, σχεδόν πάντα, έχει αυτή τη διάσταση της οικειότητας, όμως, επίσης, περιλαμβάνει και ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις. Αυτός είναι ένας λόγος που μία αλλαγή στα έμφυλα ζητήματα μπορεί να είναι τόσο απειλητική για πολλές γυναίκες, καθώς επίσης, και για πολλούς άνδρες. Οι επικείμενες αλλαγές μπορούν να ανατρέψουν, όχι μόνο, τις απρόσωπες πολιτισμικές ή θεσμικές συμβάσεις, αλλά, συγχρόνως, και τις λατρεμένες εικόνες των ανθρώπων για τους εαυτούς τους, τις απόψεις για τις προσωπικές σχέσεις και τις συνήθειες της καθημερινής συμπεριφοράς.

Κάθε χρόνο γίνεται μία πορεία των γυναικών στο κέντρο του Σίδνεϊ για την Παγκόσμια Ημέρα των Γυναικών. Πριν από, περίπου, δεκαπέντε χρόνια, η Παμ επέστρεψε στο σπίτι, από μια τέτοια πορεία, αρκετά ταραγμένη. Ήμουν στην κουζίνα, όταν μπήκε, και μου είπε την ιστορία. Ένας άνδρας, προφανώς εναντίον της διαδήλωσης, οδήγη-

σε το αυτοκίνητό του μέσα στην πορεία. Οι γυναίκες κατάφεραν να πάνε στην άκρη και κανένας/μία δεν τραυματίστηκε – αν και, μάλλον, κατά τύχη. Θα μπορούσε κάποιος να έχει τραυματιστεί, ή ακόμα και να έχει σκοτωθεί.

Το συζητήσαμε καθώς πίναμε καφέ. Δεν μπορώ να θυμηθώ πώς ακριβώς εξελίχθηκε η κουβέντα, όμως πρέπει, σύντομα, να αρχίσαμε να διαφωνούμε για τη σημασία του γεγονότος. Αυτό που θυμάμαι καθαρά είναι ότι η διαφωνία μας κλιμακώθηκε, έως ότου εξελίχθηκε σε μια από τις πιο έντονες διαφωνίες που είχαμε ποτέ.

Για την Παμ, αυτό δεν αποτελούσε ένα απομονωμένο γεγονός. Ήταν μέρος ενός μοντέλου απειλητικής συμπεριφοράς από τους άνδρες κάτω από το οποίο ζουν οι γυναίκες. Είπε ότι «προσπαθούν να μας απομακρύνουν από τους δρόμους», και αυτό ίσχυε φυσικά στην κυριολεξία, για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Όντας άνδρας, δεν είχα, ποτέ, υπάρξει στόχος επίθεσης με αυτόν τον τρόπο. Δεν ήμουν εκεί, και η Παμ σωστά υποστήριξε ότι δεν είχα λόγο να αρνούμαι τη δική της ερμηνεία για το γεγονός. Οι ζωές των γυναικών απειλούνταν και εγώ φαινόταν να δικαιολογώ εκείνον τον άνδρα γι' αυτό που είχε κάνει.

Εγώ, από τη μεριά μου, αισθάνθηκα να μου επιτίθεται άδικα, ή έστω υπερβολικά σε σχέση με τη σοβαρότητα του θέματος. Δεν αρνήθηκα ότι υπήρχε επιθετικότητα. Δε θέλησα, όμως, να ενισχύσω το προαίσθημα και το φόβο της Παμ, την αίσθησή της ότι ήταν πάντα υπό την απειλή της τρομοκρατίας των ανδρών. Επομένως, βρέθηκα να προσπαθώ να ελαχιστοποιήσω τη σημασία αυτού που είχε δει. Είμαι βέβαιος ότι αισθάνθηκα και εγώ ταραγμένος, δεδομένης της μακροχρόνιας δέσμευσής μου στις φεμινιστικές

αρχές, που πήρα το μέρος ενός σεξιστή σ' αυτή τη διαφωνία, ή και όλων των ανδρών, ως φορέων της πατριαρχίας. Όταν χωρίσαμε, ήμασταν και οι δύο συγκλονισμένοι από την αδυναμία κατανόησης και το θυμό του/της άλλου/ης.

Η Παμ είχε, φυσικά, δίκιο στην ουσία του θέματος. Οι γυναίκες στη δυτική αστική κοινωνία ζουν συνεχώς κάτω από την απειλή των ανδρών – απειλές που κυμαίνονται από τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στο γραφείο και τα προσβλητικά σχόλια στο δρόμο μέχρι το βιασμό, την ενδοοικογενειακή βία και τον πόλεμο. Η απειλή δεν αποτελεί μια απομονωμένη ή αποκλίνουσα εμπειρία. Ένας μεγάλος αριθμός γυναικών, πραγματικά, αποδοκιμάστηκαν, δέχτηκαν εκφοβισμό, βιάστηκαν ή εξαναγκάστηκαν να δεχτούν σεξουαλική επαφή.

Όμως, δεν ήταν η γνώση αυτών των γενικών γεγονότων που έκανε την αντιδικία μας τόσο συναισθηματική και δύσκολη. Ήταν το γεγονός ότι η Παμ βίωσε αυτό το συγκεκριμένο περιστατικό εκφοβισμού, ενώ εγώ όχι, και το ότι δεν κατάφερα – επειδή ακριβώς έχω λιγότερες εμπειρίες εκφοβισμού – να κατανοήσω τη σημασία του, έστω και με τη φαντασία. Είχε επιστρέψει στο σπίτι φοβισμένη και ταραγμένη, κι εγώ δεν της έδωσα την υποστήριξη που ήθελε.

Όμως, η πολιτική σε προσωπικό επίπεδο δεν είναι μόνο πηγή δυσκολιών και διάστασης απόψεων. Μπορεί να αποτελέσει και τη βάση για αλληλεγγύη και πηγή ενέργειας και δύναμης. Η πορεία για τη Διεθνή Ημέρα των Γυναικών, από την οποία επέστρεψε η Παμ, αποτελεί μια τέτοια περίπτωση. Αυτές οι πορείες είναι, γενικά, χαρούμενες και εύθυμες καταστάσεις. Οι προσωπικές σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των γυναικών που βρίσκονται εκεί δεν εί-

να απλά μία περιστασιακή επιβράβευση. Είναι μέρος της αλληλεγγύης μεταξύ των γυναικών, της διαδικασίας δημιουργίας δύναμης· αυτός είναι ο σκοπός της πορείας.

Η Παμ έγραψε ένα διήγημα σχετικά με μια τέτοια πορεία (Benton 1984). Παρουσιάζει τις σκέψεις μιας λιγότερης φεμινίστριας που βρίσκεται στο λεωφορείο πηγαίνοντας στη διαδήλωση, και ακούγοντας ότι το λεωφορείο πρέπει να κάνει παράκαμψη εξαιτίας μιας «συγκέντρωσης κυριών»:

Αυτό που εγώ θέλω είναι μερικά καλά τραγούδια. Συνήθως, απλά μιλάω για ώρα σε κάποια που έχω να δω χρόνια.

Κάποιες χρονιές υπήρχαν ωραία συνθήματα, όμως. Αδελαιίδα, 1976: «Απαλλάξου από τον εσωτερικό πατριάρχη». Σ' όλη τη διαδρομή μέχρι το εμπορικό κέντρο του Ρουντλ, κατά μήκος του Νορθ Τέρρας, μπροστά από το Κλαμπ Αδελαιίδα, πίσω στην Πλατεία Βικτορίας.

Σιωπή πίσω μου.

Μπροστά, κι από τις δυο πλευρές, γκρίνια :

«Γιατί δεν μπορούν να περιμένουν μέχρι να κλείσουν τα μαγαζιά ώστε να μην ενοχλούν τους άλλους;»

«Τί ακριβώς είπε ότι έγινε;» «Α, πορεία. Αυτοί κατά του σωματείου».

ΓΑΜΩΤΟ. ΚΑΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΚΑΝΩ.

Κάνω πρόβα: στέκομαι, περπατώ μπροστά, γυρίζω,

αντιμετωπίζω την εχθρότητα: «Δεν πρόκειται για συγκέντρωση κυριών. Είναι η Διεθνής Ημέρα των Γυναικιών. Θα έπρεπε να είστε μαζί μας. Κάνουμε πορεία για να γιορτάσουμε...»

Χριστέ μου, να γιορτάσουμε τί;

Κι αν ρωτήσουν οι δημοσιογράφοι «γιατί είστε εδώ;» εργατίριες στο εργοστάσιο ρούχων, πρώτη γυναικεία απεργία, ίσοι μισθοί,;

Κατεβαίνω ένα τετράγωνο πιο πριν.

Δεν είμαι καλή στις δημόσιες ομιλίες.

Τέλος πάντων, μοιράζουν φυλλάδια με τραγούδια στις διαδηλώτριες.

Η πολιτική για την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων συνδύασε, με παρόμοιο τρόπο, το προσωπικό με το δομικό. Οι συλλογικές δράσεις στο δημόσιο χώρο δημιούργησαν παρόμοια συναισθήματα ευφορίας και κοινού σκοπού. Ωστόσο, η πολιτική των ομοφυλόφιλων ενέπλεκε και μία άλλη διάσταση, τη διαδικασία του «να αποκαλυφθείς». Το να παραδεχτείς ότι είσαι ομοφυλόφιλος/η στον εαυτό σου, την οικογένειά σου, τους/τις φίλους/ες και τους/τις συναδέλφους/ισσές σου μπορεί να είναι δύσκολο και να πάρει χρόνο. Πρέπει να γίνουν μεγάλες αλλαγές και αναδιατάξεις. Η συλλογική διαδικασία της καθιέρωσης μίας κοινότητας ομοφυλόφιλων, μίας ταυτότητας ομοφυλόφιλου/ης στην κοινωνία, και μίας παρουσίας ομοφυλόφιλου/ης στην πολιτική και οικονομική ζωή εξαρτάται από την ατομική διαδικασία, αλλά και τη στηρίζει.

Μια δεκαετία μετά την εμφάνιση του κινήματος για

την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων, μια εποχή που ο ασυγκράτητος ριζοσπαστισμός των πρώτων χρόνων είχε κοπάσει ή απορροφηθεί στη δημιουργία κοινοτήτων ομοφυλόφιλων, η πολιτική που τους αφορούσε άλλαξε από την επιδημία του HIV/AIDS. Μέσα στον αγώνα για την αντιμετώπιση του AIDS, η σύνδεση του προσωπικού με το δομικό αναδιαμορφώθηκε γύρω από τα νέα θέματα της πολιτικής του σώματος. Η ανταπόκριση περιγράφηκε ζωντανά από τον Dennis Altman στο *Power and Community: Organizational and Cultural Responses to AIDS* (1994).

Από την μια οι απαραίτητες διαπραγματεύσεις για μια νέα ομάδα σχέσεων, τόσο μεταξύ των κοινοτήτων των ομοφυλόφιλων και των ατόμων όσο και μεταξύ των αρχών στα θέματα υγείας και των γιατρών, και από την άλλη, έπρεπε να αντιμετωπιστεί μια συμβολικά εχθρική πολιτική που δημιούργουσε ψευδείς εικόνες για τη μετάδοση της ασθένειας, τη μόλυνση και την έλλειψη καθαριότητας, που προερχόταν από την ομοφυλοφοβική θρησκευτική δεξιά και τον κίτρινο τύπο. Και τα δυο έπρεπε να γίνουν μέσα σε ένα περιβάλλον ασθένειας, πένθους και φόβου. Το γεγονός ότι οι κοινότητες των ομοφυλόφιλων κατάφεραν να επιβιώσουν μέσα από αυτή τη φοβερή κρίση αποτελεί μια εντυπωσιακή απόδειξη της κουλτούρας και της αλληλεγγύης που δημιουργήθηκε με τη μαζική αποκάλυψή τους τη δεκαετία του 1970.

Η έμφυλη πολιτική μπορεί να εμφανίζεται, και να παράγει κάποια από αυτή την ενέργεια, χωρίς να υπάρχει ένα κίνημα που να βασίζεται στο φύλο ή τη σεξουαλικότητα. Η Nancy Naples, στο *Community Activism and Feminist Politics* (1998), συνέλεξε πρόσφατα παραδείγματα ακτιβισμού των γυναικών στην Αμερική, ιδιαίτερα σε κοινότητες

της εργατικής τάξης. Η ποικιλία των θεμάτων είναι εντυπωσιακή: σχολεία, τοξικά απόβλητα, φτώχεια, ενδοοικογενειακή βία, ρατσισμός, κατοικία, υποστήριξη της απεργιακής δράσης, ανάγκες των εθνικών μειονοτήτων. Οι βάσεις αυτού του ακτιβισμού, συχνά, βρίσκονται στην ίδια θέση με αυτή των γυναικών στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας: για παράδειγμα, θέματα που προκύπτουν για τη φροντίδα των παιδιών, τη σίτιση της οικογένειας ή τη διατήρηση της υγείας. Τα έμφυλα δίκτυα που αναπτύσσονται μέσω της εργασίας των γυναικών παρέχουν το πλαίσιο της πολιτικής κινητοποίησης.

Παρόμοια ενέργεια μπορεί επίσης να βρεθεί και στην αντι-φεμινιστική πολιτική. Το λόμπι υπέρ της οπλοκατοχής μας δίνει ένα παράδειγμα. Το γεγονός ότι τα όπλα συνδέονται με την κουλτούρα του ανδρισμού δε σχετίζεται με τη φύση. Αποτελεί πολιτισμικό δημιούργημα, το οποίο πρέπει, συνεχώς, να συντηρείται. Μία συναρπαστική, αλλά και τρομακτική, μελέτη του William Gibson, το *Warrior Dreams* (1994), παρουσιάζει κάποιους από αυτούς τους μηχανισμούς. Ο Gibson ανακαλύπτει τα ίχνη της λατρείας των όπλων στην «παραστρατιωτική κουλτούρα» στις Ηνωμένες Πολιτείες, που άνθισε μετά την ήττα των ΗΠΑ στο Βιετνάμ. Τοπικές λέσχες όπλων και κυνηγετικές λέσχες μετατράπηκαν, από επιχειρηματίες και ακτιβιστές, σε στρατόπεδα εκπαίδευσης, πολιτοφυλακές, και μερικές φορές ένοπλες σέκτες, καθώς και σε ένα ευρύτερο «λόμπι όπλων» που αντιπροσωπευόταν από την Εθνική Ένωση Σκοποβολής.

Αυτές οι ομάδες υπάγονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο: τη βιομηχανία όπλων (που χρηματοδοτεί κάποιες από τις

δραστηριότητές τους), το στρατό, και το συνδυασμό αυτών των δύο που ο Πρόεδρος Αϊζενχάουερ ονόμασε «το στρατιωτικο-βιομηχανικό συγκρότημα». Το εμπόριο όπλων αφορά από το διακρατικό εμπόριο κάποιων, εξαιρετικά ακριβών, αερομεταφερόμενων οπλικών συστημάτων μέχρι την ιδιωτική διακίνηση περιστροφών, κυνηγετικών όπλων και τουφεκιών σε χώρες των οποίων οι κυβερνήσεις είτε επιτρέπουν την πώληση όπλων, είτε δεν μπορούν να την εμποδίσουν. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου όπλων αφορά τον νόμιμο εξοπλισμό των στρατιωτικών και παραστρατιωτικών δυνάμεων.

Το εμπόριο όπλων γίνεται με κοινωνικό περιτύλιγμα και οι οργανώσεις που εμπλέκονται με αυτό έχουν έμφυλο καθεστώς. Ο στρατός είναι πατριαρχικός θεσμός. Ο Frank Barrett (1996) έκανε μια συναρπαστική έρευνα πάνω στα έμφυλα μοντέλα στην εκπαίδευση των αξιωματικών του αμερικανικού ναυτικού. Τεκμηριώνει ένα καταπιεστικό, αλλά αποτελεσματικό, καθεστώς –που δίνει έμφαση στον ανταγωνισμό, τη σωματική αντοχή, τη συμμόρφωση, και μια αίσθηση συμμετοχής στην ελίτ– σχεδιασμένο για να παράγει ένα στενά οριζόμενο ηγεμονικό ανδρισμό, με αποτέλεσμα να δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στις εκπαιδευόμενες γυναίκες. Οι δηλώσεις των αξιωματικών που πέρασαν αυτή την εκπαίδευση δείχνει ότι ένα τέτοιο καθεστώς εκπαίδευσης αγγίζει τα βασικά αισθήματα για το εγώ. Η εκπαίδευση λειτουργεί συνδέοντας την αίσθηση της προσωπικής αξίας με τις ανάγκες ενός οργανισμού που ειδικεύεται στη βία. Παρόμοια μοντέλα έχουν βρεθεί σε έρευνες για το στρατιωτικό ανδρισμό στη Γερμανία (Seifert 1993) και σε άλλες χώρες. Είναι ξεκάθαρο ότι αυτή η κατασκευή του

ανδρισμού είναι ένα καθολικό χαρακτηριστικό της στρατιωτικής ζωής.

Με τη διάδοση αυτής της οργανωτικής κουλτούρας, το εμπόριο όπλων αποτελεί μία διάσταση της παγκοσμιοποίησης του φύλου, όσο και το διεθνές κράτος (βλέπε κεφάλαιο 6). Στην πραγματικότητα, αυτά τα δυο συμπίπτουν σε κάποια σημεία, από τη στιγμή που το εμπόριο όπλων συνδέεται με τις παγκοσμίως συνδεδεμένες στρατιωτικές υπηρεσίες και υπηρεσίες πληροφοριών των μεγάλων δυνάμεων. Σε μια παγκόσμια προοπτική, τα μέτρια οφέλη της αντιπροσώπευσης των γυναικών στη γραφειοκρατία και τα κοινοβούλια σε εθνικό επίπεδο θα μπορούσαν να επισκιαστούν από την ανάπτυξη της μηχανής της ανδρικής βίας σε διεθνές επίπεδο.

Το πατριαρχικό μέρισμα και η ζημία που προκαλεί το φύλο

Τί είναι πολιτικό αναφορικά με το κοινωνικό φύλο; Σε ένα από τα θεμελιώδη κείμενα της Απελευθέρωσης των Γυναικών, το *Sexual Politics* (1972: 23), η Kate Millett ορίζει την «πολιτική» ως «σχέσεις που δομούνται πάνω στην εξουσία, συμβάσεις σύμφωνα με τις οποίες μια ομάδα ανθρώπων ελέγχεται από μια άλλη». Αυτό που έκανε τον ορισμό της προκλητικό ήταν ότι τον εφάρμοσε στη σχέση μεταξύ γυναικών και ανδρών.

Η σχέση εξουσίας είναι μόνο μία από τις ανισότητες που περιγράφονται από τη Millett και από τους/τις εκατοντάδες ερευνητές/τριες που συμπλήρωσαν τις λεπτομέρειες αργότερα. Υπάρχουν συστηματικές ανισότητες σε μια σειρά θεμάτων, που σχετίζονται με τους πόρους από το

εισόδημα και τον πλούτο μέχρι την κοινωνική καταξίωση και την πολιτισμική εξουσία (βλέπε κεφάλαιο 4). Οι ανισότητες ορίζουν τα συμφέροντα. Όσοι/ες ωφελούνται από τις ανισότητες έχουν συμφέρον να τις υπερασπιστούν. Αυτοί/ές που πληρώνουν το κόστος έχουν συμφέρον να εξαλειφθούν.

Οι έμφυλες ανισότητες συνήθως εκφράζονται σε σχέση με την έλλειψη πόρων από τη μεριά των γυναικών σε σύγκριση με τους άνδρες. Για παράδειγμα, στο κεφάλαιο 1 παραθέτω στατιστικές που δείχνουν ότι το μέσο εισόδημα των γυναικών, παγκοσμίως, είναι το 56% του εισοδήματος των ανδρών. Ενώ αυτός ο τρόπος παρουσίασης των πληροφοριών φαίνεται λογικός για να στηρίξει το αίτημα για μεταρρύθμιση, συνεχίζει την παλιά κακή συνήθεια να ορίζονται οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες. Θα μπορούσαμε λοιπόν να αντιστρέψουμε την εξίσωση και να αναλογιστούμε το πλεόνασμα των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους οι άνδρες. Τα ίδια νούμερα, αν τα δούμε μ' αυτόν τον τρόπο, δείχνουν ότι το μέσο εισόδημα των ανδρών παγκοσμίως είναι το 179% του εισοδήματος των γυναικών.

Αυτό το πλεόνασμα το ονομάζω πατριαρχικό μέρισμα: το πλεονέκτημα των ανδρών, ως ομάδα, στη διατήρηση μιας άνισης έμφυλης τάξης. Το πατριαρχικό μέρισμα μειώνεται καθώς αυξάνεται, συνολικά, η ισότητα των φύλων. Και δεν είναι μόνο τα χρηματικά οφέλη. Άλλα οφέλη είναι η εξουσία, ο σεβασμός, οι υπηρεσίες, η ασφάλεια, η κατοικία, η πρόσβαση σε θεσμική εξουσία και ο έλεγχος της ζωής του ατόμου.

Είναι σημαντικό να πούμε ότι το πατριαρχικό μέρισμα είναι το όφελος που αποκομίζουν οι άνδρες, ως ομάδα. Α-

τομικά, κάποιοι άνδρες μπορεί να κερδίζουν περισσότερα από άλλους, ή λιγότερα, ή τίποτα, ανάλογα με τη θέση τους στην κοινωνική έμφυλη τάξη. Ένας εύπορος επιχειρηματίας παίρνει μεγαλύτερο μέρος από την έμφυλη συσσωρευτική διαδικασία στον προηγμένο καπιταλισμό· ένας άνεργος άνδρας της εργατικής τάξης μπορεί να μην αποκομίζει κανένα απολύτως όφελος. Συγκεκριμένες ομάδες ανδρών μπορεί να αποκλείονται συλλογικά από τμήματα του πατριαρχικού μερίσματος. Έτσι, οι ομοφυλόφιλοι άνδρες, ως επί το πλείστον, αποκλείονται από την εξουσία και το σεβασμό, που ακολουθεί τους άνδρες που αντιπροσωπεύουν ηγεμονικές μορφές ανδρισμού.

Κάποιες γυναίκες, επίσης, συμμετέχουν στο πατριαρχικό μέρος, συνήθως όταν παντρεύονται πλούσιους άνδρες. Τέτοιες γυναίκες παίρνουν μέρος από την έμφυλη συσσωρευτική διαδικασία (π.χ ζουν από κέρδη που προήλθαν από την κατοπληρωμένη ή την άμισθη εργασία των γυναικών), και έχουν τη δυνατότητα να ωφεληθούν άμεσα από την οικιακή εργασία που κάνουν άλλες γυναίκες στα σπίτια τους. Αυτό δημιούργησε πολιτικό σκάνδαλο στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1993, όταν η κυβέρνηση Κλίντον επιχείρησε να προσλάβει ορισμένες γυναίκες της αστικής τάξης σε ανώτερες θέσεις και ανακάλυψε ότι δεν είχαν πληρώσει φόρους για τις αλλοδαπές γυναίκες που είχαν στην υπηρεσία τους.

Το πατριαρχικό μέρος είναι αυτό που κυρίως διακυβεύεται στη σύγχρονη έμφυλη πολιτική. Η έκτασή του κάνει την πατριαρχία αξία υπεράσπισης. Οι μεταρρυθμιστές/τριες των έμφυλων ρόλων τη δεκαετία του 1970 που επιχείρησαν να πείσουν τους άνδρες ότι η Απελευθέρωση των Γυ-

ναικών θα ωφελούσε και τους ίδιους, και γι' αυτό το λόγο προσπάθησαν να ξεκινήσουν παράλληλα και ένα κίνημα Απελευθέρωσης των Ανδρών, είχαν αναμφίβολα δίκιο σε ότι αφορά το κόστος για τον ηγεμονικό ανδρισμό. Οι άνδρες θα ήταν πιο ασφαλείς αν δεν μπλέκονταν σε καυγάδες, θα ήταν πιο υγιείς χωρίς το άγχος του ανταγωνισμού, θα ζούσαν πιο πολλά χρόνια χωρίς τοιγάρα και ποτά, και θα ζούσαν πιο καλά σε σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού με τις γυναίκες. Όμως, οι ίδιοι/ες μεταρρυθμιστές/τριες μάταια υποτίμησαν το πατριαρχικό μέρος, καθώς δεν έλαβαν υπόψη αυτό που κέρδιζαν οι άνδρες από τις ισχύουσες συμβάσεις σε ότι αφορά την εξουσία, το οικονομικό πλεονέκτημα, το γόητρο, κ.λ.π. Επομένως, δεν έβλεπαν το συμφέρον των περισσότερων ανδρών στη διατήρηση –και, όπου ήταν απαραίτητο, την υπεράσπιση– της ισχύουσας έμφυλης τάξης.

Αν ισχυριστούμε ότι η παρούσα έμφυλη τάξη θα πρέπει να αλλάξει είναι σα να ισχυριζόμαστε ότι περισσότερο βλάπτει παρά ωφελεί. Η έμφυλη ζημιά συνίσταται, πρωταρχικά και κύρια, στο σύστημα ανισότητας που παράγει ένα πατριαρχικό μέρος. Ένα σύστημα στο οποίο οι γυναίκες και τα κορίτσια γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης, δεν έχουν κύρος και καθίστανται ευάλωτες στην κατοποίηση και τις επιθέσεις. Εκείνες οι φεμινίστριες που πιστεύουν ότι το φύλο είναι εγγενώς συνώνυμο της ανισότητας, και που επομένως θεωρούν ότι το πατριαρχικό μέρος αποτελεί τον πυρήνα των έμφυλων σχέσεων, λογικά ζητούν την κατάργηση του φύλου. Η κοινωνική δικαιοσύνη δε θα μπορούσε να απαιτεί κάτι λιγότερο από αυτό.

Η έμφυλη ζημιά βρίσκεται, επίσης, σε συγκεκριμένα μοντέλα πρακτικής που διαμορφώνονται στην έμφυλη τά-

ξη και αποκτούν δύναμη ώστε να επηρεάζουν τον κόσμο μέσω των συλλογικών πόρων της κοινωνίας. Ο σύγχρονος ηγεμονικός ανδρισμός, για να δώσουμε την πιο εντυπωσιακή περίπτωση, είναι επικίνδυνος ανεξάρτητα από το πατριαρχικό μέρισμα. Είναι επικίνδυνος επειδή συνδέεται άμεσα με τη διαπροσωπική βία και επειδή, σε συνεργασία με την κρατική εξουσία και τη δύναμη των επιχειρήσεων, οδηγεί σε ανταγωνισμό στους εξοπλισμούς, υπερεκμετάλλευση των ορυκτών πόρων και αποψίλωση των δασών, σε εχθρικές σχέσεις εργασίας, και στην κατάχρηση των τεχνολογιών από τις μεταφορές μέχρι τη γενετική μηχανική.

Όμως, αν το φύλο είναι επιβλαβές από αυτές τις απόψεις, από άλλη άποψη είναι πηγή απόλαυσης, δημιουργικότητας και άλλων πραγμάτων που θεωρούμε εξόχως πολύτιμα. Το φύλο οργανώνει τις σεξουαλικές μας σχέσεις, που αποτελούν πηγή απόλαυσης και ανάπτυξης. Το φύλο είναι αναπόσπαστο μέρος του πολιτισμικού μας πλούτου, από τα γιαπωνέζικα θεατρικά έργα *Noh* μέχρι τη μουσική ραπ και τη ρέγγε. Οι απολαύσεις και οι εντάσεις στις έμφυλες σχέσεις είναι μεταξύ των πιο παραγωγικών πηγών πολιτισμικής δημιουργίας.

Θα έλεγα, λοιπόν, ότι σ' αυτά που διακυβεύονται στην έμφυλη πολιτική περιλαμβάνονται και η αξία και η ζημιά που προκαλεί το φύλο. Η έμφυλη πολιτική έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει τις απολαύσεις και να διανείμει τους πόρους, και να καταστήσει δυνατή την ύπαρξη μιας πιο δημιουργικής κουλτούρας.

Δεδομένων αυτών των δυνατοτήτων, η «έμφυλη πολιτική» δε θα πρέπει να θεωρείται απλά ως ο αγώνας μιας συγκεκριμένη ομάδας ανθρώπων κατά των ανισοτήτων. Γενι-

ότερα, η έμφυλη πολιτική έχει να κάνει με την πορεία της έμφυλης τάξης στην ιστορία. Αντιπροσωπεύει τον αγώνα για να εξελιχθεί η ατέρμονη αναδημιουργία των έμφυλων σχέσεων του φύλου, μέσα από την πρακτική, με ένα συγκεκριμένο τρόπο.

Είναι εύκολο να αναγνωρίσουμε ότι ο αγώνας για τους οικονομικούς πόρους είναι «πολιτικός», αλλά λιγότερο εύκολο είναι να σκεφτούμε ότι και η ανασυγκρότηση της προσωπικότητας είναι πολιτική. Όμως, αν έχω δίκιο στο ότι η προσωπικότητα διαμορφώνεται από την πρακτική κατά την ίδια έννοια – αν και σε διαφορετικό επίπεδο – όπως και το έμφυλο καθεστώς σε έναν θεσμό (βλέπε κεφάλαιο 4), τότε οι αγώνες για την αλλαγή της προσωπικότητας είναι εξίσου πολιτικοί. Η υπαρξιακή ψυχανάλυση και ο πολιτισμικός ριζοσπαστισμός στη δεκαετία του 1960 παρήγαγαν τη διορατική άποψη ότι υπάρχει «πολιτική της εμπειρίας» (για να χρησιμοποιήσω τον τίτλο ενός διάσημου βιβλίου του R. D. Laing, 1968), μια άποψη η οποία συνδέεται άμεσα με το φεμινιστικό επιχείρημα ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό».

Η θεραπεία του ανδρισμού στο μυθοποιητικό ανδρικό κίνημα, γονός πολιτικό όχι απλά εξαιτίας της πατριαρχικής του εικόνας, αλλά εξαιτίας αυτού που στην πραγματικότητα είναι, μια προσπάθεια, δηλαδή, να δημιουργήσει ή να αποκαταστήσει μια συγκεκριμένη έμφυλη μορφή πρακτικής. Η φεμινιστική «αφύπνιση της συνείδησης» (από την οποία προέκυψε η θεραπεία του ανδρισμού) δεν οδηγεί απλά στην πολιτική, είναι πολιτική. Η αντιπαραθετική πειθαρχία στην οικογένεια και το σχολείο, και η αντιπαραθετική αστυνόμευση («μηδενική ανεκτικότητα», αυστηρότερη ποινική νομοθεσία, περισσότερες φυλακές και αυστηρότεροι

κανόνες στη φυλακή), είναι εξίσου πολιτικά ζητήματα. Είναι άσκηση εξουσίας με σκοπό τη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Αυτές είναι πρακτικές που ζητούν «ανδρική διαμαρτυρία» από πολλά αγόρια και νέους άνδρες της εργατικής τάξης και των εθνικών μειονοτήτων.

Η έμφυλη πολιτική, είτε σε θεσμικό είτε σε προσωπικό επίπεδο, πάντα αντιπροσωπεύει ένα συλλογικό έργο. Αυτό μπορούμε εύκολα να το δούμε στην περίπτωση της πολιτικής του σύγχρονου φεμινισμού και των ομοφυλόφιλων. Πρόκειται για δυο κοινωνικά κινήματα που κινήθηκαν ενάντια στην καταπιεστική καθεστωτική τάξη. Όμως, τα κοινωνικά κινήματα δεν είναι η μόνη μορφή που μπορεί να πάρει η έμφυλη πολιτική.

Ο φεμινισμός δεν αγωνίζεται, κατά κύριο λόγο, ενάντια στη δημιουργία ενός αντισταθμιστικού κοινωνικού κινήματος. Αν και υπήρξαν προσπάθειες να δημιουργηθούν ομάδες για τα Δικαιώματα των Ανδρών, ή «μασκιουλινιστικά» κινήματα, οι περισσότερες από αυτές τις προσπάθειες ήταν μικρής κλίμακας, ιδιόμορφες και βραχύβιες. Τα πιο πετυχημένα «ανδρικά κινήματα» των τελευταίων χρόνων διεκδικούν συζήτηση ημερήσιας διάταξης για θεραπεία (το «μυθοποιητικό κίνημα»), δικαιοσύνη σε θέματα φυλής και θρησκείας (η πορεία των αфро-αμερικάνων ισλαμιστών «Million Man March», το θρησκευτικό κίνημα «Promise Keepers»), και μεταρρύθμιση σε ζητήματα του φύλου σε ευθυγράμμιση με το φεμινισμό (ομάδες ανδρών κατά της βίας). Αυτά τα θέματα είναι είτε σχεδόν, είτε εντελώς, αντίθετα προς την υπεράσπιση της πατριαρχίας.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η υπεράσπιση της πατριαρχίας έχει παραμεληθεί. Όμως, η συλλογική δράση των κυρίαρχων

ανδρικών ομάδων εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους από αυτούς των κοινωνικών κινήματων. Η πατριαρχική εξουσία, κανονικά, λειτουργεί μέσω της καθημερινής λειτουργίας των θεσμών στους οποίους έχει εμπεδωθεί η κυριαρχία των ανδρών – εταιρίες, εκκλησίες, μέσα μαζικής ενημέρωσης, νομικά συστήματα και κυβερνήσεις. Όταν χρειάζεται να εκφραστούν τα κυρίαρχα συμφέροντά τους, αυτό γίνεται είτε επίσημα, μέσω των εκπροσώπων τους (πάπες, στρατηγοί, πρόεδροι Ανώτατων Δικαστηρίων, πρόεδροι συμβουλίων) που διακηρύσσουν την άποψη της εξουσίας, είτε ανεπίσημα, από προσωπικότητες των μέσων ενημέρωσης των οποίων η δουλειά είναι να γελοιοποιήσουν την αντίθετη άποψη (για παράδειγμα, με επιθέσεις στην «πολιτική ορθότητα»).

Επομένως, η υπεράσπιση του ηγεμονικού ανδρισμού συνεχίζεται κανονικά ως ένα συλλογικό έργο, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης κοινωνικού κινήματος. Στην περίπτωση απειλής για αλλαγή, ωστόσο, μπορεί να προκύψει ένα κοινωνικό κίνημα με εξαιρετικά σαφή πολιτική υπέρ του ανδρισμού. Η πιο εντυπωσιακή περίπτωση είναι ο φασισμός. Τα ιταλικά και γερμανικά φασιστικά κινήματα των δεκαετιών 1920 και 1930 είναι κυρίως γνωστά για το ταξικό, εθνικιστικό και ρατσιστικό τους έργο. Όμως, αυτά τα κινήματα, των οποίων ενεργά στελέχη υπήρξαν, συχνά, στρατιώτες, επιχείρησαν, επίσης, την αποκατάσταση του ηγεμονικού ανδρισμού που είχε διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό από τον πόλεμο και τις οικονομικές ανακατατάξεις. Οι νεοναζιστικές και ρατσιστικές περιθωριακές ομάδες των δεκαετιών 1980 και 1990 προσπαθούν να ξαναδημιουργήσουν μια επιθετική έμφυλη πολιτική μαζί με όλα τα άλλα.

Η έμφυλη πολιτική επομένως, παίρνει ποικίλες μορφές. Δε βοηθάει να θεωρούμε κάθε θέμα που αφορά το φύλο «πολιτικό». Αυτή η θεώρηση θα απέκλειε αυτό που θα έπρεπε να αποτελεί εμπειρικό ζήτημα – τί εμπλέκεται, στην πραγματικότητα, σε κάθε περίπτωση στην «πορεία» της έμφυλης τάξης. Όμως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έμφυλη πολιτική είναι περίπλοκη και εκτεταμένη, και επιφέρει συνέπειες για την ανθρωπότητα. Στο τελευταίο μέρος αυτού του κεφαλαίου, θα ερευνήσω κάποιες από αυτές τις συνέπειες όπως εμφανίζονται σε παγκόσμια κλίμακα.

Η έμφυλη πολιτική σε παγκόσμια κλίμακα

Μια δομή κοινωνικών σχέσεων που δημιουργήθηκε μέσα στην ιστορία, είναι και ανοικτή στην αλλαγή μέσα στην ιστορία. Μία δομή ανισότητας, κατ' αρχήν, κινείται σε δημοκρατική κατεύθυνση. Το αν θα το κάνει ή όχι είναι ζήτημα κοινωνικού αγώνα. Η ανάλυση της παγκόσμιας έμφυλης τάξης παγκοσμίως, στο κεφάλαιο 6, προτείνει δυο βασικά πεδία αγώνα για τον εκδημοκρατισμό: σε διεθνείς θεσμούς, και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των τοπικών έμφυλων τάξεων.

Ο εκδημοκρατισμός στο πρώτο πεδίο, στους διεθνείς θεσμούς, μπορεί να είναι δύσκολος στην πράξη αλλά είναι σαφής στη σύλληψη. Πρόκειται για την ίδια διαδικασία που αφορά τον εκδημοκρατισμό των οργανισμών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

Πρακτικά σημαίνει:

- προσπάθεια για ίσες ευκαιρίες εργασίας σε υπερεθνικές εταιρίες,

- τερματισμός του μισογυνισμού και της ομοφυλοφοβίας στα διεθνή μέσα ενημέρωσης,
- ίση εκπροσώπηση γυναικών και ανδρών σε διεθνή φόρα και υπηρεσίες,
- τερματισμός της έμφυλης διάκρισης στις διεθνείς αγορές εργασίας,
- δημιουργία κανόνων κατά της διάκρισης στη λαϊκή κουλτούρα, κ.λπ.

Υπάρχει, ήδη, παγκόσμια δράση για αλλαγή. Υπάρχει ένα γυναικείο κίνημα που είναι παρόν σε διεθνείς συναντήσεις (πρόσφατα περιγράφηκε από την Deborah Stienstra, 2000). Αυτό το κίνημα εργάζεται, σε κάποιο βαθμό, μέσω επίσημων αντιπροσωπειών, και, πιο επίμονα, μέσω της αυξανόμενης παρουσίας μη κυβερνητικών οργανώσεων, που αυτή τη στιγμή αποτελούν αναγνωρισμένη κατηγορία συμμετεχόντων/ουσών στις δραστηριότητες των Ηνωμένων Εθνών. Ενώσεις γυναικών ή προγράμματα έχουν ξεκινήσει σε κάποιους διεθνείς οργανισμούς, όπως η ΟΥΝΕΣΚΟ, και συντονίζονται μέσω του Τμήματος για την Πρόοδο των Γυναικών των Ηνωμένων Εθνών. Κινήματα ομοφυλόφιλων/ανδρών και λεσβιών, και (σε μικρή κλίμακα) ομάδες ανδρών υπέρ του φεμινισμού έχουν επίσης κάποια διεθνή παρουσία.

Αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις έχουν καταφέρει να θέσουν κάποια ζητήματα που αφορούν τις έμφυλες σχέσεις στην ημερήσια διάταξη της διπλωματίας και της διεθνούς κοινότητας. Σ' αυτό βοηθήθηκαν πολύ από τις συζητήσεις για τα «ανθρώπινα δικαιώματα» στους διεθνείς οργανισμούς. Τα Ηνωμένα Έθνη έχουν ιδρύσει μια Επιτροπή για

τη θέση της Γυναίκας από το 1946. Το Άρθρο 2 της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 απαγορεύει τη διάκριση με βάση το φύλο, όπως και με βάση τη φυλή, τη θρησκεία, κ.λπ. Ακολούθησαν ειδικές συμφωνίες για τα δικαιώματα των γυναικών, που κορυφώθηκαν με τη Συνθήκη για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διάκρισης κατά των Γυναικών, που ψηφίστηκε το 1979. Η ημερήσια διάταξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα βοήθησε πολύ περισσότερο από το «κίνημα των ανδρών» στο να υπάρξει υποστήριξη, από τους άνδρες, για την ισότητα των φύλων στους διεθνείς οργανισμούς – μια υποστήριξη που υπήρξε ζωτικής σημασίας για τη δημιουργία του χώρου στον οποίο λειτούργησαν οι γυναικείες ομάδες.

Κάποιες από τις συνέπειες αυτής της πίεσης είναι: η αυξημένη αναγνώριση της σημασίας του φύλου στην παροχή αναπτυξιακής βοήθειας, και μέρμνα από τους οργανισμούς παροχής βοήθειας ώστε να υποστηριχθούν τα συμφέροντα των γυναικών· αυξανόμενη δέσμευση, παγκοσμίως, για την υποχρεωτική και την ανώτερη εκπαίδευση των γυναικών· αυξανόμενη μέρμνα για την έμφυλη βία και για έμφυλα ζητήματα στη διατήρηση της ειρήνης· αναγνώριση της φωνής των γυναικών και των ομοφυλόφιλων ανδρών στο παγκόσμιο πρόγραμμα ενάντια στο AIDS.

Ωστόσο, οι δυνάμεις που ασκούν πίεση για τον εκδημοκρατισμό του φύλου είναι ακόμα αδύναμες σε σχέση με το εύρος του προβλήματος. Ο σημαντικότερος περιορισμός είναι ότι ακόμα έχουν πολύ μικρή επιρροή στις υπερεθνικές εταιρίες και τις παγκόσμιες αγορές. Μια θεωρητική υπακοή στους νόμους κατά των διακρίσεων στις χώρες όπου έχουν τα κεντρικά γραφεία τους δεν εμποδίζει, στην πραγ-

ματικότητα, τις υπερεθνικές εταιρίες στη διατήρηση του έντονου έμφυλου διαχωρισμού στο χώρο εργασίας. Η χαρακτηριστική αναζήτησή τους για φθηνά εργατικά χέρια, σ' όλο τον κόσμο, συχνά οδηγεί τις ίδιες, και τους τοπικούς προμηθευτές τους, στην εκμετάλλευση της αδύναμης θέσης των γυναικών εργατριών στη βιομηχανία. Αυτό συμβαίνει, κυρίως, εκεί όπου τα σωματεία παρακωλύονται ή οι κυβερνήσεις δημιουργούν «ζώνες ελεύθερου εμπορίου», για να προσελκύσουν διεθνές κεφάλαιο, ή όπου υπάρχει ζήτηση για φθηνά εργατικά χέρια (Fuentes και Ehrenreich 1983, Marchand και Runyan 2000).

Ακόμα και στις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα κάθε άλλο παρά υπάρχει ενοποιημένη δύναμη για αλλαγή. Οι συνδιασκέψεις κατά τη Δεκαετία της Γυναίκας των Ηνωμένων Εθνών, για παράδειγμα, υπήρξαν ζωτικής σημασίας στη σαφή διατύπωση της παγκόσμιας ημερήσιας διάταξης για τη μεταρρύθμιση του φύλου. Όμως, μεταξύ των εθνικών αντιπροσωπειών που τις παρακολούθησαν υπήρχαν κάποιες που είχαν άνδρες επικεφαλής, ή ελέγχονταν από άνδρες, κάποιες που είχαν γυναίκες επικεφαλής, με καμία δέσμευση στην ισότητα των φύλων, και κάποιες που κυριαρχούνταν από πατριαρχικές ιδεολογίες, που αντιδρούσαν ενεργά στην ισότητα των φύλων. Αυτές οι συνδιασκέψεις έδωσαν την ευκαιρία για έντονη σύγκρουση σε θέματα όπως η άμβλωση και ο λεσβιασμός. Ακόμα και η έννοια του «κοινωνικού φύλου» δέχτηκε επίθεση, κατά τη συνδιάσκεψη στο Πεκίνο το 1995, επειδή οι δεξιές δυνάμεις τη θεωρούσαν ότι ήταν το κωδικοποιημένο όνομα του φεμινισμού (Benden και Goetz 1998).

Κάποιοι από αυτούς τους διαχωρισμούς προκύπτουν

από τη δεύτερη διάσταση της παγκόσμιας έμφυλης πολιτικής για το κοινωνικό φύλο, τις σχέσεις μεταξύ των τοπικών έμφυλων τάξεων. Όπως παρατηρήσαμε στο κεφάλαιο 7, κατά τη δεκαετία του 1980 ήταν συνηθισμένο να μιλάμε για «φεμινισμούς» αντί για «φεμινισμό», και οι αποκλίσεις μεταξύ του φεμινισμού του πρώτου και του τρίτου κόσμου τέθηκαν ευρέως προς συζήτηση. Ενώ η υποστήριξη της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών θα μπορούσε να θεωρηθεί σημάδι μοντερνισμού, θα μπορούσε, επίσης, να θεωρηθεί και σημάδι πολιτισμικού ιμπεριαλισμού. Ορισμένες μορφές του δυτικού φεμινισμού που έδιναν έμφαση στη διαφορά μεταξύ των φύλων και την αυτονομία των γυναικών προκάλεσαν διαμαρτυρίες από γυναίκες που δεν επιθυμούσαν να διαχωριστούν από τους άνδρες των κοινοτήτων τους στον αγώνα ενάντια στο ρατσισμό, την αποικιακή και νεοαποικιακή κυριαρχία (Bulbeck 1988).

Είναι δύσκολη ακόμα και η σύλληψη μιας δημοκρατικής ημερήσιας διάταξης, σε αυτή τη διάσταση. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των έμφυλων τάξεων προκύπτει ιστορικά από ένα σύστημα παγκόσμιας κυριαρχίας, δηλαδή, τον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία. Μια δημοκρατική ημερήσια διάταξη πρέπει να έρχεται σε αντίθεση προς τις ανισότητες, που κληρονομήθηκαν από αυτό το σύστημα, μεταξύ του παγκόσμιου «Βορρά» και του παγκόσμιου «Νότου». Αυτό είναι ένα δυνατό επιχείρημα των γυναικών που αντιτίθενται σε μια ξεχωριστή πολιτική οργάνωση.

Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να υπάρξει ευθυγράμμιση στα έμφυλα ζητήματα. Το αποικιοκρατικό σύστημα, και η παγκοσμιοποιημένη οικονομία, διοικούνται από άνδρες. Όμως, και ο αντι-αποικιοκρατικός αγώνας, σχεδόν παντού,

είχε άνδρες αρχηγούς. Τα μετα-αποικιοκρατικά καθεστάτα ήταν, γενικά, πατριαρχικά, και μερικές φορές έντονα μισογυνιστικά ή ομοφυλοφοβικά. Για παράδειγμα, ο Ρόμπερτ Μουγκάμπε, ηγέτης ενός σκληρού αγώνα για τον τερματισμό της αποικιοκρατίας στη Ροδεσία, διεξάγει, ως πρόεδρος της Ζιμπάμπουε, την πιο ανοικτά ομοφυλοφοβική εκστρατεία από κάθε άλλη κυβέρνηση στο σύγχρονο κόσμο.

Στα μετα-αποικιοκρατικά καθεστάτα, οι άνδρες των τοπικών ελίτ ήταν συχνά αναμειγμένοι σε παράνομες δραστηριότητες με επιχειρηματίες από τη μητρόπολη για την εκμετάλλευση της γυναικείας εργασίας. Οι πολυεθνικές εταιρίες δε θα μπορούσαν να λειτουργούν όπως λειτουργούν χωρίς αυτή τη συνεργασία. Σε μέρη όπως οι Φιλιππίνες και η Ταϊλάνδη, οι άνδρες των τοπικών ελίτ έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στη δημιουργία διεθνών προορισμών στο εμπόριο του σεξ. Η διακίνηση όπλων, κατά τον ίδιο τρόπο, εμπεριέχει μια αλληλεπίδραση μεταξύ των ανδρών που ελέγχουν τις τοπικές στρατιωτικές δυνάμεις και κυβερνήσεις, και αυτών που διευθύνουν εταιρίες κατασκευής όπλων στη μητρόπολη.

Μια επιπλέον πολυπλοκότητα, την οποία διερεύνησε ο Dennis Altman στο σημαντικό νέο του βιβλίο *Global Sex* (2001), αφορά το γεγονός ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ των έμφυλων τάξεων μέσα στον παγκόσμιο καπιταλισμό έχει δημιουργήσει μια σειρά από νέες ταυτότητες και μοντέλα σχέσεων, σεξουαλικές κοινότητες και πολιτικές διαδικασίες. Δεν ανήκουν ούτε στις τοπικές ούτε στις μητροπολιτικές κουλτούρες, αλλά κατά μία έννοια και στις δύο – και ακριβέστερα, στη νέα παγκόσμια κοινωνία που αναδύεται.

Το κριτήριο της δημοκρατικής δράσης, σε αυτή τη διά-

σταση της παγκόσμιας έμφυλης τάξης, θα πρέπει να είναι αυτό που πάντα σήμαινε δημοκρατία: πορεία προς την ισότητα στη συμμετοχή, την εξουσία και το σεβασμό. Η δυσκολία έγκειται στο ότι αυτό το κριτήριο πρέπει να εφαρμοστεί ταυτόχρονα στις σχέσεις στην τοπική έμφυλη τάξη και στις σχέσεις μεταξύ των έμφυλων τάξεων. Οι πολυπλοκότητες που προκύπτουν είναι τόσο μεγάλες που η δημοκρατική πρακτική στα θέματα του φύλου αναγκάζεται, συχνά, να είναι αμφίσημη και αντιφατική.

Για παράδειγμα, η δράση με σκοπό να ισχυροποιηθεί η διαπραγματευτική δυνατότητα των εργατριών σε εργοστάσια και αγροτικές εργασίες μπορεί να αποδυναμώσει τη θέση της τοπικής αστικής τάξης στην παγκόσμια οικονομία. Μια αποδυναμωμένη εθνική οικονομία μπορεί (όπως συνέβη στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και την πρώην Σοβιετική Ένωση) να ωθήσει πολλές γυναίκες στην πορνεία. Οι προσπάθειες να ενδυναμωθεί η θέση των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών, με δημόσιες εκστρατείες και δράση ώστε να ενισχυθεί η αίσθηση της κοινότητας, μπορεί να τους κάνει στόχους επίθεσης από πολιτικούς αρχηγούς που απεικονίζουν την ομοφυλοφιλία ως παρακμή του δυτικού κόσμου.

Ωστόσο, τα προοδευτικά κινήματα δεν μπορούν να εγκαταλείψουν αυτά τα πεδία δράσης απλά επειδή η δημοκρατική πρακτική είναι δύσκολη. Οι αντιδημοκρατικές δυνάμεις είναι σίγουρο ότι δεν τα εγκαταλείπουν. Σε πολλά μέρη του κόσμου, την άνοδο του φεμινισμού ακολούθησαν εχθρικές αντιδράσεις, όπως υποστηρίζει η Susan Faludi (1991) για την περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι αντιδράσεις αυτές πήραν, κυρίως, τη μορφή ανεπίσημων πο-

λιτισμικών κινήματων που ενισχύουν την υπεροχή των ανδρών, υποστηρίζουν ότι η έμφυλη ιεραρχία είναι καθορισμένη βιολογικά, ή ισχυρίζονται ότι η πρόοδος των γυναικών ζημιώνει την οικογένεια, τα παιδιά, ή τη θρησκεία. Στη δεκαετία του 1990, μια εκστρατεία κατά της «πολιτικής ορθότητας», που ξεκίνησε στις Ηνωμένες Πολιτείες και κυκλοφόρησε διεθνώς από τα νεοσυντηρητικά δίκτυα, εξαπέλυσε επίθεση ενάντια στα μέτρα κατά του σεξισμού, με την αιτιολογία ότι αυτά παραβιάζουν την ελευθερία του λόγου, και ενάντια σε προγράμματα για γυναίκες με την αιτιολογία ότι κάνουν διακρίσεις κατά των ανδρών.

Η ημερήσια διάταξη στην πολιτική, αντανakλώντας αυτά τα επιχειρήματα, προχώρησε σε κάποιες χώρες από τη διακοπή της χρηματοδότησης των ομάδων των γυναικών στην Αυστραλία μέχρι τον περιορισμό του δικαιώματος της άμβλωσης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ίδιο συνέβη και σε διεθνή φόρα, όπως τη διεθνή διάσκεψη στο Κάιρο με θέμα Πληθυσμός και Ανάπτυξη το 1994. Σ' αυτό το συνέδριο δημιουργήθηκε μια συμμαχία κατά της αναπαραγωγικής ελευθερίας των γυναικών από το Βατικανό, μερικές Καθολικές χώρες που επηρεάζονται από το Βατικανό και κάποιες Ισλαμικές κυβερνήσεις, συμπεριλαμβανομένου του Ιράν (αν και σε αυτή την περίπτωση η συμμαχία δεν έφερε ιδιαίτερα αποτελέσματα). Αυτές οι εχθρικές απόψεις παίρνουν, επίσης, μεγάλη δημοσιότητα στα διεθνή Μ.Μ.Ε.

Ίσως, όμως, η επιρροή του νεοφιλελευθερισμού να είναι ισχυρότερη από αυτή όλων μαζί των κινήματων που αντιδρούν. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι κυρίαρχο κίνημα στην παγκόσμια πολιτική τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Βρισκόταν, ήδη, σε ανοδική πορεία πριν την κατάρρευση των

σταλινικών καθεστώτων στη Σοβιετική Ένωση και τους δορυφόρους της, γύρω στο 1989. Αυτό το γεγονός, όμως, του έδωσε μεγάλη ώθηση. Νεοφιλελεύθερες ιδέες στην ημερήσια διάταξη, στενά συνδεδεμένες με τη δύναμη της παγκόσμιας αγοράς, επιχείρησαν να «πάνε πίσω» το κράτος μέσω της άρσης των ελέγχων της αγοράς, της ιδιωτικοποίησης των κρατικών υπηρεσιών και της μείωσης των δημοσίων δαπανών. Στη διεθνή χρηματοδότηση, οργανισμοί όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο χρησιμοποίησαν τη συνεχή οικονομική κρίση για να επιβάλλουν νεοφιλελεύθερες πολιτικές σε πολλές κυβερνήσεις που χρειάζονταν δάνεια, ή αναχρηματοδότηση παλαιών τους δανείων.

Η επακόλουθη αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας ζημίωσε ευρέως τις γυναίκες. Εξαιτίας του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας και τις ανισότητες στο εισόδημα, οι γυναίκες εξαρτώνται περισσότερο από ό,τι οι άνδρες από τις κρατικές υπηρεσίες και τις μεταβιβάσεις εισοδήματος μέσω του κράτους. Οι άνδρες ελέγχουν σχεδόν όλους τους θεσμούς που βασίζονται στην αγορά, όπως τις εταιρίες, και αποκτούν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματος που διανέμεται μέσω των αγορών, όπως οι μισθοί και τα ημερομίσθια. Ο νεοφιλελευθερισμός, με την αύξηση της δύναμης των αγορών, τείνει να αποκαταστήσει τη δύναμη και τα προνόμια των ανδρών. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι μετά την εγκατάσταση της οικονομίας της αγοράς στις πρώην κομμουνιστικές χώρες ακολούθησε επιδείνωση των συνθηκών για τις γυναίκες.

Τη δεκαετία του 1990 εμφανίστηκαν, ιδιαίτερα στις πλούσιες χώρες, διαφόρων ειδών «ανδρικά κινήματα». Αυτά τα κινήματα προήλθαν από αυτό που εγώ ονομάζω «τοξί-

κόπητα» της έμφυλης τάξης. Προσέφεραν ψυχολογικές ή θρησκευτικές λύσεις για τη ζημιά (τις «πληγές» όπως τις ονόμασαν) που υπέστησαν οι άνδρες. Τα περισσότερα δεν είχαν να πουν πολλά πράγματα για τον εκδημοκρατισμό του φύλου. Βασικές εξαιρέσεις αποτελούν το μικρό, αλλά ενεργό, κίνημα των ανδρών κατά της βίας και το καθιερωμένο εδώ και καιρό «κίνημα των ανδρών», η πολιτική της κοινότητας των ομοφυλόφιλων που προήλθε από το κίνημα για την Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων. Οι ομάδες ομοφυλόφιλων ανδρών έχουν αγωνιστεί κατά της προκατάληψης και της ομοφυλοφοβικής βίας και, σε κάποιες περιπτώσεις (αν και όχι όλες), έχουν ευθυγραμμιστεί με το φεμινισμό.

Προς το παρόν υπάρχει ένα φάσμα πολιτικών για τον ανδρισμό στις πλούσιες χώρες που κυμαίνεται από πολιτικές σαφώς υπέρ του φεμινισμού, ως καθαρά αντιφεμινιστικές πολιτικές: ο αμερικανός κοινωνιολόγος Michael Messner στο *The Politics of Masculinities* (1997) έχει χαρτογραφήσει αυτό το χώρο. Για παράδειγμα, μια έρευνα του 1988 σε άνδρες στη Νορβηγία βρήκε ότι χωρίζονται σε τρεις ομάδες περίπου ίδιου μεγέθους: το ένα τρίτο υποστηρίζει την ισότητα των φύλων, το ένα τρίτο είναι αρνητικοί προς τις γυναίκες και τα θέματα ισότητας, και το ένα τρίτο στη μέση (Holter 1997: 131-5). Μια γερμανική έρευνα το 1998, επίσης, βρήκε ότι ένα δείγμα γερμανών ανδρών ήταν χωρισμένο σε «μοντέρνους» και «παραδοσιακούς», συν δύο ενδιάμεσες ομάδες, τους «ρεαλιστές» και τους «αναποφάσιστους» (Zulehner και Volz 1998). Δε γνωρίζω κάποια μελέτη που να ερεύνησε της ιδεολογίες των ανδρών για το φύλο σε διεθνείς οργανισμούς, αλλά θεωρώ ότι πιθανώς υπάρχει παρόμοιο φάσμα απόψεων.

Η ποικιλία στις απόψεις των ανδρών για το φύλο καθιστά δυνατή την ύπαρξη ποικίλων πολιτικών αντιδράσεων και συμμαχιών. Όσο ισχυρός κι αν είναι ο συνδυασμός νεοφιλελευθερισμού και έμφυλων αντιδράσεων, σε κάποιες περιπτώσεις, υπάρχει, επίσης, η δυνατότητα προοδευτικής πολιτικής από τους άνδρες και πιθανών συμμαχιών με ομάδες γυναικών. Αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, σε διεθνείς συζητήσεις για τη βία και τη διατήρηση της ειρήνης, όπου οι φεμινιστικές ανησυχίες για την έμφυλη βία παρουσιάστηκαν πρόσφατα μαζί με την έρευνα για τον ανδρισμό και τις ομάδες των ανδρών (Breines, Connell και Eide 2000).

Βρισκόμαστε ακόμα στα πρώτα στάδια του αγώνα για τον εκδημοκρατισμό του φύλου σε παγκόσμια κλίμακα. Καθώς προχωράει ο αγώνας, η θεωρία και η έρευνα για το φύλο έχουν πολλούς ρόλους να παίξουν.

Τεκμηριώνοντας, απλώς, τα έμφυλα μοντέλα της ανισότητας, όπως υποστηρίζουν οι Valdés και η Gomáriz (1995: 12-13), βοηθάει στο να ξεπεραστεί η αφάνεια των γυναικών και ο δεδομένος χαρακτήρας της έμφυλης καταπίεσης. Οι περιγραφές του τρόπου με τον οποίο παράγεται η έμφυλη ανισότητα μπορεί να είναι σημαντικές στην αμφισβήτηση ιδεολογιών που παρουσιάζουν την ανισότητα ως βιολογική ή θεόσταλη. Η τεκμηρίωση των αλλαγών στις έμφυλες σχέσεις και των αγώνων για τον εκδημοκρατισμό του φύλου (π.χ. Naples 1998) αποτελεί ένα σημαντικό τρόπο κυκλοφορίας της γνώσης και των μοντέλων δράσης και, επομένως, της διάδοσης των μέσων για δημοκρατική πολιτική. Η θεωρία του φύλου, ειδικότερα, καθιστά δυνατή τη μετάδοση ιδεών μεταξύ ανθρώπων που ζουν σε διαφορετικές συνθήκες.

Τίποτα από αυτά δε σημαίνει ότι τα γνωστά δυτικά έμ-

φυλα μοντέλα μπορούν ή θα πρέπει να επιβληθούν στον υπόλοιπο κόσμο. Όπως ανακάλυψε ο ίδιος ο φεμινισμός, δεν μπορείς να κινηθείς σε παγκόσμιο επίπεδο χωρίς να αλλάξεις σε βάθος. Η θεωρία και η έρευνα του φύλου θα χρειαστεί να επανεξεταστούν ξανά και ξανά, υπό το φως των διαφορετικών πολιτισμών και μορφών γνώσης που υπάρχουν στην παγκόσμια πολιτική για το φύλο. Με δεδομένη την επιθυμία για γνώση, η θεωρία και η έρευνα για το φύλο μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ενός πιο δημοκρατικού κόσμου.

Βιβλιογραφία

- Adams, Annmarie, and Peta Tancred. 2000. *Designing Women: Gender and the Architectural Profession*, Toronto: University of Toronto Press.
- Adler, Alfred. 1992 [1927]. *Understanding Human Nature*, μετάφραση C. Brett. Oxford: Oneworld.
- Altman, Dennis. 1972. *Homosexual: Oppression and Liberation*. Sydney: Angus & Robertson.
- 1982. *The Homosexualization of America, the Americanization of the Homosexual*. New York: St Martin's Press.
- 1994. *Power and Community: Organizational and Cultural Responses to AIDS*. London: Taylor & Francis.
- 1996. 'Rupture or continuity? the internationalization of gay identities', *Social Text* 48: 77-94.
- 2001. *Global Sex*. Chicago: University of Chicago Press.
- American Association of University Women. 1992. *How Schools Shortchange Girls: A Study of Major Findings on Girls and Education*. USA: American Association of University Women Educational Foundation.
- Arnot, Madeleine, Miriam David, and Gaby Weiner. 1999. *Closing the Gender Gap: Postwar Education and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Banner, Lois W. 1983. *American Beauty*. Chicago: University of Chicago Press.
- Barker, Pat. 1992. *Regeneration*. London: Penguin.

- Barrett, Frank J. 1996. 'Gender strategies of women naval officers', in *Women's Research and Education Institute: Conference on Women in Uniformed Services*. Washington, DC.
- Beauvoir, Simone de. 1972 [1949]. *The Second Sex*. Harmondsworth: Penguin.
- Bebel, August. 1971 [1879]. *Women under Socialism [Die Frau und der Sozialismus]*. New York: Schocken Books.
- Bern, Sandra L. 1974. 'The measurement of psychological androgyny', *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42: 155-62.
- Benden, Sally, and Anne-Marie Goetz. 1998. 'Who needs [sex] when you can have [gender]? conflicting discourses on gender at Beijing', στο *Feminist Visions of Development: Gender, Analysis and Policy*, C. Jackson and R. Pearson (επιμ.). London: Routledge.
- Benton, Pam [ως Dale Walker]. 1984. 'Procession of ladies', σσ. 100-3 στο *And So Say All of Us: Stories by Australian Women*, edited by P. McNeill και M. McShea (επιμ.). Adelaide: Second Back Row Press.
- Bettencourt, B. Ann, and Norman Miller. 1996. 'Gender differences in aggression as a function of provocation: a meta-analysis', *Psychological Bulletin* 119: 422-7.
- Bottomley, Gillian. 1992. *From Another Place: Migration and the Politics of Culture*. Melbourne: Cambridge University Press.
- Ingeborg, Robert Connell, and Ingrid Eide, (επιμ.). 2000. *Male Roles, Masculinities and Violence: A Culture of Peace Perspective*. Paris: UNESCO Publishing.
- Bulbeck, Chilla. 1988. *One World Women's Movement*. London: Pluto Press.
- 1998. *Re-orienting Western Feminisms: Women's Diversity in a Post-colonial World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burton, Clare. 1987. 'Merit and gender: organisations and the mobilisation of masculine bias', *Australian Journal of Social Issues* 22: 424-35.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Caplan, Pat, (επιμ.). 1987. *The Cultural Construction of Sexuality*. London: Tavistock.

- Carrigan, Tim, Robert Connell, and John Lee. 1985. 'Toward a new sociology of masculinity', *Theory and Society* 14: 551-604.
- Chapkis, Wendy. 1997. *Live Sex Acts: Women Performing Erotic Labor*. New York: Routledge.
- Chodorow, Nancy. 1978. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California Press.
- 1994. *Femininities, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond*. Lexington, Ky.: University Press of Kentucky.
- Clark, Jeffrey. 1997. 'State of desire: transformations in Huli sexuality', σσ. 191-211 στο *Sites of Desire: Sexualities in Asia and the Pacific*, L. Manderson and M. Jolly (επιμ.). Chicago: University of Chicago Press.
- Cockburn, Cynthia. 1983. *Brothers: Male Dominance and Technological Change*. London: Pluto Press.
- Collinson, David, David Knights, and Margaret Collinson. 1990. *Managing to Discriminate*. London: Routledge.
- Comte, Auguste. 1875-7 [1851-4]. *System of Positive Polity, or Treatise on Sociology*. London: Longmans Green.
- Connell, R. W. 1983. *Which Way is Up? Essays on Sex, Class and Culture*. Sydney: Alien & Unwin.
- 1987. *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity.
- 1995. *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- 2000. *The Men and the Boys*. Cambridge: Polity.
- Connell, R. W., T. Schofield, L. Walker, J. Wood, D. Rutland, J. Fisher and J. Bowyer. 1999. *Men's Health: A Research Agenda and Background Report*. Canberra: Commonwealth Department of Health and Aged Care.
- Cooper, Harris, and Larry V. Hedges, (επιμ.) 1994. *The Handbook of Research Synthesis*. New York: Russell Sage Foundation.
- Corman, June, Meg Luxton, David Livingstone and Wally Secombe. 1993. *Recasting Steel Labour: the Stelco Story*. Halifax: Fernwood Publishing.
- Crawford, Mary. 1995. *Talking Difference: On Gender and Language*. London: Sage.
- Crook, John, and Andrew Harding. 1997. *Gun Massacres in Australia: The Case for Gun Control*. Melbourne: Gun Control Australia Inc.

- Cummings, Katherine. 1992. *Katherine's Diary: The Story of a Transsexual*. Melbourne: Heinemann.
- Daly, Mary. 1978. *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Boston: Beacon Press.
- Darwin, Charles. 1928 [1859]. *The Origin of Species*. London: Dent.
- Davidoff, Leonore, and Catherine Hall. 1987. *Family Fortunes: Men & Women of the English Middle Class 1780-1850*. London: Hutchinson.
- Davies, Bronwyn. 1993. *Shards of Glass: Children Reading and Writing beyond Gendered Identities*. Sydney: Alien & Unwin.
- De Cecco, John. 1990. 'Sex and more sex: a critique of the Kinsey conception of human sexuality', σσ. 367-86 στο *Homosexuality/Heterosexuality: Concepts of Sexual Orientation*, D. McWhirter et al (επιμ.). New York: Oxford University Press.
- Degler, Carl N. 1990. 'Darwinians confront gender; or, there is more to it than history', σσ. 33-45 στο *Theoretical Perspectives on Sexual Difference*, by D. L. Rhode (επιμ.). New Haven: Yale University Press.
- Delphy, Christine. 1984. *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*. London: Hutchinson.
- Dobash, R. Emerson, and Russell P. Dobash. 1992. *Women, Violence and Social Change*. London: Routledge.
- Donaldson, Mike. 1991. *Time of our Lives: Labour and Love in the Working Class*. Sydney: Alien & Unwin.
- Dowsett, Gary W. 1996. *Practicing Desire: Homosexual Sex in the Era of AIDS*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Draper, Joan. 1993. 'We're back with Gobbo: the re-establishment of gender relations following a school merger', σσ. 49-74 στο *Gender and Ethnicity in Schools: Ethnographic Accounts*, P. Woods and M. Hammersley (επιμ.). London: Routledge/Open University.
- Dull, Diana and Candace West. 1991. 'Accounting for cosmetic surgery: the accomplishment of gender', *Social Problems* 38: 54-70.
- Dunne, Gillian A. 1997. *Lesbian Lifestyles: Women's Work and the Politics of Sexuality*. Basingstoke: Macmillan.
- Eagly, Alice H. 1987. *Sex Differences in Social Behavior: A Social-Role Interpretation*. Hillside, NJ: Lawrence Erlbaum.

- Easthope, Antony. 1986. *What a Man's Gotta Do: The Masculine Myth in Popular Culture*. London: Paladin.
- Eisenstein, Hester. 1996. *Inside Agitators: Australian Femocrats and the State*. Sydney: Alien & Unwin.
- Engels, Friedrich. 1970 [1884]. *The Origin of The Family, Private Property and the State*, σσ. 191-334 στο *Marx/Engels Selected Works*. Moscow: Progress Publishers.
- Enloe, Cynthia. 1990. *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley: University of California Press.
- Epstein, Cynthia Fuchs. 1988. *Deceptive Distinctions: Sex, Gender and the Social Order*. New Haven: Yale University Press.
- Erikson, Erik H. 1950. *Childhood and Society*. London: Imago.
- Essen, Mineke van. 2000. 'Gender in beweging: over pedagogiek en sekse in de Lichamelijke Opvoeding van de Twinstigste EEUW', *Tijdschrift voor Genderstudies* 3: 25-35.
- Fairweather, Hugh. 1976. 'Sex differences in cognition', *Cognition* 4: 231-80.
- Faludi, Susan. 1991. *Backlash: The Undeclared War against American Women*. New York: Crown.
- Fausto-Sterling, Anne. 2000. *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. New York: Basic Books.
- Firestone, Shulamith. 1971. *The Dialectic of Sex*. London: Paladin.
- Foley, Douglas. 1990. *Learning Capitalist Culture: Deep in the Heart of Tejas*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Foucault, Michel. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, μετάφραση: by A. Sheridan. New York: Pantheon.
- 1980. *The History of Sexuality, Volume I: An Introduction*. New York: Vintage.
- Franzway, Suzanne. forthcoming. *Sexual Politics and Greedy Institutions*. Sydney: Pluto Press.
- Franzway, Suzanne, Dianne Court, and R. W. Connell. 1989. *Staking a Claim: Feminism, Bureaucracy and the State*. Sydney: Alien & Unwin.
- Fraser, Nancy. 1989. *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Cambridge: Polity and Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Frazer, J. G. 1890. *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion*. London: Macmillan.
- Fregoso, Rosa Linda. 1993. *The Bronze Screen: Chicana and Chicano Film Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Freud, Sigmund. 1953 [1900]. *The Interpretation of Dreams*, in *Complete Psychological Works*, vols 4-5. London: Hogarth.
- 1953 [1905]. 'Fragment of an analysis of a case of hysteria', in *Complete Psychological Works*, vol. 7. London: Hogarth.
- 1953 [1905]. *Three Essays on the Theory of Sexuality*, in *Complete Psychological Works*, vol. 7. London: Hogarth.
- 1955 [1918]. 'From the history of an infantile neurosis', in *Complete Psychological Works*, vol. 17. London: Hogarth.
- 1961 [1930]. *Civilization and its Discontents*, in *Complete Psychological Works*, vol. 21. London: Hogarth.
- Fuentes, Annette, and Barbara Ehrenreich. 1983. *Women in the Global factory*. Boston: South End Press.
- Gagnon, John H., and William Simon. 1974. *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*. London: Hutchinson.
- Geary, David C. 1998. *Male, Female: The Evolution of Human Sex Differences*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Gee, James Paul, Glynda Hull, and Colin Lankshear. 1996. *The New Work Order: Behind the Language of the New Capitalism*. Sydney: Alien & Unwin.
- Gender Equality Ombudsman (Norway). 1997. 'The Father's Quota: Information Sheet on Parental Leave Entitlements.' Oslo.
- Gero, Joan M., and Margaret W. Conkey, (επιμ.). 1991. *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Oxford: Blackwell.
- Ghousoub, Mai, and Emma Sinclair-Webb, eds. 2000. *Imagined Masculinities: Male Identity and Culture in the Modern Middle East*. London: Saqi Books.
- Gibson, James William. 1994. *Warrior Dreams: Paramilitary Culture in Post-Vietnam America*. New York: Hill and Wang.
- Gierycz, Dorota. 1999. 'Women in decision-making: can we change the status quo?', στο *Towards a Woman's Agenda for a Culture of Peace*, I. Breines, D. Gierycz and B. A. Reardon (επιμ.). Paris: UNESCO.
- Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Glass Ceiling Commission. 1995a. *Good for Business: Making Full Use of the Nation's Human Capital. The Environmental Scan*. Washington, DC: Federal Glass Ceiling Commission.
- 1995b. *A Solid Investment: Making Full Use of the Nation's Human Capital. Recommendations*. Washington, DC: Federal Glass Ceiling Commission.
- Glucksmann, Miriam [ως Ruth Cavendish]. 1982. *Women on the Line*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Glucksmann, Miriam. 1990. *Women Assemble: Women Workers and the New Industries in Inter-war Britain*. London: Routledge.
- Goldberg, Steven. 1993. *Why Men Rule: A Theory of Male Dominance*. Chicago: Open Court.
- Grant, Judith, and Peta Tancred. 1992. 'A feminist perspective on state bureaucracy', σσ. 112-28 στο *Gendering Organizational Analysis*, A. J. Mills and P. Tancred (επιμ.). Newbury Park, Calif.: Sage.
- Greenberg, David F. 1988. *The Construction of Homosexuality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grosz, Elizabeth. 1994. *Volatile Bodies: Towards a Corporeal Feminism*. Sydney: Alien & Unwin.
- Gutmann, Matthew C. 2001. 'Men and masculinities in Latin America', *Men and Masculinities* 3 (3), special issue.
- Habermas, Jürgen. 1976. *Legitimation Crisis*. London: Heineman.
- Hacker, Helen Mayer. 1957. 'The new burdens of masculinity', *Marriage and Family Living* 19: 227-33.
- Halpern, Diane F., and Mary L. LaMay. 2000. 'The smarter sex: a critical review of sex differences in intelligence', *Educational Psychology Review* 12: 229-46.
- Harding, Sandra. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Herd, Gilbert H. 1981. *Guardians of the Flutes: Idioms of Masculinity*. New York: McGraw-Hill.

- Hochschild, Arlie Russell. 1983. *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hocquenghem, Guy. 1978 [1972]. *Homosexual Desire*, μετάφραση: D. Dangoor. London: Allison & Busby.
- Hogrebe, Mark C., Sherrie L. Nist and Isadore Newman. 1985. 'Are there gender differences in reading achievement? an investigation using the High School and Beyond data', *Journal of Educational Psychology* 77: 716-24.
- Holland, Dorothy C., and Margaret A. Eisenhart. 1990. *Educated in Romance: Woman, Achievement, and College Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hollway, Wendy. 1994. 'Separation, integration and difference: contradictions in a gender regime', σσ. 247-69 στο *Power/Gender*, H. L. Radtke and J. S. Henderikus (επιμ.). London: Sage.
- Holter, Øystein Gullvåg. 1995. 'Family theory reconsidered', σσ. 99-129 στο *Labour of Love: Beyond the Self-Evidence of Everyday Life*, T. Borchgrevink and Ø. G. Holter (επιμ.). Aldershot: Avebury.
- 1997. *Gender, Patriarchy and Capitalism: A Social Forms Analysis*. Oslo: University of Oslo.
- hooks, bell. 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press.
- Hyde, Janet Shibley. 1984. 'How large are gender-differences in aggression? a developmental meta-analysis', *Developmental Psychology* 20: 722-36.
- Hyde, Janet Shibley, and Nita M. McKinley. 1997. 'Gender differences in cognition: results from meta-analyses', σσ. 30-51 στο *Gender Differences in Human Cognition*, P. J. Caplan, M. Crawford, J. S. Hyde and J. T. E. Richardson (επιμ.). New York: Oxford University Press.
- Inter-Parliamentary Union. 1999. 'Women in national parliaments: situation as of 5 December', www.ipu.org/wmn-e/world/ftm.
- Irigaray, Euce. 1985 [1977]. *This Sex Which is Not One*, μετάφραση: C. Porter and C. Burke. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jackson, Peter A. 1997. 'KathoeyxGayxMan: The historical emergence of gay male identity in Thailand', σσ. 166-90 στο *Sites of Desire, Economies of Pleasure*, E. Manderson and M. Jolley (επιμ.). Chicago: University of Chicago Press.

- Jaffee, Sara, and Janet Shibley Hyde. 2000. 'Gender differences in moral orientation: a meta-analysis', *Psychological Bulletin* 126: 703-26.
- Jeffords, Susan. 1989. *The Remasculinization of America: Gender and the Vietnam War*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kanter, Rosabeth. 1977. *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kemper, Theodore D. 1990. *Social Structure and Testosterone: Explorations of the Socio-bio-social Chain*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Kessler, Suzanne J., and Wendy McKenna. 1978. *Gender: An Ethnomethodological Approach*. New York: Wiley.
- Kidd, Benjamin. 1898. *Social Evolution*, 3rd edition. London: Macmillan.
- Kirk, David. 1993. *The Body, Schooling and Culture*. Geelong: Deakin University Press.
- Klein, Alan M. 1993. *Little Big Men: Bodybuilding Subculture and Gender Construction*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Klein, Viola. 1946. *The Feminine Character: History of an Ideology*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Kling, Kristen, Janet Shibley Hyde, Caroline J. Showers, and Brenda N. Buswell. 1999. 'Gender differences in self-esteem: a meta-analysis', *Psychological Bulletin* 125: 470-500.
- Kollontai, Alexandra. 1977. *Selected Writings*, μετάφραση: A. Holt. London: Allison & Busby.
- Komarovsky, Mirra. 1946. 'Cultural contradictions and sex roles', *American Journal of Sociology* 52: 184-9.
- 1964. *Blue Collar Marriage*. New York: Vintage.
- Krafft-Ebing, Richard von. 1965 [1886]. *Psychopathia Sexualis*, 12th edition. New York: Paperback Library.
- Kristeva, Julia. 1984 [1974]. *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia University Press.
- Laing, R. D. 1968. *The Politics of Experience*. New York: Ballantine Books.
- Laplanche, J., and J.-B. Pontalis. 1973. *The Language of Psycho-Analysis*. New York: Norton.

- Laqueur, Thomas Walter. 1990. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Laslett, Barbara, and Barrie Thorne, (επιμ.). 1997. *Feminist Sociology: Life Histories of a Movement*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Laumann, Edward O., John H. Gagnon, Robert T. Michael and Stuart Michaels. 1994. *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lee, Vicky, ed. 1999. *The Tranny Guide*, 7th edition. London: Way Out Publishing.
- Lees, Sue. 1986. *Losing Out: Sexuality and Adolescent Girls*. London: Hutchinson.
- Lenz, Use, Anja Szypulski, and Beate Molsich, (επιμ.). 1996. *Frauenbewegung-en International: Eine Arbeitsbibliographie*. Opladen: Leske & Budrich.
- Lessing, Doris. 1962. *The Golden Notebook*. London: Michael Joseph.
- Lorber, Judith. 1994. *Paradoxes of Gender*. New Haven: Yale University Press.
- Mac an Ghaill, Mairtin. 1994. *The Making of Men: Masculinities, Sexualities and Schooling*. Buckingham: Open University Press.
- Maccoby, Eleanor E., ed. 1966. *The Development of Sex Differences*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Maccoby, Eleanor E., and Carol Nagy Jacklin. 1975. *The Psychology of Sex Differences*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- MacKinnon, Catharine A. 1983. 'Feminism, marxism, method and the state: toward feminist jurisprudence', *Signs* 8: 635-58.
- 1989. *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Malinowski, Bronislaw. 1927. *Sex and Repression in Savage Society*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Malos, Ellen, ed. 1980. *The Politics of Housework*. London: Allison & Busby.
- Marchand, Marianne H., and Anne Sisson Runyan, (επιμ.). 2000. *Gender and Global Restructuring: Sightings, Sites and Resistances*. London: Routledge.

- Marcuse, Herbert. 1955. *Eros and Civilization: A Philosophical Enquiry into Freud*. Boston: Beacon Press.
- Marks, Elaine, and Isabelle de Courtivron, (επιμ.). 1981. *New French Feminisms: An Anthology*. Brighton: Harvester.
- Mead, Margaret. 1963 [1935]. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: William Morrow.
- Melville, Herman. 1969 [1853]. 'Bartleby the Scrivener', σσ. 159-90 στο *Alienation: A Casebook*, D. J. Burrows and F. R. Lippes (επιμ.). New York: Crowell.
- Menzies, Jackie, (επιμ.). 1998. *Modern Boy, Modern Girl: Modernity in Japanese Art 1910-1935*. Sydney: Art Gallery of NSW.
- Messerschmidt, James W. 1993. *Masculinities and Crime: Critique and Reconceptualization of Theory*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- 1997. *Crime as Structured Action: Gender, Race, Class and Crime in the Making*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Messner, Michael A. 1997. *The Politics of Masculinities: Men in Movements*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Mies, Maria. 1986. *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. London: Zed Books.
- Mill, John Stuart. 1912 [1869]. *The Subjection of Women*, στο/ *S. Mill: Three Essays*. London: Oxford University Press.
- Millett, Kate. 1972. *Sexual Politics*. London: Abacus.
- Mills, Albert J., and Peta Tancred, (επιμ.) 1992. *Gendering Organizational Analysis*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Mitchell, Juliet. 1966. 'Women: the longest revolution', *New Left Review* 40: 11-37.
- 1971. *Woman's Estate*. Harmondsworth: Penguin.
- 1974. *Psychoanalysis and Feminism*. New York: Pantheon Books.
- Mohanty, Chandra Talpade. 1991. 'Under Western eyes: feminist scholarship and colonial discourses', σσ. 51-80 στο *Third World Women and the Politics of Feminism*, C. T. Mohanty, A. Russo and L. Torres (επιμ.). Bloomington: Indiana University Press.
- Moodie, T. Dunbar, with Vivienne Ndatshe. 1994. *Going for Gold: Men, Mines and Migration*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.

- Morgan, Robin, (επιμ.) 1970. *Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement*. New York: Vintage.
- Morgan, Sally. 1987. *My Place*. Fremantle: Fremantle Arts Centre Press.
- Morrell, Robert, (επιμ.). 2001. *Changing Men in Southern Africa*. London: Zed Books.
- Murray, Alison J. 1991. *No Money, No Honey: A Study of Street Traders and Prostitutes in Jakarta*. Singapore: Oxford University Press.
- Nagel, Joane. 1998. 'Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations', *Ethnic and Racial Studies* 21: 242-69.
- Namaste, Viviane K. 2000. *Invisible Lives: The Erasure of Transsexual and Transgendered People*. Chicago: University of Chicago Press.
- Naples, Nancy A., (επιμ.) 1998. *Community Activism and Feminist Politics: Organizing across Race, Class and Gender*. New York: Routledge.
- Neale, J. E. 1960. *Queen Elizabeth I*. Harmondsworth: Penguin.
- Nilsson, Arne. 1998. 'Creating their own private and public: the male homosexual life space in a Nordic city during high modernity', *Journal of Homosexuality* 35: 81-116.
- Novikova, Irina. 2000. 'Soviet and post-Soviet masculinities: after men's wars in women's memories', σσ. 117-29 στο *Male Roles, Masculinities and Violence: A Culture of Peace Perspective*, I. Breines, R. Connell and I. Eide (επιμ.). Paris: UNESCO Publishing.
- O'Connor, Julia S., Ann Shola Orloff and Sheila Shaver. 1999. *States, Markets, Families: Gender, Liberalism and Social Policy in Australia, Canada, Great Britain and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Donnell, Mike, and Sue Sharpe. 2000. *Uncertain Masculinities: youth, Ethnicity and Class in Contemporary Britain*. London: Routledge.
- Oetomo, Dede. 1996. 'Gender and sexual orientation in Indonesia', σσ. 259-69 στο *Fantasizing the Feminine in Indonesia*, L. J. Sears (επιμ.). Durham, NC: Duke University Press.

- Pahl, J. M., and R. E. Pahl. 1972. *Managers and their Wives: A Study of Career and Family Relationships in the Middle Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Parker, Richard G. 1991. *Bodies, Pleasures and Passions: Sexual Culture in Contemporary Brazil*. Boston: Beacon Press.
- Parsons, Talcott, and Robert E. Bales. 1956. *Family Socialization and Interaction Process*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Pateman, Carole. 1988. *The Sexual Contract*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Perkins, Roberta. 1983. *The 'Drag Queen' Scene: Transsexuals in Kings Cross*. Sydney: Alien & Unwin.
- Pleck, J. H., and J. Sawyer, (επιμ.) 1974. *Men and Masculinity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Pollert, Anna. 1981. *Girls, Wives, Factory Lives*. London: Macmillan.
- Pringle, Rosemary. 1989. *Secretaries Talk: Sexuality, Power and Work*. Sydney: Alien & Unwin.
- 1992. 'Absolute sex? unpacking the sexuality/gender relationship', σσ. 76-101 στο *Rethinking Sex: Social Theory and Sexuality Research*, edited by R. W. Connell and G. W. Dowsett (επιμ.). Melbourne: Melbourne University Press.
- Ram, Kalpana. 1991. *Mukkavar Women: Gender, Hegemony and Capitalist Transformation in a South Indian Fishing Community*. Sydney: Alien & Unwin.
- Reiter, Rayna Rapp. 1977. 'The search for origins: unravelling the threads of gender hierarchy', *Critique of Anthropology* 9 & 10: 5-24.
- Risman, Barbara J. 1986. 'Can men «mother»? life as a single father', *Family Relations* 35: 95-102.
- 1998. *Gender Vertigo: American Families in Transition*. New Haven: Yale University Press.
- Roberts, Celia. 2000. 'Biological behaviour? hormones, psychology and sex', *NWSA Journal* 12: 1-20.
- Rogers, Lesley. 2000. *Sexing the Brain*. London: Phoenix.
- Roper, Michael. 1994. *Masculinity and the British Organization Man since 1945*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosenberg, Rosalind. 1982. *Beyond Separate Spheres: Intellectual Roots of Modern Feminism*. New Haven: Yale University Press.

- Rowbotham, Sheila. 1969. *Women's Liberation and the New Politics*. Nottingham: Spokesman.
- Rubin, Gayle. 1975. 'The traffic in women: notes on the «political economy» of sex', σσ. 157-210 στο *Toward an Anthropology of Woman*, R. R. Reiter (επιμ.). New York: Monthly Review.
- 1984. 'Thinking sex: notes for a radical theory of the politics of sexuality', σσ. 267-319 στο *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*, edited by C. S. Vance (επιμ.). Melbourne: Routledge & Kegan Paul.
- 1991. 'The catacombs: a temple of the butthole', σσ. 119-41 στο *Leather-folk: Radical Sex, People, Politics and Practice*, edited by M. Thompson (επιμ.). Boston: Alyson Publications.
- Sahlins, Marshall. 1977. *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. London: Tavistock.
- Sartre, Jean-Paul. 1968. *Search for a Method*. Translated by H. Barnes. New York: Vintage.
- Sawyer, Jack. 1974 [1970]. 'On male liberation', σσ. 170-3 στο *Men and Masculinity*, J. H. Peck and J. Sawyer (επιμ.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Schofield, T. R. W. Connell, L. Walker, J. Wood and D. Rutland. 2000. 'Understanding men's health: a gender relations approach to masculinity, health and illness', *Journal of American College Health* 48: 247-56.
- Schools Commission (Australia). 1975. *Girls, School and Society*. Canberra: Schools Commission.
- Schreiner, Olive. 1978 [1911]. *Woman and Labour*. London: Virago.
- Scutt, Jocelyne A. 1985. *Growing Up Feminist: The New Generation of Australian Women*. Sydney: Angus & Robertson.
- Segal, Lynne. 1994. *Straight Sex: Rethinking the Politics of Pleasure*. Berkeley: University of California Press.
- Seifert, Ruth. 1993. *Individualisierungsprozesse, Geschlechterverhältnisse und die soziale Konstruktion des Soldaten*. Munich: Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr.
- Semaw, S. 2000. 'The world's oldest stone artefacts from Gona, Ethiopia: their implications for understanding stone technology and patterns of human evolution between 2.6-1.5 million years ago', *Journal of Archaeological Science* 27: 1197-1214.

- Severiens, Sabine, and Geer ten Dam. 1998. 'A multi-level analysis of gender differences in learning orientations', *British Journal of Educational Psychology* 68: 595-608.
- Slapšak, Svetlana. 2000. 'Hunting, ruling, sacrificing: traditional male practices in contemporary Balkan culture', σσ. 131-42 στο *Male Roles, Masculinities and Violence: A Culture of Peace Perspective*, I. Breines, R. W. Connell and I. Eide (επιμ.). Paris: UNESCO Publishing.
- Smith, Dorothy. 1987. *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Toronto: University of Toronto Press.
- 1990. *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge*. Boston: Northeastern University Press.
- Smith, T. W., and R. J. Smith. 1994. 'Changes in firearm ownership among women, 1980-1994'. Paper presented to conference of American Society of Criminology, Miami.
- Stacey, Judith. 1983. *Patriarchy and Socialist Revolution in China*. Berkeley: University of California Press.
- Staudt, Kathleen, (επιμ.) 1997. *Women, International Development and Politics: The Bureaucratic Mire*. Philadelphia: Temple University Press.
- Steele, Valeric. 1996. *Fetish: Fashion, Sex and Power*. New York: Oxford University Press.
- Stienstra, Deborah. 2000. 'Dancing resistance from Rio to Beijing: transnational women's organizing and United Nations conferences, 1992-6', σσ. 209-24 στο *Gender and Global Restructuring*, M. H. Marchand and A. S. Runyan (επιμ.). London: Routledge.
- Stoller, Robert J. 1968. *Sex and Gender*, vol. 1: *On the Development of Masculinity and Femininity*. London: Hogarth Press.
- Stopes, Marie. 1933 [1918]. *Married Love*, 21st edition. London: Putnam.
- Strathern, Marilyn. 1978. 'The achievement of sex: paradoxes in Hagen gender-thinking', σσ. 171-202 στο *The Yearbook of Symbolic Anthropology*, E. Schwimmer (επιμ.). London: Hurst.
- Tanaka, Kazuko. 1977. *A Short History of the Women's Movement in Modern Japan*, 3rd edition. Japan: Femintern Press.
- Tannen, Deborah. 1990. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: Morrow.

- Theberge, Nancy. 1991. 'Reflections on the body in the sociology of sport', *Quest* 43: 123-34.
- Thorne, Barrie. 1993. *Gender Play: Girls and Boys in School*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Thorne, Barrie, Marjorie Faulstich Orellana, Wan Shun Eva Lam and Anna Chee. Forthcoming. 'Raising children, and growing up, across national borders: comparative perspectives on age, gender, and migration', στο *Gender and U.S. Immigration*, Pierrette Hondagneu-Sotelo (επιμ.). Berkeley: University of California Press.
- Tohidi, Nayereh. 1991. 'Gender and Islamic fundamentalism: feminist politics in Iran', σσ. 251-65 στο *Third World Women and the Politics of Feminism*, C. T. Mohanty, A. Russo and L. Torres (επιμ.). Bloomington: Indiana University Press.
- Tomsen, Stephen. 1998. '«He had to be a poofter or something»: violence, male honour and heterosexual panic', *Journal of Interdisciplinary Gender Studies* 3(2): 44-57.
- Torres, Lourdes. 1991. 'The construction of the self in U.S. Latina biographies', σσ. 271-87 στο *Third World Women and the Politics of Feminism*, C. T. Mohanty, A. Russo and L. Torres (επιμ.). Bloomington: Indiana University Press.
- Troiden, Richard R. 1989. 'The formation of homosexual identities', *Journal of Homosexuality* 17: 43-73.
- Turner, Bryan S. 1984. *The Body and Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Twenge, Jean M. 1997. 'Changes in masculine and feminine traits over time: a meta-analysis', *Sex Roles* 36: 305-25.
- United Nations Development Programme. 1999. *Human Development Report*. New York: Oxford University Press.
- Vaerting, Mathilde [ως Mathilde and Mathias Vaerting]. 1981 [1921]. *The Dominant Sex: A Study in the Sociology of Sex Differentiation*. Westport, Conn.: Hyperion.
- Valdes, Teresa, and Enrique Gomariz. 1995. *Latin American Women: Compared Figures*. Santiago: Institute de la Mujer and FLACSO.
- Vance, Carole. 1989. 'Social construction theory: problems in the history of sexuality', σσ. 13-34 στο *Homosexuality, Which Homosexuality?* D. Altman et al (επιμ.). Amsterdam: Uitgeverij An Dekker/Schorer.

- Vickers, Jill. 1994. 'Notes toward a political theory of sex and power', σσ. 174-93 στο *Power/Gender*, H. L. Radtke and J. S. Henderikus (επιμ.). London: Sage.
- Waetjen, Thembsa, and Gerhard Mare. 2001. '«Men amongst men»: masculinity and Zulu nationalism in the 1980s', σσ. 195-206 στο *Changing Men in Southern Africa*, R. Morrell (επιμ.). London: Zed Books.
- Wajcman, Judy. 1999. *Managing like a Man: Women and Men in Corporate Management*. Cambridge: Polity and Sydney: Alien & Unwin.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wall, Diana di Zerega. 1994. *The Archaeology of Gender: Separating the Spheres in Urban America*. New York: Plenum Press.
- Ward, Lester F. 1897 [1883]. *Dynamic Sociology, or Applied Social Science*, 2nd edition. New York: Appleton.
- Weedon, Chris. 1987. *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Weeks, Jeffrey. 1977. *Coming Out: Homosexual Politics in Britain, from the Nineteenth Century to the Present*. London: Quartet.
- 1986. *Sexuality*. London: Horwood & Tavistock.
- Weitz, Rose, ed. 1998. *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance and Behavior*. New York: Oxford University Press.
- West, Candace, and Don H. Zimmerman. 1987. 'Doing gender', *Gender and Society* 1: 125-51.
- Wexler, Philip. 1992. *Becoming Somebody: Toward a Social Psychology of School*. London: Palmer.
- White, Patrick. 1979. *The Twyborn Affair*. London: Cape.
- Wilson, Elizabeth. 1987. *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*. Berkeley: University of California Press.
- Wollstonecraft, Mary. 1975 [1792]. *Vindication of the Rights of Woman*. Harmondsworth: Penguin.
- Yeatman, Anna. 1990. *Bureaucrats, Technocrats, Femocrats: Essays on the Contemporary Australian State*. Sydney: Alien & Unwin.
- Yrval-Davis, Nira. 1997. *Gender and Nation*. London: Sage.
- Zulehner, Paul M., and Rainer Volz. 1998. *Männer im Aufbruch: Wie Deutschlands Männer sich selbst und wie Frauen sie sehen*. Ostfildern: Schwabenverlag.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Acker, Joan, 292
Adams, Annmarie, 168
Adler, Alfred, 208, 276
Altman, Dennis, 152, 182,
226, 287, 315, 331
American Association of
University Women, 293
(Αμερικανική Ένωση
Γυναικών
Πανεπιστημιακών)
Arnot, Madeleine, 293

Bandaranaike,
Sirimavo, 250
Banner, Lois, 106
Barker, Pat, 199
Barrett, Frank, 317,
Beauvoir, Simone de,
55, 283-4, 290
Bebel, August, 270
Bem, Sandra, 101, 125, 289

Benden, Sally, 329
Benton, Pam, viii, 313
Bettencourt, B. Ann, 125
Bottomley, Gillian, 210
Breines, Ingeborg, 336
Bulbeck, Chilla, 252, 302, 330
Burton, Clare, 152
Butler, Judith, 100, 177, 294

Carrigan, Tim, 153
Chapkis, Wendy, 76, 21
Chodorow, Nancy, 211, 290
Clark, Jeffrey, 224
Cockburn, Cynthia, 233
Comte, Auguste, 269
Connell, R. W., viii, 111,
130-3, 150, 200, 216, 242,
336
Cooper, Harris, 122
Crawford, Mary, 135
Cummings, Katherine, 187

- Daly, Mary, 288
 Davidoff, Leonore, 176
 Davies, Bronwyn, 155
 De Cecco, John, 221
 Degler, Carl, 95, 103
 Derrida, Jacques, 294
 Dobash, Rebecca, 181
 Donaldson, Mike, 112
 Dowsett, Gary, 77-8, 145, 162
 Draper, Joan, 142
 Dull, Diana, 110
 Dunne, Gillian, 202
- Eagly, Alice, 122-3
 Easthope, Anthony, 107
 Eisenstein, Hester, 291
 Elizabeth I, Queen, 148, 168
 (Ελισάβετ Α',
 Βασίλισσα)
 Engels, Friedrich, 270, 272
- Enloe, Cynthia, 301
 Epstein, Cynthia, 42, 107
 Erikson, Erik, 208, 216
 Essen, Mineke van, 38, 109
- Faludi, Susan, 332
 Fausto-Sterling, Anne, 92
 Firestone, Shulamith, 285
 Foley, Douglas, 212
- Foucault, Michel, 107, 153,
 223, 294
 Franzway, Suzanne, 182, 241
 Frazer, J. G., 273
 Fregoso, Rosa, 169
 Freud, Sigmund, 42, 160,
 185, 192, 199, 200-1,
 207-9, 221
- Gagnon, John, 221
 Gandhi, Mohandas, 207
 Gauthier, Xaviere, 167
 Geary, David, 95-6
 Gee, James, 237
 Gender Equality
 Ombudsman
 (Norway), 211
 (Ισότητα Φύλων
 Ombudsman) (Νορβηγία)
- Gero, Joan, 176
 Ghoussoub, Mai, 212
 Gibson, William, 316
 Gierycz, Dorota, 260
 Gilligan, Carol, 290
 Glass Ceiling Commission
 (USA), 44, 55, 234-236
 (Επιτροπή Glass Ceiling)
 (ΗΠΑ)
- Glucksmann, Miriam, 131, 231
- Goldberg, Steven, 94
 Grant, Judith, 241
 Greenberg, David, 218
 Grosz, Elizabeth, 103
 Gutmann, Matthew, 212
- Habermas, Jurgen, 179
 Hacker, Helen, 282
 Halpern, Diane, 115
 Harding, Sandra, 266
 Herdt, Gilbert, 163
 Hochschild, Arlie, 162, 231
 Hocquenghem, Guy, 215,
 287
- Hogrebe, Mark, 116
 Holland, Dorothy, 162
 Hollway, Wendy, 244
 Holter, Øystein, 157, 335
 Hyde, Janet, 117, 122-3
- Inter-Parliamentary Union,
 260
 (Δια-Κοινοβουλευτική
 Ένωση)
- Irigaray, Luce, 290
- Jackson, Peter, 226
 Jaffee, Sara, 117, 122
- Kanter, Rosabeth, 231, 238
 Kemper, Theodore, 29, 96-7
 Kessler, Suzanne, 99
 Kidd, Benjamin, 172
 Kinsey, Alfred, 221
 Kirk, David, 109
 Klein, Alan, 109
 Klein, Viola, 266
 Kling, Kristen, 12-4
 Kollontai, Alexandra, 80,
 176, 271, 276
 Komarovskiy, Mirra, 283
 Krafft-Ebing, Richard von,
 218
 Kristeva, Julia, 290
- Lacan, Jacques, 166, 290
 Laplanche, Jean, 160
 Laqueur, Thomas, 207, 99
 Laslett, Barbara, 184
 Lee, Vicky, 169
 Lees, Sue, 191
 Lenz, Use, 253
 Lessing, Doris, 204
 Lorber, Judith, 105
- Mac an Ghail, Mairtin,
 191
 Maccoby, Eleanor, 114-6, 139

MacKinnon, Catharine, 146-1, 288
 Malinowski, Bronistaw, 221, 278
 Malos, Ellen, 289
 Marcuse, Herbert,
 Marks, Elaine, 166
 Mead, Margaret, 280
 Melville, Herman, 156
 Messerschmidt, James, 238
 Messner, Michael, 335
 Menzies, Jackie, 107
 Mies, Maria, 159, 249, 253, 300
 Mill, John Stuart, 94, 269, 273
 Millett, Kate, 318
 Mitchell, Juliet, 39, 146, 149, 290
 Mohanty, Chandra Talpade, 253, 301
 Moodie, T. Dunbar, 64-70, 141-2, 256
 Morgan, Robin, 287,
 Morgan, Sally, 298
 Murray, Alison, 225
 Nagel, Joane, 164
 Namaste, Viviane, 170
 Naples, Nancy, 315, 336
 Ndatshe, Vivienne, 16-19
 Nilsson, Arne, 214
 Novikova, Irina, 80-87, 165, 178, 245
 O'Connor, Julia, 248
 O'Donnell, Mike, 196
 Oetomo, Dede, 226
 Pahl, J. M., 231
 Parker, Richard, 226
 Parsons, Talcott, 281-2
 Pateman, Carole, 147
 Perkins, Roberta, 170
 Pleck, Joseph, 289
 Pollert, Anna, 51-2, 137
 Pringle, Rosemary, 102, 157, 163, 231
 Ram, Kalpana, 217
 Reich, Wilhelm, 276-8
 Reiter, Rayna, 253
 Risman, Barbara, 185
 Roberts, Celia, 98
 Rogers, Lesley, 99
 Roper, Michael, 236
 Rosenberg, Rosalind, 115
 Rowbotham, Sheila, 286
 Rubin, Gayle, 146, 219, 289

Sahlins, Marshall, 96
 Sartre, Jean-Paul, 198, 283
 Sawyer, Jack, 287
 Schofield, Toni, 49, 132
 Schools Commission (Australia), 293 (Επιτροπή Σχολείων) (Αυστραλία)
 Schreiner, Olive, 271-74
 Scutt, Jocelynn, 204
 Segal, Lynne, 96, 185, 215, 230
 Seifert, Ruth, 317
 Semaw, S., 98
 Severiens, Sabine, 122
 Slapsak, Svetlana, 165
 Smith, Dorothy, 303
 Stacey, Judith, 248
 Staudt, Kathleen, 300
 Steele, Valerie, 111
 Stienstra, Deborah, 327
 Stoller, Robert, 209-10
 Stopes, Marie, 278
 Strathern, Marilyn, 166
 Tanaka, Kazuko, 300
 Tancred, Peta, 168, 241, 292
 Tannen, Deborah, 135
 Theberge, Nancy, 109
 Thorne, Barrie, 58-64, 71, 141-2, 154, 184, 190-3, 202-3
 Tohidi, Nayereh, 249
 Tomsen, Stephen, 164
 Torres, Lourdes, 298
 Troiden, Richard, 213
 Turner, Bryan, 108
 Twenge, Jean, 125
 United Nations Development Programme, 256, 259 (Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών)
 Vaerting, Mathilde, 278
 Valdes, Teresa, 260-2, 336
 Vance, Carole, 223
 Vickers, Jill, 245
 Waetjen, Thembisa, 245
 Wajcman, Judy, 238
 Walby, Sylvia, 150
 Wall, Diana, 207
 Ward, Lester, 269
 Weedon, Chris, 166
 Weeks, Jeffrey, 217-219
 Weitz, Rose, 107

West, Candace, 110, 144-6
 White, Patrick, 111
 Wilson, Edward, 94
 Wollstonecraft, Mary, 267

Yeatman, Anna, 251
 Yuval-Davis, Nira, 301
 Zulehner, Paul, 204, 335

Ευρετήριο Θεμάτων

- αγορές (markets), 179, 256-258, 332-337
 βλέπε και νεοφιλελευθερισμός (neo-liberalism)
 αγόρια (boys), 38, 57-65, 116, 124, 142, 190-197, 211
 άθλημα (sport), 40, 109, 129
 αλλαγή (στο κοινωνικό φύλο) (change (in gender)), 85-87, 100, 138, 147, 176-186, 205, 236, 282, 310, 235
 άμβλωση (abortion), 138, 250, 329
 αναπαραγωγή (reproduction), 89-91, 131, 138, 149, 249, 265, 333
 αναπαραγωγικό πεδίο (reproductive arena), 54, 129-131, 138
 άνδρες (men), 51, 78-79, 85, 107, 134, 204, 210, 323-325, 331
 και προνόμια (and privilege), 45, 261-263, 318-320
 σώματα (bodies), 109-111, 129
 ανδροπρέπεια (masculinity), 42, 73-76, 107-113, 208, 225, 232-240, 275
 αλλαγές (changes), 79-83, 125, 283
 ηγεμονική (hegemonic), 153, 200, 238, 245-247, 316-326
 πολλαπλή (multiple), 188, 212, 226
 πολιτική (politics), 323-325, 334

- ανθρωπολογία (anthropology), 146, 273, 278-282, 289
- Απελευθέρωση Γυναικών (Women's Liberation)
- Απελευθέρωση Ομοφυλοφίλων (κίνημα για την) (Gay Liberation [movement]), 47, 152, 204, 215, 287, 314
- απελευθέρωση των ανδρών (men's liberation), 279, 287, 298, 320
- Απελευθέρωση των Γυναικών (κίνημα) (Women's Liberation [movement]), 42, 106-108, 184, 252, 285-300, 308
- αποδόμηση (deconstruction), 267, 283, 295, 303
- αποικιοκρατία (colonialism), βλέπε ιμπεριαλισμός (imperialism), μετα-αποικιοκρατικές καταστάσεις (post-colonial situations)
- αρχαιολογία (archaeology), 98, 175, 207
- Αυστραλία (Australia), 36, 41, 71-79, 109, 156, 168
- Αυστρία (Austria), 208, 274-278, 297
- αυτοπαθής πρακτική του σώματος (body-reflexive practice), 127-135
- Αφγανιστάν (Afghanistan), 84-85
- βία (violence), 35, 163, 171, 262, 310, 336
- οικογένεια (family), 35-37, 179, 194
- βλέπε και πόλεμος (war), όπλα (weapons)
- βιασμός (rape), 151, 312
- βιολογία (biology), 53, 94-104, 109, 161, 171-174, 223, 268
- Βραζιλία (Brazil), 226
- Βρετανία (Britain), 131, 147-150, 168, 175, 191, 203-205, 231, 236
- Γαλλία (France), 298
- Γερμανία (Germany), 204, 278, 334
- Γιουγκοσλαβία (πρώην) (Yugoslavia [former]), 81

- γλώσσα (language), 48-50, 134-137, 142, 165-169, 291
- γυναίκες (women), 69, 106, 134-136, 204, 245, 318-320
- θέση των (position of), 85, 269, 283
- βλέπε και φεμινισμός (feminism), νοικοκυρά (housewife), λεσβίες (lesbians), δικαίωμα ψήφου (suffrage)
- γυνανδρία (androgyny), 101, 289
- Δεκαετία της Γυναίκας των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Decade for Women), 251-252, 299, 329
- διανοούμενοι (intellectuals), 265, 268-273, 282-285, 293
- διαφορά (difference), 50-52, 58-62, 89-93, 104, 134-135, 210-213
- πίστη στη (belief in), 117, 183, 206, 272
- φυσική (natural), 93-101, 109, 181-185, 280
- ψυχολογική (psychological), 113-127, 190, 291
- διαχωρισμός βιολογικού φύλου/κοινωνικού φύλου (sex/gender distinction), 100-106
- διαχωρισμός εργασίας (division of labour), 67-71, 131, 133, 156-160, 230, 240, 314
- διευθυντές/τριες (managers), 42-46, 230-240
- δικαίωμα ψήφου της γυναίκας (suffrage, woman), 167, 243, 265-267
- δικαιώματα (rights), 80, 180, 247, 267, 295, 326
- δομή (κοινωνική) (structure [social]), 51, 129, 135, 146-150, 169-171, 289
- δουλειά στο εργοστάσιο (factory work), 112, 131, 135-139, 230-234, 236, 329
- εθνικισμός (nationalism), 79-83, 86, 163-165, 245, 301

- εθνικότητα και φυλή (ethnicity and race), 45, 65, 81, 167, 188, 206, 232-236, 245, 252, 296, 324
- εθνογραφία (ethnography), 58, 136-142, 161, 212, 224, 278-282
- εθνομεθοδολογία (ethnomethodology), 99, 142, 169
- ειδύλλιο (romance), 161-163, 202
- εισόδημα (income), 37, 231, 240, 299, 318
- ελίτ, πολιτική (elite, political), 36, 147, 156, 240-243, 249, 257-259, 297, 316
- ενέργεια (agency), 54, 72, 79, 198-199, 202
- ενσάρκωση, κοινωνική (embodiment, social) βλέπε σώμα (body)
- ένωση (εργατική) (union [labour]), 69, 138, 179-181, 232
- εξέλιξη (evolution), 90, 94-97, 172, 267-270
- εξουσία (power), 52, 63, 208, 260, 318
- σχέσεις (relations), 151-156, 177-179, 242-244
- εργασία (work), 111, 134, 156-158, 163
- βλέπε και δουλειά στο εργοστάσιο (factory work), νοικοκυριό (housework)
- εταιρείες (corporations), 134, 229-240, 257, 329
- ετεροφυλοφιλία (heterosexuality), 73, 99, 185, 202-205, 214, 218-227, 308
- Ευρετήριο Θεμάτων
- Ζιμπάμπουε (Zimbabwe), 331
- Ηνωμένα Έθνη (United Nations), 251-252, 299-301, 327
- Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (United States of America), 59-65, 75, 125, 168, 190, 217-227, 231, 240, 246, 281-295, 315-321
- θεωρία queer και πολιτική (queer theory and politics), 169, 177, 212

- θηλυκότητα (femininity), 37, 43, 188, 202, 278, 308
- θρησκεία (religion), 45, 217, 249, 267, 295, 333
- Ιαπωνία (Japan), 107, 300
- ιδεολογία (ideology), 69, 265, 334
- ιεραρχία του κοινωνικού φύλου (gender order), 142, 280, 323, 331
- κόσμος (world), 255-263, 326-328
- ιμπεριαλισμός (imperialism), 66, 159, 175, 206, 247-250, 254, 271-274, 301, 328-332
- Ινδία (India), 134, 217, 249
- Ινδονησία (Indonesia), 225, 249
- Ιράν (Iran), 249
- ίσες ευκαιρίες (equal opportunity), 151, 176, 232, 243
- ιστορία (history), 79, 135, 171-176, 184, 217-222, 273
- βλέπε και αλλαγή (change)
- καθεστώς του κοινωνικού φύλου (gender regime), 142-145, 194, 231-233, 240, 259, 291-293, 316
- καθηγητής/τρια (teacher), 58, 141-143, 194
- Καναδάς (Canada), 168
- καπιταλισμός (capitalism), 65, 79-82, 157, 181, 229-232, 234
- Κάτω Χώρες (Netherlands), 76, 109
- Κίνα (China), 248-249
- κοινότητες ιθαγενών (indigenous communities), 65, 155, 299
- κοινωνικά κινήματα (social movements), 43-46, 138, 200, 295-297, 314, 323-325, 336
- βλέπε και Απελευθέρωση Ομοφυλοφίλων (Gay Liberation)
- κοινωνικό φύλο (gender), 43, 107, 196, 202, 261-263, 320-323
- κατάργηση του (abolition of), 175, 216, 320
- κατηγορίες (categories), 78, 105, 161, 212-216, 224, 255, 295
- ορισμός (definition), 48-54, 172, 328
- σχέσεις (relations), 52, 142, 240

- θεωρία (theory), 78, 265-267, 275, 288, 295, 300-305, 336
- βλέπε και αλλαγή (change), παγκοσμιοποίηση (globalization), ταυτότητα (identity), πολιτική (politics), διαχωρισμός βιολογικού φύλου/κοινωνικού φύλου (sex/gender distinction)
- κοινωνικοποίηση (socialization), 57, 101, 149, 187-193, 283
- κοινωνιοβιολογία (sociobiology), 93-94, 95
- κοινωνιολογία (sociology), 107, 157, 165, 220, 231, 265, 268, 280, 292, 303
- κορίτσια (girls), 36, 57-65, 104, 115, 142, 190, 202, 210, 293
- κουλτούρα και πολιτισμικές μελέτες (culture and cultural studies), 106, 163-168, 220, 295, 320-324
- κράτος (state), 146-148, 155, 240-256, 291-293, 296, 333
- βλέπε και ελίτ (elite), Ηνωμένα Έθνη (United Nations)
- Λατινική Αμερική (Latin America), 212, 261-263
- λεσβίες (lesbians), 182, 202, 213
- βλέπε και ομοφυλοφιλία (homosexuality)
- Λετονία (Latvia), 97-82
- λόγος (discourse), 107-113, 153, 177, 220-223
- μέθοδος (έρευνας) (method (research), 71-73, 113-127, 223-226, 261, 274
- βλέπε και εθνογραφία (ethnography)
- μελέτες για τις γυναίκες (women's studies), 292-295, 300
- μελέτες για τους άνδρες και έρευνα για την ανδροπρέπεια (men's studies and masculinity research), 211, 298, 335
- μέσα μαζικής ενημέρωσης (media, mass), 37, 55, 107, 295
- Μέση Ανατολή (Middle East), 212,

- μετα-ανάλυση (meta-analysis), 118-127
- μετα-αποικιοκρατικές καταστάσεις (post-colonial situations), 247-249, 253, 301, 331
- μεταδομοσμός (post-structuralism), 153, 166, 175-177, 293-295
- μητέρα (mother), 83-85, 211, 309
- Μπράουν Χάριετ/Χιου, η περίπτωση του (Brown, Harriet Huey, case of), 73-79, 145, 170, 200, 203
- νεοφιλελευθερισμός (neoliberalism), 251, 295-297, 303, 332-334
- νοημοσύνη (νοητική ικανότητα) (intelligence [mental ability]), 115, 123
- νοικοκυρά (housewife), 69, 157-160, 225, 231
- νοικοκυριό (housework), 157, 236, 288, 308
- Νορβηγία (Norway), 211, 292, 297, 335
- Νότια Αφρική (South Africa), 65-71, 212, 245
- ντύσιμο (dress), 41-44, 167, 220, 257
- βλέπε και ντύσιμο με γυναικεία ρούχα (cross-dressing)
- ντύσιμο με γυναικεία ρούχα (cross-dressing), 43, 75, 170, 225
- Ξεχωριστές σφαίρες (separate spheres), 206, 265
- οιδιπόδειο σύμπλεγμα (Oedipus complex), 160, 185, 199-201, 278
- οικιακά (domestic labour), βλέπε νοικοκυριό (housework)
- οικογένεια (family), 73, 160, 174, 192, 241, 299
- βλέπε και νοικοκυρά (housewife), γάμος (marriage), βία (violence)
- ομοιότητα ανδρών και γυναικών (similarity of women and men), 117-127
- ομοφοβία (homophobia), 63, 161-163, 298, 331

- ομοφυλοφιλία (homosexuality), 41, 67, 73, 161, 214-219, 225-227, 285, 318
- κοινότητες της, (communities), 72, 181, 218, 315, 334
- βλέπε και Απελευθέρωση Ομοφυλοφίλων (Gay Liberation), ταυτότητα (identity), λεσβίες (lesbians)
- όπλα (weapons), 36, 254, 315-317, 331
- οργανισμοί (organizations), 141, 151, 194, 245, 290, 316, 327
- βλέπε και εταιρείες (corporations), κράτος (state)
- ορμόνες (hormones), 94-100
- παγκοσμιοποίηση (της παγκόσμιας οικονομίας) (globalization [world economy]), 81-162, 222-227, 236, 255, 300, 331
- παγκοσμιοποίηση του κοινωνικού φύλου (globalization of gender), 251-263, 303, 316, 331
- παιδεία (education), 44, 73, 109, 156, 160, 260, 292
- βλέπε και σχολείο, καθηγητής/τρια (school, teacher)
- παιδί και παιδική ηλικία (child and childhood), 58-65, 187-183, 200-203
- παιδική φροντίδα (childcare), 105, 211, 237
- Παπούα Νέα Γουινέα (Papua New Guinea), 162, 165, 224, 279-281
- πατέρας (father), 211
- πατριαρχία (patriarchy), 81, 87, 149, 240, 247-249, 255, 287, 324
- πατριαρχικό μέρισμα (patriarchal dividend), 42-46, 258-260, 318-320
- πειθαρχία (discipline), 107-113, 153
- ποικιλομορφία (diversity), 212, 216, 297-305
- πόλεμος (war), 83-87, 149, 199, 247, 261-263
- πολιτική του κοινωνικού φύλου (politics of gender), 45-47, 177, 243, 309, 317-327, 331, 336

- πορεία της ζωής (life course), 71-76, 192
- πορνεία (prostitution), 75, 169, 221, 225
- πορνογραφία (pornography), 219-221
- πρακτική (δράση) (practice [action]), 127-139, 145, 149
- ρόλος (role) βλέπε φύλα, ρόλος τους (sex role)
- ρόλος των φύλων (sex role), 57-59, 93-100, 187-189, 221, 280-285, 288
- Ρωσία (ΚΑΚ) (Russia [CIS]), 79-87, 259, 262
- βλέπε και Σοβιετική Ένωση (Soviet Union)
- σεξουαλικές και οικιακές σχέσεις (marriage and domestic partnership), 67-71, 73-76, 135-139, 163, 282,
- σεξουαλικότητα (sexuality), 89-91, 109-111, 161, 191, 217-227
- και κοινωνικό φύλο (gender), 77, 214
- πρακτικές της (practices), 72-77, 181, 222-224
- υποκοουλτούρες της (subcultures), 111, 130, 218-220
- βλέπε και πορνεία (prostitution)
- Σιγκαπούρη (Singapore), 249
- Σοβιετική Ένωση (Soviet Union [USSR]), 79-87, 177, 245, 334
- σοσιαλισμός (socialism) και σοσιαλδημοκρατία (social democracy), 79, 265-267, 276, 286, 291
- Σουηδία (Sweden), 213-215
- Σρι Λάνκα (Sri Lanka), 249
- στρατιωτικές δυνάμεις (military forces) 83-87, 199, 261-263, 316
- συμβολικές σχέσεις (symbolic relations), 165-171, 254
- συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (workforce participation), 38, 180, 271
- συμφέροντα (interests), 177, 318-322
- συναίσθηματικές σχέσεις (κάθειξη) (emotional relations) [cathexis], 160-165, 181

- σύνδρομο επίκτητης ανοσοποιητικής ανεπάρκειας (AIDS, acquired immune deficiency syndrome), 71-77, 182, 315, 328
- σχέσεις παραγωγής (production relations), 156-160, 179-181
- σχολείο (school), 59-65, 101, 109, 141-143, 155, 191, 164-196, 212
- βλέπε και παιδεία (education)
- σώμα (body), 85, 91, 106-113, 127, 193, 219-223
- ενέργεια (agency), 111-113, 127, 193
- και κοινωνική διαδικασία (and social process), 96-97, 127-139, 184-186, 223
- και κοινωνικό φύλο (in concept of gender), 52-54, 102, 110
- βλέπε και υγεία, σεξουαλικότητα, βία (health, sexuality, violence)
- Ταϊλάνδη (Thailand), 220, 226
- Τανζανία (Tanzania), 244
- τάξη (class), 79-81, 175, 188, 213-215, 225, 245, 271, 285, 318-320
- μεσαία (middle), 44, 174, 225, 231-233, 271
- άρχουσα (ruling), 230-240, 318-320, 235, 331
- εργατική (working), 65-73, 111, 175, 225, 231-233, 271, 282, 323 βλέπε και ελίτ, ενώσεις (elite, unions)
- τάσεις κρίσης (crisis tendencies), 177-186, 242, 276
- ταυτότητα (identity), 177, 205-216, 298
- ομοφυλόφιλη (gay), 75, 210-216, 224, 315
- τρανσέξουαλ (transsexual) και τραβεστί (transgender), 72-76, 111, 169-171, 185, 275-277, 254
- υγεία και ασθένεια (health and illness), 45, 131-134, 192-194, 262, 307-310

- φεμινισμός (feminism), 45, 101, 185, 204, 248-252, 268-271, 276, 283-291, 299, 310-313
- Μαύρος (Black), 253, 298
- παγκόσμιος (global), 252-253, 327-329
- αντίθεση στον (opposition to), 45-46, 295-297, 315-317, 332
- τρίτου κόσμου (third-world), 248, 298-302, 329
- βλέπε και δικαίωμα ψήφου (suffrage), Απελευθέρωση
- Γυναικών (Women's Liberation)
- φιλοσοφία (philosophy), 103, 135, 269, 282, 295
- φυλή (race), βλέπε εθνικότητα (ethnicity)
- ψυχανάλυση (psychoanalysis), 135, 160, 166, 208, 274-276, 285, 288-290
- ψυχολογία (psychology) και ψυχιατρική (psychiatry), 94-104, 113-127, 191, 208-210, 275